De Afscheiding van 1834 in Groningerland. Deel 2. De classes Appingedam en Pekela van de Afgescheiden kerken

Jan Wesseling

bron
Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland. Deel 2. De classes Appingedam en Pekela van de Afgescheiden kerken*. Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen 1976

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc05_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

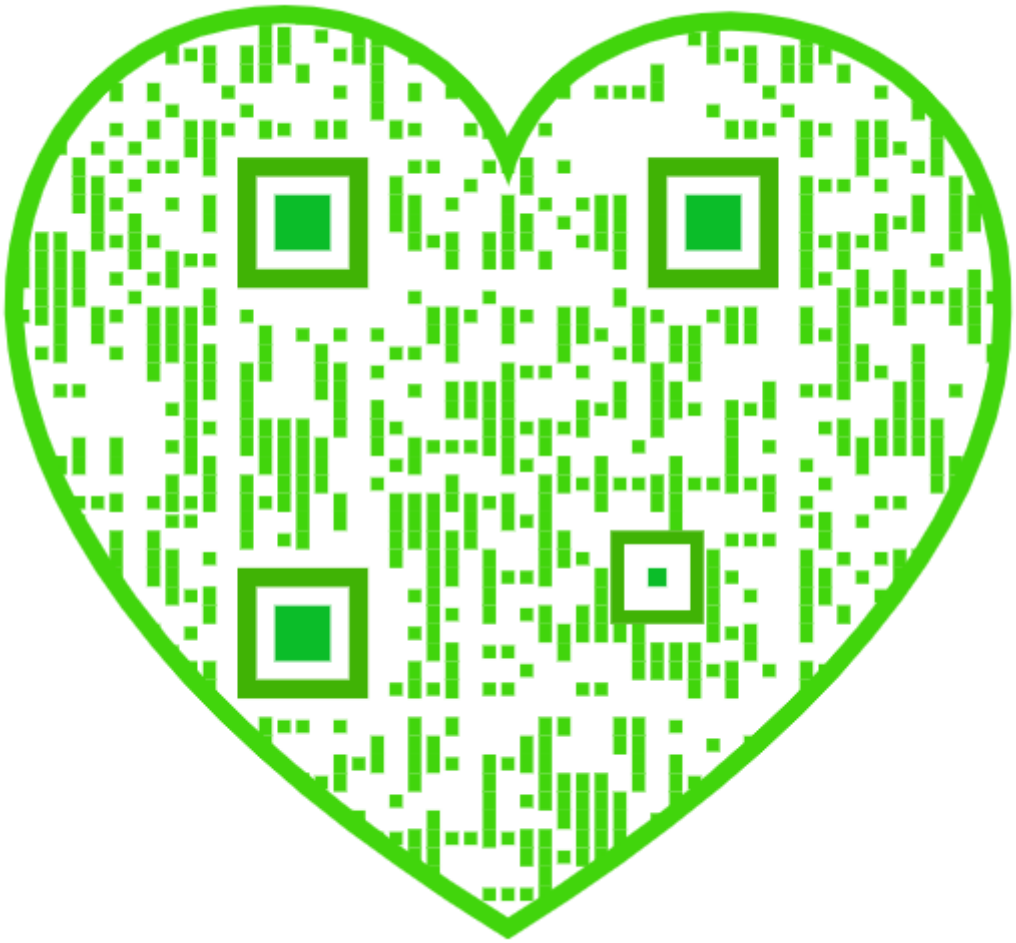

Opgedragen
aan ds. D. van Dijk,
emeritus-predikant
te Groningen

Afkortingen van titels van werken, waarnaar vaak wordt verwezen

Bos - F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, deel I-IV, Kampen 1939-1946.

Hel. de Cock - Helenius de Cock, Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid, tweede herziene druk, Delfzijl 1886.

Woord vooraf

Het stemt de schrijver tot grote dankbaarheid, dat het tweede deel van zijn studie over De Afscheiding in Groningerland, handelend over de kerken in de afgescheiden classes Appingedam en Pekela (Veendam), nu kan verschijnen. De grenzen van deze classikale gebieden vallen niet geheel samen met die van de Hervormde classes Appingedam en Winschoten. Tengevolge daarvan vindt de lezer wél de Afgescheiden kerk van Sappemeer (Hoogezand) behandeld en niet die van Ten Boer en Thesinge. Beide laatstgenoemde kerken, die onder de Afgescheiden classis Groningen vallen, krijgen in een derde deel een beurt.

De opzet van de hier volgende studie is geweest - na een grondig bronnenonderzoek - in details te beschrijven, hoe de Afgescheiden kerken in de classes Appingedam en Pekela zijn ontstaan en hoe het deze in de periode tot ± 1850 is vergaan.

Met erkentelijkheid mag hier weer gememoreerd worden de goede medewerking, bij bovengenoemd bronnenonderzoek ondervonden op het Rijksarchief te Groningen. Ook moet hier nog een woord van dank gericht worden tot H.J. Jansonius te Overschild, die voor dit deel heel wat gegevens heeft aangedragen (men zie het 'Woord vooraf' van het eerste deel). Verder tot ds I. Hamming, emeritus-predikant, nu wonende te Loppersum, die zijn aantekeningen de schrijver ter beschikking heeft gesteld, en tot G. Lievaart te Roodeschool, die ook nu weer het register samenstelde en ons bij het archiefonderzoek heeft geassisteerd.

Groningen, 1 november 1974
De schrijver

Inleiding

In de vaderlandse kerkgeschiedenis is de naam van het dorp Ulrum een begrip geworden. Daar begon in 1834 de doorbraak van een kerkelijke reformatie, die als ‘de Afscheiding’ in de historie bekend staat. In het reeds verschenen eerste deel van onze studie hebben we daarover uitvoerig geschreven.

Hoe die Afscheiding het gemoed van het volk raakte, kunnen we ons nog maar moeilijk voorstellen. Laten we ons daarom in gedachten nog één maal naar Ulrum verplaatsen.

Het is zondag 5 oktober 1834, acht dagen vóór de Afscheiding een feit zal worden. In Ulrum houdt die dag de door het Provinciaal kerkbestuur afgezette ds de Cock een godsdienstige bijeenkomst, zoals gewoonlijk in het huis van de wed. Koster, naar het beroep van haar man vaak Geertje Kuiper genoemd. De kerkelijke spanning in het Noordgroningse dorp is haast tastbaar geworden. Voor een explosie is nog maar weinig nodig.

Van bovengenoemde bijeenkomst is een ‘zakelijk relaas’ bewaard gebleven, opgesteld door iemand, die duidelijk niet met de Cock c.s. sympathiseerde. We ontdekten het bij de Ingekomen stukken van het Provinciaal kerkbestuur. Daar het nog onbekend was en we erin voelen, dat een beslissing dichtbij moet zijn, geven we het hier - enigszins samengevat - weer. We zitten dan meteen midden in de golfslag van de Afscheiding.

Om 9 uur verscheen H. de Cock en zijn vrouw (in het huis van Geertje Kuiper), hoewel ze een stervend kind thuis hadden, dat de volgende dag overleden is. Een grote menigte van mannen en vrouwen, meestal uit de geringe stand, was al aanwezig. De Cock liet de vergadering zingen Ps. 59:1-5; daarop deed hij een ‘zeer uitgerekt gebed’, waarin hij vele vreemde en hatelijke uitdrukkingen gebruikte en onder meer de hoop uitsprak, dat toch de koning en alle hoge en lage besturen, inzonderheid het Provinciaal kerkbestuur van Groningen, tot andere inzichten mochten komen en dat de sluier der duisternis, die over hen gespreid lag, mocht worden weggenomen en zij licht mochten ontvangen.

Daarop werd weer gezongen, Ps. 43:1 en 2. Vervolgens deed de Cock een zeer uitvoerig verhaal, vol met hatelijke uitweidingen over wat hem op de vergadering van het Provinciaal kerkbestuur was wedervaren.

Verder las hij de vergadering een brief voor van ds Scholte, waarin deze hem opwekte om te volharden in het geloof en de verdrukkingen gelaten te ondergaan; de tijd naderde, dat nog grotere vervolgingen zouden plaatsvinden en dat hij wel geheel van de dienst ontzet zou worden. Maar hij

moest zich niet laten verschrikken, noch door prinsen noch door overheden noch door enige machten, daar de tijd aanstaande was, dat de gelovigen zich zouden wapenen en zich ten bloede toe verzetten tegen alle ondernemingen van hun vijanden.

Iemand riep toen: 'Ja, ja, dominee, zo moet het maar gaan!' Verder stond in de brief de vraag, hoe het zat met de ongesteldheid van ds Reddingius en van prof. Pareau en dat de straf van de 'wreker Israëls' daarin reeds zichtbaar was. Ook had ds Scholte in zijn brief bericht, dat hij binnen enkele dagen in Ulrum hoopte te komen; de Cock sprak de hoop uit, dat Scholte op zondag 12 oktober 's middags te Ulrum in de kerk zou preken.

Hierop vertelde de Cock, hoe in Friesland in de gemeente van ds Los, die hij als een 'zeer rechtzinnig en gelovig leraar' prees, onder het zingen van één der Evangelische gezangen, drie mensen met veel rumoer in de kerk waren gekomen.[1] Daar hadden ze gezangboeken verscheurd 'en met voeten getrapt'. Deze daad werd door de Cock zeer geprezen. Zo zou het overal moeten gaan.

De Evangelische gezangen werden door hem als ten uiterste verderflijk veroordeeld, ook de nieuwe psalmberijming, die weer door de oude moest worden vervangen.

Tenslotte deed hij een zeer omslachtig verhaal over een vroom man 'op de Smilde', die in een gezicht in de droom had gezien, hoe de muren van Jeruzalem weer werden opgetrokken. Op de noordzijde had de Cock op de hoge, nieuwgebouwde muur gestaan, aan de zuidzijde had hij geen bouwmeester gezien en aan de oost- en westzijde werden de fundamenten gelegd.

De Cock had gezegd, dat hij hartelijk wenste, dat hij bestemd mocht wezen om de bouwmeester van het vervallen gedeelte van Jeruzalem te worden.

Aan het einde van de vergadering was nog gezongen Ps. 48:4.

Onder aan het hierboven gereleveerde relaas staat dan nog te lezen: 'N.B. de aangeduide zangverzen moeten vooral worden nagezien'.

We voelen in het verhaal de kerkelijke spanning als het ware trillen.

Dat de opkomende Afscheiding hevige emoties en verbittering losmaakte, willen we nog illustreren met een onbekend schrijven van de aartsvijand van de Cock, ds G. Benthem Reddingius van Assen.[2] De brief is gedateerd 6 juni 1835 en gericht aan J.D. Janssen.

'De Cock heeft nu weer een ondeugend boekje uitgegeven getyteld: De zoogenaamde Evangelische Gezangen, de oogappel der vervoerde en verleide menigte in de Synodaal Hervormde kerk, ja zelfs nog van sommige Godskinderen, uit blindheid, en omdat zij dronken geworden zijn door de wijn harer hoererijen, nader nog getoetst, gewogen en te ligt bevonden, ja strijdig met onze formulieren van eenigheid en Gods Woord, uitgegeven door H. de Cock, Geref. Leeraar onder het Kruis om J.C. wil, van Ulrum. Het ding lastert God en menschen. Hij heeft te Koekange op Hemelvaartsdag en op voorleden zondag gepredikt voor honderden menschen, uit omliggende Gemeenten en ook uit Overijssel, maar er waren slechts 19 in huis, de overigen stonden buiten.

Zoo heeft hij het ook voor eenige weken, te Dwingeloo gehad, en dan kan er, zoo als de Officier zegt, niets aan gedaan worden, zoo dat de processenverbaal der Burgemeesteren daar over ingezonden, worden ter zijde gelegd. Zoo laat men die menschen ongestraft de wet ontduiken, en hunne plannen doorzetten, en welhaast zal de beroering algemeen en de verbittering op eene treurige wijze zichtbaar worden.

Volgens een brief, dien ik deze morgen uit Groningen ontving, moet ds Damstee van Uithuistermeeden thans ook groot verdriet van die menschen hebben.

Het is zonderling, dat overal die predikanten, die vroeger om hunnen ernst en regtzinnigheid het meest geëerd werden door de piëtisten, thans het meest door de Cockianen worden gekweld en verdoemd. Dit schijnt overal zoo te zijn, en dat laat zich zeer wel oplossen'.

Dat de Afscheiding ook in Groningerland op wonderbaarlijke wijze snel om zich heen greep, is bekend. Laten we nu onze aandacht richten op de kerken in de hervormde classes Appingedam en Winschoten.

Een tabellarisch overzicht van het zielental en het aantal belijdende leden van de Hervormde gemeenten van beide classes in 1837 geeft ons de volgende namen en cijfers[3]:

CLASSIS APPINGEDAM
ring Appingedam

Zielen - 'Ledematen'		
Appingedam	1425	514
Farmsum	940	179
Heveskes c.a.	505	70
Meedhuizen	240	22
Opwierde	240	45
Oterdum	200	20
Tjamsweer	530	53
Weiwerd c.a.	270	33

CLASSIS APPINGEDAM
ring Delfzijl

Zielen - 'Ledematen'		
Bierum	440	58
Delfzijl	969	163
Godlinze	480	60
Holwierde	588	68
Jukwerd	105	16
Krewerd	180	19
Losdorp	150	25

Marsum c.a.	56	4
Solwerd c.a.	95	19
Spijk	650	81
Uitwierde	300	26

CLASSIS APPINGEDAM ring Loppersum Zielen - 'Ledematen'

Enum c.a.	186	32
Garrelsweer	180	31
Garsthuizen	310	48
Leermens	410	69
Lellens	220	32
Loppersum	1036	163

CLASSIS APPINGEDAM ring Slochteren Zielen - 'Ledematen'

Ten Boer	560	39
Garmerwolde	425	75
Harkstede c.a.	375	30
Scharmer	425	36
Hellum	470	72
Kolham	500	113

Oosterwijtwerd	240	30
Stedum	630	104
Westeremden	400	81
Wirdum	375	41
't Zandt	710	118
Zeerijp	430	67
Schildwolde	825	78
Siddeburen	1006	105
Slochteren	920	225
Thesinge	350	30
Wittewierum	330	45
Woltersum	440	67

CLASSIS WINSCHOTEN ring Bellingwolde Zielen - 'Ledematen'

Gemeenten-

Ter Apel	329	89
Bellingwolde	1925	397
Blijham	904	162
Bourtange	232	73
Onstwedde	1366	229
Oude Schans (of Bellingwolderschans)	228	49
Sellingen	421	109
Nw.	Stadskan. 655	295
Vlagtwedde	949	246
Vriescheloo	591	122
Wedde	679	82

CLASSIS WINSCHOTEN ring Midwolde Zielen-'Ledematen'

Gemeenten-

Beerta	1636	313
Finsterwolde	1530	198
Midwolde	1280	212

Nieuwe Schans (of Langakkerschans)	493	162
Nieuwolde	1400	235
Oostwold	745	162
Nw. Scheemda	686	153
Termunten en Borgsweer	739	94
Wagenborgen	500	53
Woldendorp	347	53

CLASSIS WINSCHOTEN ring Winschoten **Zielen - 'Ledematen'**

Eexta	480	71
Meeden	1151	205
Noordbroek	1809	357
Nieuwe Pekela	3086	447
Oude Pekela	2907	761
Scheemda	975	210
Veendam	5531	1400
Westerlee	1100	106
Wildervank	3010	670
Winschoten	2996	560
Zuidbroek c.a.	2763	373
(met Muntendam samen)		

Dat het ook in genoemde classes in 1833 en eerder al rommelde, blijkt uit een verslag van de ring Midwolda.[4]

Op één der vergaderingen had een lid van die ring getracht een antwoord te geven op de moeilijke vraag: Wat is nu 'de eigenlijke aard der godsdienstige dweperij?' 'De thans in onze vaderlandsche kerk hernieuwde ver-

deeldheden en Separatische bewegingen' gaven maar al te veel aanleiding die vraag te stellen. Het antwoord hebben we nergens gelezen, maar de vraagstelling wijst al op het probleem, waarmee men zat.

Uit het verslag over het jaar 1834 noteerden we, dat het ook in de ring Midwolda zeer werd betreurd, dat de gemeente des Heren 'zo jammerlijk verdeeld en beroerd werd door afwijkingen ter rechter en ter linker zijde van de eenvoudige, troostvolle en heiligende waarheid, die in Christus Jezus is. En niet alleen dat men algemeen de veege toestand van de Vaderlandsche kerk met leedgevoel beschouwde en naar verbetering van dien vurig verlangde....

Door onderlinge opwekking en samenspreking werd bij meer dan één broeder een heilige geestdrift ontvonkt, om niet alleen met woorden, wensen en gebeden, maar ook door geschriften de belangen van het Godsrijk, naar de mate der gaven hem verleend, te helpen ondersteunen en bevorderen. Weldra zullen uit de Ring meer openlijke bewijzen gegeven worden, dat men niet instemt met den leugengeest onzer dagen en wenst volstandig te blijven bij en kloekmoedig te strijden voor dat Evangelisch geloof, dat onze vrome voorvaders als de kostelijkste erve aan ons, hun nakomelingen, hebben nagelaten en waarin duizenden steeds getroost leefden en zalig ontslapen zijn'.

De ring Midwolda was - apostolisch gezien - een sterke ring. Daarin stonden predikanten, die geschriften publiceerden, zoals R. Engels te Nieuwolda en G.J.F. Cramer von Baumgarten te Midwolda.

Een verslag van de ring Bellingwolde, uitgebracht op 31 oktober 1834, vermeldt onder meer, dat de predikanten Oomkens van Onstwedde en Swaagman van het Nieuwe Stadskanaal spraken over de woelingen in hun gemeenten, waarin verscheidene personen 'hen als leeraar der godsdienst voor onrechtzinnig hielden' en dus niet meer in de kerk kwamen. Genoemde predikanten vroegen aan hun ringbroeders advies hoe in dezen te handelen.

Het antwoord luidde, dat ze 'met de meeste voorzichtigheid standvastig moesten voortwerken in hun bediening, getrouw blijven aan het Woord van God en het beginsel der Gereformeerde kerk vasthouden'.

In die ringvergadering hield ds Wibrandus J. Koppius, die van 1812 tot zijn emeritaat in 1856 in Blijham stond, een verhandeling 'over eenige zedelijke voordelen, die uit .de hedendaagse woelingen in ons Hervormd kerkgenootschap kunnen en waarschijnlijk zullen ontstaan'. De vergadering werd 'door de voorlezing zeer gestigt'.

De verslagen der ringen Loppersum en Slochteren (beide van de classis Appingedam) vertonen hetzelfde patroon. Uit het Classikaal Totaal Overzicht van 22 december '34 putten we:

ring Loppersum:

'een stukje werd voorgelezen betrekkelijk de thans bestaande onenigheden in ons Kerkgenootschap, hetwelk stof opleverde tot verdere nuttige en leerzame gesprekken. In de vergadering heerste de beste eendragt en vriendschap'.

ring Slochteren:

bij de bespreking ‘konden de tegenwoordige kerkelijke onlusten niet vergeten worden. Zelfs had één der broeders te dier zake een onaangename omstandigheid en vroeg om raad’.

Maar wanneer in 1835 de Afscheiding in vele gemeenten zich heeft baangebroken, wordt aan de weerzin tegen het separatisme in steeds hatelijker bewoordingen lucht gegeven.

Over het jaar 1835 staat in het verslag van de ring Midwolda te lezen: ‘Met innig leedgevoel hoorde men ook hier hoe door de treurige godsdienstige verschijnselen onzer dagen ons Hervormd Kerkgenootschap al meer en meer geschokt werd, daar niet alleen ter ener zijde het *dolijverige Separatisme* van dag tot dag zich meer verbreidde, maar ook van de andere kant het *bandelooste Liberalisme*, dat zelfs de grondwaarheden des Christendoms tracht weg te schuiven’.

‘De vege toestand, waarin de kerk zich thans bevindt.... versterkte het gevoel hunner heilige roeping en verplichting om openlijk en vrijmoedig bewijs te geven, dat men niet instemt met de leugengeest van onzen tijd noch delen wil in de schuld dergenen, die ons kerkgenootschap te gronde richten’.

De ringbroeders wilden ‘de eenvoudige, troostvolle en heiligende waarheid’ handhaven ‘tegen alle afwijkingen ter regter- en ter linkerzijde’. Van ‘roervinken’ en scheurmakers moesten ze niets hebben.

Met die ‘linkerzijde’ bedoelden ze het ‘bandelooste Liberalisme’ hierboven genoemd. Het doel daarvan was - volgens het ringverslag van 1836 - ‘al de positieve waarheden des Christendoms te ondermijnen en omver te stoten’ en daarvoor in de plaats te stellen ‘een koud en dor rationalisme of een aesthetisch van alle grond en wezenlijke inhoud beroofd Christendom’.

En over de ‘regterzijde’, het ‘*dolijverige Separatisme*’ wordt het oordeel der ringbroeders in hetzelfde verslag als volgt door ds *Ayolt Tonkens* van *Oostwold* (Old.) geformuleerd:

‘Aan de andere kant ontwaarde men met geen mindere afkeer de voortgang van het heilloze en zich opnieuw aan het mensengezag blindelings verslavende Separatisme, dat in zijn hoogmoedige zelfverheffing en redeloze ijver doemt en verwerpt al wat met deszelfs bekrompenheid en eenzijdigheid niet tot de kleinste tittel toe instemt, en in zijn onkunde en bevooroordeeldheid, letter en geest, vorm en wezen jammerlijk verwart. Men bedroefde zich over deze beklagenswaardige uitersten’. Maar ook ergerden de ringbroeders zich over de handelwijze der Synode, ‘die geroepen en verplicht om het heerschende kwaad zoveel mogelijk krachtdadig tegen te gaan, dit door een *achterdochtig makend stilzwijgen* omtrent de voortdurende geldigheid en *verbindende kracht* onzer Symbolische schriften, steeds bevorderde, en de aan onze Hervormde en op Gods Woord gegronde kerkleer getrouwelijk vasthoudende Leraren den mond snoerde, zodat zij niet weten wat te zullen antwoorden, wanneer hun door *zich afscheidende ge-*

meenteleden wordt afgevraagd of de Synode en het Genootschap, dat zij vertegenwoordigt, zich dan schaamt om *wezenlijk Hervormd* of *Gereformeerd* te zijn en het volgende acht om het alleen te *heten?*....

Doch de Heer regeert en Hij, de Koning zijner kerk, zal haar ook in dezen tijd, hoe treurig ook, niet gansch verlaten'.

Tot nu toe hebben we steeds de hervormde visie op Hendrik de Cock en de Afscheiding gegeven.

Maar we laten nu ook de Cock zelf aan het woord. Vooraf nog een vraag: 'Was de Hervormde kerk na 1816 nog dezelfde als die vóór 1816?' Het antwoord kan slechts luiden: zowel wat het '*bestuur*' als wat de leer betreft, was ze *niet* dezelfde gebleven. Wat het *bestuur* aangaat, werden de leden der 'kerkbesturen' sedert 1816 benoemd door de koning, zodat de Gereformeerde kerk was omgebouwd tot een koninklijke inrichting, het Hervormd kerkgenootschap genoemd.

En wat de *leer* betreft, vóór 1816 had geen enkele predikant het recht te leren en te preken tegen de formulieren van Enigheid in; maar na 1816 mocht dit wel, omdat die formulieren slechts voorwaardelijk waren ondertekend. Een nog *gereformeerde* gemeente stond machteloos tegenover haar *moderne predikant* en had alleen het recht, dat ze niet gedwongen kon worden bij hem naar de kerk te gaan.

Er waren nog wel enkele dominees, die protesteerden tegen de gang van zaken in de Hervormde kerk, maar die stemmen verstomden langzamerhand. We noemen hier ds *D. Molenaar* uit Den Haag, die in 1827 een *Adres aan al mijne geloofsgenooten* publiceerde, waarvan duizenden exemplaren werden verspreid en waarin hij op de gevaren wees. Maar hij liet zich door de koning het zwijgen opleggen (en mocht nu predikant blijven). Weliswaar ontstond er in sommige streken van het land hernieuwde belangstelling voor de gereformeerde leer, maar de feitelijke toestanden in de Hervormde kerk veranderden niet.[5]

Velen kwamen nu niet meer in de kerk, reisden dikwijls uren ver om een rechtzinnige predikant te horen of zochten stichting in gezelschappen.

Toen sedert 1832 H. de Cock in Ulrum de gereformeerde leer weer zuiver begon te prediken, verwekte dit veel vijandschap bij zijn collega's in ring en classis. Verder gaf hij een aantal geschriften uit, die veel stof deden opwaaien. Laten we nu naar hem luisteren. We citeren enkele passages uit zijn eerste geschrift. In 1834 gaf hij uit *Ernstige en hartelijke toespraak aan mijne landgenooten* (reeds in '32 geschreven). Hij keert zich hierin tegen de vrije wil en citeert herhaaldelijk met instemming uit de Dordtse Leerregels.

Wanneer het woord *verdraagzaamheid* valt, schrijft de Cock: 'de verdraagzaamheid.... zo heerlijk geschetst door onze voorname dichter *Spandaw*[6], kwam voort niet uit de natuur, maar uit de genade, niet uit de neologie of dwaalgeesterij, maar uit de Gereformeerde of zuivere dienst van God'. Wanneer hij op een dag in juni 1832 zo juist de periodiek de *Boekzaal der geleerde wereld* heeft ontvangen, reageert hij na lezing van een artikel ont-

steld als volgt: ‘hierin (heeft) ds Postumus van Waaksens en Brantgum (bij Dokkum gelegen) Gods vrijmachtige verkiezing en verwerping verworpen, die onze vaderen beschouwden als één van de grondstukken van de waarachtige dienst van God, waardoor de menschelijke werkheiligheid op het krachtigst beteugeld wordt’.

Wat verder schrijft de Cock: ‘Och neen, mijn geliefde landgenoten, de gelovigen van onze dagen denken er nog niet anders over dan de Apostelen en oudvaders, nog niet anders dan de gelovigen van de 15e, 16e, 17e en 18e eeuw.

Het waarachtig en zaligmakend geloof is één, en de weg der bekering tot God verandert niet, schoon nu de kerk bloeiender, dan kwijnender....’ Over de *Dordtse Leerregels* hoort men bijna niemand meer spreken, merkt de Cock op in zijn eerste geschrift en ‘....dat men sedert de Fransche revolutie vooral, nadat de kerktucht en het toezicht op de leer der waarheid van lieverlede verslapten en ophielden a.h.w. dat men eerst onder bedektere vormen (om der goeden wil in den lande), maar nu meer en meer openlijk, der Vaderen wijsheid als dwaasheid rekende en predikte, en daarvoor in de plaats stelde (gelijk de edele en waarlijk moedige baron *van Zuylen van Nijevelt* aantoont) een menigte grove afdwalingen van de gereformeerde leer’.

We aarzelen niet te zeggen: de herontdekking en herbeleving van de Dordtse Leerregels door de Cock en de zijnen is - dogmatisch gezien - één van de voornaamste oorzaken van het ontstaan der Afscheiding geweest.

Eindnoten:

1 Dit incident speelde zich af in *Wanswerd* (Fr.) tijdens een kerkdienst in de hervormde kerk aldaar op zondag 28 september 1834.
De 3 broers Gerrit Pieters Faber (30), Jan P. Faber (34) en Oebele P. Faber (21 jaar) werden door de rechtbank ‘van eersten aanleg’ te Leeuwarden wegens het verwekken van beroering en wanorde tot de maximumstraf veroordeeld. We hebben van het voorval een artikel gewijd in Petahja (Orgaan v.d. Bond v. Mannenverenigingen op Geref. Grondslag) mei 1973.

2 Geheim archief van het Departement van Hervormde Eeredienst; ingekomen en minuten van uitgegeven brieven, 1835-1836 (no. 1594) Alg. R.A., Den Haag.

3 Archief Departement Hervormde Eredienst no. 1787-1788. (Alg. R.A. Den Haag).

4 De ringverslagen zijn te vinden bij de ingekomen stukken van het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen (R.A. Groningen).

5 Hel. de Cock. Iets over de geschiedenis onzer kerk in vragen en antwoorden, 13-18. (Groningen, 1884).

6 In de Cocks tijd was *Hajo Spandaw* (1778-1856) de Groningse dichter bij uitstek. Hij dichtte in de trant van Tollens over vorstenhuis en vaderland. Lange tijd werd zijn groot gedicht De Lof der Vrouwen een passend geschenk voor het schone geslacht geacht.
In 1821 gaf deze advocaat (later griffier der Staten en raadsheer in 't Hof van Groningen) een 135 pagina's tellende Lofrede op prins Willem de Eerste uit, waarin hij o.m. verdraagzaamheid - in liberale zin opgevat - één van diens hoofddeugden noemt. Daarom betwijfelen we of de Cock hier terecht Spandaw als verdediger van de gereformeerde verdraagzaamheid voorstelt.

[A Classis Appingedam]

I Appingedam

In Appingedam, een stadje met een rijke historie, zetelde in de jaren der Afscheiding in een gebouw op het Kerkplein bij de Wijkstraat een rechtbank ‘van eersten aanleg’. Deze had reeds in 1829 en 1830 verschillende personen tot hoge geldboeten veroordeeld, omdat ze hun huis beschikbaar hadden gesteld voor een conventikel, waarin dan voorging de rondtrekkende marskramer in oude schrijvers, Jetse Bottinga uit Leeuwarden.

Dan is het een paar jaar stil, wat de veroordelingen op dit punt betreft, maar half februari 1834 begint de stroom vonnissen wegens verboden godsdienstoefeningen weer te vloeien tot eind augustus 1838 toe. In die periode 1834-'38 telden we precies 30 uitspraken van de Damster rechtbank. In oktober '34 komen we de naam de Cock voor 't eerst op de lijst tegen. Op 17 oktober veroordeelt de rechtbank hem met Geertje Harms Hulshof, weduwe van Freerk Tjipkes Koster tot f 50.- boete en op 7 november krijgt hij zelfs niet minder dan 3 maanden met f 150.- boete wegens het verwekken van beroering in de kerk van Ulrum.

Beide vonnissen werden resp. op 27 en 28 november '34 door de rechtbank te Groningen in appèl bekrachtigd. Het betekende het begin van de Cocks gevangenschap in Groningen. Ook ds H.P. Scholte, de medestrijder van ds de Cock, was uit Doeveren in N. Brabant opgeroepen om zaterdag 29 november in Appingedam voor de rechtbank te verschijnen. Na een lange, vermoeiende tocht kwam hij hier aan en werd tot 's avonds half acht door de rechter van instructie verhoord; onmiddellijk hierna werd hij opgesloten in het Antoniegasthuis; dat stond aan de Koningstraat, waar in 1844 de vrouwengevangenis werd gebouwd, op de tegenwoordige no's 31, 33 en 35.[1]

Na 5 dagen werd de 29-jarige Scholte na borgstelling voorlopig vrijgelaten en op 27 februari '35 in Appingedam vrijgesproken, een uitspraak waarmee de rechtbank in hoger beroep te Groningen zich verenigde.

Scholte heeft zelf over zijn 5-daags verblijf in dè gevangenis te Appingedam geschreven in zijn ‘Uittreksel uit mijne aanteekeningen, in de gevangenis gehouden’.[2]

Het valt op, hoe die aantekeningen in toon en trant overeenkomst vertonen met het ‘dagboekje’, dat de Cock tijdens diens drie maanden durende gevangenschap in Groningen bijhield.[3]

Beiden ontwaken telkens ‘verkwikt’ en ‘versterkt’, overtuigd als ze zijn van hun zaaksgerechtigheid.

Beiden zoeken onmiddellijk hun troost en sterkte in Gods Woord en lezen

het gedeelte, dat hun bij het eerste opslaan van de bijbel onder ogen komt, er op rekenend, dat God op deze manier hun het deel zal wijzen, dat ze in hun omstandigheden nodig hebben. Daarna zingen ze in hun eentje een aantal psalmverzen.

Behalve in Gods Woord verdiepen beiden zich ook in andere lectuur: De Cock in stichtelijke en historische geschriften, Scholte in het dagboek van Toplady, een Engels piëtistisch theoloog uit de 18e eeuw (1740-'78)[4] en in Groen van Prinsterers 'Beschouwingen over staats- en volkenregt'. Beiden schrijven de eerste dag van hun gevangenschap een brief aan hun vrouw en aan enige medebroeders, en ook in de volgende dagen houden ze zich veel met schrijven bezig en verliezen het twistgeding, waarin ze gewikkeld zijn, geen ogenblik uit het oog en vertrouwen gelovig op Gods hulp en kracht.

Daar Scholtes 'aanteekeningen' ons een goede indruk geven van zijn ervaringen in de gevangenis van Appingedam en van zijn godsdienstige beleving en bevindingen, geven we er hier enkele passages uit door: Toen Scholte op zaterdagavond de gevangenis was ingegaan, schreef hij: 'Ik verzocht nog om licht te hebben, en te mogen rooken, hetgeen mij werd toegestaan, alsmede papier en inkt; ik werd gebracht in een hok, ongeveer negen voet lang en zeven voet breed, waarin, op den grond aan het einde, eene plaats was van ongeveer drie voet breed, met een stroozak en een paar dekens; het hok was voorzien met dikke ijzeren traliën zonder venster. De cipier gaf mij een tafeltje en een stoel; een broeder uit Appingedam bezorgde mij een bed en eten, en daar zat ik nu, opgesloten als een kwaaddoener; de Heere sterkte mij om Zijne smaadheid gewillig te dragen; mijn hart was vol, en toen ik alleen was, mogt ik het voor Hem uitstorten, die wist, dat ik om Zijns Naams wil gevangen zat.

Ik kon Hem mijne geheele zaak aanbevelen, en mijn geliefde vrouw en kind, met de geheele gemeente, aan Hem opdragen, in de hoop en verwachting, dat Hij op Zijn tijd Zijnen arm zou openbaren, ter verlossing van Zijn erfdeel; daarop ging ik op mijn leger, en de Heere was zoo goed om mij een verkwikkende slaap te schenken, zoodat ik niet eens bemerkte, dat ik in de gevangenis was.

Zondag 30 november

Ik ontwaakte verkwikt en gesterkt in mijne nieuwe woning. Niet wetende, wat ik zou lezen, sloeg ik den bijbel open, en vond daar den 17e Psalm; het behaagde den Heere om door Zijnen Heiligen Geest de kracht der waarheid op mijn hart te drukken. Het was mij opmerkelijk, dat mij juist die Psalm voor oogen moest komen, het versterkte mijne verwachting, dat de Heere op weg was om Zijne kerk te verlossen, en ik zong bemoedigd in Gode, de drie eerste verzen van Ps. 68.

Ik bragt dien dag gerust door, met de overdenking van de wegen des Heeren tot hier toe met mij gehouden, van de toestand van kerk en vaderland, en ik had tusschenbeide nog gelegenheid aan een gevangene, die naast

mij in een hok zat, op vermoeden van diefstal, den eenigen en waarachtigen weg des heils te verkondigen, zoo dat ik op 's Heeren dag, al was het dan ook in de gevangenis, het woord Gods mogt verkondigen; mogt het den Heere behagen om Zijn woord vruchtbaar te maken door Zijnen H. Geest, dan zou mijne opsluiting nog tot blijdschap kunnen verstrekken van de engelen in den hemel.

Des namiddags schreef ik een brief aan mijn geliefde vrouw, en aan een paar broeders, welken ik met den cipier medegaf.... Des avonds las ik den eersten brief aan Timotheüs; en hoewel ik mij zelven, voor den Heere, over vele inwendige zonden en ongeregtigheden te verootmoedigen had, mogt ik mijnen getrouwen en onveranderlijken Verbonds God toch danken, dat Hij mij genade gegeven had, om in de bediening des Evangeliums, waarin ik door Hem gesteld was, getrouw te zijn; en na hartelijke opdraging van mij en de mijnen, met de geheele gemeente, in de almachtige bescherming des Heeren, begaf ik mij ter rust.

Maandag 1 december

Ik las een gedeelte van het leven van *Toplady*, hetgeen mij bevestigde in het geloof; daar ik bij hem dezelfde beginselen vond, die ik, door genade, in mijzelven mogt ontdekken; ja, het is één geloof, hetwelk Gods volk op aarde oefent, al zijn zij ook door eene menigte jaren van elkander, naar het lichaam, gescheiden.

Dinsdag 2 december

Ik kreeg bezoek van eenige broeders, met wie ik door de traliën sprak over de goedertierenheden des Heeren, die mij in de gevangenis nabij was; zij waren hartelijk deelnemend in mijnen toestand.

Woensdag 3 december

Terwijl ik bezig was met schrijven, kwamen drie broeders, met name mij onbekend, mij bezoeken en bragten mij de tijding dat ds de Cock zeer welgemoed was in zijne gevangenis. Wij spraken onderling over de trouw Gods, die de zijnen nooit zal begeven of verlaten; en na broederlijk afscheid vertrokken zij.

Des nademiddags was ik buitengewoon dof, gevoelloos en huiverig, door de vochtige, gure buitenlucht, welke door de traliën in de gevangenis drong; ik las nog op verzoek van een mijner medegevangenen, die in een ander hok zat, Jesaja 24 en 2 Petri 2, doch het woord was voor mij gesloten. Wij hebben zoo gedurig behoefte aan dien H. Geest, welke Christus aan Zijne gemeente beloofd heeft, zullen wij eenigszins door het Woord Gods verkwikt, getroost en geleerd worden. Toen ik het licht opgestoken had, las ik het tweede hoofdstuk van het schoone werk van Mr. G. Groen van Prinsterer met veel genoegen.

Donderdag 4 december

Na het middagmaal las ik het overige gedeelte van het *dagboek* van *Top-*

lady. Ik merkte daarin (bladz. 59) hoe hij, met merkbaar nut, eenige stukken van de Handelingen der Dordtse Synode gelezen had, en wel, toen hij in eene gemoedsstemming verkeerde, aangedaan wegens de Goddelijke vertroosting, en begunstigd met de liefelijke stralen van het aangezigt zijns hemelschen Vaders.

Hoe is het mogelijk, dat Leeraars, die dezelfde waarheden moeten onderwijzen, waarin *Toplady* zooveel zaligheid vond, zelfs in het gezigt van de naderenden dood, op die Synoden zo gebeten zijn, en de aldaar bevestigde waarheden als dweeperij uitmaken en vervolgen, en desniettegenstaande gereformeerd genaamd willen worden.... Ik maakte verder nog eene voor mij bevestigende opmerking; ik had in den nazomer eens gepredikt over Joh. 16:8: En die (namelijk de H. Geest) gekomen zijnde, zal de wereld overtuigen van zonde, en van gerechtigheid en van oordeel.

Ik vond daarin, de plaats in verband beschouwende met het vervolg, het geheele werk des H. Geestes, in het teregtbrengen des zondaars, ter overtuiging, ter vertroosting, en ter heiliging; en dewijl die plaats dikwijls zoo oppervlakkig wordt aangehaald, en meestal ter aanduiding van de ontdekkende genade, had ik er opzettelijk over gehandeld. Ik werd nu in dit gevoelen bevestigd door *Toplady*, die er genoegzaam 80 jaren vroeger even zoo over gedacht heeft'.

Ook in Appingedam was honger naar het brood des levens, zodat - volgens de overlevering - verschillende Damsters op zondagmorgen om 3 uur te paard naar Ulrum trokken om de kerkdienst, die om 9 uur begon en waarin ds de Cock voorging, bij te wonen. Het is merkwaardig, dat we in menig Gronings dorp, vaak ver van Ulrum gelegen, deze overlevering van het gaan naar Ulrum om de Cock te beluisteren, hebben aangetroffen.

Toen ds de Cock op 26 februari '35 uit de gevangenis vrij was gekomen, begon hij al spoedig zijn tochten langs de Afgescheiden kernen in dorp en stad. Overal institueerde hij gemeenten.

Zo bezocht hij 3-4 mei 1835 ook Appingedam en Delfzijl en doopte daar verscheidene kinderen.

In het jaar 1835 was het door afscheidingen her en der ook in de kerkelijke wereld van Appingedam en omgeving steeds roeriger geworden. De Hervormde classis Appingedam probeerde in deze voor haar zorgvolle dagen een voorzichtig beleid te voeren, en op geen enkele wijze Afgescheidenen wind in de zeilen te blazen. Dit bleek o.m. uit een merkwaardige kwestie, die ze te behandelen kreeg. Wat was het geval?

Een zekere Albertus Klaassen Krol te Tjamsweer had zich beklaagd over het feit, dat noch de predikant van Appingedam noch die van Tjamsweer zijn kind had willen dopen i.v.m. een geschil tussen de diaconieën van beide gemeenten over het onderhoud der armen. De minister - bij wie de klacht was terechtgekomen - stuurde het schrijven door naar de classis. En deze zette in haar antwoord de zaak nu als volgt uiteen: De weigering van de Appingedamse ds M. Hefting om het kind te dopen was geen gevolg van een diaconale ruzie over een geval van ondersteuning, maar hing

samen met het feit dat Krol tot de gemeente Tjamsweer behoorde. Daarom voelde ds Hefting als nog nieuw predikant te Appingedam zich bezwaard om een kind uit Tjamsweer in de gemeente van Appingedam door de doop op te nemen, daar dit strijdig zou zijn met de kerkelijke verordeningen.

Het in Ulrum dopen van kinderen uit andere gemeenten door ds de Cock zal hem ongetwijfeld voor de geest hebben gestaan. In Tjamsweer had zich in 1819 trouwens al een soortgelijk geval voorgedaan, toen ds Kruizinga een kind uit Delfzijl had gedoopt, met als nasleep een hele kerkelijke procedure (zie Delfzijl).

De classis deelde verder mee. dat de kerkeraad van Tjamsweer tegen ds Hefting echter aanvoerde, dat de bewoners van het Bolwerk en de Wierde (een groepje huizen vlak tegen Appingedam aangelegen), sinds onheuglijke tijden door dit stadje waren beschouwd als eigen ingezetenen van Appingedam. Net als vroeger gingen de bewoners van die ‘streken’ ook nu nog in Appingedam naar de kerk. Daar volgden ze catechetisch onderwijs, daar deden ze belijdenis en vierden ze Avondmaal en daar werden ook hun doden begraven. Daar waren ook altijd hun kinderen gedoopt zonder dat overschrijving in het doopboek van Tjamsweer had plaatsgevonden. En ds Hitjer en de tegenwoordige ds Hefting hadden nog nooit aan hun kollega's in Tjamsweer toestemming gevraagd voor het dopen van kinderen, op het Bolwerk of de Wierde geboren.

Het onthouden van de doop aan kinderen van ouders, wonende op het Bolwerk of de Wierde, moest men dus als een willekeurige handelwijze van de Appingedamster kerkeraad beschouwen, temeer nog daar de mensen van het Bolwerk en de Wierde wel in Appingedam tot het Avondmaal werden toegelaten. Daarom - aldus de kerkeraad van Tjamsweer - hoefde hun predikant kinderen uit die ‘streken’ niet te dopen. De classis voegde er nog aan toe, dat de bewoners van het Bolwerk eerder tot de bewoners van Appingedam - oudtijds een stad zijnde - moesten gerekend worden dan tot die van het verder afgelegen dorp Tjamsweer. Ze woonden immers veel dichter bij de kerk van Appingedam dan bij die van Tjamsweer: ze konden de eerste plaats binnen 5 minuten via een geplaveide weg bereiken, terwijl de tweede ruim een half uur gaans verwijderd lag en de weg erheen vooral Ín de wintertijd haast niet te begaan was. De classis noemde tenslotte de weigering van de Appingedamster kerkeraad om het kind van Krol te dopen zeer onvoorzichtig in een tijd van ‘godsdienstige woelingen’ en ze zou, als de klager zich tot de classis had gewend, de kerkeraad van Appingedam bevolen hebben het bewuste kind te dopen[5]. Men ziet hoe de classis het geven van elke aanstoot wilde vermijden en gevolg trachtte te geven aan een gedrukt schrijven van de Algemene Synode van de Hervormde kerk van 16 juli 1834.

Hierin voelde deze zich gedrongen om alle predikanten, inzonderheid de jongeren onder hen, liefderijk op te wekken en broederlijk te vermanen om toch in hun openbaar en bizonder onderwijs, zich met bedachtzaamheid te onthouden van alles wat de zuiverheid van hun belijdenis en Evangelische prediking enigszins in verdenking zou kunnen brengen of zelfs

aanleiding geven, dat die miskend, veracht en belasterd werd. Wel voegde de Synode er dreigend aan toe, dat de Prov. synode met verdubbelde aandacht moest toezien zowel op het gedrag der Leraren als op alle woelingen van onruststokers en geheime opruiers, zodat moedwil en scheurziekte door tijdige en gepaste toepassing van de kerkelijke tucht beteugeld en geweerd konden worden.

Instituering

Op 13 en 14 september 1835 was de Cock weer in Appingedam; twee belangrijke data in de geschiedenis van de Afgescheiden kerk. Want die 13e september 1835 wordt beschouwd als de dag der instituering. In het uitstekend geordend archief is nog een stuk aanwezig, dat betrekking heeft op deze dag. De aanhef luidt: 'Namen der gelovigen, die Zondag den 13en september in de vreze en de mogendheden des Heeren het ampt der gelovigen hebben aangenomen' en dan leest men daaronder in verbleekte inkt de namen van hen, die onder leiding van ds H. de Cock op die dag een zelfstandig kerkelijk leven begonnen. Op 13 september werden twee ouderlingen en twee diakenen gekozen, die de volgende dag door de Cock in hun ambt werden bevestigd.[6]

Het waren:

F. Chris (68)	ouderling
H.T. Hoeksema (46), timmerman	ouderling
K.O. van Dam (40), kruidenier	diaken
D.J. Smit (35), landbouwer	diaken

Die 13e september, de dag der instituering, doopte de Cock 3 kinderen n.l.

Geertje - d. van Albert Arends Strating en Alberdina Sipkes Hoeksema (geb. 23 dec. 1833)	van Appingedam
Klaas - z. van Willem L. Kampen en Siktje Klaassens Jukkema (geb. 13 sept. 1834)	van Appingedam
Hemmegien - d. van Pieter J. Bolhuis en Maria Klaaszen Hoeksema (geb. 22 juni 1835)	van Appingedam

En de volgende dag:

Schelte - z. van Christoffel Cuick en Hinderktje Veldman (geb. 24 sept. 1833)	van Opwierde

Harmannus - z. van Enje Alberts Kuip (geb. 18 dec. 1830, in onecht geboren)	van Opwierde
Kunje - d. van Jakob Jakobs Smit en Jakoba J. Vos (geb. 7 juni 1835)	van Opwierde

Het is zeker, dat de gemeente aanvankelijk in groepen bijeenkwam. Dat moest ook wel, want vergaderen met meer dan 20 personen was verboden. Als plaatsen van samenkomst vonden we opgegeven de woning van de timmerman Heertjen T. Hoeksema, op de hoek van de Solwerderstraat en St. Annastraat (waar nu een banketbakkerij is gevestigd), van bakker Schelte Veldman in de Dijkstraat, van kruidenier K.O. van Dam in de Solwerderstraat (oost), van de landbouwer J. Smit van 't Eiland ten zuiden van Opwierde en van P.J. Bolhuis, bakker in de Koningstraat.[7]

Gebrek aan geschoolde leiding blijkt uit het kinderlijk eenvoudig begin van de handelingen van de kerkeraad:

'Daar er tot dusver geen schrijfboek voor de handelingen des kerkeraads bestond en er ook niets belangrijks is behandeld, zo zijn de vergaderingen ook niet aangetekend'. De 5e mei 1836 is de datum van de eerste genotuleerde vergadering. De notulen van die eerste jaren zijn voorbeelden van soberheid, b.v.: 1 september is de kerkeraad vergaderd geweest als voren. Soms had de kerkeraad 'een broederlijke bespreking over de weg der vrije genade en de bevinding van Gods kinderen op dien Wonderweg'. Uiteraard kwamen ook aan de orde huisbezoek, catechisatie, diensten te Opwierde en Krewerd, kerkvisitatie en tuchtzaken. Het 'kasboek' doet ons een blik werpen op de financiële huishouding van de kerk.

We geven enkele bizonderheden door:

De kerkelijke bijdrage bedroeg ten hoogste f 2,50 per jaar, te betalen in 4 termijnen.

't Boekjaar liep van mei tot mei. 19 mei '36 waren

de ontvangsten	f 58,87½
de uitgaven	f 53,59½
rest	f 5,28

Dit was het zwakke, prille begin. Over 1842 zijn die cijfers resp. f 666,51 en f 448,83½ met een voordelig saldo van f 217,67½.

Een paar merkwaardige posten zijn:

- twee banken voor 't gezelschap	f 1,63
- een plank en spijkers in 't kamertje van J. Smit	0,85
- brood en wijn den 7e en 9e Oct. 1836 gebruikt tot des Heeren Heilig Avondmaal	1,60

- een zegel voor het adres aan Z.M. de Koning	0,62½
- Snikvragt voor een predikatie van ds Scholte	0,12

- voor twee leijen	1,30
- Kosting van de Synode	7,00

Een synode kostte dus toen ook al veel geld. Met ‘'t gezelschap’ wordt de samenkomst der gelovigen in particuliere huizen bedoeld, de ‘snik’ was een soort trekschuit.

Ds de Cock bezocht de gemeente weer op 27 april en 2 mei '36 en het was op zijn advies, dat officieel kennis werd gegeven van de Afscheiding. Dit gebeurde ruim een half jaar na de instituering. In de notulen staat:

‘Wij ondergetekenden, leden dusver van de Synodale Herv. Kerk te Appingedam, door doop of belijdenis, ziende het gehele verval dier kerk in leer, dienst en tucht, scheiden daarvan vrijwillig ons af naar art. 2 van het algemeen reglement en art. 28 van onze Geloofsbelijdenis, gegrond op Gods Woord’.

Volgen 34 namen. Dit stuk werd de 28e mei 1836 aan de hervormde kerkeraad gezonden.

Eenzelfde stuk is gestuurd aan de hervormde gemeente te Solwerd met 3 namen ondertekend, idem te Opwierde met 25 en idem te Krewerd met 9 namen[8].

Tjamsweer wordt niet genoemd, omdat de Tjamsweerders bij de Afgescheiden kerk van Wirdum hoorden.

Ouderling F. Chris presideerde de eerste genotuleerde vergadering, liet zingen Ps. 25:2, waarna hij voorging in gebed. Aan het slot zongen de broeders het laatste vers van de Avondzang. Ouderling H. Hoeksema eindigde. Op deze eerste vergadering besloten de broeders enkele leden te vermanen de rustdag te heiligen en ‘vlijtiger’ de bijeenkomsten bij te wonen. Ook kwam een geval van ‘bloedschande’, bedreven door een zuster der gemeente, ter sprake.

Op 7 oktober 1836 is ds de Cock aanwezig ‘om enige leden der gemeente, die in onenigheid leefden’, te verzoenen, wat mag gelukken.

De volgende dag verzoekt de reeds bejaarde F. Chris ‘om huiselijke bezwaaren’ ontheffing als ouderling; diaken K.O. van Dam volgt hem op en Albert Strating[9] wordt nu diaken. Voor Opwierde wordt Jan Omges tot ouderling gekozen; de Cock bevestigt hen in hun ambt.[10]

Weer een paar dagen later (14 oktober) vraagt ds de Cock, of er in de gemeente ook enigen zijn, die ‘de vrijmoedigheid des gebeds’ bezitten. Ze moeten dan naar Krewerd gaan om daar de gemeente te stichten, want ook hier worden samenkomsten gehouden, zij het voorlopig onder toezicht van Appingedam.

J.B. Smith, S. Veldman en C. Kuikman verklaren zich hiertoe bereid. Het volgend jaar wordt Opwierde op dezelfde manier geholpen. F. Chris doet nu ook mee. Op 28 juni 1838 is er kerkvisitatie, die gebracht wordt door de visitatoren K.S. van der Schuur uit Delfzijl en Jan Nienhuis uit Garrelsweer.

Als het onderwijs ter sprake komt, stellen dezen vast, dat het de plicht van

de kerkeraad is om de ouders die nun kinderen nog naar de ‘liberaale’ school’ sturen ‘daarvan af te manen’.

Er breken nu enkele moeilijke, verdrietige jaren voor kerkeraad en gemeente aan, want partijschappen en twisten steken de kop op. S. Veldman wordt op de kerkeraad ontboden. Daar moet hij zich nader verklaren over zijn bezwaren, hierin bestaande ‘dat de kerk niet rechtzinnig is en ds Brummelkamp een afval der heiligen stelde in zijn predikatie op de Bededag,’ dus dat ware gelovigen weer konden af vallen.

Ook de Utrechtse Kerkenorde, die in de Afgescheiden kerken voor de Dordtse in de plaats was gekomen, kan in zijn ogen geen genade vinden. Het resultaat van zijn gesprek met de kerkeraad is negatief. Veldman blijft bij zijn gevoelen en verdedigt hen ‘die in opstand tegen de kerk zijn’.[11] De broeders zijn nu ook van oordeel, dat er in het belang der gemeente op zondag bij Veldman geen ‘gezelschap’ meer onder verantwoordelijkheid van de kerkeraad mag gehouden worden. Zelfs de Cock, wiens assistentie de volgende week wordt ingeroepen, vermag bij de bakker in de Dijkstraat niets te bereiken.

In november 1839 wordt Veldman opnieuw vermaand en opgewekt zich weer met de gemeente te verenigen. Hij blijft echter volharden in zijn vijandige houding, wil niet eens de burgerlijke beleefdheid opbrengen om te groeten en volhardt in zijn dwalingen. Afhouding van het Avondmaal is het onvermijdelijk gevolg.[12]

Het is duidelijk, dat Veldman sympathiseerde met de Kruisgezinden, wier opvattingen in het vlak bij Appingedam gelegen Delfzijl zo'n sterke en onverzettelijke voorvechter vonden in de persoon van de in de historie der Afscheiding bekend geworden Jacobus Klok.

Dan volgt er een periode in de kerkeraadsnotulen (3 december 1839-6 april 1841), waarin we weinig anders vermeld vinden dan dat H. Hoeksema aan het begin der vergadering in gebed voorgaat en K.O. van Dam aan het eind dankt. Maakte het kerkelijk leven een inzinking door? Lag er een druk op het kerkelijk leven?

Het kerkvisitatie-rapport van 25 juni 1840 constateert dat ouderling Jan Omges ‘wat slap is in zijn dienst; vooral in het bezoeken van kranken of ook die anders in bedrukte en bedroevende omstandigheden zijn als ook de overige ouderlingen, die wat nalatig waren in de huisbezoekingen’. Ze werden door de visitatoren ‘met een broederlijke vermaning opgewekt’.

Het volgend jaar ontstond vlak voor een kerkeraadsvergadering een hevige twist tussen de ouderlingen Heertje Hoeksema en Jan Omges van Opwierde. Laatst genoemde liep woedend weg en zei zijn ambt te zullen neerleggen.[13]

Op dinsdag 6 juli 1841 bemoeiden de kerkvisitatoren zich met dit geval. Nadat ze eerst hadden vastgesteld, dat Omges nog steeds nalatig was in het doen van huisbezoek, bespraken ze vervolgens genoemde ruzie en probeerden een oplossing te bereiken, tevergeefs echter. Ze concludeerden nu, dat

het Omges' schuld was en besloten - als deze zijn verdenking van Hoeksema niet wilde opgeven - hem ‘onder de censuur van vermaning te stellen’.

Erkenning als kerk

In het jaar 1841 viel een belangrijke beslissing voor de gemeente. Op 6 april besloot de kerkeraad bij de Overheid erkenning als een Chr. Afgescheiden gemeente aan te vragen. Er werd een adres, gedateerd 26 april 1841 en ondertekend door 75 personen aan de koning verzonden, waarna reeds 6 juli bij K.B. het bestaansrecht der gemeente werd erkend. Ze zou haar openbare eredienst uitoefenen in het bovenvertrek van de woning behorende aan de timmerman Heertjen Tjaard Hoeksema, staande en gelegen in de Solwerderstraat, getekend no. 163. Dit was op de hoek Solwerderstraat- St. Annastraat. Het ‘Boek van Ontvangst en Uitgaaf voor de Kerk van de Christelijke Afgescheidene Gemeente van Appingedam’, beginnend 11 januari 1842, vermeldt voor dit en het volgend jaar een serie uitbetalingen aan H.T. Hoeksema ‘wegens timmerloon’. Ook worden we de kwartaalbedragen gewaar, ontvangen voor de vertimmering van het gebouw tot kerk. J. Poort leverde teer, Anna Bouwes maakte de glasgordijnen, K.S. Rozeboom verkocht 300 stuks oude stenen tegen f 10.- de 1000, W.K. Boelkens betaalde f 4,50 voor het overnemen van oud ijzer, C. Hansen leverde ‘verwstoffen’ en ontving ‘verwloon’. Een nieuwe ‘kaarsesnuiter’ kostte 35 cent; een ‘glazewascher’ kreeg 95 cent uitbetaald en ‘kasjoen’ (touw) kostte 5 cent. Aardig zijn ook de volgende postjes:

D.J. Draak kreeg de kosten vergoed voor het brengen van ds Timmerman van Appingedam naar Warffum en D.J. Smit te Opwierde kreeg f 1.- voor het brengen van ds H. de Cock en f 3,30 voor het halen van ds Mijdema (5 juli '42), met wie wel ds R.P. Medema bedoeld zal zijn. Of was het de lerend ouderling A.E. Mijdema uit Delfzijl?

Later werd een pastorie gebouwd in de Cornelis Albertstraat oftewel de Spekkersgang en daar verrees ook de eerste kerk, op de plaats, waar nu het Damster Roekhuis is gevestigd. Reeds in 1852 bleek het gebouw te klein geworden. Toen kochten kerkvoogden het huis ‘De Beurs’ voor f 4000.- een herberg met zaal om in te richten als pastorie en kerkgebouw. Dit huis ‘De Beurs’ stond op dezelfde plaats, waar nu de gereformeerde kerk en voormalige pastorie staan.

‘Op deze historische plek - lezen we - stond in de bloeitijd van de stad Appingedam het Muntgebouw. Waar eens uit de edele metalen de goede Damster daalders werden geslagen, daar wordt nu gegraven in de goudmijn van Gods Woord en de gevonden schat in goede pasmunt in de prediking doorgegeven’.[14]

Of daar ooit Damster daalders geslagen zijn? Zeker niet. Maar de vergelijking is toch aardig.

Helenius de Cock (1845-'47)

Pas op 7 december 1845 deed de eerste predikant zijn intree. Het was He-

lenius de Cock. Het werd al zijn tweede gemeente.[15] Zijn eerste was N. Pekela geweest.

Nog in 1843 had de kerkeraad het financieel te bezwaarlijk geoordeeld een eigen predikant te beroepen. Men wilde berusten en wachten 'tot den tijd toe, dat het den Heere mogt behaagen meer oopening in dezen weg te schenken'. Die 'opening' kwam enkele jaren later. Op zondagavond 7 september '45 werd ds Helenius de Cock met op twee na algemene stemmen uit een 3-tal gekozen, op een tractement van f 400 en vrij wonen.[16] Ds de Cock schrijft voortaan de notulen. Op 21 september 1846 komt de attestatie binnen van Anna van Andel, afgegeven door de Chr. Afgescheiden gemeente van 's Hertogenbosch. Ze was zo juist de huisvrouw van ds Helenius de Cock geworden.

Om de gemeente des te beter te kunnen bewerken, wordt ze in 4 wijken verdeeld; de predikant en elke ouderling krijgen één daarvan toegewezen:

ds de Cock - Oling (een gehucht tussen Appingedam en Tjamsweer aan de zuidkant van het Damsterdiep), de Wierde, het Bolwerk en de Koningstraat.
oud. v. Dam - Langerijp (halverwege Appingedam en Holwierde), Solwerd en de Solwerderstraat.
oud. Hoeksema - Dijkstraat, de Wijk en St. Annastraat
oud. Merema (kwam als ouderling uit Garrelsweer) - Opwierde en 'toebehoren'.[17]

Helenius de Cock is niet lang in Appingedam werkzaam geweest, nog geen twee jaar. Dan vertrekt hij naar 's Hertogenbosch, de stad waar zijn vrouw vandaan kwam. Zijn laatste notulen zijn van 12 juli 1847.

Ds P.A. Wiersinga volgde hem op (1848-'78)

Vervolgens kwam ds G. Geerds, die de gemeente diende van 1879-1916.

Eindnoten:

1 Verschillende lokale bizonderheden hebben we te danken aan schriftelijke en mondelinge mededelingen van de heer J. Jonker te Appingedam. Ook de archivaris der gereformeerde kerk, de heer A. Bosch, was ons zeer terwille bij het raadplegen van het archief.
2 We raadpleegden de tweede druk van 'Compleete Uitgave van de Officiële Stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de Leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr A.C. van Raalte' (Kampen, 1884).
3 Dr J. Wesseling - De Afscheiding in Groningerland, deel I (Groningen, 1973).
4 Augustus Montague Toplady (1740-1778), een Engels theologisch schrijver, die ook een aantal 'hymns' heeft gedicht (Dictionary of National Biography). Nog in 1969 bezorgde de Gospel Standard Baptist Trust Ltd een heruitgave 'Diary and selection of hymns of Augustus Toplady'.
5 Schr. herv. classis Appingedam 3 augustus 1835 aan de Minister belast met de generale directie voor de zaken der Hervormde Kerk.
6 Foppo Chris overleed 1 april 1845 te Appingedam, 78 jaar oud. Hij was geboren in Eexta en getrouwd met Zwaantje Benning. Derk Jacobs Smit trouwt 20 maart 1829 op 29-jarige leeftijd te Delfzijl met de 24-jarige Martje Jans Vos, een landbouwersdochter uit Biessum. Derk Jacobs Smit was evenals zijn 2 jaar oudere broer Jacob Jacobs Smit landbouwer te Opwierde op het Eiland en getrouwd met Jacoba Jans Vos.

7 Heertje Tjaarts Hoeksema overlijdt 3 juni 1864 te Appingedam, 76 jaar oud. Hij was toen weduwnaar van Elisabeth Vriesema.
Schelte Jans Veltman, bakker, trouwt op 30 januari 1824 op 29-jarige leeftijd met de schoenmakersdochter Afien Reinders Bleker, 23 jaar, naaister, wonende te Tjamsweer. Koert Obbes van Dam, koopman, de zoon van een scheepstimmerman, trouwt 25 februari 1835 op 40-jarige leeftijd met de 23-jarige Wemeltje Patberg, geboren Holwierde, wonende te Appingedam. Haar vader was timmerman in Delfzijl. K.O. van Dam stierf 17 augustus 1867 te Appingedam, 72 jaar oud. Pieter Jans Bolhuis, broodbakker, trouwt op 4 oktober 1827 op 32-jarige leeftijd te Hoogezand met Maria Magdalena Hoeksema, 27 jaar, een broodbakkersdochter uit Noordbroek.

8 Voor Appingedam tekenden: F. Chris, Heertje Tjaarts Hoeksema en zijn vrouw Elisabeth M. Vriesema, Koert Obbes van Dam met Wemeltje J. Patberg, Schelte Veltman met Aafien R. Bleeker, Pieter J. Bolhuis met M. Hoeksema, Albert Strating met Alberdina S. Hoeksema. Verder: W.L. Kampen, J.B. Smith K.C. Kuikman, B.J. de Haan, H.B. Swierenga, H. v. Byssen, D.J. Draak, J. Huisinga, K.J. Reinders, K.J. Houwer, K.R. Hoeksema, D.O. v. Dam, S.K. Jukkema, E.W. Flink, H.B. Emmelkamp, A.J. Houwer, Derk S. Harmannij, J.M. Bonsema, A.N. Redeker, A. Bier, P.G. Ham, Hillegien A. Oost, Hilje Spithorst.
Voor Solwerd: J. Houwer, Antje Klaasen en Aalk Meinders Wierdema.
Voor Opwierde: D.J. Smit met Martje J. Vos; J.J. Smit met Jacoba J. Vos, K.E. Mulder met E.H. Veenkamp; E. Kuik, Jan Jans Omges, Swaantje Jager, P.D. Mulder, A. Huizinga, Grietje P. Bos, E.S. Romeling, D.R. Molenkamp, Jan G. Ham, H. Veltman, H.E. Wildeboer, A.P. Heikema, G.J. Sluiter, Geertruid W. Timmer, Harmke Loman, Anje K. Lakens, H. Bulthuis en Jacob Derks Smith.
Laatstgenoemde vroeg in december 1835 ontheffing als ouderling van de hervormde kerk. Hij kwam al lang niet meer in de kerk. De kerkeraad vond echter, dat hij hoewel boven de 76 jaar nog ‘tamelijk gezond en sterk was’ en wilde hem niet laten gaan.
Voor Krewerd tekenden: Johannes Emmelkamp met Pieterke T. v.d. Klip, Bernardus Emmelkamp, Thomas B. Emmelkamp, Pieter Emmelkamp, Febe Tymens van der Klip, Filips, Dering, Frouke Everts en Elisabeth W. Vos.

9 Albert Arends Strating, knoopmaker, trouwt 5 mei 1820 te Appingedam met de 27-jarige Alberdina Sipkes Hoeksema uit Appingedam. Haar vader was knoopmaker, de vader van de bruidegom was majoor-ratelaar.

10 Jan Jans Omges, landbouwer, sterft 5 februari 1844 te Opwierde, 43 jaar oud.

11 Notulen kerkeraad 6 november 1838.

12 Notulen kerkeraad 5 november 1839.

13 Notulen kerkeraad 1 juni 1841.

14 A. Th. Wildeman - ‘Kort historisch overzicht over het kerkelijk verleden ter plaatse’ in ‘Herdenking van het feit der kerkelijke reformatie te Appingedam 13 september 1835 op 13 september 1935’ (gestencild).

15 Zijn intree-tekst was 1 Sam. 3:8. Hij was bevestigd door ds F.A. Kok van Garrelsweer.

16 Op het 3-tal stonden ook ds F.A. Kok van Garrelsweer en ds G. Mos van Schildwolde. De beroepsbrief was getekend door de consulent ds F.A. Kok van Garrelsweer, de ouderlingen H.T. Hoeksema en K.O. v. Dam, de diakenen A.A. Strating, D.J. Smit, Jan G. Poort en de kerkvoogd B.K. de Haan.

17 Notulen kerkeraad 26 oktober 1846.

II Delfzijl

Tot de burgerlijke gemeente behoorden behalve de vesting Delfzijl nog een aantal omliggende dorpen en gehuchten. Sommige daarvan waren kerkdorpen, elk met een eigen hervormde gemeente.

Farmsum ligt vlak ten zuiden van Delfzijl (en is er nu mee samengegroeid). *Weiwerd* enkele kilometers ten zuidoosten, *Meedhuizen* ten zuiden van Delfzijl telden resp. 330 en 160 inwoners. *Oterdum* is 8 km ten zuidoosten van Delfzijl te vinden; door dijkverzwaring is het kleine dorpje nu verdwenen evenals *Heveskes*. *Uitwierde* - 3 km ten westen van Delfzijl - behandelen we apart (zie Uitwierde).

In 1828 deed een Commissie van Onderwijs aan onderwijzers in alle plaatsen in de provincie een lijst toekomen met een aantal vragen over hun woonplaats. Op de vraag naar het 'algemeen karakter' en de 'levenswijze' der bevolking, antwoordde de schoolmeester te Delfzijl, dat de bevolking daar in drie groepen kon worden verdeeld:

1. zogenoemde lichtzinnigen of vrijdenkers, die zich om geen leer bekreunen;
2. de dweepachtigen, die op zondagen en in de week hun eigen bijeenkomsten houden en zich geheel onthouden van de christelijke openbare dienst;
3. de gemiddelde klasse, die de middelen en plichten als burger en christen betrachten.

Uit deze typering blijkt wel, dat een groep zich toen reeds in feite van de hervormde kerk had afgescheiden en in conventikels bijeenkwam.

Nog een bron levert ons gegevens op voor onze kennis van de voorgeschiedenis en de beginjaren der Afscheiding in Delfzijl. Die bron is door een onbekende met zeer duidelijke hand voorin een kerkeraadsboek geschreven: *Kerkelijke Historie van de Christelijke Gereformeerde Afgescheidene Gemeente te Delfzijl c.a.*

Uiteraard hebben we - behalve van de kerkelijke en burgerlijke archieven - ook een dankbaar gebruik gemaakt van het mooie gedenkboekje van ds M. Meijering - *Vertellende de loffelijkheden des Heeren* (1935).[1]

Jacobus Klok en zijn (eerste) vrouw Anna Sophia redeker

Dat er ook in Delfzijl in de hervormde kerk reeds lang een gevoel van onbehagen heerste, leert ons niet alleen het genoemde schoolmeestersrapport uit 1828, maar ook het optreden van *Jacobus Klok* en diens vrouw. Van Jacobus Klok is tegenwoordig niet veel meer bekend dan dat hij in 1834

een boekje tegen de op 1 januari 1807 ingevoerde Evangelische gezangen heeft geschreven.[2]

Terloops vermelden we hier, dat de Cock wegens het uitgeven van dit werkje in 1834 als predikant is afgezet.

Het werkje - gegoten in de vorm van een aantal pro- en contrabrieven - is zeer merkwaardig om te lezen, al is het in een moeilijk leesbare theologische disputeerstijl geschreven. Kloks conclusie op de voorlaatste pagina van het 75 bladzijden tellende boekje, luidt: 'Het gezangboek in zijn geheel beschouwd, deze 192 gezangen zijn kortom mijns inziens Sirenische minneliederen, om de Gereformeerden al zingende van hun zaligmakende leer af te helpen, en een valse en leugenleer in te voeren, en alle partijen buiten de kerk over te halen om tot één kerk of gemeente zich te vereenigen, gelijk alsof de zoogenaamde Arminiaansche, Pelagiaansche, Sociniaansche, Gereformeerde leeraars en deszelfs navolgers wilden zeggen:

ziet, Arminius, Pelagius, Socinus, ziet ons aanbod als een minnelied, het is om U te doen, komt laat ons God dienen elk op zijne wijze, en dan zullen wij vrede hebben en Triomf zingen, den afgod des vrijen wils van de Heidenen overgenomen!'

De lezer bedenke, dat in het begin der 19e eeuw een sterk streven zich gelden deed om tot eenheid van alle protestantse kerken te komen en dat die 192 gezangen als 'lokvogels' mee moesten helpen om alle ketters te vangen in een eenheid die weinig of niets meer met een gereformeerde eenheid te maken had. Dàt had Klok - wat men verder ook van hem zeggen moge - scherp gezien.

Van Kloks vrouw, *Anna Sophia Redeker*, is nu zelfs de naam vrijwel onbekend, laat staan haar leven en streven. En toch heeft ze in Delfzijl in de periode vóór de Afscheiding een belangrijke rol gespeeld. Daarom over beider activiteiten nu een aantal bizonderheden.

Het is bekend, dat in vele plaatsen lidmaten die het met hun dominee niet meer konden vinden, elders kerkten of apart gingen vergaderen in huiskamers. Het krioelde in Groningerland van conventikels en gezelschappen, waarin vaak oefenaars voorgingen. In die wereld zullen we in deze paragraaf bij het behandelen van Kloks protesteren en ageren terechtkomen. *Jacobus Klok* - 'schuitevaarder' volgens zijn huwelijksacte - was op 18 juli op 26-jarige leeftijd te Delfzijl getrouwd met de 17 jaar oudere *Anna Sophia Redeker*, de toen 43-jarige weduwe van schipper *Douwe Douwes de Graaf*. Om dit te begrijpen moet men denken aan de oefeningen; zo'n jonge man, die in de waarheid zo goed thuis was, beloofde heel wat. En bovendien was hij schipper, koopman en verwer, en zij was achtergebleven met twee jongens.

Van oorsprong was ze een schippersdochter. Haar eerste man, zoals gezegd ook een schipper, kwam veel in de Oostzee. Na de bevrijding van Delfzijl in mei 1814, was hij weer de zee opgegaan, maar nooit teruggekeerd. Al drongen vage berichten over een scheepsramp tot Delfzijl door, nooit heeft de weduwe precies geweten wanneer en waar de toen 50-jarige Douwe zijn graf in de golven had gevonden. Van de 7 kinderen uit dat hu-

welijk, waren er in dat ongeluksjaar nog 2 jongens in leven, Jan en Arend, resp. 9 en 4 jaar oud.

Anna Sophia Redeker had in 1793 op 20-jarige leeftijd belijdenis gedaan bij *ds Bibericher* van Delfzijl. Kort na haar tweede huwelijk in 1817 kreeg Delfzijl een nieuwe predikant in *ds C. Mos*, die op 14 september 1817 zijn intree deed.

De in de oude schrijvers zeer belezen Klok en zijn theologisch niet minder ontwikkelde vrouw moesten al heel gauw niets van Mos' prediking hebben. Dat bleek duidelijk, toen ds Mos - amper een maand in Delfzijl - met ouderling H.D. Bos bij het pas getrouwde echtpaar Klok op huisbezoek kwam (1817, 17 oktober).

Gelukkig is een rapport van dit bezoek in een schrijven van ouderling Bos bewaard gebleven, zodat we in details kunnen treden. En deze zijn van belang, omdat we hier de diepste drijfveren van het handelen van vele (toekomstige) Afgescheidenen a.h.w. zien blootgelegd.

Tijdens dat huisbezoek dan wekte ds Mos Klok op om via het volgen van een catechisatie te komen tot het doen van openbare belijdenis des geloofs. Deze vroeg hierop uit welk leerboekje dominee zou willen onderwijzen, waarop de predikant verklaarde zich bij de keus van zo'n leerboekje te moeten schikken naar de vatbaarheid van zijn leerlingen. Klok was met dit ontwijkend antwoord niet tevreden en verlangde dat dominee *Hellenbroek* zou gebruiken, waarop het antwoord luidde, dat kan ik niet beloven, daar ik dat boekje niet bruikbaar vind voor mijn onderwijs en bovendien verplichten de Synodale voorschriften mij om alleen zulke leerboeken te gebruiken, waarin de geloofs- en zedeleer beide worden geleerd.

Klok werd nu heftig en verzocht zijn dominee met aandrang om dan *Alberthoma, Lampe, Francken* of het *Kort Begrip* te nemen, waarop deze betuigde Alberthoma en Lampe niet te kennen en wat de andere boekjes betrof, hij vond het niet gewenst telkens te veranderen; zijn voorganger had reeds geschikte leer-boeken ingevoerd. De bittere reactie van Klok was: gij wilt de *verkiezing* en *verwerping* niet leren, want gij en meer predikanten geloven dit leerstuk niet, en daarom moeten de leerboekjes waarin die stukken geleerd worden ‘achter de bank’. Ik ken brave Leraars, die zich openlijk beklagen over de vervalsing der leer!

Ds Mos repliceerde kalm: ik eerbiedig de hoge Raad Gods tot ons behoud in Jezus Christus, maar wat de personen betreft, de verborgen dingen zijn voor de Here en de geopenbaarde voor ons. Het is het veiligst ons aan de raad van onze grote Verlosser te houden als deze zegt: Strijd gij om in te gaan door de enge poort. Maar - vroeg ds Mos - wie zijn toch die Leraars die zich over de afwijking van hun medebroeders beklagen? Klok zweeg nu, waarop ds Mos: zulke Leraars moeten zich niet achter de rug beklagen, maar hun leer openlijk handhaven.

Het in een twistgesprek ontaarde huisbezoek - Kloks vrouw had zich ook duchtig laten gelden - verliep zo emotioneel, dat ds Mos en zijn ouderling maar opstapten. Ze moesten trouwens nog een bezoek afleggen. Klok riep bij het weggaan nog: ‘ik mos dei pastoor hier langer hollen hemmen; ik

zol hom beter de oren wosken hemmen'. Deze onhebbelijke woorden zijn voorlopig de laatste die we van Klok in deze zaak horen, want het is nu alleen nog zijn vrouw die we in de geschreven stukken tegenkomen. Begrijpelijk, want Klok was geen belijdend lid. Het conflict verliep verder als volgt: op 11 juni 1818 kwamen ds *J. Cannegieter* uit Solwerd en ouderling *Houwerzijl* uit Appingedam kerkvisitatie in Delfzijl houden. Toen ze hun opdracht hadden uitgevoerd en op het punt stonden te vertrekken, drong Kloks vrouw de vergadering binnen en deelde de visitatoren mee, dat ze graag Avondmaal wilde vieren, maar dat ze dit niet meer kon, omdat ds Mos niet gereformeerd was.

Een week later (18 juni 1818) werd besloten haar en nog een bezwaarde nl. de 'kledermakersbaas' *Pieter L. Delhaas* te verzoeken op de kerkeraad te komen. De laatste had zijn kind al een half jaar ongedoopt laten liggen, omdat hij een 'gemoedelijk' bezwaar tegen de rechtzinnigheid van de predikant koesterde.

Mochten beiden in hun gevoelens volharden, dan zou de kerkeraad de zaak op de classis Appingedam brengen. Inderdaad bleven ze bij hun gevoelen en nu werd aan beiden verzocht zich schriftelijk tot de kerkeraad te wenden. Aldus geschiedde.

Anna Sophia Redeker legde er in haar bezwaarschrift nog eens de nadruk op, dat het ongereformeerd was als een dominee de uitverkiezing en de eeuwige verdoemenis niet leerde en ook niet geloofde. Ze verklaarde ervan overtuigd te zijn, dat juist die punten van verkiezing en verwerping tegenover de remonstranten, op de Synode van Dordrecht 1618-19 in de zg. 5 Artikelen vastgesteld, tot de voornaamste stukken van de hervormde of gereformeerde godsdienst behoren.

En Delhaas schreef, dat hij zijn kind niet liet dopen, omdat hij niet met 'ja' kon antwoorden op de tweede vraag in het Doopsformulier: of gij de leer, die.... in de Christelijke kerk *alhier* geleerd wordt, niet belijdt de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te wezen. Hier in de kerk van Delfzijl werden immers de verkiezing en verwerping niet geleerd.

Op 12 augustus 1818 werden A.S. Klok-Redeker en P. Delhaas nog eens op een kerkeraadsvergadering in de consistoriekamer te Delfzijl gehoord. Kloks vrouw deelde o.a. mee - naast de reeds bekende bezwaren - dat haar man nooit belijdenis had gedaan, omdat hij geen prijs op het lidmaatschap had gesteld, maar dat dit nu wel het geval was. Delhaas verklaarde sedert 1812 belijdend lid te zijn. Op 26 maart 1818 had hij huisbezoek ontvangen van ds Mos en ouderling v.d. Zijl, bij welke gelegenheid hij bezwaren had geuit tegen een preek van ds Mos over 2 Cor. 5:15b: Hij is voor allen gestorven; dominee was in die preek z.i. te algemeen geweest. Ook zou deze Matth. 22 en daarvan vooral vers 14 (Want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren) niet juist hebben uitgelegd. Toch wilde Delhaas zijn schriftelijk ingediend 'getuigenis' niet als een aanklacht beschouwd zien.

De andere partij - ds Mos - verdedigde zich in een schrijven aan de classis Appingedam als volgt: Nog nooit was .hij - hoewel al 26 jaar dominee

- door enige gemeente van afwijking in de leer beschuldigd. ‘Zo sta ik - aldus ds Mos - met de vrijmoedigheid eens opregten christens voor U Eerw. Verg, en leg de gevoelens die mij in mijn Godsdienstig onderwijs besturen, voor U Weleerw. met de rondheid en openhartigheid eens broeders aan de dag.

Mij aan het vrije onderzoek der gewijde Schriften overgevende, en daartoe met mijnen tijd voor studerende, de hulpmiddelen van taal-, oordeel- en uitlegkunde, in onze tijd zo overvloedig voorhanden, in het verklaren der Heilige oorconden van onzen Godsdienst vlijtig gebruikende, is mijn vorm van Godsdienstig onderwijs geheeld naar de zin en geest des Bijbels. En het is mijn gemoedelijke overeenstemming met alles wat in die boeken gevonden wordt, welke mij als een overtuigd leraar die kerkelijke geloofsbelijdenis doe aankleven, die niet wat terminologie en uitlegging van enkele plaatsen der H. Schrift, maar wat hoofdwaarheden en inhoud betreft, zich grondt op het gezag en de uitspraken der H. Schrift.

Het is dus onmogelijk voor mij om in de gevoelens van zulken te staan, welker begrippen de Hoogleraar *Muntinghe*[3] afkeurt, als lijnregt inlopende tegen de Apostolische denkbeelden. (Zie Geschiedenis der Menschheid volgens den Bijbel, Xde deel, bl. 148 en 149 - en bl. 174 aanmerking). Dat is van diegenen die de verdiensten van Christus in onze verzoening met God en de gif te van de H. Geest alleen bepalen en toekennen aan het zeer klein aantal der van eeuwigheid uitverkorenen en hiermede de gevoelens ener volstrekte dodelijke onmagt verenigende, een lijdelijk Christendom voorstaan.

In naam der waarheid en uit hoofde van het groot belang der mensen, aan wie het Evangelie zo moet verkondigd worden, als Jezus en zijn Apostelen het verkondigd hebben, begeer ik van U Weleerwaardens het stoutmoedig onbescheid en de wrevele waan van hen die in mijn Gemeente de rust verstoren, als billijke regters wel in aanmerking te nemen’.

Tot zover de geprikkelde ds Mos.

Wat zou de classis doen? Ze benoemde een commissie, die enkele maanden later op de classisvergadering van 30 september 1818 rapport uitbracht. De classis besloot de aanklacht van Anna Sophia Redeker als ongefundeerd te verwerpen en haar te veroordelen in de kosten van de procedure nl. f 12. P. Delhaas had zijn aanklacht voor de commissie van het classikaal bestuur ingetrokken, waarmee de classis deze zaak als afgedaan beschouwde. Ds. N. Westendorp kreeg opdracht het besluit de betrokkenen schriftelijk mee te delen. Dat was dus op 30 september. Veel haast had ds Westendorp blijkbaar niet, want pas op 1 december ontving de kerkeraad van Delfzijl de stukken, die ‘door de scriba van het classikaal bestuur zijn verzonden op de voormiddag van de 1e december, met de schuite die ten zes uren van Groningen vaart’.

In de kerkeraadsvergadering van 6 december 1818 werd de classikale sententie voorgelezen. Wel werd nog besloten Kloks vrouw voor een volgende vergadering te citeren, maar ze verscheen niet meer. Vanaf dat moment hadden Klok en zijn vrouw in feite met de hervormde kerk van Delfzijl

gebroken. Dat was dus al in 1818. Ze gingen nu wel eens bij rechtzinnige dominees in de omtrek naar de kerk of met andere bezwaarde Delfzijlsters Avondmaal vieren bij ds *N.J. Kruizinga* te Tjamsweer, een dorpje tegen Appingedam aangelegen. Zodoende richtte de classis Appingedam nu haar pijlen op deze dominee. Wat was er inmiddels precies gebeurd?

Procedure ds N.J. Kruizinga te Tjamsweer

In de eerste plaats had de kerkeraad van Delfzijl een aanklacht tegen ds Kruizinga ingediend, omdat deze op 27 november 1818 een dochtertje van P. Delhaas uit Delfzijl had gedoopt, zonder dat de Tjamsweerster dominee daarvoor toestemming had gekregen van de Delfzijlster kerkeraad! We merken hier terloops op, dat ds de Cock in 1833 in Ulrum met soortgelijke feiten dus niet de eerste was.

De classis Appingedam riep ds Kruizinga ter verantwoording. Tijdens een 'verhoor' door een classikale commissie op 12 augustus 1819 werden aan de 65-jarige ds Kruizinga de volgende vragen gesteld: Welke redenen gaf Delhaas op waarom hij zijn kind te Tjamsweer en niet in Delfzijl liet dopen?

Kruizinga: Geen redenen gehoord; hij heeft de doop laten verzoeken door een neef die te Tjamsweer woont.

Hoe verdedigt gij uw gedrag?

Kruizinga: er zijn geen wetten tegen bekend. Hij bedoelt: de kerkelijke Reglementen verbieden het niet. Zoiets gebeurde wel vaker. Kinderen van het Bolwerk - behorende bij Tjamsweer - werden wel in Appingedam gedoopt. Staat het dan een hervormd predikant vrij om een kind van een andere gemeente zonder toestemming van de predikant dier gemeente te dopen? Kruizinga: ja, het is nooit door enige wetten verboden.

De 32-jarige kleermaker Delhaas werd ook gehoord over het op 27 november 1818 dopen van zijn dochtertje Evertje (dat al meer dan een jaar oud was, geboren 2 november 1817). Hij meende, dat de doop nergens verboden was en dat die gevoeglijk te Tjamsweer kon plaatsvinden, omdat daar diezelfde dag ook een kind van zijn neef gedoopt werd. Hij had er vooraf niet met ds Kruizinga over gesproken.

De tweede grief van de kerkeraad van Delfzijl tegen ds Kruizinga was, dat deze herhaalde malen leden van de gemeente van Delfzijl tot viering van het Avondmaal te Tjamsweer had toegelaten, zonder dat redenen van een toevallig verblijf aldaar konden worden opgegeven.

Kruizinga verklaarde, dat hij Delhaas kende en geen bezwaren tegen diens viering van het Avondmaal te Tjamsweer had. Hij (Kruizinga) was slechts de uitdeler van die heilige instelling en verder beriep hij zich op usantien in de Christelijke oudheid, toen zulke gevallen niet zeldzaam waren.

Dat waren dus de feiten die de classis Appingedam te beoordelen kreeg. Op 24 november 1819 deed ze een uitspraak. Kruizinga werd gelast een extract uit het doopsregister van het kind van P. Delhaas kosteloos aan de kerkeraad van Delfzijl te sturen. Verder moest hij beloven zich niet meer

aan bovengenoemde feiten schuldig te maken en tenslotte werd hij veroordeeld in de kosten der procedure, nl f 50,50, als volgt gespecificeerd:

Vacatie van drie commissie-leden	f 12,-
Reiskosten van een der leden op 2 uur afstands	f 5,-
Voor de bode wegens het oproepen van P.L. Delhaas te Delfzijl	f 0,80
Idem wegens het oproepen van de predikant en koster van Tjamsweer	f 1,20
Vacatie van de drie leden van de commissie bij het verhoor	f 12,-
Reiskosten van een der leden op 2 uren afstands	f 5,-
Reiskosten van 3 leden van de kerkeraad van Delfzijl	f 7,50
De scriba wegens het concipieren van de uitspraak etc.	f 5,-
De bode wegens het brengen van de uitspraak aan de predikant van Tjamsweer, aan de kerkeraad aldaar en aan de kerkeraad te Delfzijl	f 2,-
	f 50,50

In een uitvoerig schrijven protesteerde ds Kruizinga tegen de uitspraak en vroeg clementie. De classis van 31 mei 1830 meende hem nu voorlopig voor 6 weken te moeten schorsen, daar hij halsstarrig was gebleven en veroordeelde hem ook nu in de kosten nl. f 11,20, zodat hij samen f 61,70 had te betalen. Tevens werd de zaak in handen gesteld van het Provinciaal kerkbestuur van Groningen.[4]

Uit de notulen van dit college blijkt, dat in de vergadering van 2 augustus 1820 twee missives op het agendum stonden, die de zaak ds Kruizinga betroffen en ingezonden waren door het classikaal bestuur van Appingedam. De eerste brief van deze classis berichtte het besluit van 31 mei 1820 inzake deze predikant; reeds op 24 november 1819 was als gevolg van een aanklacht van de kerkeraad van Delfzijl een eerdere uitspraak gedaan (zie boven).

Maar ds Kruizinga wilde zich niet op het Provinciaal kerkbestuur beroepen en gedroeg zich ‘op vexatoire (plagerige) en beledigende wijze, met verbreking van alle wet’. Hij was er dringend op gewezen, dat hij aan de classikale uitspraak moest voldoen, omdat hij niet in appèl ging. Dit was echter ‘op honende en beledigende wijze beantwoord’. Alle vermaningen, ook nog weer op 31 mei 1820 ter vergadering uitgesproken, waren vruchteloos gebleveç. Daarom was hij wegens de ‘halsstarrige

opzet ter verbreking van alle wet, tucht en orde, en om de wettige autoriteit te handhaven' voor 6 weken in zijn dienst 'gesuspendeerd', beginnende 5 juni 1820. Wanneer hij 'in allen dele zou voldoen aan de uitspraak van het classikaal bestuur' (van 24 november 1819) en aldus blijk gaf terug te keren van zijn 'indiscreet gedrag en verbeterde gezindheid aan de dag te leggen', dan kon de 'suspensie' worden ingetrokken. Welnu, in een missive van 14 juli 1820 mocht het classikaal bestuur constateren, dat ds Kruizinga aan de uitspraak had voldaan, waarop de schorsing was opgeheven.[4a]

Keren we nu terug van Tjamsweer naar Delfzijl. Daar blijken de bezwaar-

de broeders en zusters hun officiële protesten te hebben gestaakt; de kerkeraads- en classisnotulen zwijgen althans lange jaren over het twistgeding. Hieruit mogen we echter geenszins afleiden, dat de bezwaarden nu trouw de prediking van ds Mos gingen horen, want het is wel zeker, dat ze met de hervormde kerk nagenoeg hadden gebroken en in gezelschappen stichting zochten.

In 1831 ontving Anna Sophia Redeker de verpletterende tijding dat haar oudste zoon Jan - zeeman geworden - op 29 april 1831 op 26-jarige leeftijd aan boord van het Nederlands fregatschip Maria uit Rotterdam 'zeilende in de Noorder Atlantische Oceaan op de Noorderbreedte van 48°36' en 6°59' Westerlengte' was overleden. Zijn lichaam kwam dus evenals dat van zijn vader op de bodem van de zee te rusten.

Zijn moeder was 58 jaar, toen haar deze slag trof. Nu leefde van haar 7 kinderen alleen nog haar zoon Arend. Ze mocht nog beleven, dat deze op 12 juli 1834 trouwde met *Geertruida Wubbes Horlings*, een 21-jarige landbouwersdochter uit Onstwedde.

Het is omstreeks deze tijd, dat ds de Cock uit Ulrum in de kerkelijke wereld in het nieuws komt. Het spreekt vanzelf, dat ook de Delfzijlster kring zijn actie met vreugde en sympathie begroette. Al spoedig was er een nauw contact met de broeders van Ulrum. Reeds op 3 november 1833 hadden Hemme J. Siertsema te Tuikwerd (bij Farmsum) en Derk Dusseljee uit Farmsum elk een kind door de Cock in Ulrum laten dopen.

Jacobus Klok schreef zijn boekje tegen de Evangelische gezangen, door de Cock van een voorrede voorzien. En Arend (Douwes) de Graaf sloot warme vriendschap met de eveneens 23-jarige Douwe van der Werp, de afgezette ondermeester van Houwerzijl en een bekend medestander van de Cock.

Bij het huwelijk van Arend was zijn vriend Douwe van der Werp dan ook als getuige aanwezig. Of ds de Cock het huwelijk heeft bevestigd, is niet bekend, maar zeker is dat hij soms bij Jacobus Klok en Anna Sophia Redeker thuis kwam en verschillende keren godsdienstoefeningen in het huis no. 75 in de Landstraat te Delfzijl hield.

In die tijd - in 1834 - is Anna Sophia nog eenmaal gaan protesteren tegen de h.i. onrechtzinnige prediking in Delfzijl. Ds C. Mos was op 21 september 1832 op 62-jarige leeftijd overleden en in 1833 opgevolgd door ds *Koenraad Heringa* (de zoon van een Utrechtse professor). Deze had ook een kennismakingsbezoek gebracht bij Klok en zijn vrouw. En het resultaat? Hoort naar de notulen van 28 januari 1834:.... aan de broeders voorgesteld een zekere Anna Sofijke, huisvrouwe van een Klok (moet natuurlijk zijn Anna Sophia), welke vrouw sedert lang zich afzondert van de gemeente en in haar eigen huis godsdienstoefeningen houdt, aan te zeggen dat zij toegelaten wordt aan het Avondmaal, indien zij weder gebruik van de kerk wilde maken en afstand doen van haar verkeerd gedrag in het houden dier afzonderlijke oefeningen. Het liep op niets uit. Anna Sophia bleef volhouden de leerwijze van de predikant voor onrechtzinnig te hou-

den en daarom niet in de kerk of naar het Avondmaal te zullen komen en van haar huisoefeningen geen afstand te willen doen.

Dit is de laatste maal dat de naam van Anna Sophia in officiële kerkeraadsstukken voorkomt. Een jaar later is ze gestorven, op 24 maart 1835, oud 61 jaar.[5] Ze heeft de instituering van de Afgescheiden kerk in Delfzijl in september 1835 niet meer beleefd.

Toenemende spanningen

De kerkelijke spanningen blijken in het jaar 1835 in Delfzijl snel op te lopen. Laten we enkele momenten uit die strijd hier mogen weergeven.

Op de kerkeraad van 3 februari 1835 werd gerapporteerd, dat ds Heringa sedert geruime tijd door God met koorts en zwakheid was bezocht en nog steeds niet kon preken. De kerkeraad vroeg daarom aan ouderling A.E. *Mijdema* om de gemeente 1 x per zondag te stichten, zoals hij dat in vorige jaren met bizondere toestemming van de classis als oefeninghouder had gedaan. Mijdema nam het verzoek ‘heuschelijk’ in overweging, hoewel niet zonder bezwaar over het gewicht des werks, waaraan hij sedert een aantal jaren ontwend was, aldus de notulen. Na enige dagen beraad verklaarde hij zich bereid. En op zondagmorgen 15 februari 1835 om 9 uur nam hij voor het eerst de dienst weer waar. Maar dat was helemaal niet naar de zin van de burgemeester en in een schrijven van 24 febr. verbood deze op last van de Gouverneur het voorgaan van Mijdema. Deze en diens vele aanhangers wachtten intussen niet lijdelijk af. Op 3 juni 1835 verscheen Mijdema 's middags om 12 uur op het gemeentehuis en toonde de burgemeester een schrijven van het Provinciaal Kerkbestuur van 12 mei 1835, dat Mijdema toestand gedurende de ziekte van ds Heringa de dienst waar te nemen.

Nu was het woord weer aan burgemeester *Bellinga.*

Op 8 juni 1835 schreef deze, dat op zondag 7 juni 's avonds om 5 uur, door de koopman A.E. Mijdema (ouderling) een oefening was gehouden in de hervormde kerk van Delfzijl, die door een overgrote menigte, onder wie vele mannen en vrouwen uit de omliggende dorpen, voornamelijk uit Spijk, was bijgewoond en die zich daartoe reeds vroegtijdig te Delfzijl had verzameld. Vooraf en later waren er ten huize van *Jacobus Klok, Jan Delken, Abel Paulus Kema* en *K. v.d. Schuur* vergaderingen gehouden, waarin men zich met zingen en bidden - in de smaak zoals zulks op andere plaatsen onder de z.g.n. ‘Vroome Secte’ plaats vindt - had onledig gehouden.

Verder gaf de burgemeester bezorgd de Gouverneur in overweging het garnizoen der vesting Delfzijl - dat nauwelijks 30 manschappen telde - te vermeerderen om onverhoopte wanordelijkheden en ongeregeldheden te kunnen voorkomen.

Bij resolutie van het Prov. Kerkbestuur van nog geen maand geleden was uitdrukkelijk bepaald, dat enkel gedurende de ongesteldheid van de predikant de bewuste koopman en oefenaar A.E. Mijdema kon worden toegelaten om eerstgenoemde nu en dan in de stichting der gemeente behulp-

zaam te zijn. Tenslotte deelde de burgemeester mee, dat ds K. Heringa bij bedoelde oefening zelf onder het gehoor van Mijdema was geweest en dus niet meer ongesteld kon gerekend worden.[6]

Deze opzienbarende oefening in het kerkgebouw vond dus plaats in juni 1835. Maar in de regel moest op verstolen wijze in huiskamers worden vergaderd. Enkele maanden later - 12 september 1835 - rapporteerde de burgemeester, dat de persoon van Hendrik de Cock, vroeger predikant te Ulrum en als zodanig afgezet, zich niet had ontzien, binnen deze vesting en te Farmsum verscheidene onwettige vergaderingen of godsdienstoefeningen te houden, waarvan de veldwachter der gemeente proces-verbaal had opgemaakt. Het kwam de broers, de bakkers *Koene van der Schuur* (32 jaar) te Delfzijl en *Jan van der Schuur* (29 jaar) te Farmsum elk op een boete van f 100 te staan. Ook *Jacobus Klok* werd met f 100 gestraft. We geven hier enkele processen-verbaal door, omdat ze verschillende levendige bizonderheden bevatten.

Op 10 september 1835 rapporteerden de Delfzijlster veldwachters Bernardus van der Borg en Douwe van Kampen:

's Avonds om plm. 6 uur hebben wij ons begeven naar een huis in de Landstraat te Delfzijl, bewoond door de bakker *K.S. v.d. Schuur* en de schoenmaker *N. Ronner* en aldaar bevonden, dat in een vertrek bij K. v.d. Schuur in gebruik, aanwezig waren: H. de Cock benevens negentien personen; verder, dat van de losse, niet zaam gedreven zolder van dit vertrek, een plank was opgenomen, en dat op deze zolder zich bevonden 15 personen; en dat in een aangrenzend vertrek, waarvan de deur was opengezet, zodat alles als het ware één lokaal en één gehoor uitmaakte, zich nog ophield, een aantal van 19 personen; voor welk gezamenlijk aantal van 53 personen, zo vrouwen als mannen, gemelde H. de Cock een redevoering, door bidden en zingen afgewisseld, was houdende.

Van de tegenwoordig zijnde personen hebben wij herkend: de bakker K.S. v.d. Schuur en vrouw; Frouwke Ludolphi; J. v.d. Schuur te Farmsum; T.E. Bos, de vrouw van G.C. Westerborg, de vrouw van N.H. Hemmes, Wijndelt Kema, Jan Schuurman, N. Ronner. Harm Sientjes Meijer allen te Delfzijl; Jan J. Janssen en P.C. Bloema te Weitwerd; Rijntje Vos en vrouw te Farmsum; de landbouwer Molenkamp van Opwierde; Jan Scherphuis te Delfzijl; de weduwe Smaal te Delfzijl; de vrouw van de landbouver T.J. Ubbens te Meedhuizen; Jacobus Klok te Delfzijl; Heike Visser te idem. In die samenkomst was er o.a. door de Cock voorgesteld om over te gaan tot het stemmen van diakenen, wat daarop werd uitgevoerd door T.E. Bos en K. v.d. Schuur en enige anderen van het gezelschap. Na gehouden stemming werden door de Cock tot diakenen ‘aangenoteerd’ Heike Visser te Delfzijl en Rijntje Vos te Farmsum en tot boekhouder-diaken J.W. de Vries te Delfzijl. Verder is door de Cock aan de verzamelde menigte gevraagd of deze zich alsnu volkomen van de zogenaamde Gereformeerde Kerk wilden afscheiden en tot hem in alles overgaan; welke vraag door verschillende personen toestemmend is beantwoord. Door H. de Cock zijn pok kinderen gedoopt.[7]

In het benedenvertrek was een soort van bus op de tafel geplaatst, waarin door het gezelschap zilvergeld werd geworpen; ditzelfde vond ook boven plaats, met dit onderscheid, dat daartoe een gewone spoelkan werd gebezigd. H. de Cock heeft zich omstreeks negen uren uit vorengenoemd huis verwijderd, zich begevende naar het huis van de Heer J.W. de Vries. De volgende dag (11 september '35) begaven beide genoemde veldwachters zich 's middags om 5 uur naar de woning van bakker *Jan Sijbolts van der Schuur* te Farmsum, waar door H. de Cock een onwettige godsdienstoefening werd gehouden voor ongeveer 40 tot 50 personen en waarvan - volgens het proces-verbaal - nagenoeg de helft bij het binnenkomen der veldwachters op het luide geroep van de vrouw des huizes: daar zijn de veldwachters! uit het vertrek ging en door de achterdeur wegsloop. Achtergebleven waren:

H. de Cock
Jan v.d. Schuur en vr.
T. Ubbens
Heike Visser
Stoffer Schreuder
Geessien Harm. Smit
Elizabeth C. Bloema
Martha Mulder
Freerk Witkop
Geessien Simons Smit
Geessien Bosker
Geertje Uilhoorn
En je Klaassens
Simon Ritzes Bos
Anna Ludolphi
Pieter Tulp
Zwaantje Jans Jager
Geertje H. Hagedoorn
Jacobje Pieters Blei
Tijtje Hindriks
Albertje van der Werff
Jacobus Klok

Op 11 september 1835 's avonds om 9 uur constateerden de veldwachters, dat er nu ten huize van Jacobus Klok een onwettige godsdienstoefening werd gehouden onder leiding van H. de Cock. Bij hun binnenkomen verdween een deel van het gezelschap door de achterdeur en verder - volgens het proces-verbaal - waarschijnlijk langs een over de sloot liggende post of plank.

Over bleven:

H. de Cock
Jacobus Klok
Siena Westerborg
L.H. van Dam
Martje van Dam
Remmert van Dam
Douwe van der Werp

S. Schreuder
Derk Dusseljee en vrouw
Heike Visser
N. Ronner
K.S. v.d. Schuur
Jacobje P. Bleij

De veldwachters sommeerden de vergadering uiteen te gaan, terwijl - aldus het verbaal - H. de Cock onder meer anderen, ons bij het gezelschap als Duivels deed voorkomen en ons te kennen gaf, dat wij de bevelen des burgemeesters of wel de wereldse macht, niet mochten gehoorzamen, maar die bevelen moesten toetsen aan het Woord des Heeren, dat alleen ons enig richtsnoer diende te zijn.

Deze herhaalde weigering om de vergadering op te heffen, noodzaakte ons - aldus de veldwachters - deswege rapport aan de Heer Burgemeester te doen, hetgeen heeft plaatsgevonden plus minus tien uren. De burgemeester deelde naar aanleiding hiervan mee. dat hem op 11 september '35 omstreeks 10 uur door de veldwachter werd gemeld, dat er ten huize van Jacobus Klok in de Landstraat weer zo'n onwettige bijeenkomst plaats

vond, waar men weigerde uiteen te gaan. Hij had dit laatste voorzien en daarom de commandant der vesting verzocht om een voldoende gewapende macht ter beschikking te stellen, wat gebeurde.

We laten de burgemeester nu verder zelf aan het woord: 'Ik begaf mij daarmee naar bovengemeld huis van Jacobus Klok en deed het detachement voor de deur halt houden, terwijl ik mij door de officier vergezeld, naar binnen begaf en daar een talrijk gezelschap aantrof, gedeeltelijk nederzittende, gedeeltelijk door elkander lopende en waarvan ik uit hoofde van het zwakke lamplicht en de bij mijn komst plaatshebbende confusie, slechts enkelen kon herkennen. Ik wendde mij onverwijld tot meergemelde H. de Cock, die ik boven aan de tafel vond geplaatst, deed aan hem voorlezen, voor zover nodig, mijn stellige order van Z.Ex. de Gouverneur dezer provincie om in geen geval enige onwettige godsdienstoefeningen te permitteren, maar alle zodanige bijeenkomsten of gezelschappen, wanneer die mochten plaatsvinden, dadelijk te doen uiteengaan en sprak hem als volgt aan:

Mijnheer, mij is rapport gedaan, dat hier een onwettige godsdienstoefening wordt gehouden en dat men weigert om op herhaalde aanzegging mijner veldwachters zich te verwijderen; ik gelast u alzo, op grond mijner instructies, deze vergadering dadelijk op te heffen en u met de aanwezigen te verwijderen - dit werd stellig geweigerd; evenmin baatten tot vijf keren toe herhaalde uitgevingen en aanmaningen, gevende mij H. de Coçk te kennen, dat hij en een deel van het gezelschap hier dacht te logeren en de overigen als goede vrienden het recht hadden om volgens eigen verkiezing te blijven of te gaan en dat zij het eerste hadden besloten, daar eindelijk bijvoegende: *Mijnheer, uwe handelwijze is tiranny!*

Ik deed hierop enige militairen binnenkomen en nu begon een wijf, naar ik geïnformeerd ben, de vrouw van zekere mede aanwezige scheepstimmerknecht Dusseljee[8] te Farmsum, de hemel om hulp aan te roepen voor de heilige man en profeet - daarmee op de Cock doelende - en verder allerlei naar krankzinnigheid gelijkende kreten en uitroepen te doen horen en stuiptrekkende bewegingen te maken, eindigende daarmee, dat zij in een quasi flauwte nederlag.

Ik deed door de binnengekomen veldwachters en militairen dadelijk de kamer en gang ontruimen, en op de straat aangekomen, heb ik de leden van het gezelschap vermaand, ieder stil en rustig zijns weegs te gaan - bij welke gelegenheid ik de Cock en anderen uit burgerlijke beleefdheid groetende, van eerstgemelde op een verachtelijke toon ten antwoord ontving: Gij zijt mij geen goeden avond waardig!

Mij is naderhand echter ter ore gekomen, dat er diep in de nacht ín hetzelfde huis nog weder door de Cock een verboden godsdienstoefening in verminderd getal is gehouden.

De burgemeester besloot zijn rapport aan de Officier van Justitie met de woorden: 'Het zal mij bijzonder aangenaam zijn, wanneer u in allen dele mijn maatregelen zult kunnen goedkeuren, genomen tegen een man wiens doelwit het is om oproer en ongehoorzaamheid aan wetten en gezag te pre-

diken en die vooral deze provincie en nu sedert 3 à 4 dagen deze gemeente in een staat van spanning en onrust doet verkeren, vroeger hier nauwelijks bij geruchte bekend'. De beide broers Koene en Jan v.d. Schuur en Jacobus Klok kregen wegens de hierboven genoemde bijeenkomsten elk f 100 boete plus de kosten.[9]

Twee dagen later schreef de burgemeester aan de Gouverneur dat z.i. het grootste deel der ingezetenen uit aanhangers van de Cock bestond en dat ds Heringa in de kerkeraad was beledigd door diaken *Jannes Freerks Scherphuis*, die op een onbetamelijke wijze de predikant ter verantwoording had geroepen, omdat deze de burgemeester voor diens tegen H. de Cock en aanhang genomen maatregelen had bedankt. Scherphuis had nu zijn verder lidmaatschap van het Kerkgenootschap opgezegd en geweigerd zijn post als boekhouder-diaken te blijven waarnemen, waarop hij de vergadering had verlaten, terwijl de overige kerkeraadsleden in zijn gedrag niets laakbaars hadden kunnen vinden. Die 'overige kerkeraadsleden' waren de ouderlingen Hemmes en Mijdema, en diaken J.J. Smit geweest.

Op 16 december 1835 meldde de burgemeester nog, dat de hele kerkeraad, uitgezonderd één ouderling, de enige die rust en orde wenste te handhaven, zich bij iedere voorkomende gelegenheid tegen de predikant keerde en dat de hele kerkeraad het gevoelen van de afgezette ds de Cock volkomen was toegedaan, zo zelfs, dat het merendeel zich niet had ontzien om onder het gehoor van deze scheurmaker en onruststoker te komen; ja, het was zelfs gebleken, dat de kerkeraadsleden pogingen hadden aangeweñd om de afgescheiden leden voor de betaling der boete (voor 'onwettig' zich onttrekken) te behoeden. Ds de Cock maakte intussen af en toe dagenlange reizen door en buiten de provincie en 'stichtte' hier en daar nieuwe gemeenten. In september 1835 kwam Delfzijl aan de beurt en het was omstreeks de 15e van die maand, dat hij bij schoenmaker *Heike Visser* in de Marktstraat no. 49 tot ouderlingen bevestigde *Jacobus Klok* (44 jaar) en *Koene S. van der Schuur* (32 jaar).

Heike Visser was - zoals we reeds zagen - op 10 september met Rijntje Vos tot diaken gekozen. Van een bevestiging van laatstgenoemde hebben we niets gelezen.

In 1836 zaten als ouderling in de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente van Delfzijl[10]:

Jacobus Klok, 45 jaar, 'verwer en koopman, Delfzijl, (op 3 okt. '36 als ouderling afgezet!)
Koene Sibolts van der Schuur. 33 jaar, bakker, Delfzijl
Abel Paulus Kema, 34 jaar, bakker, Delfzijl
Geert Tiddes Doornbos, 49 jaar, schoenmaker, Uitwierde
Willem Edzes Bosker, 44 jaar, schoenmaker, Farmsum.

De diakenen waren:

Heike Harmannus Visser, 45 jaar, schoenmaker, Delfzijl
Stoffer Jans Schreuder, 30 jaar, winkelier, Farmsum
Pieter Cornelius Bloema, 36 jaar, landbouwer, Weitwerd.

Dus een ‘verwer’, 2 bakkers, 3 schoenmakers, een winkelier en een landbouwer.

De gebroeders van der Schuur

We veroorloven ons hier een kleine uitweiding over Koene S. van der Schuur en een aantekening over zijn drie broers, die in Delfzijl zeer voor de Afgescheiden kerk hebben geijverd. Ze waren uit *Midwolda* (Old.) afkomstig.

Koene Sibolts van der Schuur is op 17 april 1803 te Midwolda (Old.) geboren als zoon van de barbier Sybolt Koenes en Hillechien Roelfs (Buitena).

In 1831 blijkt hij bakkersknecht in Delfzijl te zijn. Hij trouwt op 1 december 1831 op 28-jarige leeftijd met de 39-jarige uit Losdorp afkomstige molenaarsdochter *Bina Walles Mulder*, weduwe Harm H. Wold, ‘bakkersche’ te Delfzijl. (Merkwaardig dat Jac. J. Klok ook eerst met een veel oudere weduwe is getrouwd geweest.)

In 1835 verscheen van zijn hand een vlugschrift: Eene Zamenspraak tusschen een Vader en Zoon, over deze tegenwoordige tijden tot onderrigting en bestiering. Opgesteld door *K. Schuur*, bakker te Delfzijl en lidmaat der ware Gereformeerde Kerk; op zijn verzoek om der belangrijkheid wil uitgegeven door H. de Cock, Gereformeerd Leeraar onder 't kruis (te Veendam, bij T.E. Mulder, 1835). Enkele bizonderheden over hem mogen hier volgen: Hij oefent vaak in huizen en schuren voor veel volk en volgt dan bij ds F.A. Kok de opleiding voor het leraars-ambt. In november 1840 laat een Provinciale Synode, vergaderd te Groningen bij ds de Cock aan huis, hem met J.G. Huiskes, R.P. Medema, J.B. Sundag en J.M. Kloppenburg, toe tot het predikambt, waarna hij dominee in Hoogeveen (1840-'45) wordt. Helaas loopt het daar mis: hij wordt geschorst, maar wil daarin niet berusten. Hoewel hij in 1845 schriftelijk verzoekt ‘om zijn ontslag van de Gemeente’ wegens ‘zwakheid en zenuwziekte’ en wegens de ‘grote en uitgestrektheid van de Gemeente’, gaat hij toch later met die losmaking weer niet akkoord.

In april 1848 deelt hij de Afgescheiden kerkeraad van Hoogeveen mee, dat hij naar Groningerland denkt te vertrekken ‘om daar iets aan te vangen, opdat hij zijn eigen brood mogt eten’. Inderdaad komt hij een maand later - als gecensureerde - in Siddeburen en oefent daar buiten de kerkeraad van Schildwolde om, waardoor hij mensen van de kerkdienst aftrekt. De Afgescheiden Siddebuursters hoorden bij de kerk van Schildwolde. Natuurlijk heeft de classis bezwaren. Een jaar later heft deze na rijp beraad zijn censuur op. Hij emigreert nu naar Noord-Amerika.

Op de vergadering der classis Holland van 31 oktober 1849, met als praeses ds A.C. van Raalte, is hij voor het eerst aanwezig.[11]

De vergadering onderzoekt de geloofsbrieven, die hij uit Nederland heeft meegekregen en oordeelt deze voldoende om hem als predikant te erkennen. Hij wordt in 1849 dominee in Graafschap (Michigan).

In 1850 gaat hij naar Oostburg (Wisconsin), waar een Hollandsche Gere-

formeerde kerk was geïnstitueerd en daar blijft hij tot 1866, in welk jaar hij op 63-jarige leeftijd ‘alleen op grond van ouderdom en zwakte’ zijn emeritaat verzoekt. Deze formulering doet vermoeden, dat er meer achter stak. En inderdaad wijzen de notulen van de classis Wisconsin-Illinois uit, dat de verhouding tussen ds van der Schuur en kerkeraad (en een deel der gemeente) lang niet in orde was. In een gemeente-vergadering van 5 oktober 1866 - waar ook een classis-commissie aanwezig is - geeft de praeses gelegenheid bezwaren tegen ds v.d. Schuur naar voren te brengen ‘onder gehoudenheid van zachtmoedigheid en liefde’. En daar komen de grieven los!

Onderscheidene leden klagen, dat hun dominee ‘groote zwakheid aan de dag heeft gelegd in de bediening van het Herderlijk werk en het catechizeeren der jongeren, en het bezoeken van ouden en zieken, alsmede dat de Leeraar opentlijk de Gemeente als ketters verklaard heeft’. Velen waren niet bij hem in de kerk gekomen, toen een andere dominee - J. de Rooy - in de buurt preekte. Dit alles is niet mis! Het eind is, dat ds v.d. Schuur ‘zijn zwakheid belijdt’. En wat het woord ‘ketters’ betreft, hij zegt dit niet zo bedoeld te hebben ‘willende daarvan eenen kerkdijken eed afleggen’. De kerkeraad en ds v.d. Schuur reiken elkaar nu de broederhand, de verzoening is tot stand gekomen en de classis gaat met het emeritaat akkoord. De kerkeraad besloot ‘zijn afgetreden’ Leraar 300 dollar te betalen en is daarmee ontslagen van de plicht voor zijn ‘huisvesting’ te zorgen. Verder zal hij voor zijn onderhoud 350 dollar per jaar ontvangen, te betalen in twee termijnen. Maar al gauw blijkt, dat de gemeente van Oostburg niet aan haar verplichtingen kan voldoen, vooral ook doordat er een scheuring had plaatsgevonden ten gevolge waarvan een presbyteriaanse gemeente was ontstaan. Nee, ds v.d. Schuur heeft het in Oostburg arm en vaak moeilijk gehad.[12]

Op 17 november 1876 sterft hij, kort nadat ook ds C. van der Meulen, van Grand Rapids, en ds A.C. van Raalte, de stichter van de Hollandse kolonie in Michigan overleden waren. Uit het ‘Ter nagedachtenis van Rev. K. van der Schuur’, geschreven door Rev. J. Hoffman, in het kerkelijke blad ‘de Hope’ van 6 december 1876, citeren we de volgende regels: ‘Hoewel een mens van eenvoudig voorkomen, met geen grote gaven of bekwaamheden van natuur, noch uitgebreide verstandelijke ontwikkeling, waartoe hij niet in de gelegenheid was gesteld, zo is zijn arbeid nochtans niet vruchteloos in den Heere geweest, zoals wij hebben aangemerkt.

Het is waar, hij had zijn gebreken, zoals elk sterveling - en misschien heeft men op die soms wel eens te veel gezien - echter geloven wij, voor zover wij met hem bekend waren, dat hij het goed meende, wanneer hij iets deed. Wanneer hij nu en dan een verkeerde stap moge gedaan hebben, zo heeft men zulks meer toe te schrijven aan misvatting van het verstand dan aan opzettelijke dwaling van het hart. Als een geheel genomen, was hij vroom en oprecht van wandel, iemand die goede bedoelingen had’.

Een dweper was hij niet, vervolgt het In Memoriam, ‘want meer dan eens heeft hij mij verteld, welk een afkeer hij had van de dweepzucht, die toen

onder de vele Afgescheidenen heerste - inzonderheid in de provincie, waar hij woonachtig was. Niet het minste geloof sloeg hij aan de dromen, en de gezichten, en de openbaringen, die zij waanden te ontvangen en waaruit zij toekomstige oordelen en onheilen meenden te voorspellen voor Nederlands volk en zeden. Zijn verbeeldingskracht liet zich door zulke opgewondenheid, dweperij en razernij van het brein niet vervoeren. Gods woord was voor hem genoeg, en hij gevoelde geen behoefte aan enig ander geheimzinnige mededeling uit de geesten-wereld. Een man van een niet-sterk zenuwgestel zijnde, nam zijn zwakheid de laatste acht à negen maanden hoe langer hoe meer toe. Veel pijn moest hij vervolgens soms verduren, veroorzaakt door reumatiek'.

In zijn laatste levensdagen was hij eenswillend met de wil van God. 'In deze toestand ontsliep de sukkelende grijsaard zacht en kalm.... op vrijdagnamiddag de 17e november'. Hij werd de volgende maandag vanuit de Gereformeerde kerk begraven. Een talrijke schare uit Oostburg en omgeving was aanwezig om de overledene de laatste eer te bewijzen. Ds Dunnewold hield de lijkrede n.a.v. Psalm 37:37.[13] We merken hier nog terloops op, dat met de hierboven genoemde Afgescheidenen zullen bedoeld zijn leden van de Christian Reformed Church, die zich in 1857 van de Reformed Church in Amerika had afgescheiden.

Keren we nog een keer naar het jaar 1835 terug. De kerkelijke toestand bleef gespannen in Delfzijl, vooral als ds de Cock de gemeente bezocht. Op 20 oktober '35 was hij er weer en hield 's avonds in de woning van dokter Jurrien H. Smit een godsdienstoefening met gesloten deuren voor 19 personen. De preek ging over 2 Tim. 2:19: 'evenwel het vaste fondament Gods staat....'. Laat in de avond - het was al 11 uur - wordt er plotseling geweldig gebeld en op de deur geklopt, zo hard dat dokter Smit wel genoodzaakt is de deur te openen. Onmiddellijk dringen twee veldwachters naar binnen. De uitgangen van het huis blijken zowel aan de voorkant als aan de tuinzijde door gewapende militairen te worden bewaakt; niemand kan ontsnappen. De veldwachters treden brutaal op, noteren de namen der aanwezigen en gaan dan weer weg. Maar na een half uur komen ze met dezelfde 'beweging' terug met als gevolg dat Juffr. (Smit) 'een onpasselijkheid bekwam, zodat ze ogenblikkelijk een aderlating moest ondergaan'.[14]

Wanneer deze zaak voor de rechtbank in Appingedam komt, wordt 'Juffr. Smit' d.i. de 41-jarige Grietje Bos, de vrouw van dokter J. Smit te Delfzijl op 20 november 1835 vrijgesproken van de beschuldiging, dat ze op de bewuste avond de veldwachters Bernardus van der Borg en Douwe van Kampen had beledigd.[15]

Van meet af aan was het aantal Afgescheidenen in Delfzijl groot. We telden onder een verzoekschrift aan B. en W. van juli 1836 om in de schuur van bakker K.S. v.d. Schuur als 'byzondere personen' godsdienstig te mogen samenkomen op van te voren aangegeven dagen en uren de namen

van niet minder dan 136 personen. De ondertekenaars waren afkomstig uit Delfzijl, Farmsum, Weiwerd en Meedhuizen.[16]

De opkomst bij K.S. v.d. Schuur was groot, zo groot dat zondagsmorgens de plaatsen al vroeg bezet waren en wanneer de eerste dienst geëindigd was, namen anderen de plaatsen voor de tweede dienst in. Er moest meer ruimte komen en daarom werd in 1837 voor f 700 een huis op de Oude Schans aangekocht (wijk B no. 30).

Het achterste deel zou dan tot kerk(zaal) worden verbouwd, wat ook gebeurde. Het valt te begrijpen, dat de hervormden niet te spreken waren over het ontstaan van die grote Afgescheiden gemeente en dit op verschillende manieren lieten blijken. Het verhaal gaat, dat de schoenmaker Zwarts een beste klant had aan ds Heringa, die met vele kinderen was gezegend. Maar de schoenmaker verliet de hervormde kerk en ging de samenkomsten der Afgescheidenen bezoeken. Ds Heringa liet toen schoenen bij een andere schoenmaker maken. Zwarts, de dominee een poos later ontmoetende, vroeg hem: ‘Waarom laat u nooit meer schoenen bij mij maken, dominee?’ Het antwoord van ds Heringa was kort: ‘Jij bent niet meer van mijn leer gediend, ik niet meer van 't uwe’.[17]

In de eerste jaren was de Afgescheiden gemeente zeer kwetsbaar en zwak georganiseerd. De kerkvisitatoren ds P. Dijksterhuis en ouderling E.R. Meijer rapporteerden in 1840 na hun bezoek aan Delfzijl o.a. het volgende: ‘veele gebreken in deze gemeente zich opdoende, zoo zijn ze over dezelve vermaand en opgewekt’. De ouderlingen deden veel te weinig aan huisen ziekenbezoek en ze hoorden - volgens de visitatoren - meer te vermanen tot ‘godzaligheid en eerbaren wandel’. Met dit laatste punt harmonieert een notitie uit de classisnotulen: de ‘schuitevaarders’ te Delfzijl zullen vermaand worden zondags niet te varen; ze kunnen beter omzien naar een ander beroep.[18]

Zoals in meer gemeenten in deze classis het geval was, brachten de kerkvisitatoren ook in Delfzijl het onderwijs ter sprake. Het was de visitatoren J. Nienhuis en E.R. Meijer bij hun bezoek in 1838 gebleken, dat de kinderen in Delfzijl ‘veelal nog naar de valsche scholen gezonden werden’. De kerkeraad zag het verkeerde hiervan wel in en had ook al geprobeerd ‘een regtzinnigen Onderwijzer’ te krijgen, maar tevergeefs. Toch waren de broeders nog voornemens ‘op aanzoek van den nu bij hun tegenwoordig zijnde onderwijzer, W. van Leeuwen, andere middelen aan te wenden’.[19] We hebben hier weer een bewijs van het feit, dat de Afgescheidenen reeds van het begin af aan zich van het belang van gereformeerd onderwijs bewust waren en binnen de marge van de mogelijkheden streefden naar het doen geven van gereformeerd onderwijs. Het heeft geduurd tot 1866 voor in Delfzijl, op initiatief van ds *S. Sijpkes*, een Christelijke school tot stand kwam.

Het eerste notulenboek van de kerkeraadsvergadering begint pas met 5 juli

1841. Het voorafgaande - zo het er al is geweest - is onvindbaar. De kerkeraad blijkt in 1841 dan te bestaan uit de ouderlingen:

Albert Everts Mijdema; 72 jaar, winkelier, Delfzijl
Jan Luies Schuitema, 48 jaar, grutter, Delfzijl
Willem Edzes Bosker, 49 jaar, schoenmaker, Farmsum
Pieter Cornelius Bloema, 41 jaar, landbouwer, Weiwerd.

De diakenen:

Albartus Jans Blink, 27 jaar, timmerman, Farmsum
Stoffer Jans Schreuder, 35 jaar, winkelier, Farmsum
Stoffer Engberts Veendijk, 49 jaar, kuiper, Uitwierde.

Voorganger-oefenaar is *A.E. Mijdema*, maar op 5 januari 1843 overleed hij, 75 jaar oud.[20]

Het was voor de gemeente Delfzijl een gevoelig verlies. Er zat niets anders op dan dat de kerkeraad zo goed mogelijk de preekvoorziening verzorgde o.a. door een predikant of oefenaar van elders uit te nodigen b.v. 'professor' T.F. de Haan uit Groningen. Op 13 maart 1842 preekte ds S. van Velzen uit Amsterdam in Delfzijl en bediende beide Sacramenten. We merken hierbij op, dat van Velzen een aantal maanden eerder in Delfzijl zijn (derde) vrouw had gevonden: *Zwaatje Stratingh.* Ook kwamen we de naam van de bekende oefenaar Harm E. Gelms uit O. Pekela tegen; hij heeft evenals Jacobus Klok veel beroering in de Afgescheiden kerk veroorzaakt en tenslotte met haar gebroken.

Laten we hier uit de kerkeraadsnotulen nog enkele bizonderheden van meer of minder belang mogen vermelden.

In 1841 raakte de post van voorzanger vakant, doordat meester van Leeuwen (de latere kruisgezinde dominee) naar de Afgescheiden gemeente van Amsterdam vertrok. Zijn opvolger werd R. Ronner voor 50 cent per week. Wanneer de winter op handen was, werd aan de behoeftige lidmaten wat turf verstrekt. Daar de uitgave hiervoor niet uit de 'armenkas' kon worden bekostigd, besloot de kerkeraad voor een collecte langs de huizen der Afgescheidenen te gaan, de turfcollecte. Toen ouderling A.E. Mijdema in de eerste week van januari 1843 overleden was, werd als zijn opvolger gekozen de 33-jarige Arend Douwes de Graaf, de zoon van Jacobus Kloks eerste vrouw Anna Sophia Redeker. Diaken werd Hinrich Freese, een 41-jarige scheepstimmerman, geboren in Bettingburen in Oldenburg.

Beroepingswerk

Belangrijker nog is het punt van het beroepingswerk, want dat Delfzijl dringende behoefte had aan een eigen dominee, die in het individualistische en eigenzinnige wereldje aldaar enige leiding kon geven, was zonneklaar. De kerkvisitatoren hadden ook al geconstateerd, dat er in de gemeente veel ellende en verdeeldheid heersten.

In 1845 denkt de kerkeraad erover ds *Ledeboer* uit *Benthuizen* te beroepen. Het komt er ook van. De consulent Th. de Wit van 't Zandt stelt de beroepsbrief op, die

ds Ledeboer zal worden toegezonden. We vonden de copie ervan in het kerkeraadsarchief. Ze is gedateerd ‘Delfzijl den 11

february 1845' en is geadresseerd aan 'Den Wel Eerwaardigen Heer Ledeboer, Gereformeerd Leeraar van Benthuizen, thans gevangen'. Inderdaad heeft ds Ledeboer van 1 oktober 1843-maart '45 in de gevangenis gezeten, omdat hij weigerde de hem opgelegde boetes te betalen en ook de gevangenis niet wilde afkopen, hoewel hij hiertoe financieel best in staat was. Uit die beroepsbrief citeren we de volgende passages: '....wij zijn op U Eerw. gewezen'. 'Het is waarheid U Eerw. is in eenen aardschen kerker gesloten, desniettegenstaande durven wij (u) toeroepen: Koom tot ons over en help ons, wetende dat de Heere als de Magtige Jakobs en ontfermer Israels genoegzaam is om die banden weg te nemen. Hij is een doorbreker, Micha 2:13.

Beloften van goud en zilver doen wij niet. De Heere zal het brood zeker en het water gewis doen zijn. De Heere doe onze roepstem weerklank vinden in uw hart, opdat gij genoodzaakt worde de stem van den Heer zijner Gemeente te volgen, opdat gij ook in dezen een volgeling van Hem moogt zijn, die tot Zijne dienstknechten zegt: gaat en zij gaan'.

Pas anderhalf jaar later wordt de kwestie van het beroep beslist, want in de kerkeraadsvergadering van 6 augustus 1846 wordt een brief van Ledeboer voorgelezen. De broeders besluiten nu geheel van het beroep af te zien.

Het volgend jaar wordt ds de With van 't Zandt beroepen, tractement f 500.- per jaar, plus vrije woning en 'vrij van alle landlasten'. Daarvoor moet hij alle zon- en feestdagen dienst doen en in de 6 wintermaanden ook één maal per week op een werkdag.

Het wordt een bedankje.

Oefenaar Joh. Dalhuizen

In 1849 komt de kerkeraad in een gemeentevergadering met een voorstel om J. Balhuizen uit Winschoten, zolang hij nog student is, als oefenaar aan te trekken. Hij zou dan om de 2 à 3 weken - voor zover zijn studie het toeliet - in Delfzijl komen oefenen en catechisatie geven, voor f 6 per week of f 300 per jaar, tot hij zijn examen zou hebben afgelegd. Daarna zou worden overwogen hem als dominee te beroepen.

Zo kwam Balhuizen per 1 december 1849 in Delfzijl 'in dienst'. Hij kon een acte van bekwaamheid en toelating tonen, hem door de classis Pekela verstrekt, maar de classis Appingedam moest die nog nader approberen. Deze maakte echter bezwaren en bepaalde, dat Balhuizen niet vaker dan om de 14 dagen dienst mocht doen, en dat elke 'verbinding', die er tussen hem en de gemeente van Delfzijl bestond, onwettig was.

De kerkeraad deelde dit standpunt niet. Op 24 februari 1850 wordt Balhuizen als ouderling in Delfzijl bevestigd en kan nu in de dienst voorgaan. Blijkbaar bezit hij enige gaven, want in hetzelfde jaar schrijft broeder M.J. Veldman aan de kerkeraad 'dat Balhuizen zich hier vrijwat aanhangers verworven heeft'. Met het afleggen van zijn examen loopt het nog steeds niet vlot. Hij verlaat nu op 1 september '52 Delfzijl om zijn studie in Gro-

ningen voort te zetten. Zijn eerste gemeente wordt in 1854 Ezinge. Hij is dan 30 jaar oud.[21]

Onenigheden

Helaas waren verdeeldheden de gemeente van Delfzijl niet bespaard gebleven. We hebben er reeds iets van genoemd. Een classikale commissie had al geprobeerd goede diensten te bewijzen, maar tevergeefs. Op 13 november 1851 werd een nieuwe commissie benoemd, bestaande uit de predikanten A.B. Groen (Garrelsweer) en P.A. Wiersinga (Appingedam) met de ouderlingen E.R. Meijer en P. Dijksterhuis. Dezen wilden nu eens persoonlijk horen, waarom bepaalde leden niet in de kerk kwamen en 'gezelschap' hielden. Daarom gingen de commissieleden met de Delfzijlster ouderlingen P.C. Bloema en E.T. Lommerts eerst naar A.D. de Graaf. Deze bleek nog een 3 jaar oude grief te koesteren:

hij zou bij een talstelling voor ouderling niet billijk zijn behandeld. Vervolgens werd aan de vrouw van Jakob Zwarts gevraagd, waarom zij naar het gezelschap ging. Als reden gaf zij op 'dat de wereld te veel in de Kerk kwam'. Ook meende ze 'dat zij veilig was in het volgen van oude vromen'.

Toen ds Groen, wat het laatste punt betrof, opmerkte 'dat vromen konden dwalen', begon ze tegen de classikale commissie uit te varen 'als die kwamen om Gods volk te steken en te slaan enz. enz.'. We hebben hier weer een voorbeeld van de emotionele verering van de oude schrijvers.

Verder bezocht de commissie:

dokter J.H. Smit - deze wilde zich aan het oordeel van de commissie onderwerpen.

Jacobus Klok - deze verklaarde de Afgescheiden kerk voor 'valsch' en wilde slechts op schriftelijk gestelde vragen antwoorden.

Zijn zwager Derk Dusseljee sloot zich hierbij aan.

Heike Visser dacht, dat de beste manier om een verzoening tussen de partijen te bereiken, zou zijn, dat er eerst een nieuwe kerkeraad werd gekozen en dat daarna een Leraar moest worden beroepen.

H. Bolhuis was tegen de manier waarop Dalhuizen in de gemeente werkzaam was.

De commissie - sommige kleinzielige grieven latende voor wat ze waren - vroeg nu aan de kerkeraadsleden, die bij schoenmaker Berend Jans de Vries aan huis vergaderden, of ze konden besluiten tot het neerleggen van hun ambt om dan een nieuwe kerkeraad te laten kiezen. De kerkeraad antwoordde daartoe bereid te zijn, als daardoor de verzoening kon worden bereikt. Maar nu heeft - aldus het rapport van de commissie - 'de heer J. Smit weder nieuwe bolwerken tegen deze vereeniging opgeworpen', waardoor de oplossing van de moeilijkheden weer even ver weg was als vroeger.

We keren nog één maal terug tot het beroepingswerk. Al vanaf 1844 wilden de broeders een predikant beroepen en met Uitwierde een combinatie

aangaan. In december 1846 waren er over dit punt opnieuw onderhandelingen aan de gang. De tijd was echter nog niet rijp voor een fusie, want blijkens de notulen werden de besprekingen 'afgebroken'. Pas in 1851 kwam eindelijk de combinatie tot stand in een gezamenlijke vergadering van de kerkeraad van Delfzijl met die van Uitwierde bij ouderling *Geert Poelman* in Biessum aan huis. Daarbij waren ook aanwezig de consulenten ds P.A. Wiersinga van Appingedam en ds Harm G. Poelman te Uithuizermeeden (de zoon van bovengenoemde Geert Poelman).

De vereniging zou ingaan, zodra er een predikant bevestigd was.

Op zondag 20 februari 1853 wordt ds Talen van Onstwedde beroepen. Hij bedankt. Een paar maanden later ontvangt proponent *J.H. v.d. Veen* een beroep.

En deze neemt het aan. Op zondag 17 juli 1853 wordt hij door de 'hoofdonderwijzer' ds T.F. de Haan uit Groningen bevestigd met Jacobus 1:21, waarna hij 's middags zijn intree doet met Rom. 1:11 en 12.

En nu waren dus Delfzijl en Uitwierde één gemeente geworden.

Het was in die tijd, dat na jarenlange strijd en interne spanningen - waarin de groep van Jacobus Klok zich geducht had doen gelden - bij K.B. van 13 november 1852, de erkenning verkregen werd van het officiële bestaan van een Christelijke Afgescheiden Gemeente te Delfzijl en Farmsum c.a.[22]

Nog eens Jacobus Klok

Deze zoveelste aanvrage om erkenning was met andere oorzaken teveel voor J. Klok c.s. geweest. Na een jarenlange tweespalt was nu de crisis gekomen. In het archief van de kerkeraad berust een hele correspondentie met Jacobus Klok. We halen slechts enkele fragmentjes eruit aan:

'....de Afgescheiden kerk is de Gereformeerde kerk niet en de Leraars zijn geen Gereformeerde Leraars. En de voorgangers of opzieners misleiden de gemeenten. Het goede' (gedateerd 23 juni 1851).

Een brief van één zin d.d. 29 november 1851 betekende het einde: 'Doet onze naam door, en wij blijven dat wij eertijds waren', w.g. J.J. Klok, J.M. Smit, D.G. Dusseljee, G.S. Smit d.w.z. Klok en Dusseljee elk met zijn vrouw.

In een schrijven van het zelfde jaar (9 juni 1851) had Klok zijn standpunt over leer en prediking nog eens als volgt uiteengezet (de onbeholpen stijl en spelling hebben we enigszins aangepast):

'De zuivere prediking moet hebben drie eigenschappen als een sleutel tot verklaring en opening der tekst en der catechismus.

1 De Gereformeerde stellige godgeleerdheid om de ware zin des geestes aan te wijzen.
2 De wederleggende godgeleerdheid tegen de partijen en (die) met name genoemd.
3 De practikale godgeleerdheid - dat is, zoals de uitverkoren gelovigen door de onwederstandelijke werking van God de Heilige Geest bij ondervinding leren, zowel in de verklaring als toepassing.

Dit is de orde van de Gereformeerde Leraars als Appelius, Smytegelt, Brakel, Comrie, van der Kemp, J. Groenewegen enz., gegrond op de Waarheid.

Ziet ook de Eedformulieren van de Gereformeerde Kerk over deze drie Gereformeerde eigenschappen; en de Leraars verbonden zich vrijwillig door (hun) eed om alzo te doen en te volgen.

Nu is de vraag: doen alzo de Liberalen in hun Leer? Is dit bovengenoemde de Leer van de nu Hervormde Kerk?'

Tot zover Klok. Het antwoord op zijn vragen diende z.i. natuurlijk onmiddellijk nee te zijn. De Hervormde kerk was als het ware een andere, een nieuwe kerk geworden en de Afgescheidenen waren juist de oude leer trouw gebleven. En daarom mochten ze geen erkenning als nieuwe kerk aanvragen.

Laten we tenslotte nog een aantal bizonderheden mogen doorgeven over deze Jacobus Klok, de dynamische, vasthoudende en eigenlijk ook tragische figuur uit de eerste decennia der Afgescheiden kerk in Delfzijl. Na in het allereerste begin een jaar ouderling te zijn geweest (1835-'36), heeft hij niet afgelaten haar te bestrijden.

Reeds in 1836 was hij scherp gekant tegen een verzoek van eigen kerkmensen aan de burgerlijke overheid om als particulieren te mogen samenkomen. Hij ageerde zo fel en zo buiten alle proporties, dat de kerkeraad hem wel als ouderling moest schorsen.

In een schrijven van 5 oktober 1836, mee ondertekend door H. de Cock 'Gereformeerd Leeraar onder het Kruis', wordt meegedeeld, dat Klok 'grotelijks deze en andere Gemeenten beroerd'. 'Dit is dan ook de grond uwer afzetting als ouderling'.

Verder vermaant de kerkeraad Klok, 'om voorts als lidmaat der gemeente stille te zijn en de bedenkingen en de bezwaren die gij voorts moogt hebben, zediglijk op grond van Gods Woord voor te stellen om in de eerstvolgende Algemeene Synode beoordeeld te worden'. Nu, Klok ging inderdaad naar de meerdere vergaderingen en heeft de rest van zijn leven bijna niet anders gedaan dan een classis, provinciale of generale synode bestoken. Volgens Rullmann leed de man 'aan onuitstaanbare vitzucht'.[23] Op de provinciale Vergadering van Groningen van 15 juni 1836 is het al: J.J. Klok van Delfzijl 'beroert de gemeente'. Men houdt hem zijn verkeerd gedrag voor en verzoekt hem in vrede en eendracht met de kerk te leven. Op de Algemene Synode van Amsterdam 1836 brengt hij bezwaren in tegen de afvaardiging van de bekende Groningse ouderling E. Lindeman. Natuurlijk is er op die wan Amsterdam 1840 zijn protest tegen de censuur, op hem uitgeoefend.

Op de Provinciale synode van 4 november 1840 verlaat hij de vergadering: hij kan zich niet meer met de kerk verenigen. Soms lijkt het of hij enige toenadering toont. Op de classis van 14 september 1843 ligt tenminste een brief van hem, die weer hoop geeft. En ook had hij op 6 maart 1842 zijn beide kinderen Antje (geb. 3 juli 1838) en Melle (geb. 26 augustus 1841) laten dopen in de Chr. Afgescheiden kerk van Delfzijl, bij welke ge-

legenheid zijn broer, de 56-jarige Harm Klok, als doopgetuige was opgetreden. Jacobus Klok zelf is nooit belijdend lid geweest, noch van de hervormde noch van de Afgescheiden kerk.[24] Leek de zaak in 1842 en 1843 dus enig uitzicht te bieden, weldra benemen nieuwe moeilijkheden alle hoop. Klok komt weer met het verwijt, dat 'de leer en de kerkregering door onze vaderen aangenomen, verworpen liggen'. Op de Synode van Groningen 1846 keert hij zich bovendien in een brief tegen de uitgave van Franckens Kern der Godgeleerdheid en van de catechismus 'naar de nieuwe spelling'. De synode oordeelt, dat er voor dit punt geen bepalingen bestaan en er dus ook geen overtreding kan zijn. Ze voegt er nog aan toe te willen blijven bij de gewone spelling in de gewone Statenbijbel bij de uitoefening van de openbare eredienst.

Klok blijft doorgaan. We volgen nu voor een deel de beschrijving die Rullmann van het verloop der zaak geeft.[25] In 1850 erkent de kerkeraad, dat hij verkeerd met hem heeft gehandeld en besluit hem weer als ouderling te erkennen alsof de onrechtvaardige censuur nimmer op hem was toegepast. Het rapport over deze zaak was mee door J. Klok ondertekend. Was hij dus volkomen in het gelijk gesteld, 14 dagen later, wanneer hem een copie van het rapport wordt overhandigd, bedankt hij voor het ouderlingschap. Hij en zijn medestanders willen niet als afgescheidenen te boek staan; ze willen blijven wat ze ook voor de Afscheiding waren: de gereformeerde kerk. Op de classisvergadering van 14 november 1850 zijn maar liefst 5 brieven van Klok ter tafel. Hieruit blijkt, dat de (kortstondige) verzoening op 12 augustus 1850 heeft plaatsgevonden. Maar nog geen half jaar later is de twist opnieuw hoog opgelaaid. Klok en de zijnen onttrekken zich weer van lieverlede aan de samenkomsten der gemeente. Op de Generale Synode van Amsterdam 1851 is onder de ingekomen stukken weer een brief van Klok, waarin hij terugkomt op 'enige zaken betreffende de regering en de leer der kerk, met verzoek van onderwijzing en teregtbrenging, zover dat mogelijk en nodig is'. Ds. T.F. de Haan uit Groningen zal hem mondeling of schriftelijk antwoorden.

De Provinciale Synode van 22-28 april 1852 te Groningen, die ook weer met de kwestie J.J. Klok te Delfzijl te maken krijgt, betwijfelt of hij wel lid is.

Als Klok op 3 december 1859 op 69-jarige leeftijd te Delfzijl sterft, verzandt de beweging, die connecties onderhield met de kruisgezinden. Enkele van zijn medestanders verenigen zich weer met de gemeente.

Eindnoten:

1 M. Meijering - Vertellende de loffelijkheden des Heeren. Gedenkschrift, bevattende enige grepen uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Delfzijl, gedurende de eerste eeuw vanaf de Afscheiding in 1835 (Delfzijl, 1935).

2 Evangelische Gezangen getoetst en gewogen en te ligt bevonden door Jacobus Klok, Verwer en Koopman te Delfzijl. Met een korte Voorrede en uitgegeven door H. de Cock, Geref. Leeraar te Ulrum (Groningen, bij J.H. Bolt 1834).

3 Herman Muntinghe 1752-1824. Hoogleraar Groningen 1799-1822. Zijn hoofdwerk is De geschiedenis der menschheid naar den Bijbel (11 dln. 1801-1819).

Dit boek ‘heeft op het denken van Hofstede de Groot en de zijnen onmisken- bare invloed geoefend. De bijbelse verhalen acht Muntinghe historisch, de schepping is een ware gebeurtenis, slechts de inkleding mythisch (verzonnen). Dit verhindert hem niet de rechten van geologie en astronomie te laten gelden bij de verklaring der mozaïsche kosmonogie.
De rede was hem alleen middel om in de H.S. de godsdienstleer op te sporen, en komen er in de openbaring dingen voor, met de rede in strijd, dan is dat zeer natuurlijk, want wat zou een openbaring zijn die niets openbaarde?
Toch vinden we bij hem al enige verklaring van de wonderen, loslating van het mechanisch inspiratie-begrip, onderzoek van het triniteitsdogma, aarzeling om over de praedestinatie te spreken, ontkenning van de bloedtheologie in de satisfactieleer’ (Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek II, 965).

4 Dit bedrag werd later tot f 35 teruggebracht.

4a Ds Nicolaus Johannes Kruizinga overleed op 6 december 1830 in Tjamsweer, 76 jaar oud. Hij was als landbouwerszoon geboren in Weener (Oost-Friesland). Zijn vrouw Petrina Francina Blom uit Nieuwolda afkomstig, was al in 1814 in Tjamsweer overleden. Kruizinga stond van 1783-'85 als predikant in Meedhuizen en van 1758-1830 in Tjamsweer (45 jaar lang!).
Zijn zoon Jan Gerhard Kruizinga, in 1798 in Tjamsweer geboren, werd in 1826 predikant te Jukwerd (bij Appingedam) en stond niet minder dan 44 jaar in Makkum (1828-1872). Hij overleed in 1876 ongehuwd te Stedum.

5 Op dinsdag 24 maart des voormiddags te 9 uren is in het huis no. 75 te Delfzijl overleden Anna Sophia Redeker, oud 61 jaren, geboren en laatst woonachtig geweest te Delfzijl, van beroep koopvrouw, meerderjarige dochter van wijlen Arend Hendrikus Redeker, in leven schipper van beroep, en van wijlen Mesiena Jans Hakkelblok, beiden gewoond hebbende en overleden te Delfzijl, echtgenote van Jacobus Klok, van beroep verwer en glazemaker te Delfzijl, eerder echtgenote van Douwe Douwes de Graaf, op zee overleden, en nalatend een meerderjarig voorkind.

6 J. Wesseling - Hendrik de Cock in Delfzijl (in Gereformeerd Schoolblad, juli/aug. 1962, 189-192, orgaan van de Vereniging van Gereformeerde Onderwijzers en Leraren in Nederland).

7 Het doopboek der Chr. Geref. Gemeente te Delfzijl ‘aangelegd den 29 November 1834’ (de namen zijn echter later ingeschreven), geeft als eerste dopelingen achtereenvolgens: Trijntje- d.v. Wijndeld Paulus Kema en Jantje Fr. Schutter, Ehl. te Delfzijl, geboren 24 december 1833 (datum niet ingevuld). Gedoopt den.. november 1834. De dag zal 29 november moeten zijn, want op 29 november '34 is Trijntje in Appingedam gedoopt door ds H.P. Scholte.
Geert - z.v. Harmannus J. de Wilde en Trijntje W. Bottema, ehl. te Meedhuizen. Geboren den 12 Maart. Gedoopt den 3 mei 1835.
Reint - z.v. Stoffer E. Veendijk en Aagtje de Boer. Ehl. te Uitwierde. Geboren den 30 mei 1832. Gedoopt den 3 mei 1835.
Jan - z.v. Schelte Velman en Aafien Bleeker. Ehl. te Appingedam. Geboren 1834. Gedoopt den 3 mei 1835.
Kasper - z.v. Jan Pieters Bosker en Willemke B. van der Laan. Ehl. te Weitwerd. Geboren den 2 augustus 1834. Gedoopt den 4 mei 1835.
Jan Cornelis - z.v. Harm Geerts Poelman en Grietje Jans Bos. Ehl. te Biessum. Geboren den 15 maart 1835. Gedoopt den 11 september 1835.
Anna Sophia - d.v. Arend Douwes de Graaf en Geertruida Wubbes Horlings. Ehl. te Delfzijl. Geboren in april 1835 en gedoopt in 1836, de datums onbekend. Overleden.
Klaas - z.v. Jans K. Vos en Grietje F. Schipper. Ehl. te Farmsum. Geboren den 1 mei 1834. Gedoopt den 11 september 1835.
Hindertje - d.v. K.S. v.d. Schuur en Biena W. Mulder. Ehl. te Delfzijl. Geboren den 21 juli 1835. Gedoopt den 11 september 1835.
Barteld - z.v. Tonnis E. Bos en Anna W. Mulder. Ehl. te Delfzijl. Geboren den 25 september 1833. Gedoopt den 11 september 1835.
Simon - z.v. Nicolaas Ronner en Janke Koning. Ehl. te Delfzijl. Geboren den 21 december 1834. Gedoopt den 11 september 1835.

8 Deze Dusseljee had al op 3 november 1833 bij de Cock in Ulrum een kind laten dopen.

9 Vonnissen rechtbank Appingedam, alle drie gedateerd 16 oktober 1835.

10 Volgens copij van het vonnis door de kerkeraad over J.J. Klok uitgesproken in oktober 1836.

11 Classis Holland. Minutes 1848-1858. Translated bij a Joint Committee of The Christian Reformed Church and The Reformed Church in Amerika (W.B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1950).

12 Minutes of the Classis Of Wisconsin, Reformed Church in Amerika (Western Theological Seminary, Holland, Michigan U.S.A.).
A Century of Faith 1850-1950. First Reformed Church of Oostburg, Wisconsin. A Manual of the Reformed Church in America (Formerly Reformed Protestant Dutch Church) 1628-1922 by Charles E. Corwin, Fifth Edition, Revised, New York. Bourd of Publication and Bible-School Work of the Reformed Church in Amerika, 1922. We willen hier prof. Elton J. Bruins te Holland (Michigan) hartelijk bedanken voor zijn vriendelijke medewerking waardoor we de beschikking konden krijgen over fotocopieën van bovengenoemde documenten.

13 Koene van der Schuurs 3 jaar jongere broer Jan Sibolts van der Schuur, bakker in Farmsum (bij Delfzijl) werd op 24 juli 1806 te Midwolda (Old) geboren en is op 10 juli 1846 te Delfzijl overleden.
Hij trouwde op 29 mei 1835 te Delfzijl, 28 jaar oud, met de 18-jarige, uit Scheemda afkomstige touwslagersdochter Geessijn Harmannus Smith.
Roelf Sibolts van der Schuur, ook bakker te Delfzijl, trouwde op 9 december 1840 te Slochteren op 28-jarige leeftijd met de 22-jarige landbouwersdochter Nieske Jans Jansema van Schildwolde (Uiterburen). Hij emigreerde eind 1848 met zijn broer Koene naar N. Amerika maar overleed daar al spoedig. Zijn weduwe gaat in het laatst van 1849 met haar zoon Jan naar Nederland terug en vestigt zich op 22 december 1849 in Schildwolde. Twee jaar later hertrouwt ze met de winkelier Gerlof Dijkstra in Wagenborgen en sterft daar in 1857 op 38-jarige leeftijd. Haar tweede man was kort daarvoor ook al overleden.
De vierde broer Harm S. v.d. Schuur, geb. op 7 mei 1815 te Midwolda (Old), trouwde op 19 februari 1847, 31 jaar oud, te Delfzijl met de 30-jarige, uit Meppel afkomstige leerlooiersdochter Roelof je Schuurman. In zijn huwelijksacte wordt hij 'zonder beroep' genoemd. Uit de kerkeraadsnotulen van verschillende gemeenten blijkt, dat ook hij vaak als oefenaar optrad, b.v. te Garrelsweer en Wittewierum. In 1851 staat de Provinciale Synode te Groningen hem toe zich voor het predikantsexamen voor te bereiden. Hij is echter nooit dominee geworden.

14 'Kerkelijke historie....' 6 (geschreven voorin het eerste notulenboek).

15 Op 20 juli 1813 te Delfzijl gehuwd:
Jacobus Lucas Stratingh, 24 jaar, schipper, wonende te Delfzijl, weduwnaar van Grietje A. Deddens, zoon van Lucas Stratingh en Swaantje Poppes, Koopman van beroep te Delfzijl en Grietje Harmannus Bos 18 jaar, zonder beroep te Delfzijl, dochter van Harmannus Derks Bos en Hillechien Jans Borst, zilversmid te Delfzijl.
Op 29 september 1824 te Delfzijl gehuwd *Jurrien Hindriks Smit*, 33 jaar, medicinae dokter, gedoopt op 9 maart 1791 te Appingedam en wonende te Appingedam. Weduwnaar van Mettina Margaretha van Weerden, gewoond en overleden te Appingedam. Zoon van Hindrik Jurriens Smit, landgebruiker, en Elizabeth Freerks Mulder, en *Grietje Harmannus Bos*, geboren te Delfzijl op 11 oktober 1794, weduwe van de scheepskapitein Jacobus Lucas Stratingh, en op de Berbice overleden.
Jurrien Hindriks Smits, dokter te Delfzijl, overleden op 18 juni 1854 te Delfzijl; zijn vrouw Grietje Harmannus Bos overleden op 24 november 1858 te Delfzijl. Ds H. de Cock wilde tijdens zijn laatste ziekte alleen medicijnen gebruiken van dokter J.H. Smit te Delfzijl.

16 Uit *Delfzijl* 68 personen:
K.S. v.d. Schuur
Binna W. Mulder
H. Freese
G. Noorderbaan
D.G. Dusseljee
J. Smit
G.S. Smid
J. Stijkel
J.K. Bos
Jan Delken
K.H. de Jong
J.F. Scherphuis
W.A. Redeker
Aaffien Jans
G. Bos
S.P. Delhaas
A.E. Mijdema

Geertruida P. Slinger
A.P. Kema
Tietje Fiebes Dik
J. Schuitema en vr.
T.E. Bos
A.D. de Graaff
M.G. Westerborg
T.G. Westerborg
Jacobus J. Klok
Einje K. Kuiper
Grietje v.d. Molen
J.M. Smit
Geessien D. Westra
Frouke Fiebes Dik
A. Klok
W. Kema
J.F. Schutter
Geertruida W. Horlings
H.J. Kok
F.H. Ludolphy
Hindertje Klok
S. Zwarts
F.H. Klok
F. Folkerts
H.J. Meijer en vrouw
J. de Vries
F.A. Bakker
A.S. Steenhuis
F. Jans Eeluirs
J. Wijnholt
N.J. Ronner
J.J. Smit
H.G. Peperboom
L.H. Schuitema
E.P. Bakker
M.G. Wyrsema
J. Zwarts
H. Visser
W.J. Bon
J. Stoppels
A.J. Borst
R. Bos
K. J. Bolhuis
J. Koning
B. de Boer
S.K. Spilhorst
Geert T. Vos
G. Fokkema

Uit *Farmsum* 31 personen:
J. S. v.d. Schuur
G.H. Smit
J.K. Buijing
H. Kroeze
E.S. v.d. Schuur
F. Bosker
W.E. Bosker
H.J. Sluimer
Anna H. Ludolphy

F.J. Witkop
M.A. Mulder
J.J. Ritzema
R.K. Vos
G.B. v.d. Stee
G.J. Bosker
J.J. Buijing
S.R. Bos
J.K. Vos
J. Van IJzeren
H. Ritzema
G.T. Schipper
P.E. Donga
A.E. Bosker
A. Blink
Karst S. van Komen
Jouke E. Bosker
S.J. Schreuder
H.J. Siertsema
M.J. Bolhuis
M.O. Siertsema
O.H. Siertsema

Uit *Weiwerd* 24 personen:
G.T. Doornbos
L.H. Hesseling
W.B. Laan
A.H. Bulthuis
Geert A. de Vries
Jan Tonnis Land
Aaltien Jans de Vries
J.J. Dopper
W.K. Bakker
Eitje Fokkes Bloema
Geessien Alberts de Vries
Hindrik Alberts de Vries
Annechien Jans Koster
J.K. Bloema
H.S. Harthuis
G.H. Hagedoorn
P.L. Stulp
Affie Everhardus Deddens
Riekwert Jansen
J. Jager en vrouw
D.G. Mulder
Trijntje K. Bloema
Hindrik K. Poort

Uit *Meedhuizen* 13 personen:
H.J. de Wilde
T.W. Bottema
M.F. Dik
Geert H. Poelman
P.J. Ubbens
Frouwe Louwerens
Anna Freerks
T.P. Vlieg
T.H. Dik
H.L. Huizinga

A.H. v.d. Werf
W.H. v.d. Werf
G.J. Buijing

17 D.H. Ferré Jacobs - Voorheen en Thans, 149.
18 Notulen classis Appingedam 13 september 1839.
19 Kerkvisitatie 28 juni 1838 in Delfzijl.
20 Albert Everts Mijdema (1767-1843) was in 1767 als schoenmakerszoon te Uithuizermeeden geboren. Deze winkelier in Delfzijl hertrouwde op 3 augus- tus 1827 op 60-jarige leeftijd met de 23-jarige 'diensmeid' Engel Pauwels Kema. Zijn eerste vrouw was op 1 april 1826 in Delfzijl overleden.
21 J. Balhuizen is in 1824 geboren. In 1854 ging hij naar Ezinge, in 1884 naar 's Gravenland. In 1891 werd hij emeritus; hij overleed in 1893.
22 Het verzoekschrift was door 97 personen ondertekend. Men zou kerken in het gebouw staande en gelegen in de Marktstraat te Delfzijl, kadastraal bekend Sectie C no. 317, 318, 319.
23 J.C. Rullman - De Afscheiding in de Ned. Herv. kerk der XIXe eeuw, 192^3, 132.
24 Op 29 april 1837 was de toen 46-jarige weduwnaar, van beroep winkelier te Delfzijl, hertrouwd met de 21-jarige huishoudster Jantje Melles Smit, geboren te Spijk.
25 J.C. Rullman - De Afscheiding in de Ned. Herv. Kerk der XIXe eeuw, 1922^3.

III Bierum

Bierum was in de tijd der Afscheiding een uitgestrekte, agrarische gemeente, die in het zuiden aan die van *Appingedam* en *Delfzijl* grensde, in het westen aan *'t Zandt.* De gemeente telde ruim 2500 hervormden, die in Bierum, Spijk, Losdorp, Godlinze, Holwierde en Krewert een eigen kerkgebouw bezaten.

De 20 *doopsgezinden* moesten in Leermens naar de kerk, de 30 *roomskatholieken* in Appingedam.

Het dorp Bierum zelf was maar klein, 75 huizen met 430 inwoners. Een bestrate weg kon er niet af, wel lagen smalle stenen voetpaden langs de huisjes.

De burcht Luinga was nog maar kortgeleden (1825) afgebroken.

Het dorpje lag daar - zo te zien - vredig in het hoge noorden van Groningerland, dicht bij de Eemsdijk. Maar overstromingen en oorlogsrampen hadden het in de loop der eeuwen toch niet onberoerd gelaten. In 1570 richtte de *Allerheiligenvloed* grote verwoestingen aan. Twintig jaar later werd het dorp door Staats krijgsvolk geplunderd. In de nacht van 12-13 november 1686 spoelde de *St. Maartensvloed* 17 huisjes weg; 61 mensen, tientallen paarden en honderden koeien verdronken. De *Kerstvloed* van 1717 vaagde weer 35 huizen weg en had verder tot gevolg, dat 67 mensen en veel vee in de golven omkwamen.

In november 1813 plunderden in Delfzijl gelegerde Franse troepen *Bierum, Holwierde, Losdorp* en *Spijk.*

De nacht van 3-4 februari 1825 was voor de angstige bewoners ook weer een nacht om nooit te vergeten: een zeer zware storm, gepaard gaande met een buitengewoon hoge vloed, beukte hier en daar de Eemsdijken kapot. Dit was de zoveelste overstroming.

Richten we nu onze aandacht op het kerkelijk leven in het dorp. Ook op dit gebied stormde het omstreeks 1834. Want de Cock telde er vele aanhangers, vooral onder de boerenstand. Notulen uit de eerste jaren van de Afgescheiden kerk zijn helaas niet bewaard gebleven, maar de correspondentie van burgemeester *W.P. Wiertsema*, die de Afscheiding gunstig gezind was, leverde ons toch een en ander op. Het is weer het bekende beeld: ‘onwettige’ godsdienstoefeningen met af en toe ds de Cock als voorganger. Op 15 november 1836 schrijft de Gouverneur aan burgemeester W.P. Wiertsema, dat hij vernomen heeft, dat in het begin van de maand door de afgezette predikant H. de Cock in de gemeente Bierum herhaaldelijk on-

wettige godsdienstoefeningen zijn gehouden, zoals op *woensdagavond 2 november* bij *Aldert Derks Omta*, waar ongeveer 40 personen aanwezig zouden zijn geweest. Verder op *donderdag 3 november* met ongeveer 50 personen bij *Jacob Harms Wiersema* in Holwierde, bij welke gelegenheid de doop zou zijn bediend aan een kind van Jacob J. Smit.[1]

En op *vrijdag 4 november* met wel 50 personen bij *Egge Jans Burema (Buurma)* te Bierum, in wiens huis toen ook het Avondmaal zou zijn gehouden.[2]

'Ik verzoek u mij te berichten wat hiervan zij', vraagt de Gouverneur aan burgemeester W. P Wiertsema. Deze antwoordt 6 dagen later, dat 'Aldert Derks Omta, die ik daarvoor heb gehoord, mij heeft gezegd, van de zaak niets te kunnen zeggen als zijnde hem de juiste tijd evenmin als het getal der personen die er zich bevonden hadden, bekend; dat *Jacob Harms Wiersema* mij heeft gezegd het getal niet te kunnen melden; doch dat hem bekend is, dat de doop aan het genoemde kind door dominé Cock is toegediend. Hij zei voorts, dat Cock zowel als hij, bij die gelegenheid last hadden gegeven om niet boven de 18 of 19 personen binnen te laten, wat hij veronderstelt het geval te zijn geweest, kunnende het evenwel plaats hebben gehad, dat er om het huis zich meer personen hebben bevonden. Ook zei Wiersema, dat dergelijke samenkomsten telkens twee keer des zondags plaats hadden, maar altijd onder het bepaalde getal;

dat *Egge Jans Burema* heeft verklaard van die bijeenkomst niets te kunnen opgeven, omdat hij het getal der vergaderden niet wist, kunnende hij evenwel niet ontkennen, dat het Avondmaal door dominé Cock is toegediend.

Aangaande nu die te houden godsdienstoefeningen heb ik de eer Uw Excellentie te berichten, dat daarvan door mij geen kennis is gedragen en ze eerst daarna bij wijze van gerucht mij zijn kennelijk geworden.

Twee ervan hadden plaats op bijna de uiterste punten der gemeente, terwijl zij alle in de nacht zijn geschied en zo voor het tegenwoordige gemakkelijk aan het vereiste toezicht konden ontsnappen.

De bijeenkomst, die des namiddags van de 4e dezer ten huize van *E.J. Burema* voornoemd plaats had, heb ik door middel van de veldwachter doen onderzoeken en daaromtrent heeft voorbijzien van de wettelijke bepalingen plaats gegrepen, als zijnde die vergadering beneden het bepaalde getal.

Ten aanzien van de drie opgegeven vergaderingen is het alzo waarheid, dat die hebben plaats gehad, daar dit niet door de aangeklaagden wordt ontkend, maar met betrekking tot de talrijkheid der vergaderden heb ik geen opgave bekomen, ofschoon het gerucht wil, dat het bepaald getal is overschreden'.

De lezer ziet het, burgemeester Wiertsema loopt niet over van vervolgingszucht, hij houdt zich op de vlakte. In een schrijven van 13 december 1836 aan de Gouverneur klaagt de Officier van Justitie te Appingedam, P.G. Sevenstern, over niet-meewerkende burgemeesters. De boven genoemde godsdienstoefeningen te Bierum brengt hij ook ter sprake.

Daar de brief van belang is, geven we hem hier door:

Ten aanzien van de onwettige godsdienstoefeningen, die in het begin der vorige maand, onder de leiding van de afgezette predikant H. de Cock, in de behuizingen van *Aldert Derks Omta*, landbouwer te Spijk, *Jacob Harms Wiersema*, landbouwer te Holwierde en *Egge Jans Buurma*, landbouwer te Bierum, zouden gehouden zijn, en waaromtrent het Plaatselijk Bestuur van Bierum mij geheel onkundig heeft gelaten, heb ik bij de burgemeester informaties ingewonnen.

Uit dit onderzoek is mij gebleken, dat voormelde H. de Cock werkelijk in het begin van november 1.1. in de huizen van genoemde landbouwers godsdienstoefeningen bestuurd, er kinderen gedoopt en het H. Avondmaal bediend heeft, maar dat het niet kan worden uitgemaakt, uit hoeveel personen den ten dien einde gehouden bijeenkomsten bestaan hebben, en veel min, dat die, behalve de ter plaatse der vergadering gedomicilieerden, het getal van twintig hebben overschreden.

Niet één der afgehoorde getuigen heeft het getal der aanwezigen, die niet behoorden tot het huisgezin van de landbouwer, waar geoefend is, boven de twintig begroot.

Allen hebben verklaard op het getal niet gelet te hebben, waarvan sommigen er hebben bijgevoegd het zelf niet ten naasten bij te kunnen bepalen; terwijl weer anderen erbij hebben opgegeven, dat naar hun vermoeden, het getal der aanwezigen beneden de twintig is gebleven.

De Officier is van oordeel - we vatten nu een gedeelte van de brief samen - dat geen straf kan volgen als niet vaststaat, dat meer dan 20 personen bij die godsdienstoefeningen aanwezig zijn. Ook schijnen de Separatisten, die als getuigen voor de rechtbank geroepen worden, zich niet meer over het aantal aanwezigen te willen uitlaten. Aan *veldwachters* wordt de toegang tot de huizen, waar de bijeenkomsten plaatsvinden, geweigerd en dat mag op grond van de wet. Daarom moeten - volgens de Officier - de burgemeesters in eigen persoon poolshoogte in zulke vergaderingen nemen. ‘Zonder de nakoming van deze plicht van de zijde der burgemeesters, - we citeren weer - valt er thans aan het nadrukkelijk tegengaan van de onwettige en strafbare bijeenkomsten der Separatisten niet te denken, en het is hierom, dat ik de vrijheid neem aan Uwe Excellentie in bedenking te geven of het niet een goede uitwerking zou hebben, indien de burgemeesters door Uwe Excellentie bij een circulaire aan de betrachting van hun plicht ten deze ernstig worden herinnerd’.

De Officier richt dan zijn pijlen weer op de burgemeester van Bierum en schrijft: Wat in het bijzonder de burgemeester van Bierum betreft, ik houd het ervoor, dat zijn Ed. niet alleen van het zich bevinden van H. de Cock binnen zijn gemeente in het begin van de vorige maand, maar ook van de huizen, waarin deze godsdienstoefeningen heeft verricht, vooraf kennis heeft gedragen. Zijn nabestaanden zijn bijna allen volgelingen van de Cock en zijn knecht *Jan Frederiks Lalkens* is ook bij de bijeenkomst ten huize van Egge Jans Buurma tegenwoordig geweest.

Hij (de burgemeester) is mij echter wegens zijn verzuim in het bezoeken der gehouden vergaderingen niet berispelijker voorgekomen dan de mees-

ten zijner ambtgenoten, die die woelgeest ook in hun gemeenten ongehinderd zijn weg laten gaan, maar hij zou, naar mijn inzien, vanwege Uwe Excellentie een bijzondere opscherping tot het doen der bedoelde huiszoekingen *in persoon* verdienen, omdat zijn gemeente één van diegene is, waar *de Cock* vele aanhangers, vooral onder de boerenstand telt.'

Of er nu al in 1835 in *Bierum* een Afgescheiden kerk is 'gesticht', valt niet met zekerheid uit te maken. In elk geval werden er 2x per zondag samenkomsten belegd en op de kerkeraadsvergadering van Spijk van 1 oktober 1838 is ook de kerkeraad van Bierum aanwezig. Dus toen al wel een gemeente Bierum. Toch blijkt ze niet sterk te zijn, al is er wel een kerkje gebouwd in de tuin van mulder Ausma. In de notulen van de classis Appingedam van 13 juni 1839 - waar Bierum voor het eerst vertegenwoordigd is, door ouderling *J.J. van 't Roer* - staat vermeld, dat in Bierum geen kerkeraad kan gehouden worden, 'wegens de zwakheid der gemeente'. De classis spreekt dan uit, dat Bierum dan maar moet samengaan met Spijk. Op 3 juli 1839 is er kerkvisitatie in de gemeente van 'Spijk en Bierum, gekombineerd'. In die van het volgende jaar rapporteren de visitatoren ds P. Dijksterhuis en J. Nienhuis, dat 'de ouderling van de gemeente Bierum in een en ander nalatig' bevonden is. Daarom hebben ze hem opgewekt zoveel mogelijk te catechiseren en huisbezoek te doen. Trouwens de hele kerkeraad 'zoo van Bierum als ook van Spijk' was 'slordig in de huiselijke Godsdienst, vooral ook in het lezen van de Heilige Schrift, op de gezette tijden bij het gebruiken der gewoone spijze, als ook om de gemeente daartoe op te wekken'.

Derhalve vermaanden de visitatoren de kerkeraden 'om den Heere met haar huisgezin te dienen, de Gemeenten daartoe vooral voor te gaan en aan te spooren als ook dat zij hunne kinderen van de ijdelheden dezer wereld zouden onthouden, waarin dat zommigen toegevelijk waren'.

Kruisgezinden

Als in zoveel gemeenten laaiden ook in Bierum de twisten op. Van de kerkenorde, die op de synode van 1837 was aangenomen, moesten velen niets hebben, maar men was vooral gekant tegen het aanvragen van erkenning als kerk, op voorwaarden door de regering gesteld. Al spoedig bleek Bierum een bolwerk te zijn van de z.g. 'Zwolschen' d.w.z. de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis.

Dit was mee het werk van luitenant *Wolter Wagter Smitt*, die zijn officiersbaan eraan had gegeven en sinds 21 augustus 1841 predikant was bij de 'Dordtsch Gereformeerde' gemeente te *Zalk.*

Deze ging in Bierum en omstreken niet alleen voor, maar doopte ook. Op de kerkvisitatie van 7 juli 18.41 in Bierum werd dit punt door ds Medema en ouderling E.R. Meijer ter sprake gebracht. De kerkeraad vergoelijkte dit door te zeggen, dat Smitt bij hen alleen maar had geoefend, al had hij wel de zegen uitgesproken. Dit laatste mocht een oefenaar volstrekt niet doen, vermaanden de visitatoren.

Verder gaf de kerkeraad te kennen, dat het besluit tot aanneming van de

Dordtse Kerkenordening op de laatstleden gehouden synode te Amsterdam ‘niet door de leeraars was ondertekend’ en dus nog niet rechtsgeldig was. En wat luitenant Smitt betrof, deze wilde zich wel weer met de kerk ‘verenigen’, wanneer die bekrachtiging alsnog plaats vond. De visitatoren konden dit standpunt begrijpen en aan P. Wiertsema werd nu verzocht dít punt op de classis schriftelijk ter sprake te brengen.

Maar zolang de zaak Smitt nog niet in orde was, mocht laatstgenoemde niet meer in Bierum voorgaan.

Het volgend jaar (1842) vermaande ook de classis Appingedam de kerkeraad van Bierum deze broeder niet weer toe te laten, zolang hij de ordelijke weg niet wilde bewandelen.

Bijna een jaar later - 3 juni 1843 - handelde de classis opnieuw over luitenant Smitt, die ‘nog dagelijks werkzaam is in sommige gemeenten dezer classis’. Men wilde graag met hem en de zijnen verenigen en daarom werd besloten hem een brief te schrijven en te proberen de geschillen uit de weg te ruimen.

Het antwoord van ds W.W. Smitt is bewaard gebleven.[3] De classis had 8 juni '43 geschreven en reeds de volgende dag deelde Smitt mee, waarom hij niet wilde verenigen met de gemeenten, die door de classis werden erkend.

Hij schrijft dan:

1 Dat hij geen op zichzelf staande persoon is, maar door in- en uitwendige banden verbonden is aan een gemeente, die de kenmerken der gereformeerde kerk en ook in alles naar buiten vertoont, zoals die beschreven wordt in art. 29 van de geloofsbelijdenis.
2 Dat die gemeente waaraan hij verbonden is (en in welke hij als Leraar dient) met verscheidene andere gemeenten in ons vaderland in verband staat, en dat door hen de uitwendige gemeenschap wordt geoefend en onderhouden in het belang der gereformeerde gemeenten.
3 Dat hij voor zijn persoon gelooft, dat er in Nederland nog een groot getal ware gereformeerden is, ofschoon deze ook met hen in geen uitwendige kerkgemeenschap leven en dat het zijn vurigst verlangen is, dat het de Koning zijner kerk moge behagen zijn schapen te vergaderen en die ook uitwendig te verenigen, gelijk ze in-wendig verenigd zijn; dat de verwarring, scheuring en verdeeldheden eens mochten ophouden, en dat Hij door zijn Almachtige hand een perk mocht stellen aan de verleiding en dwaling, waaraan hij velen ziet overgegeven (zelfs ware kinderen Gods), die in hun eenvoudigheid en op het gezag hunner leiders zaken voorstaan en verdedigen en ook zoeken te handhaven, die hij gelooft dat ze met hete tranen zouden belijden verkeerd te zijn, indien de Here hen erbij zal gelieven te bepalen.
4 Hij gelooft niet, dat alle afgescheidenen ware gereformeerden zijn. Wil men in één uitwendige kerkgemeenschap leven, dan moet men het op wezenlijke punten eens zijn. Is men dat niet, dan komen de ellenden en verdeeldheden. Zie maar naar de tegenwoordige toestand van de meeste Afgescheiden gemeenten in het vaderland. Krachtens art. 7 N.G.B. is

hij overtuigd, dat noch de grote menigte noch de oudheid noch de successie van tijden of personen, noch concilies, decreten of besluiten bewijzen zijn, dat men de waarheid aan zijn zijde heeft of in de weg Gods wandelt en de gemeente bouwt naar het gezicht dat God op de berg getoond heeft.

Daarom vraagt hij de classis Appingedam:

1 Wordt in de Chr. Afg. gem. in de provincies Groningen, Friesland, Drente of in de gemeenten van de classis de Here Jezus Christus als het enig hoofd zijner kerk erkend? Wordt dit door daden naar buiten niet weersproken?
2 Is daar de reine prediking volgens Gods Woord en de daarop gegronde gereformeerde geloofsbelijdenis?
3 Worden daar de sacramenten bediend naar Gods instelling?
4 Wordt daar de tucht geoefend over hen, die afdwalen in leer of leven? Wordt die niet misbruikt tegen *ware godzaligen en gereformeerde belijders* die zich niet kunnen verenigen met afwijkingen van de leer, tucht en dienst der gereformeerde kerk?
5 Geschiedt de kerkregering volgens de D.K.O. met uitsluiting en ter zijdestelling van alles wat er sedert de uitleiding der gemeente tot verdeling en verwarring van dezelve mocht zijn vervaardigd?

Instituering gereformeerde gemeente onder het kruis, 11 juli 1844

Tot zover het stuk van Smitt aan de classis. Het is duidelijk: hij wil onder de gegeven omstandigheden van een verzoening niets weten. Onder zijn leiding komt het dan op *11 juli 1844* tot een breuk in de Afgescheiden kerk van Bierum, waarbij het grootste deel der gemeente met hem meegaat; ook sommigen uit Spijk. Ze vormen een Gereformeerde gemeente onder het Kruis met als ambtsdragers de ouderlingen *P.W. Wiertsema, J.L. Boelkens* en *A.D. Omta.* De diakenen waren *K.S. Groenewolt, T.K. Westerdijk* en *J.H. v.d. Werp.* We herkennen hier enkele Spijkse namen (Boelkens, Groenewolt). Ouderling Pauwel Wierts Wiertsema woonde op de boerderij Dijkzicht, iets ten n.o. van Bierum aan de weg naar Hoog-Watum gelegen. Hij was al in 1842 op de classis ervan beschuldigd, dat hij het hield met ‘luitenant Smitt’.

Aldert Derks Omta's boerderij lag halverwege Bierum-Spijk.

Over het officiële begin van deze Kruisgemeente troffen we voorin het notulenboek dat met 11 juli 1844 begint enkele bizonderheden aan, o.a. de acte van ‘verbinding’, waaraan we het volgende ontlenen:

De leden van de kerkeraad en de gemeente zullen zich houden aan de leer, tucht en dienst vastgesteld op de Nationale Synode van Dordrecht 1618/19. Maar ‘vrezende te kunnen vervallen in de veelvuldige verkeerdheden die vele Afgescheiden gemeenten troffen, als gevolgen van hun afwijking van het éénmaal aangenomen beginsel bij de uitgang uit de liberale kerk’, bepalen zij:

1 Beide gemeenten (Bierum en Spijk) zullen één Leraar beroepen.

2 Hij moet het eedformulier tekenen, dat voorkomt in de Postacta van de Synode van Dordrecht, Sessie 164.
3 Ook de ouderlingen en diakenen moeten schriftelijk verklaren zich te zullen houden aan de formulieren van Eenheid (Ned. Gel. Bel., Heid. Catech., Dordtse Leerregels).
4 De Dordtse kerkenorde blijft de regel volgens welke de gemeente zal worden geregeerd 'in zover die in de tegenwoordige tijd uitvoerbaar is'.
5 De gemeenten van Bierum en Spijk zullen, wat de kerkregering betreft, voorlopig een gecombineerde gemeente zijn, maar wat de verzorging der armen betreft, zal elke gemeente zijn bizonder fonds en eigen beheer hebben.
6 De regeling van de dienst van de Leraar is afhankelijk van wat elke gemeente zal betalen in de bezoldiging van de te beroepen predikant.
7 Alle kerkelijke gemeenschap wordt verbroken met hen die 'meer of minder van de grondslag onzer eerste beginselen zijn afgeweken'. Maar de kerkeraad zal contact zoeken met allen, die zich willen houden aan de leer, tucht en dienst der Geref. kerk zoals die is vastgesteld op de Synode van 1618/19, 'opdat de enigheid der ware Gereformeerde kerk onderhouden worde en er meer een dam gesteld worde tegen de stroom der afwijkingen en nieuwigheden, die onder de Chr. Afg. gemeenten tot verderf dier gemeenten en tot verwoesting van Gods kerk dagelijks hand over hand toenemen'.

Deze acte zou worden gezonden aan de classis Appingedam met een begeleidend schrijven en aan *Gelms* (de bekende oefenaar in N. Pekela en omstreken, reeds lang in onmin met de Chr. Afg. kerk levend).

Uit de begeleidende brief citeren we: 'Lang zijn wij geblinddoekt en misleid door woordklanken. Reeds lang mistrouwden wij de zaken.

Men heeft ons lang zoeken in slaap te wiegen met ons toe te voegen: wij zijn wedergekeerd tot de grondslag der eerste scheiding, wij hebben de dwalingen verlaten, die sedert de Afscheiding onder ons waren ingevoerd en ingeslopen. Maar het bedrog wordt ons van dag tot dag duidelijker, niet alleen in het vasthouden aan een vrijheid, die wij niet minder kunnen beschouwen dan te zijn een verloochening van de Here Jezus Christus in zijn Koninklijk ambt, maar ook in de onderdrukking en tegenloop, die Gods gaam getrouwe knechten en kinderen van u moeten ondervinden, wat weer zo duidelijk is geopenbaard op uw laatstgehouden Prov. Verg, te Groningen.[4]

Zaken waaronder onze harten lijden en waarvan wij voor God en mensen openlijk bekennen een innige afkeer te hebben.

Het is daarom, dat wij u, lieve broeders, die in de grond van uw hart met ons door God gereformeerd gemaakt zijt, toeroepen: *Keer weder, keer weder.*

Het is meer als duidelijk, dat God de Afgescheidenen, die de weg der vaderen verlaten hebben, tegenkomt.

Ach, hoevele schapen zuchten onder de last, die de drijvers van vrijheid en nieuwigheden hun opleggen. De tweedracht verteert de gemeenten, omdat

men de Here verlaten heeft ten tijde als Hij ons op de weg leidde (Jer. 2:17).

O broeders! die God kent en die waarachtige kennis hebt aan de bevindelijke genadeweg, zoals die in Christus is, ach, *keer weder, keer weder!* Laat ons onszelf niet bedriegen met rust voor ons vlees te zoeken, de schapen te misleiden en onvrede met God te hebben. O neen, hier geldt het de eer Gods; de strijd voor het geloof en het wezenlijk belang van Gods kerk en gemeenten. Mocht deze onze waarschuwing op deze of gene van u een gewenste uitwerking hebben, die zich voor zijn persoon of met de gemeente met ons verenigd vindt, dan verzoeken wij u vriendelijk ons met schriftelijk antwoord die vereniging te kennen te geven, opdat wij opnieuw elkander de broederhand mogen geven om in een uitwendige kerkgemeenschap in de weg der vaderen te wandelen, met verwerping van alles wat de Afgescheidenen sedert de uitgang der kerk, dáárin mochten gemaakt of verbroken hebben'.

De invloed van ds W.W. Smitt is in Bierum zeer groot geweest. Zijn afbeelding had later in vele gezinnen een ereplaats. Maar uiteindelijk was hij predikant in Zalk en daarom doet de gecombineerde Kruisgemeente Bierum- Spijk een poging een eigen dominee te krijgen. Met algemene stemmen brengen ze een beroep uit op ds *Jakob Geerts Huiskes* te *Wildervank* (toegezegd tractement f 300). Op 2 juni 1844 was hij al in Bierum voorgegaan en had daar toen gedoopt Trientje, dochter van *Arend Eibes Bakker* en *Hilje Geerts Post.*[5] De Bierumers hadden dus al enig idee van hem. Het was wel bekend, dat hij sterke sympathieën voor de Kruisgemeenten koesterde. Maar men wist eveneens, dat hij door zijn kerkeraad te Wildervank op 12 februari 1844 was geschorst op grond van de aanklacht, twee eerbare vrouwen te hebben gelasterd. En dat hij - voordat de kerkeraad verdere stappen kon doen - als predikant van Wildervank had 'bedankt'.[6] Toen hij op 2 juni in Bierum preekte, had de Prov. Synode in Groningen nog niet vergaderd. Ze kwam die maand wel bijeen. Nu, ze nam geen halve maatregelen. Zowel ds Huiskes als de kerkeraad werden voor 6 weken geschorst en daarna zou Huiskes van de gemeente in Wildervank worden losgemaakt. Beide partijen - Huiskes en de kerkeraad - onderwierpen zich aan de beslissing.

Op deze kwestie doelde ds Smitt onder meer in zijn eerder geciteerd schrijven, als hij het heeft over 'de onderdrukking en tegenloop, die Gods gaarn getrouwe knechten en kinderen van u (classis) moeten ondervinden, wat weer zo duidelijk is geopenbaard op uw laatstgehouden Prov. Verg, te Groningen'.

Huiskes bedankte voor het beroep naar Bierum-Spijk.

Het zou niet minder dan 12 jaar duren, voordat weer een beroep werd uitgebracht, nu op ds *Klinkert* van de Gereformeerde gemeente onder het Kruis te Zwolle, een zwager van ds W.W. Smitt. Hij kwam niet.

De kerkeraad bestond dat jaar (1856) uit de ouderlingen *P.W. Wiertsema* en *A.D. Omta* met de diakenen *J.W. Wiertsema* en *A.E. Bakker.* De diakenen waren zwagers, resp. getrouwd met de zusters *Auke* en *Hilje Post.*

Ook ouderling Pauwel W. Wiertsema was hun zwager, getrouwd met *Trientje Post.* De drie zusters waren dochters van de overleden Geert Post, die in 1836 bij het begin der Afscheiding zeer actief was geweest. Zijn weduwe stond in 1856 op zekere voorwaarden een stuk grond af, waarop een kerk is gebouwd. En zolang er nog geen pastorie beschikbaar was, zou ds *H v.d. Oever* met zijn gezin bij haar inwonen. Want de voorgeschiedenis van deze laatste afspraken was geweest, dat op verzoek van ouderling P.W. Wiertsema op 17 juli 1856 naar Bierum was overgekomen, ds H. van den Oever te Oud-Vossemeer, zoon van de bekende ds *C. v.d. Oever.* Hij preekte enkele malen (18 en 20 juli) werd 4 augustus met meerderheid van stemmen beroepen en gaf 3 september aan de roepstem gehoor. De consulent, ds Klinkert van Zwolle, bevestigde hem op 16 november 1856 te Bierum. Hij heeft de gemeente slechts een kleine 2 jaar gediend (1856-'58) en is toen naar Middelburg vertrokken na aldaar driemaal te zijn beroepen.

We zagen reeds dat bij de scheuring van 1844 het grootste deel der lidmaten zich bij de nieuw ontstane Kruisgemeente had gevoegd. De Chr. Afgescheiden gemeente was dus zeer verzwakt. Dit blijkt ook wel uit het visitatierapport van 5 augustus 1846, waarin de Bierumers worden opgewekt om te zien naar een consulent of een combinatie met Spijk aan te gaan. 'Hiertoe betoonden zij zich gewillig'.

Een jaar later moesten de visitatoren constateren, dat het Avondmaal te weinig werd bediend en er te weinig kerkeraadsvergaderingen werden gehouden.

Op de classis Appingedam is de Chr. Afgescheiden kerk van Bierum meestal vertegenwoordigd door *Emo Folkerts Johan van Halsema* of door *Niklaas Wolthuis.*[7]

In 1869 kwam het op de synode van Middelburg tot een vereniging tussen de Chr. Afgescheiden kerk en de 'Gereformeerde kerk' (d.i. de Kruisgemeente) maar in Bierum werd deze nog niet dadelijk voor 100% gerealiseerd.

Wel wordt in de classisnotulen Bierum aanvankelijk als één kerk aangegeven met de afgevaardigden ds *G.J. Meulenbrugge, A.D. Omta* en *E.F.J. van Halsema* broederlijk naast elkaar staande, maar op de classis van 11 augustus 1870 en op vele volgende vergaderingen t/m 11 mei 1876 staat vaak van elk der beide kerken in Bierum nog apart een afvaardiging genoemd. Voor de Chr. Afgescheiden kerk is dit bijna altijd Emo F.J. v. Halsema. Als deze op 1 februari 1876 te Bierum op 65-jarige leeftijd is gestorven, voegen de Chr. Afgescheidenen van Bierum zich in 1877 bij die van Spijk en niet bij de Kruisgemeente in Bierum! Zo kon de toestand ontstaan, dat de Kruisgezinden van Spijk in Bierum kerkten, terwijl de Chr. Afgescheidenen van Bierum in Spijk naar de kerk gingen.

Zou hier een zekere antipathie van de Chr. Afgescheidenen in Bierum tegen de dominee der Kruisgezinden aldaar, G.J. Meulenbrugge, een rol hebben gespeeld? Want deze was in 1874 wel ernstig in opspraak geraakt.

De classisnotulen van 22 oktober 1874 leren ons het volgende. Op de verga-

dering werd ‘met diepe smart’ de beschuldiging besproken, ingebracht tegen ds G.J. Meulenbrugge te Bierum ‘die door meer dan één persoon op zijn reis van 10 augustus j.l. in de omstreken van Leiden in een staat van dronkenschap is gezien’.

De beschuldigde had zijn zonde al ‘gulhartig’ voor de kerkeraad beleden. De classis vond dit echter onvoldoende en oordeelde ‘dat het wegens de ergernis, die dat feit gegeven heeft en om ons op goede gronden te kunnen verantwoorden tegenover de wereld’, het noodzakelijk was om ds Meulenbrugge ‘een hoog ernstige bestraffing’ te geven, wat bij monde van de praeses, ds L. Meijering van 't Zandt, gedaan wordt. Maar het was nog niet voldoende. Verder werd de schuldige ‘de zware beproeving’ opgelegd om op de eerstkomende zondag publiek vanaf de kansel voor zijn gemeente schuldbelijdenis te doen, waarbij tevens 2 ouderlingen van elders dienden aanwezig te zijn. Ook hieraan onderwierp ds Meulenbrugge zich.

Gelukkig kwam in 1887 in Bierum de vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden toch tot stand.[8]

Eindnoten:

1 Aanwezig geweest waren o.a. Hindrik Jans Zuidema, Pieter Tjarks Houtman, Jan Jans Zand, Homme Koerts ten Veenhuis en diens vrouw Aafke H. Vos allen te Holwierde woonachtig.

2 Hier waren tegenwoordig geweest o.a. Geert H. Post en diens vrouw, W.A. Harhuis, Geert J. Jager en Rikkert P. Vos, allen te Holwierde; verder P.W. Wiertsema, Jan H. Wiertsema en Jan Frederik Lalkens te Bierum.

3 Het staat voor in het notulenboek van de kerkeraad van Bierum, dat met 11 juli 1844 begint.

4 De Prov. Synode van Groningen besloot o.a. dat personen die geen lid van de kerk zijn, van de kansel zullen worden geweerd.

5 Het doopboek begint met januari 1841.

6 Notulen kerkeraad Wildervank, 14 februari 1844.

7 De uit Wirdum afkomstige landbouwer Emo Folkert Johan Halsema woonde op de boerderij ‘Hagelvlaag’, halverwege Bierum-Losdorp.
Hij was op 22 april 1836 te Appingedam op 25-jarige leeftijd getrouwd met de 21-jarige Abeltje Amses Smit, een landbouwersdochter, geboren in Tjamsweer. Op 22 september 1841 hertrouwde hij te Bierum met de 26-jarige Ilbina Theodoricus Wildeman, dochter van wijlen de landbouwer Theodoricus Adolfs Wildeman en van Kundina Harmannus Wildeman uit Hellum.
Niklaas Wolthuis trouwde op 29 maart 1831 te Baflo op 25-jarige leeftijd met de 24-jarige huishoudster Hendrikje Tewes van Huizen, dochter van de reeds overleden landbouwer Tewes Klasens van Huizen, uit Uithuizen.
Hij werd in 1854 geschorst wegens het misbruik maken van sterke drank. Gelukkig kon in 1857 op een classisvergadering worden gerapporteerd, dat hij schuldbelijdenis had gedaan.

8 We hebben voor onze schets ook gebruik gemaakt van een in handschrift aanwezig ‘Overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk’, in 1944 opgesteld door A.D. Omta. En van een Overzicht in 1952 gemaakt door H. Scheper (eveneens in handschrift).

IV Garrelsweer

Garrelsweer is een dorp, ± 8 km ten westen van Appingedam gelegen. Omstreeks 1840 telde men in de kom van het dorp maar 22 huizen met 130 inwoners. Daar het aan de weg naar Appingedam en langs het Damster diep lag, bezorgden rijtuigen, schuiten en schepen het plaatsje af en toe enige levendigheid.

Het gehucht *Bovendijks*, vlakbij Garrelsweer, bestond uit 8 huizen, op een oude dijk aan dé zuidwal van het Damsterdiep, en telde ongeveer 40 inwoners.

'Ook te Garrelsweer was de kerk tot reformatie gekomen', schrijft ds J.H. Staal in zijn *Kort Overzicht van de geschiedenis der gereformeerde Kerk te Garrelsweer (1835-1935).* 'Als op zovele plaatsen was er ook hier een geestelijke opwekking. Waar eerst dodelijke rust heerste, daar kwam nu een levendige belangstelling in de waarheid. Het leven ging weer ruisen! En gelukkig, zowel te Wirdum als te Garrelsweer zijn de gemeenten bewaard gebleven voor allerlei ziekelijke verschijnselen, die in de eerste jaren der Afscheiding aanleiding hebben gegeven tot spot' (zie 't Zandt, Spijk en Uithuizermeeden).

'Maar al bleef men hier voor dergelijke buitensporigheden bewaard, door gebrek aan inzicht in de gereformeerde waarheid, zoals dat bij niet weinigen werd gevonden, konden in het begin sommige dwalingen al te gemakkelijk ingang vinden. We hebben het dan ook als een rijke zegen Gods te beschouwen, dat Hij ons als eerste predikant gegeven heeft een man als *F.A. Kok* (1844-'48). Iemand met een helder inzicht in de Schrift, die de lijnen zuiver wist te trekken'. Aldus ds Staal.[1]

Laten we eerst iets over het begin mogen schrijven. En dan valt de naam *Jan Jans Nienhuis* (1800-1877). Hij was oliemulder, in wiens groot molenhuis het op 24 oktober 1835 onder leiding van ds de Cock tot afscheiding is gekomen en waar bijna zeven jaar lang godsdienstoefeningen zijn gehouden.[2]

In de hervormde kerk te Garrelsweer staat dan *Johan Willem Beckeringh Ehl*[3] (1790-1862), die in het 'Kerkenraads Boek' als één der weinige predikanten de breuk in zijn gemeente uitvoerig heeft beschreven (hij was in 1823 uit Scharmer naar Garrelsweer gekomen). Zodoende weten we over hervormde reacties op de Afscheiding meer dan in menig ander dorp.

Het blijkt dan, dat *Jan Nienhuis* op 1 januari 1827 voor 't eerst diaken in de hervormde kerk was geworden. In 1828 komt hij al niet geregeld aan het Avondmaal, wordt daarover ernstig vermaand, maar ziet zich toch op-

nieuw tot diaken gekozen. Bovendien is hij in 1830 ook nog administrerend kerkvoogd. In het jaar daarop (1831) volgt *Willem Jans Nienhuis* hem in die functie op.

Dan komt 1835, het jaar waarin de Afscheiding in Garrelsweer een feit wordt. De hervormde kerkeraadsnotulen van 5 april 1835 vertellen ons het volgende: Hoewel de kerkeraad nog bij de vorige Avondmaalsviering meende geen zorg te hoeven hebben over het oud-lid van de kerkeraad Jan J. Nienhuis, was dit nu anders geworden. Want het was nu wel zeker, dat de zonderlinge gisting in het godsdienstige en de als gevolg daarvan even zonderlinge verdeeldheid in het kerkelijke, elders reeds lang zich sterk vertonende, en sedert enige tijd zich ook tot deze plaats uitgebreid hebbende, bij hem ook als reden voor zijn onttrekking aan alles, moest gehouden worden. Een commissie, bestaande uit ds J.W. Beckeringh Ehl en de beide ouderlingen, zou het geval onderzoeken. Op 17 april 1835 stapten ze naar de kerkvoogd (dat was hij nog) J. Nienhuis toe. De ontvangst was al niet bemoedigend. En op de vraag aan Nienhuis waarom hij niet meer in de kerk en aan het Avondmaal kwam, luidde het antwoord, dat hij geen nut meer had van het kerkgaan, en van de leer die in de kerk verkondigd werd. Ook achtte hij zich niet gerechtvaardigd om het Avondmaal te gebruiken, omdat dit alleen voor gerechtvaardigden (oprechte gelovigen, heiligen volgens zijn mening) was ingesteld.

De kerkeraad weet niet anders te doen dan te hopen dat de tijd nog eens ten goede zal werken. Tot zover de notulen.

Kort daarop legt Jan Nienhuis zijn post als administrerend kerkvoogd neer. Hij laat op 25 oktober 1835 zijn zoontje Klaas door de Cock dopen. De kogel was nu door de kerk. De hervormde kerkeraad moet wel constateren, dat de neiging tot afscheiding bij niet weinigen steeds sterker wordt.

De feiten spreken te duidelijke taal. En toch schijnt het wel, dat de kerkeraad blijft hopen, tegen beter weten in. Nog op 20 december 1835 wil de kerkeraad bij diaken *Willem Nienhuis*, de broer van bovengenoemde Jan, niet denken ‘aan een overhelling tot het separatisme’.

Maar als de broeders op nieuwjaarsdag 1836 na de morgendienst nog een poosje gezellig in de pastorie op visite willen zijn, laat ds Beckeringh Ehl hun een brief zien, gedateerd 30 december 1835 en ondertekend door *Jan Jans Nienhuis* en zijn vrouw *Hillechien P. Mulder, Jurrien R. Bos* en zijn vrouw *Anje G. v. Dijk* en door *Willem J. Nienhuis* met zijn vrouw *Hilje P. Ockema.*[4] Het schrijven was dominee de vorige avond ter hand gesteld en bevatte de mededeling, dat de ondertekenaars zich afscheidden van de Hervormde kerk en zich aansloten bij de Afgescheidenen. Dus de landbouwer Willem Nienhuis ook! ‘Overigens is de vergadering, in opgeruimde stemming gebleven, zijnde na onderlinge opwekking tot eensgezindheid en liefde en goede werken, onder de bemoediging dat de Vader der lichten, dat wat zo donker begint, op Zijn tijd en wijze éénmaal zeker tot heldere en verblijdende uitkomsten kan en zal leiden, broederlijk gescheiden’.

De Christelijk Afgescheiden gemeente van Garrelsweer/Loppersum was

toen al geïnstitueerd. Werd op zaterdag 24 oktober 1835 de Afgescheiden kerk te Wirdum door de Cock 'gesticht', de dag daarop preekte hij in Garrelsweer in het grote molenhuis van Jan Jans Nienhuis en doopte daar diens zoontje Klaas, het eerste dopelingetje van de Afgescheiden kerk van Garelsweer. We mogen die *25e oktober 1835* als dag van *instituering* in *Garrelsweer* aannemen.[5]

De eerste aanwezige notulen beginnen met 4 september 1837, zodat een belangrijke bron voor onze kennis van de periode daarvoor ontbreekt. We kunnen het gat maar gedeeltelijk opvullen met enkele aantekeningen uit het doopboek en de lijst van overledenen en uit het archief van de rechtbank te Appingedam. Dit laatste leert ons slechts, dat op 4 november 1836 *H. de Cock* te Smilde, *Hendrik Everts Dijk* te Thesinge, *Jurjen Reinders Bos* en *Jan Jans Nienhuis*, beiden te Garrelsweer, werden vrijgesproken. Nienhuis was beschuldigd in de voor- en namiddag van 25 september 1835 zijn huis beschikbaar te hebben gesteld voor het houden van een ongeoorloofde godsdienstoefening, waarin de Cock was voorgegaan. Maar omdat niet bewezen was, dat meer dan 20 personen aanwezig waren geweest, kwam hij er zonder boete af.

De oliemolen is reeds lang verdwenen, het daaraan grenzende woonhuis, gelegen aan de noordelijke oever van het bochtige Damsterdiep, aan de oude Rijksweg (no 69) bestaat echter nog. Men toont daarin nog de nu met planken gedichte 'luisteropeningen', waardoor er op zolder gelegenheid was de voorganger in de beneden-voorkamer te beluisteren. In die kamer mochten immers niet meer dan 20 personen aanwezig zijn! Met allerlei handigheidjes probeerde men meer dan 20 hoorders de kans te geven de godsdienstoefening mee te maken. Uit een proces-verbaal te Delfzijl blijkt, dat men ook daar soms enkele planken ten dienste van het gehoor op zolder tijdelijk wegnam (zie aldaar).

De eerste kerkeraad werd gevormd door de ouderlingen de 35-jarige *Jan Jans Nienhuis*, de olieslager te Garrelsweer, en de 27-jarige *Lambertus Geerts Keur*, koopman te Loppersum, wonende aan de Wijmers. De beide diakenen waren landbouwers, n.l. *Jurrien Reinders Bos* te Garrelsweer, 45 jaar, en *Jakob Nienhuis*, 48 jaar, die woonde aan de weg tussen Loppersum en Eenum.[6]

In het najaar van 1837 en het voorjaar van 1838 kregen ze het geval Jan Klasen van Kalker te Loppersum te behandelen. De man werd vermaand, omdat hij de dank- en biddag niet mee had gevierd en de kinderen van diaken Jakob Nienhuis daarvan had proberen af te houden. Hij verwierp die dag als niet gegrond in het N. Testament; en van het hele O. Testament moest hij niets hebben 'als ons niet meer rakende'.

Na het vermaan kwam hij niet meer in de kerk en 3 januari 1838 moest de kerkeraad constateren, dat van Kalker 'zich weder heeft begeven onder het gehoor van de valse leraars te Loppersum'. Hij vond de betiteling van de vijanden der ware kerk als 'Baälpriesters' en 'wolven' veel te hard 'hetwelk wij hem na den Woorde Gods hebben mogen wederleggen'. Op 22 maart zijn ds de Cock en de kerkvisitatoren op de kerkeraad aanwezig.

Van Kalker is er ook en begeert met de zijnen van de gemeente te worden 'afgesneden', aan welk verzoek wordt voldaan.

Enkele maanden later zijn de visitatoren er al weer, nu voor hun jaarlijks bezoek. De ouderlingen antwoorden 'zeer slap' in de 'huisbezoekingen' te zijn, de 'diaconen' blijken nalatig 'in het openbaar bidden, en het lezen van Gods Woord bij het nuttigen der spijzen'.

Af en toe gebeurde het, dat hervormden in het krachtenveld der Afgescheiden kerk terecht kwamen en dan moest de hervormde predikant weer naar de 'overlopers' toe. De man deed zijn best. Met welke kleinheid van geest hij soms te kampen kreeg, leert ons zijn rapport op de kerkeraad van 6 oktober 1839.

Hij had de vrouw van de bakker opgezocht, die op zondagavond gewoonlijk de samenkomsten der 'separatisten' bijwoonde. Op zijn vraag, waarom ze niet meer in de kerk kwam, luidde het antwoord, dat ze boos op hem was, omdat hij haar voor een aparte catechisatie met vier bejaarde personen in een particulier huis gehouden 'zou zijn voorbijgegaan'. Ds Beckeringh begreep niets van die grief en was trouwens op dit punt ook zo onschuldig als een kind. Maar 'om de vrede te herstellen en te bevorderen' wilde hij alle schuld wel op zich nemen, verwachtend dat het struikelblok nu weg was en hij haar weer in de kerk zou zien. Ze wilde dit echter niet beloven en zei het ook niet van plan te zijn. Tot zover het rapport. De goedige dominee wilde nu nog eens met twee ouderlingen naar haar toe, maar gelukkig wisten de broeders hem dit uit het hoofd te praten; het zou bij deze zuster alleen maar een averechtse uitwerking gehad hebben.

In een andere kerkeraadsvergadering gaf de vrouw van de smid als reden van haar bijwonen van de 'separatistische' vergaderingen eerst op, dat haar buurvrouw 'begerig was geweest om de Cock te horen' en niet alleen had durven gaan.[7] Toen ze dat bleek gejokt te hebben, wendde ze voor, 'dat de predikant haar niet genoeg zou bezocht hebben en dat men zich aan haar niet scheen te laten gelegen liggen'.

Het is duidelijk, deze vrouwen durfden met hun sympathieën niet openlijk voor de dag te komen. En hun vrees valt wel enigszins te begrijpen. Want een gesloten dorpsgemeenschap tracht zich onherroepelijk te wreken op wie deze breekt of wil verstoren. Men houdt elkaar scherp in het oog en het is niet altijd een liefdevol acht geven op elkaar. En wee degene die struikelt of valt. De zonden bieden dan velen stof tot velerlei geroddel en worden de zondaars aangewreven tot in het derde en vierde geslacht. Daarom was het ook zo sneu voor de Afgescheiden gemeente in Garrelsweer, dat de classis in 1840 moest constateren, dat ouderling Jan Nienhuis 'door onbedachtzaamheid een zonde van vuil gewin had bedreven'. Velen wisten het reeds, de wereld lasterde, bij Gods volk was droefheid. Nienhuis beleed zijn zonde en werd voor 2 weken als ouderling geschorst, zij het onder protest van hemzelf.[8]

Tijdens de kerkvisitatie van 1841 komt weer de oude klacht naar voren, dat de ouderlingen 'wat nalatig in hun huisbezoek zijn', 'hetwelk zij ook be-

kenden en hierover een gedurige smart gevoelden'. Maar 'wegens hun zoo lastig werelds beroep' kon dit moeilijk verbeterd worden.

Verder vertellen de ouderlingen, dat diaken J. Bos niet uit Gods Woord leest 'bij het gebruik der spijzen'.

Kerkbouw

In maart 1841 lezen we voor het eerst over plannen om een kerk te bouwen en een eigen dominee te krijgen. De kerk te Wittewierum had voorgesteld om enige gemeenten te verenigen, samen een kerk te bouwen in Ten Post en een Leraar te beroepen. De gemeentevergadering besloot met algemene stemmen wel een predikant te beroepen, maar ook in Garrelsweer of Bovendijks een eigen bedehuis op te trekken.

Bijna een jaar later - in februari 1842 - is men in Garrelsweer weer in vergadering bijeen, in het molenhuis: daar wordt met op één na algemene stemmen tot de bouw der kerk besloten en eveneens tot het verzoeken van erkenning als kerk bij de koning, die bij K.B. van 19 oktober 1842 dit verzoek inwilligde. De vergadering oordeelde dat er geen geschikter plaats was aan te wijzen dan het land van Jan Nienhuis bij de Loppersumerklap, het 'krapstoofheem' genaamd, dat door Nienhuis was aangeboden. De bouw werd gegund aan timmerman *Heertje Tjaard Hoeksema*, de bekende ouderling te Appingedam, en *Egge Geerts Hagelvlag* van Garrelsweer, lid der gemeente, ook timmerman van beroep. Het 'krapstoofheem' was de oude naam van een stuk land te Loppersum-Bovendijks, een herinnering aan een voormalige meekrapstoof.

Op 16 oktober 1842 had de plechtige ingebruikneming van de kerk plaats. Dat was een zondag. Ds K. Timmerman van Warffum was uitgenodigd om op die feestdag in de Dienst des Woords voor te gaan en preekte toen 's avonds over Maleachi 3:10. Ook werd de doop bediend aan Harm Poelman, zoon van Kornelis Jans Poelman en Frederika Harms Post, wonende te Enzelens onder Loppersum, een wierde vlak bij de kerk gelegen. Het was een blijde dag voor de gemeente. En de notulen eindigen dan ook met de woorden dat alles 'geschied is tot blijdschap van des Heren volk en met gebeden en dankzeggingen en psalmen en lofzangen is geëindigd'.

Bijna 7 jaar had men in de woning van Nienhuis gastvrijheid genoten. 'Nu moet men zich van die eerste kerk geen al te grote voorstelling maken. Het was e en klein, rechthoekig gebouw, zonder gewelf. Onder de zolder lagen zware grenen balken. Boven de kerkdeur was een luik aangebracht, waardoor men op zolder kwam. Nienhuis had namelijk bij de schenking van het "krapstoofheem" als voorwaarde gesteld, dat hij de kerkzolder zou mogen gebruiken als bergplaats voor koren'.

Armhuis

Tegelijk met de kerk was er in 1842 op Krapstoofheem een diaconiehuis, een armhuis met 3 kamers gekomen. Ook daarover laten de kerkeraadsnotulen af en toe iets los. Het is niet zo best:

24 maart 1845 - Een vrouw in het armhuis houdt een 'swangere

meid' bij zich in de kamer, die niet tot de Afgescheiden gemeente behoort. De diakenen hadden geen toestemming gegeven. Ze moet weg.
1 mei 1845 - Voor een armlastige broeder zal men onderdak zoeken of bij Elizabeth (wed. Delis) in de kamer in het diaconiehuis of in het werkhuis te Loppersum.[9]
16 november 1846 - Elizabeth zal het armhuis moeten verlaten, als zij zich niet bekeert van haar ongeregelde wandel, zoals het reizen naar markten en boeldagen.
7 april 1851 - Wed. Delis met haar dochter Jantje af gesneden, daar Jantje in ontucht leeft met goedvinden van haar moeder. Ze moeten het armhuis ontruimen.

We moeten hier ook nog melding maken van een incident, dat in verband staat met het optreden van de Kruisgezinden. Op 24 juli 1843 weigerde de kerkeraad van Garrelsweer de kerkvisitatoren, ds Mos van Schildwolde en P.W. Wiertsema, ouderling te Bierum, te ontvangen. Op hun vraag waarom niet? antwoordde J. Nienhuis, dat Wiertsema luitenant Smitt - een van de leiders bij de Kruisgezinden - in Bierum liet voorgaan en dat ds Mos als praeses van de classis hiertegen niet met voldoende kracht was opgetreden.

Dit niet ontvangen van de visitatoren vormde nu op enkele classis-vergaderingen een punt van bespreking, zonder dat een bevredigend resultaat werd bereikt. En dan wordt op de classis van 12 augustus '44 het einde gemeld: een breuk in het kerkverband. Er waren namelijk brieven ingekomen van A.D. Omta, P.W. Wiertsema, T.K. Westerdijk en J.H. van der Werp, zich noemende ouderlingen en diakenen, inhoudende bericht van hun afscheiding en volgens hen wederkeer tot de leer, tucht en dienst der vaderen. Ouderling P.W. Wiertsema uit Bierum was trouwens reeds in 1842 beschuldigd, dat hij het hield met luitenant Smitt. De Garrelsweersters moesten niet veel hebben van Smitt c.s. en hadden in 1842, zonder noemenswaardig verzet, de erkenning door de regering als zelfstandige kerk - één der geschilpunten met de Kruisgezinden - aangevraagd en verkregen.

Predikant

Nu de kerk er stond, moest er ook nog een dominee komen. Op 3 mei 1843 formeert men een drietal nl. ds H. Joffers van Uithuizermeeden en de 'leerlingen' Freerk Jans Hekma van Zuurdijk en Wiertsma van Hallum (Fr.). Een paar maand later duikt een nieuw drietal op, ds Jannes Epping te Kalkwijk (Sappemeer) en de 'leerlingen' Breitsma en Freerk Jans Hekma van Zuurdijk. Hekma en Breitsma kregen elk 10 stemmen, ds Epping 5. Na loting blijkt Hekma te zijn beroepen. Deze bekende Freerk Jans Hekma (1805-1850) was landbouwer op de boerderij 'Castor' te Zuurdijk en mag als 'stichter' van de gemeente Leens-Zuurdijk worden beschouwd. De eerste bijeenkomsten van deze gemeente werden op zijn boerderij gehouden.

Ze bezorgden hem verschillende malen een proces-verbaal. In Ulrum had hij in 1843 al eens op een negental gestaan.[10]

Hekma kwam niet, dus moest de kerkeraad opnieuw aan het werk. De nieuwe nominatie luidde: ds Freerk Alberts Kok te Wanswerd (Fr.), Breitsma 'leerling' van ds D. Postma en H. Schuur 'leerling' van ds v. Raalte.[11] Beide eerstgenoemden kregen elk 8 stemmen en Schuur 2, waarna het lot besliste ten gunste van ds F.A. Kok. Hij bedankte, maar werd 15 juli 1844 opnieuw beroepen, terwijl de kerkeraad nu ook plannen had een pastorie te bouwen. Ze zou komen op het westeinde van het Krapstoofheem, dat daarvoor vrijwillig door Jan J. Nienhuis was afgestaan.

Ds F.A. Kok

De 25e augustus 1844 blijkt ds Kok het beroep te hebben aangenomen en de 11e november presideert hij zijn eerste kerkeraadsvergadering in Garrelsweer. Freerk Alberts Kok stamde uit een bekend geslacht, afkomstig uit Dwingelo, dat in de geschiedenis der Afscheiding zo'n belangrijke rol heeft gespeeld.

F.A. Kok (1803-1860) was te Dwingelo in 1840 predikant geworden, in 1842 in Wanswerd, in 1844 in Garrelsweer, in 1848 in Schoonhoven waar hij in 1849 een theologische opleiding verzorgde o.a. in dogmatiek, exegese en kerkgeschiedenis. In 1852 vertrok hij naar de gecombineerde kerkelijke gemeente Zuilichem en Gameren, Poederoyen en Well. Vanaf 1858 was hij nog predikant te Roden en Een en in 1860 kwam hij in Beilen.[12]

'Ds F.A. Kok was een man van grote ernst en sterk plichtsgevoel. Daarbij iemand met neiging tot zwaarmoedigheid, die het voor zichzelf gewoonlijk niet gemakkelijk had'. Zijn kleinzoon ds J. Kok schrijft van hem: 'Door zijn ernst, streng oordeel en geringe gedachte over zichzelf, werd hij telkens bestreden met de gedachte: 'Och, uw werk is niets waard!' Deze man zou, onder Gods Voorzienig bestel, hier de eerste leraar worden. En God heeft zijn arbeid rijk willen zegenen, in de ruim 3 jaren, dat hij hier heeft gestaan, 10 november 1844 - 2 april 1848.

Zijn strenge ernst heeft op het gemeentelijk leven van die dagen een stempel gedrukt. De tucht werd streng gehandhaafd. Het is eigenaardig hoeveel tuchtgevallen in die dagen betrekking hebben op ontheiliging van de zondag. Telkens wordt daarover op kerkeraadsvergaderingen geklaagd. Zo moeten een paar leden worden vermaand, omdat zij op zondag goederen uit hun winkel hebben verkocht. Een andere keer zijn het een 5-tal leden uit Westeremden, die voor de kerkeraad moeten komen, omdat 'zij hebben gekerkt in de liberale kerk van Beem' (Bedum).[13] En zo is het telkens. Op zekere kerkeraadsvergadering werd erover geklaagd, dat er zovelen niet aan het Avondmaal waren verschenen. Uit een onderzoek, dat werd ingesteld, bleek dat sommigen waren weggebleven door lichaamszwakte, vele anderen door een 'schrupele consciëntie'.

De kerkeraadsvergaderingen werden iedere week gehouden. Ze waren echter vaak slecht bezocht, zodat meermalen de zaken niet konden worden

afgehandeld. Dat moet voor de strenge, plichtsgetrouwe predikant wel eens een ergernis zijn geweest.

Op de vergadering van 17 juli 1845 liep de maat over. Door ds Kok werd ernstig geklaagd over het slechte bezoek. Verder had hij een klacht tegen zijn medebroeders, omdat zij zo traag waren in het aflossen der schulden. In de notulen staat te lezen: 'Door hem (ds Kok) is gezegd, dat hij het moede was, en daarin niet meer kon werkzaam zijn, hetgeen niet is tegengesproken'. Vanuit de gemeente kwamen er klachten over de prediking. Die was volgens sommigen niet geestelijk genoeg. Ook is er heel wat stof opgejaagd over een preek over het 9e gebod. Ds Kok had in die preek gezegd, dat de godvrezende vroedvrouwen in Egypte, zich aan een noodleugen hadden schuldig gemaakt, wat door sommigen werd betwist.

Op de kerkeraadsvergadering van 6 dec. '47 kwamen die klachten ter sprake. Ook ouderling J.S. Bolhuis stemde in met de klacht, dat de prediking te weinig geestelijk was. Ds Kok, de man die over zijn eigen werk zo slecht tevreden was, wierp deze beschuldiging echter ver van zich. In de notulen lezen wij 'dat de leeraar zeide, dat het hem hetzelfde was, of zij zeiden dat hij niet goed of geen waarheid predikte of niet geestelijk genoeg, dewijl hij al geleerd had, wat onder zulke Labadistische, Piëtistische en Quietistische beschuldiging ligt opgesloten'.[14]

Ds Kok geeft hier blijk W. á Brakels Redelijke Godsdienst te kennen, die ook een hoofdstuk wijdde aan een 'Waarschouwende bestiering tegen de Piëtisten, Quietisten en dergelijke afdwalenden tot een natuurlijke en geesteloze godsdienst, onder de gedaante van geestelijkheid'. We vullen bovengenoemde situatie-tekening nog met enkele details aan. Het blijkt al spoedig, dat ds F.A. Kok op school werd geweerd voor het geven van catechetisch onderwijs. Hij deed zijn beklag bij de burgemeester, die verbetering toezegde. Maar de meester bleef weigerachtig. Wel een bewijs dat de leer van de 'fijne' dominee in het dorp op weerzin en afkeer stuitte. Pas in 1872 kwam er in Garrelsweer een Christelijke school.

Financiëel had de kleine gemeente het moeilijk. Dit was wel de reden, dat de kerkeraad een verzoekschrift naar de koning stuurde om een jaarlijkse toelage ter tegemoetkoming in het tractement. Ook werd een gift voor de kerk en pastorie gevraagd.

De kerkeraad wendde zich als kerkeraad van de Christelijke Afgescheidene Gemeente te Garrelsweer en Loppersum tot de koning. Het tractement bleek f 400 te bedragen en verder genoot de Leraar nog enige inkomsten uit zijn eigen goederen. Zo kon hij rondkomen.[15] Kerk en pastorie blijken ongeveer f 5000 te hebben gekost.

Het antwoord was afwijzend, moest dat ook wel zijn, want het bestaan der gemeente was bij K.B. van 19 oktober 1842 vergund onder voorwaarde van buiten bezwaar van het Rijk te zullen voorzien in de kosten van de Eredienst.[16]

Het kwam vroeger ook wel voor, dat de jeugd uit de band sprong. Natuurlijk zag de kerkeraad dit met lede ogen aan en hij besloot op 3 juni 1845 speciale aandacht te schenken aan 'de verkeerde wandeling der jeugd in

buitensporigheden, met het gebruik der kermissen enz., om door vermaningen het boze tegen te gaan en zo het kwaad te weren en uit te roeien'.

In augustus 1845 ontving de kerkeraad een verzoek van de Mij. tot Nut van 't Algemeen om een aanbeveling van de kansel voor de op te richten spaarbank. In antwoord daarop preekte ds Kok over Titus 2:11, 12: Want de zaligmakende genade Gods is verschenen aan alle mensen; en onderwijst ons, dat wij de goddeloosheid en de wereldse begeerlijkheden verzakende, matig en rechtvaardig, en godzalig leven zouden in deze tegenwoordige wereld.

De maatschappelijke toestand was tengevolge van de beruchte aardappelziekte in 1845 en volgende jaren zeer slecht. Vele afgescheidenen in het land emigreerden; de 'Amerikaanse koorts' woedde, ook in Garrelsweer. Ds Kok stelde voor elke maand een biduur te houden, 'dewijl de gemeente schijnt verstrooid te worden door het vertrek naar Noord-Amerika, opdat God zich over zijn Gemeente mag ontfermen'.[17]

Op 4 januari 1847 krijgt de kerkeraad de vraag te beantwoorden of een met name genoemde broeder voorzanger kan blijven, daar hij zit te 'tabakspuwen' in de kerk. Hij zal erover worden aangesproken. In februari 1848 blijkt ds Kok het beroep naar Schoonhoven te hebben aanvaard. De kerkeraad bestond toen uit 8 leden nl. de ouderlingen *Jannes S. Bolhuis, Lambertus Geerts Keur, Kornelis Wiersum, Jan Roelfs Meijer* en de diakenen *Jurrien Reinders Bos, Fokko J. Nienhuis, Ype Pieters Toppen* en *Heertje Repkes Popma.*

In 1863 werd het kerkgebouw vergroot tot een kruiskerk en op zondag 27 september plechtig ingewijd met 1 Kon. 8:29, 30.

In 1879 kreeg Overschild een eigen kerk, terwijl reeds in 1878 de Lopster kerk was gebouwd voor een zelfstandige gemeente, die pas in 1891 een feit werd.

In 1908 kwam een geheel nieuw kerkgebouw in Garrelsweer tot stand.

Eindnoten:

1 ds J.H. Staal - Kort Overzicht van de Geschiedenis der Geref. Kerk te Garrelsweer bij de herdenking van haar honderdjarig bestaan. (Loppersum, z.j.) We hebben aan zijn geschriftje verschillende bijzonderheden ontleend.

2 Jan Jans Nienhuis, geb. 31 maart 1800 op Nienhuis ten zuiden van Garrelsweer, in 1877 overleden te Groningen. Hij was de zoon van Jan Jakobs Nienhuis (op 5 juni 1812 als landbouwer te Garrelsweer overleden) en van Hilje Geerts Siertsema. Op 6 maart 1822 trouwde hij te Loppersum met Hillegien Pieters Mulder (22 jaar), geboren te Sappemeer, wonende te Garrelsweer, dochter van Pieter Willems Mulder, olymolenaar, en Willemtje Jans.
Jan J. Nienhuis was van beroep oliemulder; hij zal de oliemolen van zijn schoonvader hebben overgenomen. In 1866 vertrok hij naar Groningen en overleed daar in 1877. Zijn vrouw was reeds op 44-jarige leeftijd op 7 november 1843 te Garrelsweer gestorven.

3 Johan Willem Beckeringh Ehl (1790-1862), geb. te Zutphen, hervormd predikant te Scharmer (1817-'23). De kerk in Scharmer werd afgebroken (1824), zijn gemeente opgeheven en met Harkstede verenigd, wat hem het volgende rijmpje in de pen gaf:

> Scharnier, o Scharmer,
> Hoe langer, hoe armer,
> Scharmer vervalt hoe langer hoe meer,

Scharmer krijgt nooit geen dominee meer.

Ds Beckeringh Ehl werd nu predikant in Garrelsweer, waar hij op 16 december 1862 overleed. Hij was ongehuwd.

4 Willem Jans Nienhuis, geb. 11 nov. 1801 te Garrelsweer, broer van de reeds eerder genoemde Jan Jans Nienhuis.
Hij trouwde 9 maart 1829 te Loppersum met Arentje Roelfs Klinkhamer (28 j.), dochter van Roelf Arents Klinkhamer, van beroep koopman, en van Grietje Jacobs Vegter, wonende te Ten Boer. Arentje Roelfs Klinkhamer was al weduwe van Eppe Hendriks Bronts, overleden te Schildwolde.
Op 17 mei 1831 hertrouwde Willem Jans Nienhuis met Hiltje Pieters Okkema (20 jaar), van beroep landbouwerse, geboren en wonende te Loppersum, dochter van wijlen Pieter Alderts Okkema en van wijlen Anje Willems Schuringa (in leven landbouwers) op Okkemaheerd.

5 Staal noemt ten onrechte 7 juli 1836 als datum van instituering.

6 Staal, 7.

7 Not. herv. kerkeraad 12 juli 1840.

8 Not. classis Appingedam 22 oktober 1840.

9 Wed. Delis (Elisabeth Pieters Hein) was op 19 maart 1842 weduwe geworden, toen haar man Jacob Pieters Delis overleed.

10 J.S. v. Weerden - Spanningen en Konflikten. Verkenningen rondom de Afscheiding van 1834, 383, 371.

11 Met H. Schuur zal wel H. Schuurman zijn bedoeld.

12 Zijn broer Wolter A. Kok (1805-1891) was 1842-'46 predikant te Ruinerwold- Koekange en vervolgens niet minder dan 43 jaar in Hoogeveen (1846-1889).

13 In Bedum stond 1844-'47 in de Hervormde kerk ds Arnoldus Weremeus Buning (1794-1856). Hij was ‘van Gereformeerde beginselen’ en trok in Bedum en later in Stedum zeer veel kerkgangers (W. Duinkerken-Sinds de Reductie in Stad en Lande (1969), gestencild), 37.

14 Staal 9, 10.

15 In 1848 besloot de kerkeraad een schuurtje te bouwen om een koe en een zwijn te bergen voor de beroepen ds A.B. Groen.

16 Not. kkr. 3 maart 1845.

17 Not. kkr. 16 nov. 1846.

V Godlinze

Op een hoge en brede wierde ligt in het wijde Noordgroningse land - 8 km ten noord-westen van Appingedam - het dorpje *Godlinze* met in het midden de oude kerk en de zadeldaktoren. Omstreeks 1840 telde het plaatsje 340 inwoners.

Ook in dit dorp heeft enige tijd een zelfstandige Afgescheiden gemeente bestaan, van *1836-1846.* Er is ons slechts heel weinig van bekend. We geven de spaarzame gegevens hier door. Op de classisvergadering van 9 september 1836 te Appingedam is Godlinze voor het eerst vertegenwoordigd in de persoon van de 35-jarige *Jacob Jurjens Jensema*, van afkomst een boerenzoon uit Spijk. In 1838 heet hij 'landgebruiker'. Hij was getrouwd met een zuster van *Jan Lubbers Bos*, in wiens boerderij in Stedum in april 1836 de Afgescheiden kerk aldaar was geïnstitueerd.

Op 13 oktober 1837 wordt hij met de diaken *Derk Jacobs Engberts*, een 36-jarige schoenmaker in Godlinze, tot een geldboete veroordeeld, omdat hij op 11 augustus '37 de Cock in zijn huis een godsdienstoefening had laten leiden (Jensema f 50, Engberts f 25 en de Cock f 100 plus samen f 6,63½ proceskosten).

Blijkens een schrijven van burgemeester W.P. Wiertsema aan de Gouverneur zouden meer dan 100 personen die oefening hebben bijgewoond, o.a. *Jan Rijkents Mulder* en *Jakob Ties Allersma*, beiden landbouwer te Godlinze, en *Anton Dies Banning*, een weversknecht uit Godlinze.

Jensema krijgt van de classis van 10 december 1840 de opdracht te onderzoeken, wat er waar is van de klacht, dat er in de Afgescheiden gemeente van 't Zandt 2 boeren zijn, die hun arbeiders geen behoorlijk loon geven. Wat de uitslag van het onderzoek is, vernemen we niet. Eén van hen was de 33-jarige *Tjaart P. Uildersma* van Zeerijp, die in 1834 in Uithuizermeeden getrouwd was met de 34-jarige *Asseltje Harms van Dam*, dochter van de koopman Harm Wolters van Dam en zuster van de landbouwer *Wolter Harms van Dam* te Leermens.[1] Laatstgenoemde Wolter is in zijn omgeving nog enige jaren in het nieuws geweest. In het voorjaar van 1835 is hij nog diaken in de hervormde kerk van Leermens, maar men constateerde bij hem 'een zucht om zich van de Hervormde gemeente te Leermens af te scheiden', want hij kwam nooit meer in de kerk, woonde de kerkeraadsvergaderingen niet meer bij en onttrok zich aan zijn werk als diaken.[2] Alle pogingen hem tot betere gedachten te brengen, mislukten. Deze *Wolter van Dam*, landbouwer op Nassauheerd te Leermens, is nog even ouderling bij de Afgescheiden kerk van Godlinze geweest, maar ge-

schorst, omdat hij de censuur van Jacobus Klok in Delfzijl niet wilde erkennen; deze was z.i. ‘een goed Dords gereformeerde ouderling’.[3] Wolter ging nu zelf uit preken en verwierf in zijn omgeving nog zoveel sympathisanten, dat men wel van de *Wolterianen* sprak. Hij bevond zich hiermee in het voetspoor van zijn vader, Harm van Dam uit Uithuizermeeden, vleeshouwer of ‘slagter’ van beroep, die ook al in Fivelingo o.a. in de dorpen Bierum, Spijk, Losdorp en Godlinze rondpreekte. Diens aanhangers heetten *Slagterianen* (naar zijn beroep) of *Dammianen*[4], en hun opvattingen vormden een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan van een kruisgezinde gemeente in Bierum en Spijk.

In 1842 blijkt de gemeente van Godlinze weg te zakken. De kerkvisitatoren rapporteren tenminste, dat de enige ouderling *J.J. Jensema* zondags wel eens uit gaat en dan is er geen dienst. Jensema zal worden vermaand. In 1846 moet worden geconstateerd, dat in Godlinze in geen 2 jaar het Avondmaal is bediend. Het einde is dan ook nabij: op 3 september 1846 komt op de classis de mededeling, dat de gemeente Godlinze is opgegaan in die van Spijk. Het zou precies een eeuw duren voor ze opnieuw geinstitueerd werd.

Eindnoten:

1 In 1825 is Wolter Harms van Dam te 't Zand gehuwd met de 24-jarige Trijntje Kornelis Smid. De bruidegom was toen 20 jaar, van beroep bakker in 't Zand en in Uithuizermeeden geboren. Nog op 13 november '34 laat hij in de herv. kerk van Leermens een dochtertje dopen. Op 8 mei 1838 hertrouwt hij met de 28-jarige En je Alberts Kuiper, ‘dienstmeid’ te Leermens, geboren te Appingedam, weduwe van Douwe Roekes Molenkamp (overleden te Opwierde).
2 Notulen hervormd Classicaal Bestuur van Appingedam, 27 mei 1835.
3 M.D. Teenstra - Beknopte Schets der Godsdienstige Gezindten, 273 (1864).
4 idem, 272.

VI Hellum

Hellum is een klein, oud dorp, met een hervormde kerk al daterend uit 1300, enkele kilometers ten oosten van Schildwolde gelegen. Beide dorpen lopen nu nagenoeg in elkaar over.

'O God ontfermt u dog over dit arm en weerbarstig ongehoorzaam volk' zo had de 74-jarige ds. Fokko Kniphuisen[1] in de januarimaand van het jaar 1784 geschreven in het doopboek van de Hervormde gemeente te Hellum. En het was geen wonder, dat het hem zwaar te moede was. Hij had zojuist de doop van een kind ingeschreven, maar de vader had niet eens geweten waarom hij zijn kind liet dopen. 'En zoo is het met de meeste mans en vrouwen geleegen, die haare kinderen hebben laaten doopen dog wat zal ik doen! - hebben se vermaant, en angeset tot het leeren der waarheeden, zij souden maar slegts 2 vraagjes alle week leeren dog geen van allen mans, dan alleen *Ekke Hannes* en *Engbert Klaassens* hebben daar aan gehoorsaamt'.[2]

Het jaar 1795, toen de Patriotten met Franse hulp zegevierden, stadhouder Willem V in ballingschap ging en de Bataafse republiek werd geformeerd, bracht verwarring en onrust ook in de kerk. Lang niet iedereen wilde de Franse leus *vrijheid, gelijkheid* en *broederschap* met instemming op de lippen nemen en dat het Oranje-huis nu van het toneel was verdwenen, betekende voor zeer velen een bron van ergernis en groot verdriet.

In het laatst van 1795 moest ds. Kniphuisen dan ook notuleren, dat verscheidene van zijn gemeenteleden het Avondmaal niet meer mee wilden vieren en uit de kerk weg bleven 'onder anderen de collector en zijn vrouw.... en sig geheel van ons afscheiden, omdat wij zoo sterk orange niet zijn dan zij en wij ons tegen de Regeringe niet wilden opstellen, maar ons daaraan onderwerpen volgens Gods woord en het formulier van 't heilig Avondmaal'.

Die collector (en schatbeurder) en zijn vrouw waren *Harmannus Theodoricus Wildeman* (1744-1811) en *Epke Reints* (1750-'98). Ze waren de ouders van *Aeilko Harmannus Wildeman*, één van de vroegste Afgescheiden ouderlingen in Schildwolde. Pas 8 jaar later kwam collector Wildeman voor het eerst weer in Hellum in de kerk onder het gehoor van ds. Kniphuisen.

Het is geen opwekkend beeld, dat ds Kniphuisen ons van het godsdienstig leven van zijn gemeente geeft. En zou deze ingezonkenheid zich alleen tot zijn gemeente beperkt hebben? We weten beter.

Reeds vele jaren voor de 'Afscheiding van 1834' hadden zich op vele

plaatsen in het land, ook in onze provincie, zgn. gezelschappen of conventikels gevormd, voornamelijk bestaande uit leden van de Hervormde kerk, die zich niet konden vinden in de bestaande toestanden in die kerk en begerig waren naar de levende verkondiging van Gods Woord.

'Een dergelijk gezelschap bestond ook in Hellum, en hierbij sloot zich ongeveer in 1820 ook een jonge man aan, nl. *Berend Massier*, voorheen een ruwe vloeker en spotter, maar door God de Here uitverkoren om de leidsman en geestelijke vader van zijn uitgeleid volk te Hellum en Siddeburen te zijn, en om het middel in Zijn Hand te wezen, om de aloude Gereformeerde kerk weer tot openbaring te brengen'.[3]

'Deze gezelschappen werden op verschillende plaatsen gehouden, soms bij *Massier* in Hellum en ook wel in Oosterweeren bij *Battjes* of in Schildwolde bij *Wildeman.* Meestal ging men dan een preek lezen van een der oude schrijvers'.

'Zo ongeveer 1832 drongen er ook in onze omgeving geruchten door uit Ulrum' en die waren van dien aard, dat 'ook enige leden van het gezelschap te Hellum op een zaterdagavond, of beter gezegd, des nachts, naar Ulrum trokken om de prediker (ds. H. de Cock) te horen'. Het bleef niet bij deze ene keer, meer tochten naar Ulrum volgden.

'In ds. de Cock vond *Massier* zijn geestelijke leidsman; van deze ontving hij een vragetìboekje 'ten behoeve van de catechisaties, die hij was gaan houden - welke hij jarenlang volhield'.

Op 26 september 1834 verscheen er bij T.E. Mulder te Veendam, zelfs een boekje van de hand van Massier, getiteld 'Waakt op, gij die slaapt! Een woord aan allen, die Sion beminnen'. Prijs 10 cent.[4]

Enkele levensbijzonderheden over *Berend Aaldriks Massier* mogen hier wel volgen.

Hij werd in 1792 geboren te Scheemda en overleed 22 februari 1870 te Siddeburen. Op 26 mei 1813 trouwde hij te Siddeburen met zijn nicht *Liezabet Klazens Hein*, oud 23 jaar. Hij staat dan als 'boerenknecht' te boek. In 1820 deed hij openbare belijdenis in de Siddebuurster kerk.

'De kerkelijke gebeurtenissen lieten ook het gezelschap te Hellum niet onberoerd. Sommigen konden zich met de handelwijze van ds. de Cock niet verenigen, maar de meerderheid wel'.

'Toen ds. de Cock heel het Groninger land doorreisde, is hij ook in Hellum geweest, en heeft in de kamer van Massier gepreekt. Vermoedelijk is er toen al een gemeente te Hellum gevormd'.

Wanneer we althans het lidmatenboek van de 'Wederkeerende Gereformeerde Gemeente van Schildwolde' opslaan, komen we enkele malen een naam tegen, waarbij staat aangetekend: 'den 15 sept. 1835 zich bij de gemeente gevoegd te Hellum'. Dàt zal dus zeer waarschijnlijk de datum geweest zijn, waarop te Hellum de 'Wederkeerende Gereformeerde Gemeente' werd geïnstitueerd[5] (in Schildwolde gebeurde dit eerst op 19 april 1836, dus 7 maanden later).

Uiteraard behoorde Berend A. Massier tot de eersten, die zich te Hellum

afscheidden. Verder *Jan J. Mooi, Geert J. Schepel, Roelf J. Schilt, Ties W. Smant* en *Antje T. Westerkamp.*

Blijkens het lidmatenboek van Schildwolde hebben dezen zich allen op 15 sept. 1835 bij de gemeente te Hellum gevoegd. Ook wordt uit Hellum nog genoemd - zonder datum echter - *Tiderikus A. Wildeman*, terwijl bij de naam van *Jelte R. Dekker* werd vermeld 'tot lidmaat aangenomen te Hellum', eveneens zonder opgave van datum.

Denkelijk heeft ook *Hemme Batjes* van Siddeburen zich in 1835 reeds bij de 'afgescheiden' gemeente van Hellum aangesloten. In het lidmatenboek van Schildwolde staat althans genoteerd dat hij 'zich bij de gemeente (heeft) gevoegd in 1835' en aangezien er toen in Schildwolde nog geen afgescheiden gemeente bestond, ligt het voor de hand, dat hij bij de afgescheidenen te Hellum kwam.

Tenslotte zij nog vermeld de naam van *Hinderk A. Sluizenga* 'met attestatie overgekomen van Garrelsweer', zoals in bovengenoemd lidmatenboek staat aangetekend. Dat we hem hier noemen, vindt zijn oorzaak daarin, dat hij een der ondertekenaars was van de brief, die op 12 mei 1836 door 13 belijdende en doopleden aan de Hervormde kerkeraad te Hellum gezonden werd. De inhoud van deze brief[6] was als volgt:

Hellum den 12 mei 1836.
Aan de Kerkeraad,

Wij ondergeteken leeden door doop of belijdenis van de Sinodale Hervormde Kerk, niet geweten hebbende langen tijd het volkomen verderf dier kerk, scheiden vrijwillig van die kerk ons af naar Art. 2 van het algemeene reglement en Art. 28 van onze belijdenis.

Jan Jans Mooi,
Roelf Jans Schild.
Hindrik A. Sluizenga,
Ties W. Smand,
Theodorikus A. Wildeman,
Pieter J. v.d. Helm,
Hindrik H. Schipper,
Aaltje J. Jansema,
Anje J. Mooi,
Geertje G. Woldtman,
Elizabet R. Landman,
Aaltje T. Westerkamp,
Theodorikus H. Wildeman.

Ds. L. Offerhaus, de plaatselijke predikant, tekende in het kerkeraadsboek erbij aan, dat op de vergadering van de kerkeraad van 9 juni 1836 besloten werd, de brief 'in onbepaald advijs' te houden.[7] Blijkbaar wilde men de zaak eerst maar eens aanzien.[8]

Ondertussen hielden de Afgescheidenen te Hellum hun eigen onderlinge bijeenkomsten, nu eens bij de één en dan weer bij de ander thuis. Zo werd op 14 sept. 1836 vergaderd ten huize van *Roelf Schild.*[9]

In een missive van de burgemeester van Slochteren aan de gouverneur, d.d. 21 sept. 1836, wordt n.l. meegedeeld, dat de burgemeester op 13 sept. had vernomen, dat ds. de Cock ‘de volgende dag in het dorp Hellum Godsdienstoefening zoude houden’. De burgemeester had daarop ‘twee veldwachters derwaarts gezonden om te onderzoeken of het verspreide gerucht

zich in de daad bevestigde; na bij deze en gene verdachte huizen tevergeefs onderzoek gedaan te hebben, hadden zij eindelijk ontdekt, dat er een godsdienstige vergadering werd gehouden ten huize van ene Roelf Schild, schoenmaker van beroep, wonende te Hellum. Zich derwaarts begevende waren hun enige personen ontmoet, komende vanaf de gemelde woning van R. Schild. Aldaar gekomen zijnde hadden zij een Psalmgezang gehoord, en in huis komende was de binnendeur gesloten geweest en de Cock bezig met bidden; op de eerste aanklopping en nadat het gebed geëindigd was, waren de veldwachters binnen gelaten en door hun bevonden een getal van 18 personen, de huisgenoten en de Cock daaronder begrepen. Op hun binnentreden had de Cock zich terstond tot hen gewend en gezegd: "Mensen gij stoort ons in de rechte en ware godsdienstoefening. Uw oordeel zal daardoor verzwaard worden; het zal in Godsgerigte U erger gaan dan Nebucadnezar, die de drie jongelingen in de vurige oven deed werpen". De veldwachters hadden geantwoord: wij zijn hier gezonden en doen niets dan onze last uit te voeren. Doop en avondmaal was daar toen niet gehouden, maar wel scheen het voornemen geweest te zijn avondmaal te houden, blijkens het gezegde van de Cock door de veldwachters buiten de deur zijnde gehoord, dat hij namelijk gezegd had: ditmaal kunnen wij geen avondmaal houden, want de vergadering is niet voltallig. Ook was de vergadering al spoedig uiteen gegaan en de Cock vertrokken, volgens geruchten naar Wittewierum alwaar het voornemen zoude geweest zijn Avondmaal te houden'.

Uit dit schrijven van burgemeester Dijkhuizen blijkt reeds iets van de zwarigheden, waarmee de kleine gemeente te kampen had, al heeft dit incident blijkbaar geen onaangename gevolgen voor hen of voor ds. de Cock gehad. Behalve dit soort moeiten van buitenaf, had men ook nog zijn interne moeilijkheden, want 'het ging in deze kleine gemeente niet altijd vredig toe; men kreeg verschil over de psalmberijming. Een van de broeders was een sterk voorstander van de oude psalmberijming van Datheen, maar Massier hield zich aan het advies van ds. de Cock om zich aan de bestaande berijming te houden. Hierover was men zo verdeeld, dat de kerkeraad van Schildwolde te hulp werd geroepen'.

De kerkeraad van Schildwolde besprak 'de onenigheden in de naburige gemeente van Hellum' eerst maar eens in eigen kring - blijkens de notulen van 19 juni 1837 -, waarna besloten werd om 'de kerkeraad dier gemeente een bezoek te brengen en het onze aan te wenden tot vereniging'.

Over de resultaten van een en ander valt helaas niets te zeggen. De notulen van de kerkeraad van Schildwolde zwijgen erover en van de 'Wederkeerende Geref. Gemeente' te Hellum schijnen in het geheel geen archivalia bewaard te zijn gebleven. Op 5 juli 1838 moesten de kerkvisitatoren constateren, dat in Hellum tot dusver nog geen kerkeraad was gehouden!

Ruim twee jaren later - in sept. 1839 -, toen er in Schildwolde stemmen opgingen om K.S. v.d. Schuur 'te begeren om in deze Gemeente een woord tot stigtinge te spreken' werd hierover ook de kerkeraad van Hel-

lum geraadpleegd, maar toen was de tijd van vereniging blijkbaar nog niet rijp.

Pas op 29 april 1840 werd op een gecombineerde vergadering van beide kerkeraden 'een onderling besluit genomen om tot één gemeente te vereenigen het welk door de mansledematen der Gemeenten is goedgekeurd'. En daarmee was dan voorgoed een eind gekomen aan het zelfstandig bestaan van de *Afgescheiden gemeente te Hellum*, dat geduurd heeft van *15 september 1835-29 april 1840.*

Ruim 17 jaar later, op 21 mei 1857, vond er weer een scheiding plaats tussen de leden uit *Schildwolde* en die uit *Hellum* en *Siddeburen.* Maar de nieuwe gemeente, die toen uit de leden te Siddeburen en Hellum werd gevormd, kreeg haar domicilie niet te *Hellum*, maar te *Siddeburen* (zie aldaar).

We schreven boven, dat er van de archivalia van die gemeente niets is bewaard gebleven. Dit is ook zo, maar we hebben toch nog een bron kunnen aanboren, waaruit we wat meer te weten zijn gekomen over de interne kwesties, die de kleine gemeente zo verdeeld hielden. We doelen hier op de notulen der classis Appingedam en op een rapport van kerkvisitatoren door die classis aangewezen. Laten we ons overzicht in de volgende serie notities mogen geven:

classis Appingedam 15 juni 1836 - Jan Mooi is namens Hellum aanwezig. Hij en *Berend Massier* zijn dus de beide ouderlingen van Hellum.

idem 19 mei 1837 - Ouderling *J.J. Mooi* is al een paar keer van de classis weggebleven. Hij verklaarde het eens te zijn met *Jacobus Klok* in de geschillen met de Afgescheiden kerk (zie Delfzijl).

idem 14 juli 1837 - Ouderling *Jan Mooi* zal worden vermaand over zijn verkeerde uitdrukkingen en handelingen. Hij blijkt bedenkingen te hebben tegen de Synode en tegen ds. de Cock.

idem 14 dec. 1837 - Ouderling *Mooi* is weer aanwezig.

idem 28 maart 1838 - J. Mooi moet weer worden vermaand. Het spreekt vanzelf, dat dit zo niet kan blijven doorgaan. Geen wonder dat de kerkvisitatoren op 5 juli 1838 moeten rapporteren, dat er geen kerkeraadsvergaderingen worden gehouden.

idem 13 september 1838 - Ouderling *Mooi* blijkt 5 juli 1838 geschorst te zijn.

idem 11 juni 1840 - Jan Mooi gaat door met het lasteren van de kerk. Hij zal weer worden vermaand.

idem 10 september 1840 - De zaak van *J. Klok* en *J. Mooi* wordt verwezen naar de Provinciale Vergadering. Hellum is dan al in Schildwolde opgegaan. J. Klok c.s. stonden sympathiek tegenover de zg. *Kruisgezinden* (zie Bierum).

We mogen hier nog wel het volgende verhaal over *Jan Mooi* invoegen, opgetekend uit de mond van een nog levende achterkleindochter van Berend Aaldriks Massier, wonende te Overschild:

Jan Mooi - aldus onze zegsvrouw - was zo ‘gelovig’, dat hi - jen misschien wel meer met hem - heel veel bad, maar niet werkte. Sommigen hadden al eens tegen Jan Mooi gezegd: ie mouten aarbeiden mor nait zitten goan te beden’. Op den duur ging Massier naar hem toe en zei: ‘Kiek, Jan Mooi, alles is goud, mor doe bist boer en doe most aan 't waark. Dat bidden is goud. Mor ons opdracht is: Wie mouten waar ken, en bidden, dat heurt d'r bie. En toun is Jan Mooi weer aan 't waark goan.

Deze overlevering kan er weer op wijzen, dat sommige Afgescheidenen zwaar mystiek aangelegd waren, ten prooi aan volslagen lijdelijkheid.[10]

Eindnoten:

1 Ds. Fokko Kniphuisen (1722-1804) was predikant te Hellum, van 1784 tot aan zijn dood in 1804.
2 Ekke Nannes. De familie nam later de naam Drijfhout aan. Ze heeft zeer vele Afgescheiden nazaten voortgebracht.
3 Zie: ‘Historisch overzicht over 100 jaar’ door L. Kremer, opgenomen in het ‘Gedenkschrift ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Geref. Kerk te Siddeburen, 1857-1957’ (zonder jaar en uitgave).
Tenzij anders wordt vermeld, zijn ook de volgende citaten aan dit overzicht ontleend.
4 Helaas kon van dit werkje geen enkel exemplaar worden opgespoord.
5 Volgens L. Kremer - zie een vorige aantekening - bestond de kerkeraad uit één ouderling, *B. Massier* en één diaken *J.H. Wildeman.*
6 Deze brief werd in zijn geheel in het Hervormde kerkeraadsboek van Hellum opgenomen! Over de daarin genoemde personen geven we nog enkele bijzonderheden:
Hindrik Alberts Sluizenga, dagloner, trouwde op 11 juli 1849 te Slochteren, op 43-jarige leeftijd met de eveneens 43-jarige *Trijntje Geerts Westerborg*, landbouwersche te Stedum, weduwe van Pieter Kïaassens Brouwer, dochter van Geert Cornelis Westerborg en Wibina Arends Redeker.
Thies Wickers Smant, boerenknecht, trouwde in 1818 op 29-jarige leeftijd te Siddeburen met Geertje Geerts Woltman, 20 jaar.
In 1845 hertrouwde de dan 56-jarige dagloner Thies W. Smant met *Geertje Luytjes Amerika*, 54 jaar, daglonersche.
Geert Jans Schepel, kastelein, trouwde in 1829 op 38-jarige leeftijd te Noordbroek als weduwnaar van Grietje Meertens Bouwman met de 27-jarige *Zwaantje Gerrits Timmer*, een timmermansdochter. Ze sterft als ze 34 jaar oud is, te Siddeburen. Haar man heet in de overlijdensacte dan landbouwer. De combinatie herbergier-landbouwer kwam toen meer voor.

Pieter Jans van der Helm, 26 jaar, dagloner, trouwde op 10 febr. 1837 te Slochteren met *Aaltjen Tjaarts Westerkamp*, 39 jaar, daglonersche, weduwe van Jan Roelfs Drent. Hij was de man die op zaterdag 14 februari 1835 ds. de Cock in de gevangenis te Groningen opzocht. Het echtpaar is niet lang getrouwd geweest. Ruim een jaar later sterft de man al en weer enkele maanden later verliest de weduwe - nu hoedenmakersche - ook nog haar zoontje Jan, ½ jaar oud. De mensen van toen moesten vaak al jong veel droefheid en rouw doorleven.
7 *Leonardus Offerhaus*, overgekomen van *Feerwerd;* op 8 april 1832 te Hellum bevestigd door zijn neef *J. Offerhaus*, van *Ezinge.* In 1844 nam hij een beroep naar *Leermens* aan.
8 Verder staat er in het Herv. Kerkeraadsboek niets met betrekking tot de Afscheiding aangetekend.
9 *Roelof Jans Schild* (1802-1879), geboren te Kropswolde, schoenmaker, Trouwde in 1826 met Aaltje Jansema. Na haar overlijden is hij in 1845 hertrouwd met Trientje Massier (geb. 1814) dochter van ouderling Berend Massier.

10 Het jaar 1838 was voor J. Mooi wel bijzonder zwaar en droevig. Op 9 september verloor hij zijn 31-jarige vrouw *Elizabeth Ritzes Landman* - uit Warfhuizen afkomstig - door de dood, nadat slechts 3 dagen daarvoor zijn dochtertje *Hilje*, bijna 4 maanden oud, was gestorven. Ook was hij nog als ouderling geschorst, omdat hij een aanhanger was van de bekende *Jacobus Klok* uit Delfzijl. Deze treedt bij Moois tweede huwelijk in 1839 met *Trijntje Pieters Vlieg*, als getuige op (met de 44-jarige broodbakker *Schelte Jans Veldman* uit Appingedam, die ook al met Kloks ideeën sympathiseerde). De groep-Klok zocht wel steeds contact met elkaar.

VII Krewert

Krewert ligt enkele kilometers ten noorden van Appingedam. Het minuscule dorpje is reeds zeer oud; in 1246 wordt het al genoemd. In de hervormde kerk staat nog het oudst bespeelbare orgel van Nederland, daterend uit 1532.

In de tijd der Afscheiding telde het dorpje slechts 13 huizen met 85 inwoners. En als we de buurtschappen *Arwert, de Klip* en *Nijeklooster* erbij rekenen, dan komen we nog maar tot 150 inwoners. Welnu, in dit dorpje heeft een zelfstandige Afgescheiden kerk een moeizaam leven geleid, moeilijk door haar gering zielental. Van 1835-'39 hoorden de leden bij Appingedam, maar in 1839 mochten ze na een gunstig advies van de classis een afzonderlijke gemeente gaan vormen.[1] In genoemd jaar is de gemeente van Krewert voor het eerst door ouderling *Johannes Bernardus Emmelkamp*, een 40-jarige landbouwer, op de classis vertegenwoordigd.[2]

Febe Tymens van der Klip blijkt dan diaken te zijn. Ach, wat was het gemeentetje klein. Het dreef voor een groot deel op de landbouwersfamilie Emmelkamp. Toch werd in 1841 nog een aanvraag om erkenning als Afgescheiden Christelijke Gemeente aan de koning gericht en met gunstig gevolg bekroond (6 juli 1841). Het verzoek was ondertekend door:

J.B. Emmelkamp
F.T. v.d. Klip
P.F. Vos
J.S. van der Zwaag
J.R. Wildeboer
B. Emmelkamp
O.R. Emmelkamp
J.B. Emmelkamp
J.E. Emmelkamp
E.B. Emmelkamp
J. Romeling
W.T. van der Klip
E.J. Hijbels
A.J. Hijbels
E.J. Niejenhuis
F.B. Emmelkamp
K.P. van Ockema
G.B. Swirenga
F. Everts
Sina Hofstede
Pieterke Tymens van der Klip
Mart je B. Emmelkamp
E.W. Vos

Men kerkte in de behuizing van de landbouwer B. Emmelkamp te Krewert, getekend no. 4. Dit was in de boerderij van de vader van de ouderling. Veel weten we niet van het leven der gemeente. Het eerste kerkvisitatierapport over Krewert, dat bewaard is, dateert van 2 juli 1844. Hierin rapporteren de visitatoren ds Mos uit Schildwolde

en ouderling L. Busz uit Spijk, dat ‘de ouderling te Krewert nog al tot genoegen der Gemeente, hoewel in zwakheid in de uitoefening zijner bediening werkzaam was’. Ker-

keraadsnotulen werden niet gemaakt. In 1846 moeten de visitatoren ds Hel. de Cock en ds F.A. Kok uit Garrelsweer, aantekenen, dat er in het laatste jaar in Krewert slechts één keer het Avondmaal is gevierd, omdat de door de classis bepaalde vergoeding voor de predikant, die het Sacrament bediende, te hoog werd geacht. In september 1846 verscheen ouderling *J.B. Emmelkamp* en diaken *L.N. Bierma*, een 41-jarige landbouwer uit Krewert op een kerkeraadsvergadering in Spijk 'om te spreken over het preken van ds J.R. Kreulen in Krewert.[3] Men besloot, dat deze op 15 november in Krewert het Avondmaal zou bedienen en dat op de zondag daarvoor door de ouderling van Krewert een 'proef-predikatie' zou worden voorgelezen. Het werd dan aan de gemeente van Krewert overgelaten ds Kreulen iets te geven voor zijn moeite. (Zou dat 'iets' verband houden met de slachttijd?). Hoe klein het zielental was, bewijst een notitie in het visitatierapport van 1847: buiten de kerkeraad was er nog slechts één mannelijk lidmaat en daarom kon de jaarlijkse 'verandering' van de kerkeraad niet doorgaan. In 1848 vermanen ds J. Kreulen en Th. de With de broeders, omdat ze de vader van een bedeeld gezin, die geen lid is der gemeente, toch tot het Avondmaal hebben toegelaten. Het bleek alles zwak. Geen wonder, dat er stemmen opgingen met Appingedam te combineren. In 1852 kreeg die combinatie op de classis Appingedam haar beslag, al kon de enige ouderling J.B. Emmelkamp dit besluit niet verteren. De classis kwam hem enigszins tegemoet door toe te staan, dat éénmaal per zondag in Krewert 'gezelschap' mocht worden gehouden en dat de ouderling en de diaken konden blijven dienen.[4] Het bleek toch te veel voor de ouderling Emmelkamp; het volgende jaar onttrok hij zich aan de kerk.[5] Krewert heeft als zelfstandige Afgescheiden kerk dus bestaan van 1839-1852.

Eindnoten:

1 Not. kerkeraad Appingedam 1 oktober 1839.
2 Deze Johannes Bemardus Emmelkamp was op 19 juni 1826 op 27-jarige leeftijd getrouwd met de 28-jarige Pieterke Tiemens van der Klip, een landbouwersdochter uit Krewert.
3 Op 29 mei 1840 trouwde te Bierum de 35-jarige landbouwer Lambertus Nannings Bierema met de 33-jarige landbouwersche Liefke Eppes Dorenbos, wonende te Krewert.
4 Not. classis Appingedam 12 augustus en 11 november 1852.
5 idem 11 augustus 1853.

VIII Schildwolde-Slochteren

Schildwolde behoort tot de burgerlijke gemeente Slochteren en ligt plm. 10 km ten noordoosten van Hoogezand, op een smalle zandrug in het Groningse laagveengebied. Omstreeks 1840 stonden in de kom van het dorp langs de 'rijweg' 70 huizen met 350 inwoners.

Slochteren was groter, met in de kom 243 huizen en 1370 inwoners.

De gebeurtenissen in Ulrum lieten ook de gemoederen in Schildwolde niet onberoerd. Zo is bekend, dat *Jan Jans Staal*, in die dagen arbeider bij landbouwer Meijer aan de Grauwe Dijk, samen met zijn patroon de tocht naar Ulrum maakte om de predikant, waar zo'n grote roep van uitging, ook zelf eens te beluisteren.[1] En zij zullen stellig niet de enigen uit Schildwolde geweest zijn!

Als een vurig medestander van ds. de Cock ontpopte zich ook *Derk Jans Voort.* Omstreeks mei 1835 verscheen bij T.E. Mulder te Veendam zelfs een geschriftje van hem in druk - onder de titel '*Boetbazuin, geblazen door Derk Jans, Lid van Sions duurgekochte Gemeente te Schildwolda*'[2] dat, blijkens het titelblad, werd 'uitgegeven door H. de Cock, Gereformeerd Leraar onder het Kruis', en wel 'Ten duidelijken bewijze dat geene geleerdheid of geen verstand den weg des heils bevat of zich Gods Woord onderwerpt, maar dat dit den kleinen en dwazen, het verachte en onedele dezer wereld gegeven is uit genade om Christus' wil. 1 Cor. 1:26-28'.

Al spoedig, nadat in Ulrum de Acte van Afscheiding was getekend - 14 okt. 1834 - begon het ook in de hervormde kerkeraad van Schildwolde onrustig te worden. Ds. *Abraham Bekenkamp*[3] tekende in de notulen van de kerkeraadsvergadering van 4 dec. 1834 daarover het volgende aan:

'Censura morum gehouden. Men had niets aan tè merken; - alleen het lid *A.H. Wildeman* betuigde openlijk zich niet te kunnen verenigen met de leer van de Godsdienst, zoals die door de predikant op de kansel werd voorgedragen, hetwelk ook de reden was, waarom hij zijn kind niet zou laten dopen. Hierop door de praeses der vergadering uitgenodigd om te zeggen, wat hij tegen de leer van de predikant had in te brengen, was het antwoord van Wildeman, dat Bekenkamp niet predikte overeenkomstig de artikelen van de Dordtsche Synode en nog enig *abracadabra.* Waarop de predikant hem in somma antwoordde: dat hij zich niet gebonden achtte naar de regelen van voorzeide Synode te prediken; maar dat hij naar zijn wijze van zien en met volkomen overtuiging voor zichzelven de zuivere leer der waarheid naar het Evangelie onzes Heren aan Zijn Gemeente verkondigde. Na

enige woordenwisseling bemerkte de predikant, dat Wildeman niet te overtuigen was en nodigde hem, om aan hem predikant de bezwaren tegen zijn leer schriftelijk op te geven'.

Uit deze notulen blijkt duidelijk het standpunt van de predikant: hij wenst zich niet te houden aan de belijdenis, al zegt hij dit met andere woorden. Men proeft ook de minachting in de passage, waarin 'de artikelen van de Dordtsche Synode en nog enig abracadabra' ter sprake worden gebracht. Op de volgende kerkeraadsvergadering was Wildeman niet aanwezig, maar toen op 20 mei 1835 kerkvisitatie werd gehouden, lag er van hem een schrijven ter tafel van de volgende inhoud:

Aan de Heren Kerkvisitatoren en Kerkeraad te Schildwolde.

Daar ik ondergetekende wegens pijnlijke ongesteldheid aan de oproeping des Kerkeraads niet kan voldoen, zo heb ik U Eerwaarde dit en het volgende te berichten:

Indien de Leraar vrijheid heeft om van de formulieren van enigheid af te wijken, dan heb ik u Eerwaarde niets te zeggen; doch zo niet, dan kan ik niet zien dat zijn leer hiermede overeenkomt, bijvoorbeeld, ik bevinde mij als een ellendig zondaar, onbekwaam tot enig goed en genegen tot alle kwaad en moet dies om niet gerechtvaardigd worden, en de Leraar verkondigt mijns inziens een helpende genade, zeggende: daar wij in alle gebreke blijven, dat zal de Here genadelijk vervullen.

Schildwolde, 20 mei 1835 w.g. A.H. Wildeman, diaken.

Volgens Wildeman bestond ds. Bekenkamps dwaalleer dus hierin, dat hij niet de *souvereine*, maar de *helpende* genade Gods predikte en dit was in strijd met de belijdenisgeschriften der kerk, vooral met de Dordtsche Leerregels.

Het schrijven werd door de heren gecommitteerden meegenomen om bij het Classikaal Bestuur te worden ingediend. Naar het schijnt werd het daar echter naar de doofpot verwezen; noch in de classikale notulen noch in het Kerkeraadsboek wordt althans nader over deze zaak gerept.[4]

Wanneer we echter het 'Boek van de Handelingen des Kerkeraads van de Wederkeerende Gereformeerde Gemeente van Schildwolde' opslaan, komen we daar op de eerste bladzijde de naam Wildeman reeds tegen als een dergenen, die zich heeft afgescheiden. We lezen daar:

'Den 19 April 1836 hebben alhier tien mannen en drie vrouwen in de mogendheden des Heren het ambt der gelovigen aangenomen en zijn onder aanroeping van Gods naam verkoren als ouderlingen *Aeilko Harmannus Wildeman* en *Hindrik Harms Mulder* en als diaken *Reinder Egberts Homan* en *Jacob Ennes Bakker.* Welke dan ook als zodanig na aanneming dier ambten in de vreze en mogendheden des Heren zijn bevestigd'. De ambtsdragers waren allen landbouwers op de dagloner Homan na.

Hiermee was ook te Schildwolde de afscheiding een feit geworden. Uit het bewaard gebleven 'Boek der Leedematen'[5] valt nog na te gaan, wie het waren, die zich op 19 april afscheidden. Behalve de vier bovengenoemden, waren dat: *Grietje Jans Bruin, Tjaart Geerts Geertsema, Jakob Jans Groeneveld, Jan Derks Hofman, Margien Hindriks Holhuis, Jantje Jurriens Homan, Reinder Geerts Jager, Jan Pieters Jansema, Klaas Derks Rustius en Derk Jansz Voort.*[6]

Nu bestond er voor Wildeman geen verhindering meer om zijn kind, Jurrien, dat reeds op 2 aug. 1834 geboren was, te laten dopen. Direct de volgende dag, dus op 20 april 1836 vond de doopsbediening plaats. In plaats van één kon Wildeman thans twee kinderen ten doop houden, want op 8 maart 1836 was hem ook nog een dochter, Epke, geboren. Zij waren de eerste kinderen aan wie in de 'Wederkeerende Gereformeerde Gemeente te Schildwolda' de doop werd bediend.

Al wordt er in het kerkeraadsboek niet over gesproken, het is vanzelfsprekend, dat de instituering, de instelling der ambten en ook de bediening van de doop geschiedde door ds. H. de Cock.

Laten we van ouderling *Aeilko Harmannus Wildeman* nog een typerende bizonderheid mogen meedelen. In het *Karspelboek* van *Hellum* treffen we verschillende notities van zijn hand aan, o.a. over zijn boerderij (lonen) en de theologische boeken die hij had gekocht met vermelding van de prijs. We geven van de laatste de lijst door. Ze geeft ons enig idee van de stichtelijke lectuur in die dagen.

Wilhelmus à Brakel	- Redelijke Godsdienst	f 5,-
idem	- Davids Hallelujah	f 0,90
Theodorus à Brakel	- Het geestelijcke Leven	f 0,60
idem	- De trappen des geestelijcken Levens	f 1,-
Thomas Wat zon	- Alle de theologische en practicale werken, 1 boek	f 1,-
C.H. Swijghuisen	- Predikatieën, een boekdeel	f 0,85
Johan Verschuur	- Waarheit in het binnenste of bevindelijke Godgeleertheit	f 1,20
W. Schortinghuis	- De geboren Christus	f 0,85
idem	- Het innige Christendom	f 2,50
J.H. Janssonius	- Lijd- en Leerschool van een Christen	f 0,40
Bernardus Smijtegelt	- Des Christens eenige troost in leven en sterven, of verklaring van de Heidelb. Catechismus in 52 predicatiën	f 1,90

idem	- 4 predicatiën	f 0,60
idem	- Keurstoffen, 2 boeken	f 5,-
Johannes Barneth	- De predikende en wonderdoende Christus, 88 pred., 2 delen	f 4,-
idem	- Jacobs Doodbedde	f 2,25
Isaac Ambrosius	- Het zien op Jezus	f 2,75
A. Comrie	- Het A.B.C. des geloofs	f 1,25

A. Comrie	- 4 stukken of predikatiën, de laatsten	f 1,50
idem	- 6 predikatiën over de afgezakte, kranke en kwijnende staat der Geloovigen	f 1,70
idem	- Verhandelingen van enige eigenschappen des zaligmakenden geloofs	f 4,75
P.J. Tileman genaamd *Schenck*	- Trappen des genaden troons J.C.	f 0,70
F.A. Lampe	- Het heilige bruid-cieraad	f 0,90
E. Schrader	- Over de Catechismus	f 0,80
Petrum Immens	- De godvruchtige Avondmaalganger	f 3,-
Hendrik van Lis	- Verzameling van oefeningen	f 1,-
Th. van der Groe	- 16 predikatiën	f 0,75
J. Temmink	- Het Hogepriesterlijk gebed van Christus, leerredenen over Joh. 17	f 0,60
K. Alardin	- De geluksaligheit van den weg der Rechtveerdige en Fontein des Levens	f 0,60

Tenslotte nog enkele verhandelingen van *R. Erskine*, waarvan geen prijs staat opgegeven:

De trapsgewijze overwinning;
Het sterven aan de Wet en het leven naar het Evangelie;
Het gescheurde voorhangsel en het lied van de strijdende Kerk.

Over de activiteiten van de Afgescheidenen gedurende de eerstvolgende maanden is weinig bekend.[7] Uit het 'Boek der handelingen' blijkt slechts, dat de kerkeraad in 1836 bijeen kwam op 26 april, 30 mei, 6 juni, 4 juli en ook op 18 juli nog eens. Op de laatste vergadering 'hebben zich toen als bijwoners der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente laten aantekenen en afgescheiden van de liberale Kerk 10 mannen en 8 vrouwen' zo lezen we. De namen van deze personen zoeken we tevergeefs. Evenmin vinden we iets vermeld over het bekende Koninklijk Besluit van 5 juli 1830, waarbij de godsdienstoefeningen der Afgescheidenen verboden werden verklaard en waarin verder bepaald werd, aan welke vereisten men moest voldoen, wilde men boven de twintig personen binnenshuis godsdienstig samenkomen. Dat hierover wel degelijk gehandeld is, blijkt genoegzaam uit het feit, dat bij het

Plaatselijk Bestuur te Slochteren een rekest werd ingediend, ondertekend door Wildeman, Geertsema, Jansema, Rustius en J.E. Bakker, ‘houdende verzoek om op iedere zondag te getalle van meer dan twintig personen tot oefening en stichting godsdienstig te mogen bijeen komen’. Men beloofde zich te zullen gedragen naar het Koninklijk Besluit van 5 juli en deed het verzoek vergezeld gaan van een naamlijst van personen ‘van onderscheidene kunnen en ouderdom’, waarop nog 34 personen hun naam hadden geplaatst. Tevens werd bijgesloten een ‘opgave der Huizen of Lokalen waarin zij lieden hun Godsdienstige vergadering wensen te houden’; en wel op zondag 7 aug. ten huize van J.P. Jansema, op 14 aug. bij

K.D. Rustius, op 21 aug. bij E.A. Bakker, op 28 aug. bij A.H. Wildeman en op 4 sept. bij Tj. G. Geertsema ‘en zo de naast volgende zondag wederom beginnende van den eersten en zo telkens bij geregelde opvolging telkens des namiddags van één tot vijf uur’.

Genoemde personen waren allen landbouwers, die ongetwijfeld hun schuur ter beschikking hebben gesteld. Aeilko H. Wildeman had enkele jaren daarvoor - in 1832 - een grote boerderij gekocht van de weduwe Scheltens te Slochteren. Ze stond op ‘Padje’. Tjaart Geertsema bezat op ‘Padje’ een boerenplaats van plm. 50 hectare.[8]

Dat de Afgescheidenen intussen rustig hun eigen koers volgden, kan blijken uit de sobere mededelingen in hun kerkeraadsboek, die aangeven, dat op 15 augustus weer kerkeraadsvergadering werd gehouden, terwijl op 13 september ‘door Dom. H. de Cock als Leeden der Gemeente (werden) aangenomen 2 mannen en 3 vrouwen’.

Een dezer nieuwe leden was *Gerardus Klein* van Sappemeer tot ons overgekomen; de andere vier waren blijkens het ledematenboek: *Elsien Hinderks Holhuis, Jantje Freerks Kloosterhuis, Martje Jans Staal* en *Gerrit K. Timmer.* Uit het doopboek weten we verder, dat die dag (13 september) ook nog een kindje uit Siddeburen werd gedoopt.

Het is duidelijk, dat dit optreden van de Cock niet in overeenstemming was met het Koninklijk Besluit van 7 juli en het laat zich dan ook verstaan, dat, toen het de Gouverneur ter ore kwam, er direct een missive - d.d. 20 sept. - naar burgemeester Dijkhuizen ging met het verzoek hem ‘zo spoedig mogelijk te informeren wat er van deze zaak is’.

Reeds de volgende dag lichtte de burgemeester hem schriftelijk over het gebeurde in. ‘Bij mijn afwezigheid hoorde ik des avonds thuis komende, dat H. de Cock zich in de gemeente bevond, en dat er onder zijn leiding een godsdienstige bijeenkomst ten huize van de landbouwer Aeilko H. Wildeman, woonachtig te Schildwolde, had plaats gehad en zoverre ik heb kunnen nasporen van meer dan 20 personen; ook heeft hij toen doopsbediening en avondmaal gehouden; bij onderzoek die avond kon ik er niets meer van te weten komen dan dat hij de volgende dag in het dorp Hellum godsdienstoefening zou houden’.

De burgemeester gaf hierna een verslag van het gebeurde te Hellum (zie *Hellum*) en vervolgde toen: ‘Ik heb na deze gebeurtenis Aeilko H. Wildeman bij mij doen komen en met hem over zijn en meer andere ongeoorloofde handelingen gesproken, welke het gebeurde hierboven vermeld niet ontkende, echter trachtte te bezweren, dat zij eerst beneden de 20 personen waren bijeen geweest en de deur gesloten hadden, maar dat er een menigte was toegevloeid en met geweld in huis gedrongen’.

De kerkeraad vergaderde ondertussen regelmatig om te spreken over de belangen der gemeente, die nog gedurig groeide. Zo lieten zich op 20 dec. weer 5 mannen en 2 vrouwen ‘als bijwoners der afgesch. Geref. Gemeente aantekenen’, zich afscheidende van ‘de liberale Kerk’. Ook een zekere

Fiebedina Jans Perker werd nu als ledemaat aangenomen, na in april te zijn geweigerd 'weegens ergerlijken wandel'.

Het jaar daarop - 1837 dus - kwamen op 7 aug. 'ter gelegenheid van een Avondmaalsbediening door Dom. H. de Cock' 2 mannen en 5 'van het vrouwen geslagte' over tot de gemeente (volgens het ledematenboek waren dit o.a.: *Ida Klaassens Brengers* en *Leentje Klaassens Homan* - resp. de vrouw en de moeder van Klaas Derks Rustius -, *Berend Roelfs Oudeman, Alberts Roelfs Schuur* en diens dochter *Tjietske* - beide uit Kolham en de reeds eerder genoemde *Jan Jans Staal*, de vader van Martje Staal, die reeds in augustus 1836 was toegetreden), terwijl op 16 okt. weer 2 vrouwen konden worden ingeschreven. 'Met de vier personen aangesloten den 7 Augustus (tekenden ze) een afscheidinge. De drie overige te Kolham woonachtig hebben de afscheiding gedaan op den 12 January 1838' zo lezen we erbij in het notulenboek.

Eerst op 20 juli 1838 was er ook weer doopsbediening van een kind der gemeente: *Kornelis Bimolt* zoon van *Jan Harms Bimolt* en *Grietje Klaassens Meijer.* Men mocht toen ds de Cock weer in zijn midden hebben en vanzelfsprekend werd deze gelegenheid aangegrepen om ook samen het Heilig Avondmaal te vieren. Bij deze gelegenheid konden ook weer zes nieuwe leden worden ingeschreven, 1 man en vijf vrouwen (Tjitske Douwes Huisman, Geert Jans Jansema, Zwaantje A. Leeuwerik, Antje Alberts Schuur en Aaltje Gerrits Timmer).

Hoezeer men oog had voor het gevaar van ongereformeerd *onderwijs*, blijkt uit het advies van de kerkvisitatoren van 5 juli '38 om de kinderen volgens de doopbelofte niet naar de 'valse scholen' te sturen. De Provinciale Synode der Afgescheiden kerken van Groningen had reeds in 1837 bepaald: 'Ten aanzien van het onderwijs aan de jeugd wordt aan de ouderlingen opgedragen daartoe bekwame wegen en middelen te zoeken'.

In sept. 1839 was de gemeente blijkbaar reeds zo gegroeid, dat men het gewenst achtte om over te gaan tot het benoemen van 'Kerkmeesters'. Als zodanig werden benoemd *Tjaart G. Geertsema, Klaas D. Rustius* en *Hindrik J. Dorenbos.*

Ook brachten in deze maand de kerkeraad 'met de mansledematen dezer Gemeente onder aanroeping van den name des Heeren hun stemmen uit om *K.S. van der Schuur* te begeren om in deze Gemeente een woord tot stigtinge te spreken'. Deze was daartoe wel bereid, maar er rezen nadien enige zwarigheden en na overleg met de gemeente en de kerkeraad van Hellum werd toen 'door stemmen besloten om het winter-halfjaar te wachten'.

Toen was het echter niet Van der Schuur, maar *Roelf P. Medema*, op wie de keus viel, een der studenten van Ds. H. de Cock, afkomstig uit Adorp. 'Den 8 maart' zo lezen we hierover in het notulenboek, 'is langs een opmerkelijke weg van Gods voorzienigheid tot ons gekomen R. Medema en nadat wij het verzogd hadden, heeft dezelve een woord tot stigtinge in de Gemeente gesproken, vervolgens van hem gehoord hebbende, dat hij om mei nog geen woning hadde, hebben wij het overlegd om hem een woning

bij ons te bezorgen, het welk hij heeft aangenomen om tot ons over te komen, als ziende in dezen de weg des Heeren. Vervolgens zijn wij overeen gekomen om een huis en Kerk te laten bouwen'.

Op 29 april 1840 werd nu een vergadering gehouden met de kerkeraad van Hellum en viel het besluit om tot één gemeente te verenigen, wat door de manslidmaten van beide gemeenten werd goedgekeurd. Verder werd besloten 'ten einde het aangezigt des Heeren te zoeken over het beroepen van een Leeraar' een biddag te houden. Deze werd bepaald op 6 mei. De gemeente bleek er toen mee akkoord te gaan 'om zonder nominatie een Leeraar te beroepen'. Voordien werd echter 'volgens order der Kerk' nog een vast- en biddag gehouden en pas daarna vond - op de avond van de 8e mei - 'onder aanroeping van Gods naam de verkiezing plaats en is met algemene stemmen tot Leraar in deze gemeente, verenigd met die van Hellum, beroepen *Roelf P. Medema*, thans nog woonachtig te Adorp, studerende in de godgeleerdheid enz. te Groningen'. Ruim een week daarna kwam Medema reeds over.

Ondertussen was ook hard gewerkt aan de realisering van de *bouwplannen.* A.H. Wildeman had tegen een kleine vergoeding (f 10.- per jaar) een stuk grond in erfpacht afgestaan en Tj. G. Geertsema had voor de bouw f 1000.- gegeven (voor die tijd een kapitale som!) en mee daardoor was het mogelijk, dat reeds in augustus de nieuwe kerk annex pastorie in gebruik kon worden genomen. De inwijding van het kerkgebouw vond plaats op zondag 2 aug. door ds. H. de Cock, die preekte over de woorden van Ps. 102 vers 17, 18 en 19.

Hetzelfde jaar nog slaagde Medema voor het examen, dat hij - op 4 nov. - voor de Provinciale vergadering moest afleggen, zodat hij na bevestigd te zijn, thans de volle bediening van Herder en Leraar kon waarnemen. Ook de bevestiging werd verricht door ds. de Cock en wel op 29 jan. 1841, terwijl de intree-predikatie werd gehouden op zondag 31 januari. Vermeldenswaard is nog, dat het tractement van Medema bedroeg f 400.- 's jaars.

Voor burgemeester Dijkhuizen konden de activiteiten van de Afgescheidenen uiteraard moeilijk verborgen blijven en hij kon er blijkbaar niet onder uit om ook de Gouverneur en de Officier van Justitie van een en ander in kennis te stellen.

In een schrijven gedateerd 2 dec. 1840 releveerde hij de gebeurtenissen van 1836, toen de Afgescheidenen aanvankelijk toestemming hadden gevraagd om met meer dan 20 personen godsdienstig te mogen samenkomen, maar dat ze toen reeds zeer korte tijd daarna de vergunning hadden teruggezonden 'omdat daarbij bepaald was, dat de permissie zich alleen uitstrekte tot de 39 personen die het verzoek gedaan hadden en de bijkomenden zich ook eerst bij het bestuur moesten vervoegen', en dat ze naderhand, toen hun aantal successievelijk toenam, ertoe waren overgegaan om op hetzelfde uur in verschillende huizen godsdienstige bijeenkomsten te houden 'waarbij de publieke orde nimmer is verstoord geworden'.

'Nu echter', aldus de burgemeester, 'beginnen de zaken een ander aan-

zien te krijgen, niet betrekkelijk rustverstoring of iets van die aard, maar in meer openbaarheid te geven - althans te zullen geven aan hun godsdienstige bijeenkomsten. In dit jaar hebben zij een gebouw laten stichten te Schildwolde, dat nu onlangs schijnt voltooid te zijn geworden, althans het ene gedeelte ingericht als een gewone boerenwoning wordt reeds bewoond door ene Roelf Pieters Medema, het andere gedeelte van dit gebouw is ingericht om daarin godsdienstige oefeningen te kunnen houden en ook volgens eigen gezegden daartoe bestemd en bij voortduring zal dienen'.

De burgemeester deelde vervolgens mee wat hem zoal van Medema bekend was en dat hij dezer dagen 'enige hoofden der werkelijk afgescheidenen' voor zich had doen komen en breedvoerig met hen over hun handelingen had gesproken en vooral over het doel van het gestichte gebouw.

Dezen hadden hem ten antwoord gegeven 'reeds werkzaam te zijn om met overlegging der vereiste stukken, van Zijn Majesteit verlof te vragen tot stichting ener Gemeente zoals te Groningen en elders had plaats gehad en dat zij nog in de loop dezer week een rekest bij het gemeentebestuur zouden inzenden, houdende verzoek om intussen met meer dan 20 personen in het door hun gestichte gebouw op bepaalde uren Godsdienstig te mogen bijeenkomen'.

Al vermelden de notulen er niets over, uit dit schrijven aan de gouverneur blijkt, dat men ook te Schildwolde besloten had het hoofd te buigen en de veelomstreden erkenning aan te vragen. Dezelfde maand nog lag het adres met de bijlagen van R.P. Medema c.s. reeds bij de gouverneur, die 'bij Kabinetsorder van den 30 dec. 1840, nr. 1096' burgemeester Dijkhuizen verzocht hem 'op een vertrouwelijke wijze te willen dienen van berigt, consideratie en advies' betreffende een en ander.

Op 9 januari zond de burgemeester hem een antwoordschrijven, waarin hij de volgende informaties verstrekte: 'Wat de stand en het vermogen der adressanten betreft, daarvan kan gezegd worden, dat het laatste over het geheel niet favorabel is. Onder het getal 119 ondertekenaren van het adres zullen zich ten minste 3/8 bevinden die tot de daglonerstand behoren en te onvermogend zijn om iets te kunnen bijdragen en 3/8 tot de dienstbare of ambachtsstand, hetzij broodbakker, stelmaker, timmerman, kleermaker enz., waarvan de meesten (in hun stand) wel een matig bestaan hebben en alzo wel iets, doch weinig kunnen bijdragen. De overige 2/8 zijn meestal landbouwers waar onder enige gevonden worden, die een aanzienlijk vermogen bezitten'.

'Wat verder de bestaande fondsen en middelen betreft niet alleen om een kerkgebouw te stichten, maar ook om voortdurend in de behoeften van hun eredienst en in het onderhoud hunner armen te voorzien, daarvan is mij Zeer weinig met zekerheid bekend. Wel is mij gebleken, dat het gebouw, door hen reeds gesticht en dat tot kerk zal dienen, ten volle - zo materialen als arbeidslonen - is uitbetaald. Of die gelden genegotieerd of door de adressanten onderling gevonden zijn, is mij niet bekend'.

Om het kort te maken: bij K.B. van 28 april 1841 kwam de erkenning als wettige kerk los. Het verzoekschrift was door 122 personen ondertekend.

De kerk wordt aangeduid als ‘staande en gelegen ten westen van het dorp Schildwolde, buiten de kom van enig dorp, getekend no. 121b.

Ds Medema heeft slechts één jaar in Schildwolde gestaan (1841-1842). Was hij 29 januari 1841 door ds. de Cock bevestigd, reeds op 30 januari van het volgend jaar preekte hij zijn afscheid en vertrok 's woensdags daarop naar *Assen.*

Om in de vacature te voorzien, vormde de kerkeraad een 4-tal nl. *Alle Groen* te Houwerzijl, *Gerrit Jan Ried (Raidt)* en *Jan Zeebuit* beiden te Hoogeveen, en *Marten van Buiten* te Appelscha. Het beroep ging met algemene stemmen naar Alle Groen. Maar hij bedankte. Op 7 mei 1842 werd nu een 2-tal gereformeerd nl. *Geert Berends Mos* van Ruinerwolde en ds *J.G. Huiskes* van Wildervank. Op zondag 15 mei was het in verband met het beroepingswerk een vasten- en bededag en de volgende dag (pinkstermaandag) werd met algemene stemmen beroepen *G.B. Mos.*

Op 10 juli 1842 - aldus de notulen - is de beroepen kandidaat G.B. Mos in de gemeente als Leeraar bevestigd door ds. H. de Cock, die toen gepreekt heeft uit 1 Cor. 15:10. 's Middags deed ds. Mos zijn intree met Ps. 51:14b, 15 en 's avonds preekte de Cock weer uit 1 Cor. 15:58. Op 25 oktober 1848 vertrok ds. Mos uit Schildwolde.

Slochteren

Het is opmerkelijk, dat, terwijl zich in bijna alle omliggende dorpen meer of minder grote groepen van de Hervormde kerk afscheidden, in Slochteren aanvankelijk weinigen zich bij de Afgescheidenen aansloten. Alleen *Jan Hendriks Bos* en zijn vrouw *Zwaantje Harms Leeuwerik* worden genoemd[9]. Ze waren in ieder geval de eersten uit Slochteren, die er een kind lieten dopen: Grietje Bos, gedoopt op 25 januari 1839.

Zoals overal zette de Afscheiding kwaad bloed bij de leden van de Grote Kerk. Op verscheiden plaatsen werden de Cocksianen lastig gevallen en vervolgd. Ook in Slochteren loopt er nog een overlevering van:

Toen ds de Cock met Wildeman op zekere dag in een open wagen door het dorp reed, werd er met stenen naar hen gegooid. De Cock moest languit in de wagen gaan liggen. Opeens zagen de kerels die met stenen gooiden een ‘gezicht’. Geschrokken zeiden ze: er is nòg iemand! En hoewel dit helemaal het geval niet was, zochten ze toch maar een goed heenkomen uit vrees voor dat ‘gezicht’.

Hoe het zij, de overlast was zeker niet aan burgemeester *Aries Nanning Dijkhuizen* (1773-1850) te wijten, die van 1814-1845 aan het hoofd van de gemeente Slochteren stond. Hiertoe behoorden ook Froombos, Kolham. Scharmer, Harkstede, Hamweg-Lageland, Overschild, Tjuchem, Steendam, Siddeburen, Hellum en Schildwolde. Al deze plaatsen hadden het voorrecht, dat de plaatselijke overheid in dit opzicht een standpunt innam, dat voor die dagen zeer mild mag heten, zodat men niet zoveel te lijden had van vervolgingen als in vele andere gemeenten.

De burgemeester waarschuwde, dat er met niet meer dan 20 personen vergaderd mocht worden. Hij liet daarop toezicht houden bij 't begin van gods-

dienstige bijeenkomsten. Maar de hoorders hadden het al wel begrepen! Ze bleven zo lang buiten, tot de politie weer vertrokken was - lang bleef die nooit! - en namen dan ongehinderd hun plaatsen in.

Nooit is er te Slochteren zelf een Afgescheiden gemeente gesticht. Men was aangewezen op Schildwolde.

Op 1 december 1841 werd door de kerkeraad te Schildwolde dan ook ‘besloten om een ouderling te verkiezen te Slochteren’, zo lezen we in de notulen. Op 12 december vond de verkiezing plaats en werd gekozen en benoemd *Berent R. Oudeman.*[10]

We willen de geschiedenis van de Afscheiding te Schildwolde besluiten met het ‘voorwoord’, dat de opvolger van ds. Mos nl. *G.H. Deddens* (1850-'52) het opnieuw door hem opgestelde ‘Ledematenboek’ mee gaf:

‘Hiernevens worden gevonden de namen dergenen die als Leden tot de Christelijke afgescheidene gemeente te Schildwolda behooren.

Hoe gering ook het beginsel scheen, daar er den 19 April 1836 slechts veertien personen zich afgescheiden en eene gemeente gevormd hebben, de Heere God, wiens werk deze afscheiding was, heeft getoond, dat Hij er een welbehagen in had, zoodat wij dezelve nog gedurig mogen zien vermeerderen, in spijt van den Duivel en de wereld.

En wat zich ook in de gemeente des Heeren mag afdoen, Hij is de getrouwe God die niet laat varen het werk zijner handen en Hij heeft beloofd, dat Hij met zijne gemeente zal zijn, alle dagen tot de voleinding der wereld toe, ja het is zijn Woord, de poorten der hel zullen mijne gemeente niet overweldigen.

Een eeuwig voorregt zal het voor den armen zondaar zijn, niet slechts hierin opgeteekend te zijn, maar die met hart en hand op de rol van Koning Jezus mag schrijven *Ik ben des Heeren!*’

Schildwolda, den 18 July 1850

Eindnoten:

1 Zie de genealogie van het geslacht *Staal*, samengesteld door ds G. Staal, pag. 2 (aanwezig in het Gemeente-archief van Groningen).

2 Aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage als Pamflet 27329. Op pag. 6 van dit geschriftje is sprake van: *Derk Jans, Voorts lid* enz.; kennelijk is hier een zetfout ingeslopen en moet het zijn: *Derk Jans Voort, lid van* enz. Derk Jans Voort werd 4 april 1808 als arbeiderszoon te Schildwolde geboren; in 1840 heet zijn beroep ‘inlands kramer’. Hij is op 12 juni 1857 als arbeider op *Kalkwijk* (bij Hoogezand) overleden. Op 11 april 1840 trouwde hij met Klaasje Roelfs Post, geboren in oktober 1809 te Hoogezand. Zij was niet gedoopt. Zij behoorde tot de Doopsgezinde Gemeente. Derk Jans Voort was wegens ‘ligchaamsgebrek’ vrijgesteld van de militaire dienst.

3 *Abraham Bekenkamp* (1786-1841), geboren te Groningen, een schrijnwerkerszoon, predikant te Druten-Afferden (1807-'09) te Schildwolde van 1809 tot aan zijn overlijden in 1841.

4 In de notulen van de hervormde kerk wordt ook in de volgende jaren met geen woord over afscheidingen gerept. Pas op 10 december 1852 wordt voor het eerst in de notulen melding gemaakt van een ingekomen bericht van afscheiding (en wel van J.L. Harryvan en zijn vrouw J.J. Geertsema).

5 Denkelijk werd dit lidmatenboek eerst ettelijke jaren na 1836 in gebruik genomen en achteraf bijgewerkt, waarbij verschillende gegevens mogelijk niet meer te achterhalen zijn geweest. Hetzelfde geldt van het doop- en trouwboek, terwijl het niet onmogelijk is, dat ook de notulen van de eerste jaren pas later uit vroeger gemaakte aantekeningen werden overgenomen met toevoeging of weglating van bepaalde bijzonderheden. De gegevens uit de notulen kloppen althans niet steeds met die uit het lidmatenboek enz.

6 In het 'Overzicht van de Geschiedenis van de Geref. Kerk te Schildwolde' geschreven door Ds. J.H. Broek Roelofs (1875-1959) in het herdenkingsjaar 1911, wordt meegedeeld, dat zich in 1837 te Schildwolde 16 belijdende leden bij schriftelijke kennisgeving hadden afgescheiden, waarbij de volgende namen worden genoemd: Tjaart G. Geertsema, Leentje Klaassens, Enno Andries Bakker en zijn vrouw Jantje Jakobs, Jan Derks Hofman, Jantje Kloosterhuis vrouw van Eppo Tj. Doornbos, Grietje Jans Bruins, Aeilko Hermannus Wildeman, Jan P. Jansema, Hendrik Harms Mulder, Reinder Geerts Jager en zijn vrouw Elsjen Hindriks Holthuis, Jakob Ennes Bakker, Klaas D. Rustius en zijn vrouw Ida K. Brengers en Martje J. Staal. Het is niet bekend, waaraan deze gegevens werden ontleend. In het notulenboek der Herv Kerk wordt er niets over vermeld.
Gegevens uit het geschriftje van ds. Broek Roelofs werden ook gebruikt door dr. G.A. Wumkes in een artikel 'Uit mijn vacantiejournaal' in de Gron. Volksalmanak van 1929 (pag 106-108).

Eveneens aan genoemd Overzicht ontlenen we, dat de Herv. kerk te Schildwolde in 1837 slechts 92 belijdende leden had en dat van hen, die zich daarvan afscheidden, Wildeman diaken, Rustius oud-diaken en Geertsema en J.E. Bakker oud-ouderlingen waren.
Tenslotte nog enkele personalia over een aantal van de hierboven genoemde eerste leden der Afgescheiden kerk van Schildwolde, van wie in de gemeente Slochteren nog zeer vele nazaten leven, wonen en werken.
Tjaart Geerts Geertsema - een vermogend landbouwer, geboren 7 febr. 1767 te Siddeburen, overleden 2 aug. 1853 te Schildwolde.
Leentje Klaassens (Homan) - geb. 9 dec. 1773 te Hellum; overl. 15 sept. 1852 te Schildwolde. Ze is 2 x getrouwd: Eerst in 1798 te Schildwolde met de weduwnaar *Derk Rustius*, en in 1808 te Schildwolde met *Fokke Rigtes Dallinga.*
Zowel Rustius als Dallinga bezaten een grote boerderij. Het waren gegoede families in het Oosteind van het dorp Schildwolde. Dat Leentje Klaassens Homan een gegoede boerin was, blijkt wel uit het huwelijkscontract, dat bij haar huwelijk met Fokke Dallinga werd gemaakt. Het echtpaar hoorde in de 'classe' tussen f 5000 en f 10000.
Jan Derk Hofman - landbouwer te Schildwolde; hij trouwt 23 mei 1802 te Schildwolde met Annechien Willems.
Jantje Kloosterhuis - Ze trouwt 20 mei 1815 te Slochteren op 18-jarige leeftijd met de 20-jarige stelmaker (wagenmaker) *Eppe Tjaden Doornbos*, 1795-1868, die op 24 april 1795 in de Lutherse kerk te Sappemeer was gedoopt.
Grietje Jans Bruins - geboren te Kleinemeer, gedoopt 4 febr. 1781 te Sappemeer, overleden 19 nov. 1840 te Schildwolde. Ze was een dochter van een wolkammer en was op 7 december 1806 te Schildwolde getrouwd met *Geert Jacob Kuiman (Kuman)*, een timmerman uit Schildwolde, in 1836 overleden.
Jan Pieters Jansema - deze landbouwer trouwde op 30 juni 1813 te Siddeburen op 35-jarige leeftijd met *Annegien Kaspers Biemolt*, 21 jaar.
Reinder Geerts Jager - op 4 juni 1823 trouwt hij (dagloner) op 22-jarige leeftijd te Schildwolde met de 20-jarige *Elsje Hindriks Holhuizen* (of Holhuis), dienstmeid te Hellum, afkomstig uit Groningen. Reinder Geerts Jager stierf reeds op 2 mei 1841 te Schildwolde. Zijn weduwe overleed 2 maart 1892, oud 89 jaar. *Klaas Derks Rustius* - deze boerenzoon trouwde op 20 febr. 1821 te Slochteren op 19-jarige leeftijd met de 20-jarige *Ida Klaassens Brengers.*

7 We geven hier nog enkele genealogische aantekeningen bij de eerste ambtsdragers:
Aeilko Harmannus Wildeman, geb. 12 sept. 1791 te *Hellum*, overl. 18 nov. 1871 te Schildwolde. Hij was landbouwer. In 1818 trouwde hij te Siddeburen met *Jantje Jurriens Homan.* Hij was de zoon van *Harmannus Theodoricus Wildeman* (1744-1811), landbouwer, collector en schatbeurder te Hellum, en van *Epke Reints* (geb. 1750, overl. 1798), dochter van *Reint Berents*, geb. 7 mei 1707, wonende in de Kroonpolder ten noorden van Nieuwe Schans. *Aeilko Harmannus Wildeman* was dus een kleinzoon van *Reint Berents*, die een 'dichter' heette te zijn. In 1820 heeft A.H. Wildeman diens 400 pagina's tellende gedichten 'nageschreven'. Toen hij zich

afscheidde, was hij diaken in de Hervormde kerk. (In ‘Gruoninga’, 14e jg. 1969 staat een artikel over Reint Berents en diens gedichtenboek, door G. v. Halsema Thzn.)
Hindrik Harms Mulder, gedoopt 4 mei te Thesinge. Hij vertrok in 1845 naar Thesinge en overleed daar op 3 okt. 1863.
Reinder Engberts Homan, geb. 1793 te Hellum, boerenknecht trouwde 26 okt. 1819 met de 19-jarige *Grietje Eitjes Bosma*, geb. 1800 te Schildwolde. Hij hertrouwde 14 mei 1842 met *Geertruid Meertens Lenting* (30 jaar), geb. te Schildwolde, wonende te Siddeburen.
Jakob Ennes Bakker, geb. 1808 te Schildwolde, overl. 18 april 1850 te Slochteren. In 1837 landbouwer te Schildwolde, bij zijn overlijden in 1850 winkelier te Slochteren. Op 6 maart 1841 trouwde hij te Slochteren met *Geertje Jans Jansema* (26 jaar), dochter van de landbouwer *Jan Pieter Jansema en Annegien Kaspers Bijmolt.* Getuige bij dit huwelijk was o.a. een bekend afgescheidene uit Delfzijl, Roelf Sibolts van der Schuur, bakker aldaar en zwager van de bruid.

8 *Aeilko Harmannus Wildeman* koopt op een openbare veiling, verleden bij acte van 11 januari 1832 voor notaris Joan Diederik Tresling, een boerderij. Verkopers zijn: familie Scheltens; erflater Grietje Meertens Lenting, weduwe van Hiltje Tjaarts Scheltens, in leven landbouwer te Slochteren. Het ging om een boerenbehuizing en schuur, getekend nummer één te Schildwolde, met de vaste beklemming van ruim 32 bunder land, doende jaarlijks op Sint Martini aan de erven van de Heer H.L. Wijchel van Lellens tot vaste huur 44 gulden. Koopprijs f 3275.-.

9 *Jan Hendriks*, geb. 1803 te Ten Boer, dagloner, overleden 1872 te Slochteren. Zijn vrouw *Zwaantje Harms Leeuwrik*, geboren 1802 te Zuidbroek, overleed 1884 te Schildwolde.

10 In 1827 trouwden te Slochteren *Berend Roelfs Oudeman*, 23 jaar, stelmakersknecht, wonende te Hellum, geb. 1804 te Veendam, zoon van Roelf Pieters Oudeman, bakker, en van Margien Berends Mulder, wonende te Wildervank, met *Janna Hiljes Scheltens*, 22 jaar, geboren te Slochteren, een landbouwersdochter.
Oudeman hertrouwde in 1841 met *Wemeltje Oomkes Kemper*, 25 jaar, geboren te Wildervank, weduwe van Jan Christiaans Kamminga.

IX Siddeburen

Dank zij het feit, dat de kerkeraadsvergaderingen van de hervormde gemeente te Siddeburen vrij uitgebreid werden genotuleerd, vormt het kerkeraadsboek van die kerk nu een waardevolle bron van informatie voor de geschiedenis der Afscheiding aldaar.

Ds *Jacobus Begemann* was van 1801-'48 hervormd predikant te Siddeburen. In de notulen van 10 maart 1833 wordt voor het eerst melding gemaakt van bepaalde activiteiten in de gemeente, die de kerkeraad met zorg vervulden. Bij de censura morum, die gehouden werd, 'wierd er gememoreerd, dat er van tijd tot tijd, ook onder het ressort dezer gemeente godsdienstige bijeenkomsten gehouden werden, die wel niet rechtstreeks godsdienstige oefeningen genoemd kunnen worden, maar die toch blijkbaar eene Godsdienstige strekking hebben, als wordende daarin door onderscheidene personen het woord gevoerd, gebeden en gezongen'.

Zo was er onder andere op 5 maart een soortgelijke bijeenkomst gehouden bij *Berend A. Massier* aan huis, waaraan men behoorlijk publiciteit had gegeven, door te laten zeggen, dat ze met open deuren en vensters gehouden zou worden. De samenkomst was dan ook druk bezocht geweest.

De kerkeraad was wel overtuigd van het nut van onderlinge bijeenkomsten 'ter opscherping en verlichting', maar toch leek het wel, dat bovengenoemde bijeenkomsten ten doel hadden een kerk in de kerk op te richten om scheuring, verwarring, verwijdering en verbittering te veroorzaken. Bovendien konden ze voor de algemene orde in de maatschappij wel eens nadelige gevolgen hebben, en daarvoor wilde de kerkeraad niet aansprakelijk zijn. Daarom zou de burgemeester daarvan op de hoogte worden gesteld, maar men zou voorlopig geen kerkelijke maatregelen tegen de schuldigen nemen.

Uit de notulen van 7 september 1834 - dus zo'n anderhalf jaar daarna - worden we gewaar, dat de kerkeraad via een herderlijke brief van de synode der hervormde kerk nog eens weer bij de bestaande onrust in de kerken werd bepaald. Het schrijven behelsde 'een aanmaning aan de Leraars, om zich in het bizonder en openbaar onderwijs te onthouden van alles wat de zuiverheid der belijdenis en de Evangelische prediking in verdenking zou kunnen brengen, en tevens een aanmaning aan de kerkelijke besturen om toe te zien op het gedrag der Leraren, en op alle woelingen van onruststokers en geheime ophitsers, ten einde die door een tijdige en gepaste aanwending van de kerkelijke tucht beteugeld en geweerd worden'. De kerkeraad neemt het stuk voor kennisgeving aan en besluit van de wen-

ken en raadgevingen bij voorkomende gelegenheden gebruik te maken. Op de kerkeraadsvergadering van 11 september '36 was een stuk van *Berend A. Massier* cum suis ter tafel 'inhoudende verzoek om afscheiding van de Synodale Hervormde Kerk'. Daar dit schrijven van onttrekking niet voldeed aan de door de synode gestelde voorwaarden, werd het voorlopig terzijde gelegd. Dat Berend Massier zich hierdoor niet liet weerhouden en doorging, valt te begrijpen.

Helaas is niet meer bekend, wie de personen waren, die met hem het verzoek om afscheiding op de tafel der kerkeraad hadden gedeponeerd.

Hemmo Batjes zal er in ieder geval wel bij geweest zijn, daar deze zich reeds in 1835 bij de Afgescheidenen in Hellum had aangesloten. En ook *Geert Jans Schepel.*

Twee dagen nadat de hervormde kerkeraad bovengenoemd besluit genomen had, liet Schepel zijn op 16 juni '36 geboren dochtertje *Petrina* te Schildwolde dopen door ds H. de Cock (Zijn vrouw *Zwaantje Gerrits Timmer* wás inmiddels overleden). Het was het eerste kind uit Siddeburen, dat te Schildwolde bij de Afgescheidenen werd gedoopt.

In de hervormde kerk van Siddeburen waren een aantal verontrusten achtergebleven, van wie zich vooral *Harm Geerts Winter*, een vooraanstaand landbouwer te Siddeburen, roerde.[1]

In 1811 was hij diaken geworden, in 1819 voor het eerst ouderling en dit was hij met enkele onderbrekingen jaren lang gebleven. Hadden de kerkeraadsnotulen van 1836 voor het laatst over moeilijkheden met de separatisten gesproken, uit die van december '38 blijkt, dat ouderling *Harm G. Winter* al geruime tijd niet meer in de kerk kwam. De hervormde kerkeraad van Siddeburen vond de zaak ernstig genoeg om ze voor het klassikaal bestuur van Appingedam te brengen. Uit de stukken noteerden we: In het laatst van 1837 was Harm G. Winter weer tot ouderling gekozen, en op 1 januari '38 in dienst getreden. Het bleek al spoedig dat hij 'de partij der Separatisten' was toegedaan. Hij kwam niet meer in de kerk, omdat hij zich niet kon verenigen met de leer, die ds J. Begemann op de kansel bracht.[2] Deze had nl. gezegd, dat 'wij Paulus in de roem op het Kruis moeten navolgen'. Maar - aldus Winter - dit zou onbetamelijk zijn: 'We kunnen Paulus op lange na niet gelijkvormig worden'.

Ook het zingen van Evangelische gezangen, vooral van sommige die niet rechtzinnig waren, stuitte hem tegen de borst. Ds J. Begemann en ouderling Jannes van Sloten hadden nu een gesprek met hem, en zie.... 'hij kwam in zoverre tot inkeer, dat hij bij vernieuwing beloofde wederom de godsdienst bij te wonen, hetgeen hij ook gedaan heeft'. Maar in de zömer van '39 was hij weer ontrouw geworden, tot ergernis der gemeente. Bij herhaling had de koster hem uitgenodigd op de kerkeraadsvergadering te komen. Winter weigerde echter: kerkeraad en dominee konden bij hem komen, als ze wat te zeggen hadden. Het was duidelijk genoeg - meende de kerkeraad - dat Winter alle goede orde in de kerk verachtte. De pogingen hem weer op de kerkelijke weg te krijgen, hadden helaas schipbreuk geleden 'op de verregaande stoutheid en halsstarrigheid van deze man'.

Winter was toen 76 jaar oud. We hebben nergens gelezen, dat hij zich nog bij de Afgescheidenen heeft gevoegd.[3]

In het najaar van 1839 had de gemeente van Schildwolde het oog laten vallen op ds *K.S. van der Schuur* om hem als oefenaar te laten voorgaan. Toch heeft men die broeder gelaten waar hij was (in Delfzijl). Men heeft later nog last genoeg met hem gehad, toen hij zich in Siddeburen had gevestigd en daar in 1848 op eigen gelegenheid ging preken en verdeeldheid in de gemeente bracht. Zijn attestatie leverde hij niet in, omdat hij door de kerkeraad van Hoogeveen, waar hij predikant was geweest, onder censuur was gezet. Dat gaat niet, vond de classis Appingedam op 10 augustus 1848. Hij kan als gecensureerd lid worden ingeschreven en behandeld. Op 8 februari 1849 diende de zaak weer op de classis, want v.d. Schuur had opheffing van de censuur verzocht. Na rijp beraad werd die verleend en v.d. Schuur kon nu met attestatie naar Noord-Amerika vertrekken (zie Delfzijl). Telkens waren er wrijvingen en moeilijkheden tussen Siddeburen en Schildwolde. We kunnen samen geen dominee beroepen, klagen de notulen van Schildwolde van 4 januari 1849. Er is ‘nooit regte vereeniging geweest’. Het was waar. De Siddebuursters gingen niet in Schildwolde naar de kerk (de afstand was voor die dagen ook wel groot) en wilden weinig of niets bijdragen in de kerkelijke lasten. Ze kwamen bijeen in Siddeburen zelf. In 1850 klaagde Schildwolde bij de kerkvisitatie al weer, dat men in Siddeburen zondags gezelschap hield onder leiding van ouderling B. Massier nog wel.

Het moest maar tot een scheiding komen. Maar de classis had een dergelijk voorstel in 1849 al afgewezen, voornamelijk omdat Siddeburen te arm was.

Op 4 maart 1852 wordt op de kerkeraad van Schildwolde gesproken over het oefenen van *Harm Gelms* in het huis van Hemme Batjes in Oudeweeren, een buurtschap ten noorden van Siddeburen. En Gelms was nog wel van de kerk afgesneden! We herinneren eraan, dat deze Harm Gelms in het begin en reeds voor de Afscheiding een zeer bekend oefenaar in N. Pekela en omstreken was. Later kwam hij door zijn sympathie voor de opvattingen der Kruisgezinden in conflict met de Afgescheiden kerken, wat op een definitieve breuk uitliep.

Bij die oefening van Gelms in Siddeburen was ook ouderling Massier aanwezig geweest. Deze verklaarde op de kerkeraad, dat hij er slechts uit nieuwsgierigheid was heengegaan en beloofde - na vermaand te zijn - het niet weer te doen. Ook *Hemme Batjes* werd bestraft, evenals *Rijkert Jansen* die de zaak op touw had gezet.

Aan de moeilijkheden kwam een einde in 1857, toen de classis op de 21e mei de scheiding goedkeurde. Siddeburen was een zelfstandige gemeente en kreeg van Schildwolde nog f 150 mee. Reeds op 30 juli 1855 had ds van Gijssel van Schildwolde de eerste steen van 't Siddebuurster kerkgebouw gelegd, dat op 17 februari '56 was ingewijd. De eerste kerkeraad bestond uit de ouderlingen *B. Massier* en *R.J. Jansen*, de diakenen *L. v.d. West* en *H. Smedes*, terwijl *P.v.d. West* en *H. Steenhuis* als kerkvoogden

fungeerden. Ouderling *Berend Aaldriks Massier*, die toen 65 jaar was, heeft in alles wat we hebben verhaald, een grote rol gespeeld!

Eindnoten:

1 Harm Geerts Winter (1763-1848) was op 3 maart 1805 als lidmaat 'aangenomen' te Siddeburen. In 1805 trouwde hij met Elizabeth Andries Meijer en in 1814 hertrouwde hij op 51-jarige leeftijd met Ida Wierts Eelssema, de 57-jarige weduwe van Jan Klasens Oosterhuis. De families Winter, Eelssema, Oosterhuis e.a. waren toonaangevende boerenfamilies te Siddeburen.
2 Jacobus Begemann (1779-1850) heeft van 1802-1848 te Siddeburen gestaan.
3 Zijn schoonzoon Eitje W. Woltema, getrouwd met Winters dochter Rienke, is ook hervormd gebleven.

X Spijk

Spijk - circa 11 km ten noordwesten van Appingedam liggende - was omstreeks 1840 een afgelegen dorp, waarheen smalle kleiwegen leidden; in de winter bijna onbegaanbaar. De kom van deze agrarische plaats lag in een kring om de hervormde kerk met haar kerkgracht heengebouwd.

In de dagen der Afscheiding waren er slechts 440 inwoners, die van de verspreid liggende boerderijen niet meegeteld. Bijna iedereen vóór 1835 was hervormd; de 9 doopsgezinden hoorden onder Leermens.

Hoe stond het er nu met het kerkelijk leven voor? Helenius de Cock typeerde in zijn boek over het leven van zijn vader het godsdienstig leven in Spijk als volgt: in deze plaats heerste met betrekking tot de ware godsdienst ten laatste ‘een algemene dodigheid’. Veelzeggende woorden! Toch was in het goede dorp Spijk de begeerte naar het levende woord van God niet geheel verdwenen. In godsdienstige gezelschappen bleek die nog duidelijk aanwezig. Al ging die in 1835 net als in 't Zandt en Uithuizermeeden met excessen gepaard, een ‘opwekkingsbeweging’, die de ziekelijke kant opging.

Te Spijk - schrijft de Gouverneur in juni 1835 aan de minister van Eredienst - houdt men vergaderingen op het een of ander stuk land in de open lucht. Er lopen dan enige honderden mensen tezamen.

Hier staat een hoop volk, waarvoor er één bidt; daar wordt gezongen; ginds loopt en draaft men, en verder liggen er enigen geheel bewusteloos op de grond, en het geheel lijkt meer op een poppenspel dan op godsdienst, terwijl men somtijds tot middernacht en later volhoudt.[1]

Evenals in vele andere dorpen in de provincie werden ook in Spijk bij verschillende personen aan huis godsdienstige samenkomsten gehouden, wat weer aanleiding gaf tot justitiële activiteit. Uit correspondentie aanwezig in het archief van de Gouverneur der provincie, kwamen we hierover heel wat aan de weet. Daarom volgt hier het belangrijkste. Eerst een brief van W.P. Wiertsema, de burgemeester der gemeente Bierum (waartoe Spijk behoorde) aan de Gouverneur, van 17 januari 1835 (spelling en stijl zijn enigszins gemoderniseerd).

Hij heeft de eer te berichten, ‘dat ik van achteren heb vernomen, dat te Spijk een samenkomst van enige personen onder leiding van zekere Pot, woonachtig te Wetzing, moet hebben plaatsgehad.

Het gerucht heeft daarbij gelopen, dat het getal der samengelopenen beneden de twintig is geweest. Ik heb op dit gerucht de Bode tot onderzoek

uitgezonden en deze heeft mij, voor zover hij onderricht kon bekomen, wat soms moeilijk is, daar zij zeer geheim en bedekt hun vergadering in de nacht moeten gehouden hebben, bericht, dat er vergaderingen, maar beneden de twintig personen, hebben plaats gehad ten huize van *Klaas Simon Groenewolt* en *Gerhardus Hinderikus Busz*, beiden te Spijk.'[2]

Het volgende rapport geeft een mooi overzicht van de 'onwettige' godsdienstige vergaderingen:

'Aangaande de vergaderingen en godsdienstoefeningen der zogenaamde Separatisten, gehouden in het dorp Spijk, gemeente Bierum, kan worden opgegeven en bericht: dat er ten huize van *P.A. van der Werf*[3], kuiper van beroep, een bijeenkomst heeft plaatsgehad in de avond van de 31e december 1834, waar, zo gezegd wordt, maar 19 personen zijn gebleven, en een groot aantal vooraf huiswaarts gekeerd. Vervolgens is door de kleermaker *Pot* van Wetzing een redevoering gehouden en zijn er psalmen gezongen;

dat er de 2e januari 1835, in de avond, een samenkomst is geweest bij *K. Groenewolt*, alwaar wederom in het begin, huns inziens, te veel leden zijn geweest, waarom dan enigen zijn vertrokken, en om de twintig personen zijn gebleven en vervolgens door genoemde Pot een redevoering is gedaan en psalmen zijn gezongen.

Hier hebben, behalve meer anderen, bij de vensters gestaan, (de deuren gesloten) *Siemen Eitjes Doornbos, Jan Tomas Bronsema* en *Berend Haakman;* dat de volgende avond, de 3e januari 1835, er een grote vergadering is gehouden bij *Gerhardus Hinderikus Busz*[4], van wel 30 personen; ze is bij de vensters mede bijgewoond door *Hindrik Pieters Toppen, Eitje Simens Doornbos* en *Luitje Aljes Hoving*, waar ook door Pot een oefening is gedaan en waar ook psalmen zijn gezongen;

dat op de 23e van dezelfde maand, des avonds, al verder onder het houden van een redevoering door meergenoemde Pot, een bijeenkomst heeft plaatsgehad bij *Harm Frederiks Lalkens*, maar in klein getal; en in de avond daaraanvolgende, de 24e januari 1835, bij *Lambertus Hinderikus Busz*, mede in tegenwoordigheid van de genoemde oefenaar, en mede in klein getal. En eindelijk is er, de 25e januari 1835, in de avond, bij *Jacob Hindriks Tillema* een bijeenkomst geweest, waar veel volk schijnt te zijn geweest, omdat er 19 personen zijn gebleven, en verscheidene naar het dorp teruggegaan, als onder anderen *Hendrik Tammes Sebens, Ebel van der Laan*, landbouwers, en de kuiper *P.A. van der Werf* meergenoemd; ook is in een naastbij gelegen vertrek aanwezig geweest *Obbe Tonnijs Bos*, mede aldaar woonachtig, uit nieuwsgierigheid in stilte in huis geslopen.

Verder verzekeren de ingezetenen, nimmer de veldwachter of enige andere surveillance gezien of bespeurd te hebben; en dat er nog, bôhalve deze genoemde grote vergaderingen, ook gedurig kleine bijeenkomsten plaats hebben als bij *Kornelis Hinderikus Busz*[5], en meer anderen, met en zonder het opperbestuur van deze onwettige Leraar opgenoemd.

Nog is er een grote vergadering geweest bij Kornelis Hinderikus Busz van wel 30 à 40 personen, in de avond van de 30e januari 1835; hier is gezorgd,

dat er niet meer dan 20 personen in de kamer waren, maar het voorhuis, en mogelijk de andere kamer ook wel, is met mensen gevuld geweest. Hier heeft *Ebel van der Laan* een rede uitgesproken en er zijn psalmen gezongen en het heeft tot laat in de avond geduurd.

Ook heeft de burgemeester aan de assessor Offeringa gezegd, dat hij, burgemeester, zich hiermee niet wilde bemoeien, al zou het hem zijn post ook kosten. Men heeft niet de minste surveillance bemerkt te Spijk of in de gehele gemeente, niettegenstaande Pot zich daar bestendig ophoudt.

De burgemeester staat bekend als een groot voorstander der Cocksianen en geniet als burgemeester een slechte reputatie.'

Tot zover dit rapport. Uit een briefje van 'mijnheer Doornbos' aan R.T. Mees te Appingedam, gedateerd 7 februari 1835, putten we de volgende gegevens. We citeren:

Behalve meer andere, kleinere vergaderingen, zijn er te Spijk nog twee aanzienlijke bijeenkomsten geweest; één op wonsdag 4 februari 1835 in de avond bij *Melle Pieters Dijkema*, onder voorzitting van een zekere marskramer Hindrik Bos, zich te Spijk sedert 14 dagen ophoudende, bij welke gelegenheid psalmen zijn gezongen en een oefening is gehouden. De andere in de avond van 6 februari 1835 ten huize van *Aldert Derks Omta* onder dezelfde voorzitting én onder dezelfde verrichtingen; bij beide zijn omstreeks 20 personen geweest, althans bij de eerste zijn enigen teruggegaan; maar beide zijn met een godsdienstig oogmerk gehouden. Ook zijn er nog geen surveillanciën bespeurd, en men zei, dat er heden zaterdagavond een grote bijeenkomst zou wezen bij de ijzersmid; dit alles is uit echte bronnen geput en kan bewezen worden.

Nog moet ik berichten, dat de vrouw van Sterenberg[6] te Biessum (dochter van de burgemeester) in presentie van Offringa en mij, maandagavond gezegd heeft, dat Vader aan die woelingen en bijeenkomsten niets deed of wilde doen, als daar geen kwaad in stekende.

Op 9 mei 1835 schrijft burgemeester Wiertsema:

Niet zelden worden bij het dorp Spijk godsdienstige oefeningen gehouden in het land, waarbij zich veelal een talrijke schare nieuwsgierigen voegt. Gisteravond (28 mei 1835)[7] vond op het land van de landbouwer Lambertus Hendericus Busz te Spijk een dergelijke vergadering plaats van meer dan 300 personen, die zelfs door mensen van andere gemeenten, als van Delfzijl, Appingedam, 't Zandt en andere werd vergroot. Ik heb bij missive van heden no. 220 hiervan de heer Officier van Justitie te Appingedam kennis gegeven en verzocht mij in dezen voor te lichten wat zal dienen te worden gedaan ter wering dier vergaderingen. Ik acht mij verplicht Uw Excellentie hiervan te moeten berichten ten einde in dezen het nodige zal kunnen worden verricht ter voorkoming van onheilen.

Het is duidelijk, dat de burgemeester hier doelt op de samenkomsten in de

open lucht, waarin de excessen voorkwamen, vermeld in het reeds genoemde schrijven van de Gouverneur aan de minister.

Instituering - 25 september 1835

Blijkens een lijst, bijgehouden door de correspondent der kerken in Groningen, Friesland en Drente, E. Lindeman (één der eerste Groningse ouderlingen, later predikant o.a. te Warffum) vond de instituering der Afgescheiden gemeente plaats op 25 september 1835. Natuurlijk door de Cock. Deze maakte in de herfst van 1835 een rondreis door noordelijk Groningen en 'stichtte' toen niet minder dan 10 gemeenten. Nadere bizonderheden over de instituering in Spijk ontbreken helaas, mede doordat de kerkeraadsnotulen pas per 1 oktober 1838 beginnen.

Begin mei '37 schijnt de Cock enige dagen in Spijk te hebben vertoefd: op 2 mei doopte hij 5 kinderen en één volwassene (een 31-jarige man, van oorsprong mennist), de volgende dag 3 kinderen en 2 volwassenen (beiden overgekomen uit de doopsgezinde kerk, onder wie de 35-jarige vrouw van ouderling Willem Willems van der Ploeg) en op 4 mei nog een kind.[8]

In oktober 1838 treffen we de landbouwers *Lambertus Hindrikus Busz* en *Willem Willems van der Ploeg* als ouderlingen aan; *K. Groenewolt* is dan diaken. Wat later blijkt ook de ijzersmid *Jan L. Boelkens* ouderling te zijn en *K.J. Mulder* diaken. Nog wat later fungeert de jonge 'verwer' *Lammert Jans Schenkel* als ouderling en zijn *Hindrik Tammes Sebens* en *Harm F. Lalkens* diakenen.[9]

Dit zijn zo enkele namen van kerkeraadsleden uit de beginperiode, maar o wat is de prille Afgescheiden gemeente toen heen en weer geslingerd.

Naast de notulen van de kerkeraad verschaffen ook de rapporten van de kerkvisitatoren ons heel wat informatie. Om met de laatste te beginnen: In juni 1838 waren de ouderlingen *K. v.d. Schuur* en *E.R. Meijer* namens de classis Appingedam in Spijk op bezoek. Zoals ze dit in alle gemeenten deden, brachten ze ook hier het onderwijs ter sprake en wekten ze de kerkeraad op erop toe te zien, dat de kinderen niet de 'valsche scholen' bezochten 'opdat de verdervelijke leeringen aldaar, niet in de jonge harten worden ingeplant'. Maar - verzuchtten de visitatoren - de broeders hadden tot dusver niet gehandeld 'naar de les van Salomon'.

Bepaald netelig was de kwestie met diaken Klaas Groenewolt. Het ging over de vraag, die in meer gemeenten leefde: moet er in de kerkdienst - wanneer er geen dominee is - een preek worden gelezen of dient er te worden geoefend? Daarover heerste onenigheid. Het is bekend, dat iemand als ds Simon van Velzen sterk tegen het oefenen was gekant, maar dat de Cock er niet tegen was. Nu moet erkend worden, dat er onder de oefenaars soms rare apostelen zaten, die ondanks al hun goede wil, voor hun taak toch volkomen ongeschikt waren.

Groenewolt kwam als gevolg van dit twistpunt niet meer in de kerk. Naar de reden gevraagd, antwoordde hij de visitatoren 'omdat er gelezen wierde, en (hij) het dus niet konde rekenen Gods dienst te zijn. En dat ook nog

door een der Broederen ouderling in het gebed wierde uitgedrukt, dat hij de Oud-schrijveren nevens Gods Woord achte'.

Dit laatste punt wisten de visitatoren na hoor en wederhoor uit de weg te ruimen 'maar evenwel bleef K. Groenewolt bij zijn eerste gezegden nog staande houden, dat hij het lezen van een regtzinnige Preek in de gemeente voor geen Gods dienst erkende, maar dat er geoefend of een gedeelte uit Gods Woord door een uit hun midden moeste verklaard worden'. De visitatoren spraken als hun gevoelen uit, dat zij het oefenen niet geheel afkeurden en nog minder de uitlegging van Gods Woord, maar dat zij 'die zulks begeerden te doen de vereiste bekwaamheden moesten hebben, opdat zulks geschiede tot eere van God, en volkomen genoegen en stigting der gemeente'. En dit nu was bij K. Groenewolt niet het geval 'zoo dat wij (hem) zogten te overtuigen van zijn verkeerd gevoelen en eigen opdringing in de gemeente'. Het mocht niet baten. Nu raadden de visitatoren de kerkeraad aan hem te vermanen en hem na gebleken volharding te censureren 'opdat de gemeente niet geschokt en beroerd worde'.

Uit het kerkvisitatie-rapport van 1839 kunnen we aflezen, dat in de kring van de ambtsdragers geen liefde en eensgezindheid heersten en dat er 'verslapping' in de ijver te constateren viel. *Hindrik T. Sebens* beklaagde zich over de 'slokke of onachtzame' handelwijze van de kerkeraad. Vooral het jaar 1840 was vol moeite en verwarring. Ouderling *J.L. Boelkens* werd geschorst 'wegens zijn onbestendigheid'. Hij verklaarde 'niet met de kerk verenigd te zijn' en voegde zich bij de Kruisgezinden in Bierum, die in 1844 een officiële 'Kruisgemeente' stichtten en dus het kerkverband der Chr. Afgescheiden kerken verlieten.

Aldert Derks Omta, die 60 jaar lang als landbouwer achter Spijk heeft gewoond, weigerde in 1840 zich als ouderling te laten bevestigen 'dewijl hij zich ertoe onbekwaam bevindt'. Ook hij sloot zich bij de Kruisgezinden aan en was één der oprichters van de Kruisgemeente in Bierum. Hij is daar nog ruim 42 jaar als ouderling werkzaam geweest, de laatste paar jaar als oud-ouderling, een functie die vroeger wel voorkwam.[10]

Ook was daar in 1840 nog de kwestie met diaken *K.J. Mulder.* Eerst wordt hij bestraft, omdat hij een ergerlijk leven leidt (wat dit inhield, vermelden de notulen niet). Hij belijdt schuld, maar de zondag daarop is hij al weer niet in de kerk. Hij blijkt naar Delfzijl te zijn gegaan om oefenaar Medema te horen. Terwijl hij toch in de eigen kerk dienst moest doen. 'En was er geen in ons gezelschap geweest, die de vrijmoedigheid had gehad om dienst te doen, dan was ons gezelschap nog meer verstoord, ja verstrooid geworden', schrijven de notulen. De kerkeraad schorst hem nu als diaken. Merkwaardig! In december 1840 onttrekt hij zich aan de kerkeraadsvergaderingen, in januari 1841 is hij terug. Maar het eind is toch, dat hij als diaken verdwijnt. *Beene Lutjes Smit* neemt in september 1841 Mulders plaats als diaken in. In korte tijd dus twee diakenen en 1 ouderling geschorst. Al deze moeilijkheden vonden voor een groot deel hun oorzaak in de zuigkracht der Kruisgezinden, die niets moesten hebben van het vragen aan de

regering om als zelfstandige kerk erkend te worden. Kort en goed, ze wensten zich ‘bij de Dordtsche Gereformeerde Kerkstaat’ te houden.

Het spreekt haast vanzelf, dat er leden waren die zich door al die kwesties murw gebeukt voelden en terugkeerden ‘naar de Liberale kerk’ of ‘naar Egypte’ of ‘naar Babel’ zoals de notulen het uitdrukken. Er moest broodnodig een eigen dominee komen, zuchtte de kerkeraad. Die zou tenminste wat meer systeem in de bearbeiding der gemeente en door zijn gezag ook wat meer stabiliteit kunnen brengen, zo hoopte men. In de kerkeraad van 2 november 1840 handelden de broeders voor het eerst over ‘een Leraar te willen hebben’. Dan zwijgen de notulen enkele jaren over dit punt. Pas op 7 april 1843 komt de wens weer ter sprake ‘omdat er velen zijn die met de vrijheid niet verenigd zijn’. Weer 1½ jaar later formeert men op een gecombineerde vergadering met de ouderlingen van Bierum een 6-tal. Maar pas op 4 augustus 1845 wordt door de kerkeraden van Spijk en Bierum, d.w.z. de leden die zich niet bij de Kruisgezinden hebben gevoegd, *ds J. Epping* van *Ulrum* beroepen. Hij bedankt. Nu, dan eerst een kerk bouwen, denkt de kerkeraad blijkbaar. En dat doel wordt snel bereikt. Werd op 22 september 1845 tot kerkbouw besloten, op 6 oktober reeds zijn ‘de fundamenten gegraven en de fondamentstenen gelegd’. De ouderling *Lambertus Hindricus Busz* verrichtte de plechtigheid. Helaas had hij nog slechts enkele weken te leven, want nog geen maand later - op 3 november - moesten de broeders hem begraven. Hij heeft de nieuwe kerk, die op 2 december 1845 door de consulent ds de With van 't Zandt werd ingewijd, niet meer mogen zien. Ze heeft gestaan achter de tegenwoordige.

Ds J.R. Kreulen (1846-'49)

Nu probeert de kerkeraad opnieuw een dominee te krijgen. Nog diezelfde 2e december komt er een drietal. We horen van dit tal verder niets, maar op 2 maart van het volgend jaar (1846) wordt ds J. Epping voor de tweede maal beroepen. Hij bedankt weer. De kerkeraad gaat door.

Uit het 3-tal J.R. Kreulen, K.J. v. Goor en G. Mos komt op 1 juni 1846 ds Kreulen met 22 van de 23 uitgebrachte stemmen uit de bus. Hij neemt het aan (honorarium f 480 per jaar) en op 23 augustus doet hij zijn intree met 2 Cor. 5:19-21, na bevestigd te zijn door ds de With met Jes. 62:6 en 7. Gemakkelijk was het pastorale werk voor de dominee niet, integendeel. 's Winters moest hij maar zien hoe hij over moeilijk begaanbare kleiwegen (met 's avonds het flakkerende en walmende licht van een ‘schienvat’ als enig licht op zijn pad) de huisjes en boerderijen bereikte, waar zijn ‘kinderen in verstand en boosheid’ woonden.

Enkele illustraties mogen hier volgen. Telkens weer moest de kerkeraad ‘onrustige leden’ - de uitdrukking is uit de notulen - vermanen. Want het al of niet aanvragen van erkenning als kerk bij de hoge overheid bleek een heet hangijzer in deze streek, waar de Kruisgezinden zo talrijk en sterk waren.

In december 1846 besloot de kerkeraad de knoop door te hakken en spoedig de vrijheid aan de koning te vragen. Deed men het niet, dan moest

men ook nog meebetalen aan de verbouw van de hervormde pastorie en kerk. Zo'n besluit betekende natuurlijk weer wind in de zeilen van de Bierumer Kruisgemeente, waarbij zich, - zoals we zagen - ook verscheidene Spieksters hadden gevoegd of dreigden te voegen. Nog in februari 1847 vraagt de kerkeraad advies aan de classis inzake de leden, die over de ‘vrijheid’ bezwaard zijn en ‘daardoor in opstand tegen de gemeente leven of zich daaraan geheel onttrekken’. Bij K.B. van 17 oktober 1847 wordt de Afgescheiden gemeente van Spijk door de regering erkend.

In maart 1847 kwam de kerkeraad met het plan om op de eerste donderdag van iedere maand 's avonds om 7 uur een biduur te houden met het oog op de ellendige toestand in de kerk en in het land, tengevolge waarvan vele geloofsgenoten naar Amerika emigreerden. In december 1849 was daar het geval van een vroeger lid, die volgens de notulen ‘op de hobbel was geraakt’.

Hoewel hij al bijna vier jaar in Spijk woonde, had hij nooit een attestatie ingeleverd en hij wilde nu zijn beide kinderen laten dopen. Hij werd op de kerkeraad ontboden en daar antwoordde hij bevestigend op de vraag, of hij van oordeel was dat ‘bij ons de ware kerk en leer was’. Zijn kinderen mochten nu gedoopt worden, als hij het tekort aan zijn crediteuren had voldaan en met zijn vrouw opnieuw belijdenis afgelegd.

Dit waren zo enkele zaken, die ds Kreulen in zijn ambtsperiode te behandelen kreeg. Na 3 jaar de gemeente van Spijk te hebben gediend, vertrok hij naar Wildervank. Spijk bleef nu niet minder dan 8 jaar vakant en dan komt in 1857 ds H. v.d. Veen uit Delfzijl over, die bijna een kwart eeuw (1857-1881) predikant in de gemeente van Spijk, in combinatie met die van Bierum is geweest. Hij ligt in Spijk begraven.

Eindnoten:

1 Bos II, 240.

2 Op 27 juli 1820 trouwden te Bierum: Wiert Pauwels Wiertsema, 52 jaar, geb. 15 aug. 1767 te Wirdum, koopman te Bierum, weduwnaar van Frouwke Jans, en Tetje Jans Wieringa, 59 jaar, geb. te Heveskes 1761, weduwe van Jan Berends Wolthuis. Deze Wiert Pauwels Wiertsema was van 1812-1848 burgemeester van Bierum. Hij overleed 21 december 1848 te Bierum, 81 jaar oud.
De 33-jarige K.S. Groenewolt was de zoon van de heel- en vroedmeester en in 1823 op 21-jarige leeftijd getrouwd met de 21-jarige landbouwersdochter Lizebeth Jans Bouwman uit Uithuizermeeden. Hij was een zwager van Aldert Derks Omta.

3 Pieter Alberts van der Werf, kuiper, trouwt op 30 december 1814 te Bierum op 29-jarige leeftijd met Dieuwerke Derks, 16 jaar, een landbouwersdochter uit Garsthuizen.

4 Op 6 januari 1818 trouwen te Bierum Gerhardus Henderikus Busz, 32 jaar, boerenknecht en Jantje Klaassens Ruge, 41 jaar, landbouwersche te Spijk.

5 De landbouwerszoon Kornelis Hinricus Busz trouwt 8 maart 1826 te Bierum op 26-jarige leeftijd met de 26-jarige Trijntje Everhardus Deddens, een landbouwersdochter uit Spijk.

6 Op 30 december 1819 zijn te Bierum getrouwd: Renger Nikolaas Sterenberg, 26 jaar, gedoopt te Godlinze 20 oktober 1793, zonder beroep wonende te Bierum, zoon van Nikolaas Sterenberg, Landbouwer te Godlinze (overleden) en Anje Rengers Doornbos, wonende te Godlinze, en Geertje Wierts Wiertsema, 25 jaar, gedoopt te Oosterwijtwerd 22 juni 1794, zonder beroep te Bierum, dochter van Wiert Pauwels Wiertsema, koopman van beroep te Bierum, en Frouwke Jans.

7 Hemelvaartsdag.

8 De 6 dopelingen van 2 mei '37 waren: Battruida - d.v. Johannes Daniels Bolt en Aafke Eeuwes van Dijken, wonende te Spijk. Trijntje - d.v. Jan Klaassens Mulder en Trijntje Ypes van Buren te Spijk. Derk - z.v. wijlen Pieter Alberts van der Werf en Dieuwke Derks te Spijk. Barberdina - d.v. Kornelis Pieters Bos en Wiepke Geikes Slagter te Godlinze. Luitje - z.v. Alle Luitjes Smit en Anje Jakobs Wedde te Spijk. Eitje Sebes Nienhuis - oud 31 jaren, van oorsprong mennist.
Op 3 mei '37 werden gedoopt: Klaas - z.v. Aldert Derks Omta en Willemina Simons Groenewolt te Spijk. Tamme - z.v. Willem Willems van der Ploeg en Derktje Tunnis v. Hoorn te Spijk. Pieterke - d.v. Hinderk Festers Veltman en Komelske Pieters Bolt, te Spijk. Derktje Tonnis v. Hoorn - d.v. Tonnis Tammes v. Hoorn, oud 35 jaar, van oorsprong mennist, Klaaske Sebes Nienhuis - d.v. Sebe Nienhuis, oud 21 jaar, van oorsprong mennist.
Op 4 mei '37 werd nog gedoopt: Berend - z.v. Kornelis Pieters Hein en Jantje Berends Westenberg, te Bierum.

9 Op 29 november 1814 trouwen te Bierum Lambertus Hindrikus Busz, 21 jaar, boerenzoon, wonende te Spijk en Korneliske Jans Burema, 19 jaar, een landbouwersdochter uit Spijk.
Op 7 juni 1819 huwen in Bierum Willem Willems van der Ploeg, 19 jaar, landbouwerszoon te Spijk en Derktje Tonnis van Hoorn, 17 jaar, landbouwersdochter ‘geboren onder de Doopsgezinde Gemeente van Zijldijk’.
Jan Luitjes Boelkens, ijzersmid te Spijk, trouwt op 23 september 1829 op 37-jarige leeftijd te Uithuizen met de 33-jarige Anje Gerlofs Kranenborg. Te Uithuizermeeden trouwen op 8 december 1841 de 26-jarige verwer Lammert Jans Schenkel met Antje Eitjes Werkman, 27 jaar.
Op 7 april 1826 trouwen in 't Zandt Hindrik Tammes Sebens, 31 jaar, boerenknecht en Martje Rengers, 33 jaar, weduwe van Hindrik Kim.
In Bierum huwen op 2 juli 1822 Harm Fredrik Lalkens, 34 jaar en Wipke Jans Bos, 42 jaar, landgebruikersche.

10 Aldert Derks Omta trouwde in 1823 in Bierum op 27-jarige leeftijd met de 22-jarige Willemina Simons Groenewolt, dochter van een heel- en vroedmeester.

XI Stedum

Midden in de vlakke bouw- en weilanden ligt op een wierde het oude en grote dorp *Stedum*. Reeds vanuit de verte valt de zadeldaktoren van de fraaie middeleeuwse kerk op, overigens sprekend gelijkend op die van Loppersum, enige kilometers verder gelegen. Van de bewoners van Stedum bleef tot op onze dagen de naam leven van Adriaan Clant, heer van de borg Nittersum, afgevaardigde van Stad en Lande bij de vredesonderhandelingen, die in 1648 uitliepen op de vrede van Munster, waarmee de Tachtigjarige oorlog werd beëindigd. Zijn marmeren graftombe in de hervormde kerk van Stedum is vervaardigd door niemand minder dan Rombout Verhuist. Minder bekend is de naam van jonker Johan Ruffelaert, van Stedum, die als ouderling op de nationale synode van Dordrecht 1618/19 aanwezig was. Hij woonde op de boerderij het Woel, gelegen even ten noorden van de spoorlijn, vlakbij de huidige overweg.

Laten we ons nu echter bepalen tot de dagen der Afscheiding. Omstreeks 1840 telde het dorp nog 670 hervormden met als predikant *Willem Diderik van Halsema* (1771-1862), die in 1840 dus al 69 jaar oud was en van 1815 tot zijn emeritaat in 1846 in Stedum heeft gestaan. Daarvoor diende hij de kerken eerst van Weiwerd, daarna van Uitwierde. Hier maakte hij het beleg van Delfzijl mee en in Stedum - zoals we zullen zien - de Afscheiding. Zijn naam is nog niet in vergetelheid geraakt dank zij een Kroniek, die hij bijhield van 1784-1854 en die door zijn vader, een rechtsgeleerde en heer van Rusthoven te Wirdum, was begonnen met het jaar 1769. Ds van Halsema moest niets van de Afscheiding hebben. In zijn Kroniek spreekt hij over ‘de secte der separatisten’.

Instituering 24 april 1836

De afscheiding in Stedum vond plaats op zondag 24 april 1836, toen onder leiding van de Cock de gemeente geïnstitueerd werd op de eenzaam gelegen boerderij van *Jan Lubbers Bos*, aan de zg. Drieborgsterlaan, een landweg die nu nog ligt tussen de Jensemaheerd en de hofstede van P. van Hoorn (da boerderij van Bos is al lang afgebroken). Waarschijnlijk kwam men op deze moeilijk bereikbare plaats samen om verstoring der godsdienstoefening van de kant van de politie te voorkomen.

Daar bevestigde de Cock die 24e april de beide ouderlingen *Jan Lubbers Bos*, 47 jaar, landbouwer en *Jacob Wibbes Haverkamp*, 42 jaar, kleermaker.

De 2 diakenen werden: *Hindrik Tobias Helenius*, 30 jaar, schoenmaker en *Albert Pieters Slager*, 32 jaar, boerenknecht.

De kerkeraad was dus maar klein, de gemeente trouwens ook; aanvankelijk sloten zich slechts 14 personen aan[1]. Toch werd van de ouderlingen meer gevergd dan we oppervlakkig zouden denken. Ze hadden de dorpsgeest en ook de overheid tegen zich. De uiterste voorzichtigheid was geboden. Daar de gemeente vakant was, moesten er elke zondag preken worden gelezen. Misschien viel de keus daarvan niet altijd even gelukkig uit. De kerkvisitatoren rapporteren tenminste in 1840, dat ouderling J.W. Haverkamp de kerk te lang aanhoudt. De classis vermaant hem nu zich te houden aan de gewone regel: een dienst van twee uur. Maar Haverkamp weigert deze raad op te volgen. Was hij een eigengereid man? In de lidmatenlijst van 1846 staat achter zijn naam 'teruggekeerd' wat moet betekenen dat hij weer hervormd is geworden.

Hoe zwak het begin was, leren ons weer de notulen en kerkvisitatierapporten van de classis Appingedam. De 9e september 1836 dient ouderling J.W. Haverkamp op de classis een klacht in tegen zijn mede-ouderling J.L. Bos, wegens wangedrag. Bos zal worden vermaand. In 1838 blijkt tijdens de kerkvisitatie, dat er in Stedum nog geen catechisatie is gegeven of huisbezoek gedaan.

'Verder zijn de ouderlingen vermaand om hunne kinderen te onthouden van de valse leeringen in de scholen, als ook dat zij hierover de gemeente zouden onderhouden om niet alleen voor hun zelven, zich te onthouden van verderfelijke leeringen, maar ook hun zaad'. Weer een bewijs, dat de eerste Afgescheidenen al dadelijk het grote belang van gereformeerd onderwijs inzagen. De visitatoren ds P. Dijksterhuis met de ouderlingen E.R. Meijer (Wittewierum) en J. Nienhuis (Garrelsweer) constateren in 1840, dat er in Stedum nog geen kerkeraadsboek is (het notulenboek begint pas in 1841).

In 1841 wordt op de classis gerapporteerd, dat in Stedum zowel de ouderlingen als diakenen 'slap in hun dienst zijn'. De gemeente groeit in het begin slechts langzaam en kan zich - mee doordat ze nog niet door de regering is erkend - niet ontplooien. Steeds dreigt de vervolging en het gemis van een centrale vergaderplaats laat zich pijnlijk voelen.

Erkenning

In 1843 gaat men dan eindelijk over tot het verzoeken om de koninklijke vergunning en men verwerft die ook aan het eind van het jaar, 10 dec. '43. Deze in Den Haag berustende aanvrage is eigenhandig getekend door 5 kerkeraadsleden en 34 lidmaten. De 5 ambtsdragers waren:

1. de oefenaar *Arent Hiddo Wessels* (1814-'88), zoon van een schoolmeester uit Uithuizen, hij was ondermeester in Uithuizen en 'schrijver' bij burgemeester Nanninga te Uithuizen geweest. Van 1843-'48 diende hij de Afgescheiden kerk van Stedum als oefenaar. In 1848 werd hij predikant in Rijnsburg op art. 8 K.O., waar hij in 1880 met emeritaat ging. Voor

f 120 per jaar verschafte de (latere) ouderling Jacob Pieters Pilon hem in Stedum kost en inwoning.
2. ouderling *Krijn Luitjes Pilon*, 29 jaar, turfschipper
3. ouderling *Berend Klasens Post*, 52 jaar, landgebruiker
4. diaken *Zacharias Hindriks Kwint*, 37 jaar, schoenmaker
5. diaken *Hindrik Freerks Dijkema*, 42 jaar, boerenknecht

De hervormde kerkeraad had met lede ogen de dreiging der erkenning van de Afgescheiden kerk aangezien. Om deze zo mogelijk nog te voorkomen, had hij de 29e mei 1843 een brief naar de Gouverneur gestuurd, waarin min of meer verachtelijk over de Afgescheidenen wordt geschreven en waarin de hoop wordt uitgesproken, dat de hervormde gemeente 'opgebouwd door de leraren Oudeman, Corstius[2] en de tegenwoordige leraar' niet nog meer in opspraak en verwarring wordt gebracht; 'hetwelk doende in onze extra vergadering in de consistorie kamer te Stedum, gehouden 22 mei 1843'.

w.g. *W.D. v. Halsema*, pred. te Stedum, *H.C. Smit*, ouderling, *J.T. Doornbos*, boekhouder diaken, *A.W. Hofman*, mede diaken.[3]

Deze brief had niet de uitwerking, die de kerkeraad hoopte. Na de erkenning was voor de Afgescheidenen het samenkomen in particuliere woningen her en der nu afgelopen. In de eerste jaren hadden ze wel vergaderd in het huis van kleermaker *Jacob W. Haverkamp*, in de schuur van de turfschipper *Pieter Jacobs Pilon* (achter het huis op de hoek van de Bedumerstraat en de Kampweg; deze Pilon was in 1839 op 69-jarige leeftijd overleden) en in het schuurtje van *Barteld Hindriks Swieringa*, een korenschipper, die woonde in het huis Adriaan Clantstraat 1.[4] Haverkamp en Pilon waren buren. We merken hier nog op, dat de huidige Adriaan Clantstraat ligt aan een gedempt stuk van het Stedumer Maar (de dorpsvaart). In de onmiddellijke nabijheid van Swieringa's huis was een 'zwaaigat' voor schepen.

Kerk

Naast Swieringa woonde ouderling *Berend K. Post*, in het perceel nu A. Clantstraat 3. Deze broeder stelde zijn schuur tegen een vergoeding van f 10 per jaar voor de gemeente beschikbaar. Later werd het huis pastorie; de schuur was al in 1844 een kerkje geworden. In 1854 brandde dit af, maar het werd weer op dezelfde plaats opgebouwd. Dit kerkje deed dienst tot 1876, in welk jaar de kerk aan de Bedumerweg verrees, toen nog zonder galerij en orgel. De aanbesteding vond plaats tegen een som van f 8878, de pastorie zou f 7075 moeten kosten. In 1890 kwam er een galerij, aanbesteed voor f 586 en het volgend jaar kon de gemeentezang worden begeleid door een orgel, dat voor f 250 van de R.K.-kerk in Kloosterburen was gekocht (de kosten van overbrenging bedroegen f 300). In 1919 kwamen er een paar lokalen bij de kerk en in 1928 werd deze met 5 meter verlengd.[5]

Ds F. Hulst (1855-'58): Pas in 1855 kreeg de Afgescheiden gemeente van

Stedum haar eerste predikant. Het was kand. F. Hulst, die zich op 22 april 1855 aan de gemeente verbond en in 1858 weer vertrok. Dat hij in dit jaar een beroep naar een andere gemeente aannam, zal wel verband houden met de aanklacht, die de classisvergadering van 12 augustus 1858 via een stapel brieven uit de gemeente Dalfsen te behandelen kreeg: ds Hulst zou trouwbeloften, gegeven aan een zuster te Dalfsen, hebben verbroken. Hij verdedigde zich met de mededeling, dat hem uit haar brieven was gebleken, dat zij hem niet uit liefde nam, maar om in de pastorie een mooi leven te hebben. Daarop had hij de belofte verbroken om een andere vrouw te kunnen zoeken, wat hem ook was gelukt. De classis stelde hem in het gelijk.

Laten we deze schets mogen besluiten met de vermelding, dat de Afgescheiden gemeente van Stedum - volgens het lidmatenboek - in 1845 totaal 66 zielen telde, als volgt verdeeld: 4 ouderlingen, 2 diakenen, 2 kerkvoogden, verder nog 29 belijdende en ook 29 doopleden.[6]

De leden, in Westeremden woonachtig, gingen in 1856 kort na de komst van ds Hulst, van Garrelsweer over naar Stedum.

Eindnoten:

1 Het waren: Jan Lubberts Bos, Jacob Wibbes Haverkamp, Hindrik Tobias Helenius, Albert Pieters Slager, Abraham Jans van der Kooi, Hindrik Freerks Dijkema, Jan Jans Kuipers, Hillechien Jans Bos, Antje H. Noordhoek, Aafke Pieters Kol, Anna van Wartum, Hillegien Roelfs Nieborg, Leentje Hindriks Meter, Jantjen Geerts Bakker.

2 A. Oudeman, pred. te Stedum 1769 (gekomen van Garsthuizen), overleden 1800. M, Corstius Mzn., 1801 gekomen van Kirkwerum (O.-Fr.), vertrokken naar Beerta, 1815. W.D. van Halsema, 1815 gekomen van Uitwierde, emeritus 1846, overleden 1862.

3 Archief Kabinet Gouverneur (R.A. Groningen).

4 Deze 3 plaatsen noemt de brief van de hervormde kerkeraad van 29 mei 1843 aan Je gouverneur.

5 We hebben deze gegevens te danken aan een getypt referaat van de heer R. Smit, gehouden in een gemeentevergadering te Stedum in 1953. Ook de herdenkingsrede van ds L. ten Kate, de 24e april 1936 n.a.v. het 100-jarig bestaan van de Geref. kerk van Stedum uitgesproken, leverde enige bizonderheden op.

6 De ouderlingen waren toen A.H. Wessels, B.K. Post, J.P. Pilon en K.L. Pilon; de diakenen S.H. Kwint en J.J. Kuipers; de kerkvoogden P.H. Noordhoek en K.P. Pilon.

XII Uitwierde

Uitwierde ligt enkele kilometers ten noordwesten van Delfzijl. Tot dit dorp behoort de buurtschap Biessum, ook op een wierde gelegen (zonder kerk). Vroeger waren er veel fruitbomen. Er was zelfs een jaarlijkse pruimenmarkt. Momenteel is die buurtschap sterk in verval, nu de ene boerderij na de andere wordt afgebroken en Delfzijl zich al tot deze wierde heeft uitgebreid.

In de Afgescheiden kerk van Uitwierde was de landbouwer *Geert Geerts Poelman* (1789-1855), wonende te Biessum. de belangrijkste figuur.[1] De godsdienstoefeningen werden gehouden in zijn woning en schuur te Biessum. Hij was de vader van ds *Harm Geerts Poelman*, die in 1846 hertrouwde met Frouwe Venema, de weduwe van ds H. de Cock, en in 1854 overleed.

Uit de beginjaren van de gemeente leveren slechts de kerkvisitatie-rapporten ons enkele gegevens op, die overigens niet onbelangrijk zijn. Op 28 juni 1838 stellen de visitatoren E.R. Meijer en K. v.d. Schuur aan de kerkeraadsleden de vraag, of zij zichzelf en de gemeente ‘opwekken tot oefening en aanwas in Godzaligheid’ en of ze vooral ‘aanspoorende zijn tot huisoefeningen’. De broeders moeten erkennen, dat ze hierin nalatig waren en ‘dat het zeer slap toeging’. De visitatoren wekken hen nu op deze ‘bijzonder noodzakelijke en zeer voordeelige plicht’ na te komen en vermanen hen ‘vooral bij het gebruik van de spijze, de naam des Heeren opentlijk aan te roepen, en een gedeelte uit Gods Heilig Woord voor te lezen’. En dat zij als voorgangers in de gemeente met woord en daad daartoe moesten opwekken en aansporen.

Ook spraken de visitatoren nog met de kerkeraad ‘over het onderwijs der kinderen, zoo als het thans in de algemeene scholen plaats heeft, en dat ieder huisvader van die valse en verderflijke leeringen zijn kinderen moeste onthouden, opdat hij getrouw moge zijn aan den Heere volgens zijn belofte, in de doop gedaan, aan Hem die getrouwheid eischt’. Het volgend jaar (1839) rapporteren de visitatoren ‘tot onze blijdschap alles wel bevonden en bleek hier te zijn een bizondere liefde en eenigheid des harten’. In 1840 worden de ouderlingen weer vermaand ‘zwak zijnde in de huisbezoekingen’ en in 1841 lezen we opnieuw de klacht, dat de kerkeraadsleden nalatig zijn ‘in huisvaderlijke pligten, als in het openbaar bidden en lezen’. Dat er gereformeerde vaders zijn, die aan tafel niet hardop (durven) voorgaan in gebed, is ook nu nog geen uitzondering.

In 1842 vragen de Afgescheidenen van Uitwierde en Holwierde aan de ko-

ning de erkenning als wettige kerk en krijgen die bij K.B. 23 november 1842. Hieruit blijkt, dat behalve in de woning en schuur van G.G. Poelman te Biessum ook kerk gehouden werd ‘in het binnenhuis der behuizing van de landbouwer *Klaas Klaassens Hofstee* te *Lutjeburen* onder Holwierde’. De kerkeraad bestond toen uit de ouderlingen *Geert G. Poelman, Andries Pieters Groothof* (landbouwer te Uitwierde) en *J.J. Smit* (landbouwer in Lutjeburen). Diakenen waren *Cornelis Geerts Bos* (landbouwer te Biessum) *Klaas Jans Vos* (landgebruiker, wonende te Uitwierde) en *K.K. Hofstee* (landbouwer te Lutjeburen).

De aanvraag was ondertekend door 46 personen. Uiteindelijk bleek de gemeente te zwak om op eigen benen te blijven staan. In 1846 is er al sprake van om gecombineerd met Delfzijl, een predikant te beroepen. Voorlopig komt het niet verder dan dat ds Th. de With te 't Zandt, consulent wordt van Delfzijl en Uitwierde.[2]

In 1850 rapporteren de kerkvisitatoren, dat te Uitwierde geen huisbezoek is gedaan ‘wegens onvrijmoedigheid’. Twee jaar later vernemen we, dat er pogingen worden aangewend om Lutjeburen (Uitwierde) met Delfzijl te combineren.

In ditzelfde jaar (1852) wordt bepaald dat de combinatie in zal gaan, zodra er een nieuwe predikant bevestigd is. Dit wordt in 1853 ds *J.H. v.d. Veen.* De gemeente Uitwierde heeft dus als zelfstandige gemeente bestaan van 1836 tot 1853.

Eindnoten:

1 Zijn grafsteen, evenals die van zijn vrouw Aagtje Harms Veenkamp (1796-1858), ligt nog op het kerkhof te Uitwierde. (K. ter Laan - H.J. Jansonius - Gedenkwaardigheden, 143, - Bedum, 1973).

2 Not. classis Appingedam, 3 september 1846.

XIII Wirdum

Wirdum ligt 5 km ten westen van Appingedam. De kom van het dorp, op een wierde gelegen, telde in de Afscheidingstijd slechts 44 huizen en 260 inwoners[1]. Wanneer we het gehucht *Eekwerd* erbij rekenen, komen we op 72 huizen en 430 inwoners. De 'edele heerd' *Bolhuis*, die vroeger op Eekwerd stond, is in 1845 afgebroken. Ze was de geboorteplaats van de kroniekschrijver *Abel Eppens.* Dichtbij het dorp Wirdum stond de borg *Froma.* Ongeveer 10 jaar lang heeft in Wirdum een zelfstandige, Afgescheiden gemeente bestaan. We lezen in de notulen, dat door ds H. de Cock voor de eerste maal in Wirdum is gepreekt op 22 september 1835, op de oude Steenhuisheerd.[2] Dit was de boerderij van *Anje Cornelis Bos*, weduwe van *Jacob Smit*.[3] De Cock preekte daar over Romeinen 16:17 en 18. Zeven personen kwamen tot afscheiding.

Ruim een maand later, op zaterdag 24 oktober 1835, was de Cock weer in Wirdum, bij *Pieter Meinderts Meijer*, een hoogbejaard landbouwer, wonende bij de Wirdumer draai. Hier preekte hij over Efeze 5:8: Want gij waart eertijds duisternis, maar nu zijt gij licht in den Heere: wandelt als kinderen des lichts.

Na afloop ging men tot instituering der gemeente over. Tot ouderling werd gekozen *Siemon Tjarks Ebels* en tot diaken de 35-jarige landbouwer *Jan Roelfs Meijer*, een broer van de bekende Afgescheiden ouderling *Egbert Roelfs Meijer* van *Wittewierum*, boer op 'Bloemhof'. Men vergaderde in de beginperiode gewoonlijk op de (oude) Steenhuisheerd, dus bij *Anje Cornelis, wed. Smit*, of bij de landbouwer *Jan R. Meijer*, die blijkbaar samen met de oude Pieter M. Meijer bij de Wirdumer draai woonde. Enkele jaren later (1839) huurde men een vaste vergaderplaats bij *P.H. Wiersema* te Wirdum tegen betaling van 50 cent per zondag en 20 cent voor een weekdag.

Af en toe komt de Cock preken en de sacramenten bedienen. Ook wel eens om ruzies zo mogelijk bij te leggen. Want dit was helaas ook nodig. Al op 5 mei 1836 (de gemeente was nog maar een goed half jaar geleden 'gesticht') krijgt diaken Jan R. Meijer op een gemeentevergadering te horen, dat hij een leugenaar is en bijt Willem H. Tillema ouderling Ebels toe, dat deze 'zijn mond moest uitschrabben'. Op de kerkeraadsvergadering van *23 juli 1840* zijn in aanwezigheid van de Cock 'enige onenigheden beslist'. Minder succes hebben ds *P.M. Dijksterhuis* en ouderling *Boukema*, beiden van *'t Zandt*, die in opdracht van de classis Appingedam

op de kerkeraad ten huize van wed. P.M. Meijer aanwezig zijn om een erfeniskwestie tot een oplossing te brengen.

Helaas verschaffen de magere kerkeraadsnotulen ons weinig nieuws over het wel en wee der gemeente uit die tijd. Vanaf 12 december 1836 volgt een lange reeks van notulen, waarin alleen nog maar wordt gemeld, dat men gezongen en gebeden heeft. En in 1838 blijkt er bij het bezoek van de kerkvisitatoren *E.R. Meijer* en *J. Nienhuis* zelfs helemaal geen 'kerkeraadsboek' meer te bestaan. Van *attestaties* maakte men geen werk; ze werden gegeven noch gevraagd. Dit was voor de visitatoren een gerede aanleiding de ambtsdragers er ernstig op te wijzen, dat zij volgens de kerkenorde 'een kerkeraadsboek behoorden aan te leggen, waarin alles worde aangeteekend, wat op de kerkenraad verhandeld wierde' en dat ze van buiten niemand aan het Avondmaal mogen toelaten dan wie een attestatie had ingeleverd.

Gelukkig worden we - wat het kerkelijk leven betreft - wat wijzer door de bewaard gebleven kerkvisitatie-rapporten. Wanneer de bovengenoemde visitatoren op 2 juli 1838 Wirdum bezoeken, moeten ze constateren, dat de catechisaties 'wierden nagelaten'. Daarin krijgen de kerkeraadsleden de opwekking te horen, dat ze de catechisaties zowel voor ouden als jongen trouw moeten verzorgen, 'en dat zij moesten bedenken, dat dit in deze dagen onder het Kruis, op hunne schouderen ruste'.

Ook werd aan de ambtsdragers de vraag gesteld of zij zichzelf en de gemeente opwekken 'tot oefening en aanwas in Godzaligheid en vooral aansporende zijn tot huisoefening'. De broeders moesten antwoorden, dat ze op dit punt in het algemeen nalatig waren, waarop de visitatoren hun 'de nuttigheid en noodzakelijkheid zoowel als de stigting' onder het oog brachten 'om dagelijks bij het gebruik der spijze, den naam des Heeren aan te roepen, en een stuk uit Gods Woord te lezen, waartoe zij dan ook in de huisbezoekingen, de gemeente vooral moesten aansporen, als een middel in den hand des Heeren, tot aanwas in Godzaligheid'.

Over het feit, dat de kinderen 'nog in de valse scholen' gingen, merkten de visitatoren op, dat de kerkeraad er vooral voor moest zorgen 'dat de jonge kinderen niet in de valse en ketterse leer wierden onderwezen'.

Op 24 juni 1841 zijn ds Medema (van Schildwolde) en ouderling E.R. Meijer op bezoek. Eerst moeten de ouderlingen buiten staan. De diakenen vertellen dan, dat de ouderlingen in de afgelopen winter geen catechisatie hadden gegeven, en dat ze in het brengen van huisbezoek en in het bestraffen en vermanen en in het aansporen tot Godzaligheid 'zoo huiselijk als partikulier' maar 'slap' geweest waren.

Op hun beurt verklaren de ouderlingen - de diakenen zijn nu even weggegaan - dat de diakenen nalatig waren in het bezoeken der armen. Natuurlijk volgen er weer vermaningen van de zijde der visitatoren.

In 1844 - het jaar waarin de gemeente van Wirdum opgaat in die van Garrelsweer - lezen we weer over 'slapheid in de huisbezoekingen'. De lezer merkt hoe zwak - organisatorisch gezien - de gemeente was.

Keren we nu terug naar de kerkeraadsnotulen. Werden bij de instituering op 24 okt. 1835 *Siemon T. Ebels* ouderling en *Jan R. Meijer* diaken, in het begin van 1839 blijkt P. Scheltens ouderling te zijn. Jan R. Meijer is nog diaken, maar op 22 februari 1839 wordt hij ouderling en *L. Oosting* volgt hem als diaken op.

Op 5 april 1841 vormt de kerkeraad een 4-tal, waaruit één ouderling moet worden gekozen. Op zondag 11 april 1841 na de middagdienst zal de stemming plaats vinden. Slechts 5 manslidmaten blijven zitten, hoewel verzocht was, dat allen dit zouden doen. 'Zo zijn de leden hierin ongehoorzaam geweest' lezen we in de notulen. 'Sommigen zijn niet opgekomen, anderen zijn weggelopen'. Toch gaat de stemming door. Gekozen wordt *Diederik Frederik Johan van Halsema*[4] met twee stemmen tegen de overigen elk één. De dinsdagavond daarop (13 april 1841) bevestigt de Cock het huwelijk van *Berend Harms Post* en *Martje Jans Poelman*, ten huize van wed. J. Smit, waarbij hij preekt over Ps. 128:1. In dezelfde dienst bevestigt hij D.F.J. v. Halsema tot ouderling.

De volgende avond is er op dezelfde plaats kerkeraadsvergadering. De Cock is er weer bij. Er zijn moeilijkheden met ouderling J.R. Meijer, die volgens sommige kerkeraadsleden 'de gemeente uit moest'. Want hij zou niet wettig tot ouderling geroepen zijn en zou 'aanstotelijk' zijn, 'dan in zijn lezen, dan in zitten of staan'. Meijer wil wel aftreden, wat echter niet gebeurt.[5]

De laatste nog aanwezige kerkeraadsnotulen dateren van 6 augustus 1844. Het is dan spoedig gedaan met de zelfstandigheid van Wirdums Afgescheiden kerk. Al op 9 maart 1841 had de kerkeraad met enige gemeenteleden de vraag onder ogen gezien of het niet gewenst was met Garrelsweer te combineren en samen een kerk te bouwen. En op 19 december 1844 oordeelt de classis, dat Wirdum zich maar moet aansluiten bij Garrelsweer. De 20e februari 1845 is Wirdum voor het laatst op de classis vertegenwoordigd; de classisnotulen van 11 september 1845 wijzen uit, dat een deel van de gemeente Wirdum zich bij Garrelsweer heeft aangesloten, maar ook dat een deel weigerde dit te doen.

Garrelsweer wil zelfs pressie uitoefenen en besluit, dat 'zolang zij zich verharden om het niet te doen, onze Leeraar bij hen ook geen huisbezoeken meer zal doen', (d.i. ds F.A. Kok die in het najaar van 1844 in Garrelsweer zijn intree deed). Geleidelijk echter gaat Wirdum geheel in Garrelsweer op.

De weigering van sommige Wirdumers zich bij Garrelsweer te voegen kwam voort uit hun afkeuring van het aanvragen van erkenning als zelfstandige kerk. De kerkeraad van Garrelsweer had op dit punt geen scrupules gekend en vlotweg in 1842 de zg. 'vrijheid' gevraagd en geaccepteerd. Ouderling *D.F.J. van Halsema* is jarenlang een tegenstander gebleven. Toen hij in december 1849 in Garrelsweer toch tot ouderling werd gekozen, bracht J.J. Nienhuis bezwaren in. Hij achtte deze broeder niet verkiesbaar, omdat hij zich vroeger aan Garrelsweer had onttrokken en bovendien nog 2 ongedoopte kinderen had. De kerkeraad was van me-

ning, dat als van Halsema zijn beide kinderen liet dopen, aan een bevestiging als ambtsdrager niets meer in de weg stond. Nienhuis ging hiermee akkoord.

We sluiten deze paragraaf met een paar sprokkelingen, eerst uit het doopboek van de 'Ware Wederkeerende Gereformeerde Kerk te Wirdum'. Als eerste dopeling wordt genoemd: Jakobus Jans Dijkhuis, oud 29 jaar, die uit de Mennonietenkerk is overgegaan tot de ware Gereformeerde kerk en de 24e oktober 1835 is gedoopt.

In totaal zijn er 25 kinderen gedoopt, het eerste op 28 september 1836, het laatste op 10 november 1844. De ouders woonden te of onder Wirdum, Tjamsweer, Loppersum en Hellum. In een begrafenisregister wordt gesproken over 'in de Meeden onder Hellum'. Dit is Tetjehorn tussen Eemskanaal en Schildmeer. Van Hellum uit gezien 'over 't Schild'. Ook willen we niet onvermeld laten een familieoverlevering, op schrift gesteld door een kleindochter van ouderling D.F.J. v. Halsema[6]:

'Over de tijd van de Afscheiding heb ik meermalen het verhaal van mijn vader gehoord over mijn grootvader D.F.J. v. Halsema te Wirdum. Ze vergaderden meermalen in boerenschuren. Ook in die van mijn grootvader; maar om niet door soldaten overvallen te worden, telkens bij anderen (de soldaten waren erg ruw). Mijn grootvader, die op een avond naar een ander moest, had een preekboek bij zich en hoorde tot z'n schrik in de verte wat rumoer en zag beweging. Denkende dat hij door soldaten aangehouden zou worden, bad hij: "O Here, laat mij niet door de soldaten gezien worden". Verder lopende, ontdekte hij dat er geen soldaten waren, maar dat het geruis van riet was. Het waaide nogal, vandaar de beweging en het geluid, waarvan mijn grootvader meende, dat ze van soldaten afkomstig waren'.

Tenslotte nog een aantekening uit een lijst van overledenen voor zover het Wirdum betreft. Ds H.A. Nieboer, die van 1855-'65 in Garrelsweer stond, voegde er soms allerlei bizonderheden of een getuigenis bij.

Op 20 januari 1858 is op Eekwerd onder Wirdum overleden *Euwke D. v. Halsema*, dochter van de ouderling D.F.J. v. Halsema. Zij is 'in 16-jarige ouderdom zalig in den Heere ontslapen'. Op 23 februari is te Wirdum overleden *Menie H. Bosker*, gedoopt lid der gemeente. Zij bereikte de ouderdom van ruim 23 jaren. 'Zij is onderweg bezweken, gaande heen om in het huwelijk te treden'.

Eindnoten:

1 In die tijd was predikant in de hervormde kerk van Wirdum *Everhardus Idema* (1808-'44). Hij was daar in 1833 gekomen en werd in 1842 'ontslagen' wegens verlating van echtgenote, gemeente en ambt. Met een inwoonster van Wirdum verdween hij naar Oost-Friesland, maar kwam echter spoedig terug. Hij overleed op 24 juni '44 te Wirdum. In het jaar van zijn komst in Wirdum (1833) waren er op het classikaal bestuur ook al moeilijkheden met hem geweest i.v.m. een veel te vroege bevalling van zijn vrouw.

2 De boerderij is later verbrand en verplaatst naar nieuw Steenhuisheerd.

3 Op 28 juni 1854 overleed te Wirdum Anje Cornelis Bos, oud ruim 70 jaar, landbouwster, geboren Uitwierde, weduwe Jacob Jans Smit, dochter van de landbouwer Cornelis Pieters Bos en Aagt je Hindriks Poelman, beiden overleden te Uitwierde. De landbouwer Jacob Jans Smit was op 2 juni 1825 op 55-jarige leeftijd te Wirdum overleden 'in het huis getekend no. 60 te Wirdum', d.i. op Steenhuisheerd.

4 In de lidmatenlijst achter in het hervormde kerkeraadsboek van Wirdum staat ook als afgescheiden vermeld Euwke Emes Folkerts (Bos). Ze was een dochter van Emo Folkerts Bos

en diens eerste vrouw Aafke Derks Smit, werd 20 april 1779 te Weiwerd geboren en stierf op 4 februari 1848 te Wirdum. Ze was de weduwe van Johan Diederik van Halsema; op 29 december 1820 was ze als lidmaat van de hervormde kerk in Wirdum 'aangenomen'. Dit zijn de voorouders van het geslacht van Halsema, later een bekende gereformeerde familie. Euwkes huwelijk met Johan Diderik v. Halsema werd gesloten te Wirdum op 17 april 1804. Laatstgenoemde werd geboren op 'Rusthoven' te Wirdum op 12 december 1774. Hij stierf te Wirdum op 1 december 1819, nalatende zijn vrouw en zeven jonge kinderen. Op de boerderij te Eekwerd, de Groene Wierde, thans bewoond door de Fam. Hamming, is nog aanwezig een stichtingsteentje, waarop staat: Johan Diderik van Halsema, Euwke Emes Bos, Anno 1816 (vgl. Gron. Volksalmanak 1926).

Een zoon van Johan Diderik was de landbouwer Emo F.J. v. Halsema, op 20 januari 1811 te Eekwerd onder Wirdum geboren en op 1 febr. 1876 te Bierum op 'Hagelvlaag' overleden. Jarenlang is hij ouderling in de afgescheiden kerk van Bierum geweest. In Wirdum heeft diens broer Diederik Frederik Johan van Halsema lang als ouderling in de Afgescheiden kerk aldaar en later in Garrelsweer dienst gedaan. (Bovenstaande genealogische gegevens hebben we te danken aan ds G. v. Halsema Thzn. te Schettens (Fr.). In 1844 verkoopt Euwke Emes Bos, wed. Johan Diderik v. Halsema haar boerenplaats (Heerkenheerd) op Eekwerd aan haar zoon- Diderik Frederik Johan, gehuwd met Arendje Amses Smit.

5 Op 21 april 1841 komen H. van der Werf en Krijne Harms Westerveld op tal van ouderling en Egbert Pieters Post en Krijne Geerts Westerveld voor diaken. H. van der Werf wordt tot ouderling gekozen; hij vraagt echter ontheffing wegens ouderdom en 'zwakheid des lichaams'. Egbert P. Post wordt diaken.

Ruim een maand later wordt Jan Derks Zigterman ouderling. Hij stond op tal met Krijne Harms Westerveld. Op 12 januari 1842 wordt Egberts Pieters Post tot ouderling gekozen en Krijne Geerts Westerveld tot diaken met 5 stemmen tegen één broeder met 3 stemmen en twee met elk één stem.

Verder komen we ook nog de naam van J.L. Huizinga tegen (zijn verkiezing wordt niet vermeld). Hij was getrouwd met een zuster van D.F.J. v. Halsema en woonde onder Tjamsweer.

6 Mej. G.N. v. Halsema te Bolsward.

XIV Wittewierum (Ten Post)

Wittewierum ligt 5 km. ten oosten van Ten Boer, eenzaam en afgezonderd, aldus v.d.Aa in zijn Aardrijkskundige woordenboek in 1849. Wij voegen er aan toe: in de vergetelheid weggezonken. En toch kan het gehucht bogen op een glorieus verleden en genoot de naam Wittewierum in de middeleeuwen een zekere vermaardheid. Want bij de plek waar nu de hervormde kerk staat, was in het begin der 13e eeuw een later rijk geworden abdij gebouwd, Bloemhof geheten, verblijfplaats van Premonstratenzer monniken. Aan de witte rokken der kloosterlingen ontleende Wittewierum de eerste helft van zijn naam. Hier op Bloemhof - een boerderij heet nog zo - schreven *Emo* en *Menko* hun befaamde kroniek (in het latijn), waarvan het perkamenten handschrift in de Universiteitsbibliotheek van Groningen wordt bewaard. *Emo*, de eerste abt, begon aan de kroniek te schrijven tot 1237, het jaar van zijn dood. *Menko*, de derde abt, ging door tot 1276, terwijl een onbekende haar voortgezet heeft tot 1290. Deze kroniek vormt een zeer belangrijke bron voor onze kennis van de 13e eeuw in Groningerland.

In het begin van de Tachtigjarige oorlog was de glorie der abdij echter al vergaan. En in de tijd der Afscheiding telde Wittewierum in de kom nog slechts 11 huizen met 70 inwoners; met de kerkelijk daarbij horende gehuchten *Ten Post, Oldersum, Windeweer* en een gedeelte van *Kroddeburen* waren het er 98 huizen en 680 inwoners.

De Afscheiding vond ook in dat miniatuur-dorp een klankbodem. De afzetting van ds de Cock in Ulrum had als een katalysator gewerkt en het verzet tegen de ‘lichte’ dominees in de hervormde kerk zo verhevigd, dat er een explosie ontstond. Zo begonnen ook in Wittewierum de zg. ‘onwettige’ godsdienstverenigingen. We beschikken over een proces-verbaal van zo'n bijeenkomst.

Op 29 september 1835 schrijft de burgemeester van Ten Boer *Benthem Reddingius* aan de Gouverneur te Groningen, dat de afgezette ds de Cock op 26 en 27 september 1835 in Wittewierum en Thesinge was opgetreden. Hij zendt de Gouverneur een afschrift van 2 processen-verbaal om hem zo volledig mogelijk in te lichten. We lezen daar het volgende (met verbetering van de gebrekkige zinsbouw en enigszins bekort): Op bekomen lastgeving van burgemeester der gemeente Ten Boer, hebben wij, Pieter Gerbrands Nienhuis, veldwachter, en Eise Jans Wiltjer, bode der gemeente, voorzien van onze aanstellingen, op heden zaterdag, de 26e september 1835, des avonds om ongeveer 9 uur, ons begeven naar *Witte-*

wierum, ten huize van *Jan Reinders Bottema*, landbouwer aldaar, ten einde de handelwijze en verrichtingen na te gaan, die aldaar, na bekendmaking, door de gewezen predikant te Ulrum, de Heer de Cock en zijn medeaanhangers zouden worden ten uitvoer gelegd.

Aldaar gekomen zijnde, vernamen wij ook al spoedig, dat de Heer de Cock hier werkelijk met anderen oefeningen zou houden en zich in een vertrek van meer gemelde behuizing bevond.

Door het aantal mensen, die zich op en bij het heem rondom het huis hadden geschaard en die wel op tenminste 200 kunnen worden begroot, heendringende, en tot de deur genaderd zijnde, klopten wij aan. Op de vraag van hen die zich in huis bevonden wie of er was, maakten we ons bekend. Terstond werden we binnengelaten. Aan de Heer de Cock en de aanwezigen onze komst bekend makende, gaf de veldwachter al spoedig aan de vergadering te kennen, dat aangezien zij verre boven de 20 personen aanwezig waren, deze oefeningen als strijdig met de bepalingen, daarop toepasselijk, moesten worden beschouwd.

Hierop is door de huisheer geantwoord, dat zij, zijn huisgezin er buiten gelaten, slechts 19 personen in getal zouden zijn. Toen de Heer de Cock zijn oefening vervolgde, namen wij het getal aanwezigen op en bevonden, dat dit getal 28 beliep. Al of niet wetende of het huisgezin zo groot zou zijn en of dezen er al of niet onder begrepen konden worden, lieten wij hen begaan, te meer daar wij toch niet in staat zouden zijn geweest, hun dit op dit ogenblik te beletten.

Wij meenden tevens hierbij nog te moeten opgeven, dat, nadat de Heer de Cock enige oefeningen verricht had, hij zich met hen in een gesprek inliet. Op zijn vraag of er ook nog iemand uit de vergadering tot een andere kerk in betrekking stond, is daarop door een hunner uit het gezelschap geantwoord, dat zulks bij hen nog het geval was. De Cock waarschuwde hem daarop, dat hij zich, als hij het met zijn leer hield, hoe eerder hoe liever van die kerk moest afscheiden, daar hij door de valse leer, die thans algemeen in de kerken verkondigd werd, niet gered zou worden, maar verloren gaan. Wat dan ook door die persoon erkend werd; hij verklaarde er gaarne van ontslagen te zijn.

Een ander, die deze uitdrukkingen van Cock al te sterk vond, stelde daarop aan Cock enige vragen over een Leraar, bij wie hij nog nimmer een dwaling in de leer bespeurd had. Hij wenste nadere voorlichting op dit punt. Waarop aanstonds door Cock gezegd werd, die predikant niet te kennen.

Cock begon hierop zijn oefening en ging daarmee, onder afwisseling, voort tot des nachts één uur, als wanneer wij zijn vertrokken.

w.g. P.G. Nienhuis, E.G. Wiltjer.

Noch Bottema noch ds de Cock schijnen als gevolg van dit proces-verbaal te zijn vervolgd.

Het optreden van ds de Cock in Wittewierum had wel andere gevolgen: In februari 1836 blijken er reeds 7 personen te zijn, die ‘verklaring van

afscheiding' hebben gedaan, twee huisgezinnen. Welke huisgezinnen dit waren, wordt er in het rapport, waarin dit meegedeeld werd, niet bij vermeld. We weten echter uit een andere bron, dat het de gezinnen betrof van 2 landbouwers, van *Jan Reinders Bottema* en van *Egbert Roelfs Meijer.* Beiden hadden zich al een jaar lang onttrokken aan de openbare eredienst en aan het godsdienstig onderwijs en hielden onderlinge bijeenkomsten in hun huizen, waaraan ook anderen deelnamen. Deze laatsten hadden niet officieel verklaard zich af te scheiden[1].

Helaas zijn van het oudste notulenboek van 'de Afgescheiden Gereformeerden te Wittewierum' de eerste bladzijden verloren gegaan. Wel is het lidmatenboek bewaard en intact gebleven, waardoor althans nog enige bizonderheden over de stichting van een Afgescheiden gemeente te Wittewierum bekend zijn.

Instituering Wittewierum 23 en 24 mei 1836

Op het titelblad van bovengenoemd lidmatenboek lezen we, dat de gemeente 'alhier is gevestigd door ds H. de Cock, op den 23sten en 24sten mei, achttienhondert zesendertig'.[2] Deze instituering heeft ongetwijfeld plaatsgevonden of in het huis van *Egbert Roelfs Meijer*, de boer van '*Bloemhof*' of in de woning van *Jan Reinders Bottema*, de landbouwer van de 'Eendekooi' in de Wittewierumermeeden. Vooral ouderling E.R. Meijer is door zijn trouwe ambtsdienst in de beginperiode het middel in Gods hand geweest om de jonge gemeente te bouwen. Theologisch moet hij zeer belezen zijn geweest. Wanneer hij in 1872 kleiner gaat wonen, wordt voor hem verkocht 'een groote partij Godgeleerde boeken, waaronder 2 bijbelverklaringen, de een van Henry'.

Op de eerste vergadering der Afgescheiden classis Appingedam - van 15 juni 1836 - is Wittewierum door ouderling *E.R. Meijer* vertegenwoordigd, op de volgende - 9 september '36 - door *H. Hofstee.* De eerste diaken is *J.R. Bottema* geweest.[3]

Het aantal Afgescheidenen was in het begin maar heel klein. In 1836 zijn het enkele gezinnen met enkele dienstbaren, zoals uit het register der leden blijkt. Als namen worden genoemd: *Jan Reinders Bottema* en zijn vrouw *Geertruid Harms Venekamp* met hun kinderen. *Egbert Roelfs Meijer* en zijn vrouw *Tijtje Hindriks Boerema*, ook met hun kinderen. Verder nog *Trientje Jans Wierenga* en *Martje Kock*, dienstmaagd bij *J.R. Bottema.*[4]

In 1838 blijkt lid der gemeente te Wittewierum te zijn de bekende *Jan Egberts Broekema*, die toen knecht was bij E.R. Meijer. In 1838 vertrok hij naar Woltersum, nadat hij getrouwd was met *Jaapt je Derks Alkema*, welk huwelijk te Wittewierum 16 mei 1838 kerkelijk was bevestigd. In Woltersum hadden ze een winkeltje. Men leze het boeiend boekje van ds *J. Kok* van Bedum - *Het leven van Jan Egberts Broekema.*

'In 1838 en volgende jaren is er door 's Heren zegen een gestadige uitbreiding waar te nemen. Dit blijkt ook hieruit, dat er dan niet meer één ouderling is en één diaken, maar reeds van ieder twee'.

Als ouderlingen worden genoemd *E.R. Meijer* en *H. Hofstee;* diaken zijn *J.R. Bottema* en *Jannes Bolhuis*, die aan de Grauwe dijk woonde en die één van de drie gebroeders Bolhuis was, met wie Jan Egberts Broekema op de korrewagen naar Ulrum reisde om ds de Cock te horen.[5]

Na aanvankelijk bij Meijer of Bottema vergaderd te hebben, veranderde men enige jaren later van plaats van samenkomst. ‘Een plaats waar de gemeente op de rustdag dan te samen is, is het witte huisje van B. Boerema, gelegen aan de weg van Ten Post naar Wittewierum. Weer enige tijd later vergadert men in de zuidelijke kamer, soms ook genoemd het zomerkamertje van K. de Vries’.

‘Het was toch niet alles goud wat er blonk. Bij de Godsvrucht openbaarde zich ook de zonde. Werkte de Geest van God in de jonge gemeente, ook de geest van satan rustte niet. Ook in deze kleine gemeente zien we daden des Heeren èn daden der mensen’.[6]

Dit blijkt wel uit de notulen van kerkeraadsvergaderingen in het jaar 1840. Daarin wordt gesproken over achterklap en laster en dronkenschap en gedwongen huwelijk. In een bepaald tuchtgeval moet men advies vragen aan ds H. de Cock, omdat men niet weet hoe te handelen. Ook is men het dikwijls niet met elkaar eens.

De kerkvisitatierapporten uit de eerste jaren laten ons soms eveneens even achter de schermen zien. Op 6 juli 1838 zijn de visitatoren in Wittewierum. Op de vraag of de ouderlingen en diakenen ‘een goed getuigenis hadden van degenen die buiten zijn’, wordt door de ouderlingen geantwoord, dat dit van één der diakenen, nl. J. Bottema niet kan worden gezegd en dat eigen schuld hiervan de oorzaak was ‘en wel het wortelkwaad de gierigheid’. De visitatoren vermanen hem tegen deze zonde ‘lijnrecht strijdig tegen zijn ampt als diacon met vasten en bidden te strijden om te mogen overwinnen’.

Wanneer ds de Cock of ds Dijksterhuis - in 1840 predikant in 't Zand en Middelstum geworden - in Wittewierum kwam preken en de sacramenten bediende, was er een grote toeloop van belangstellenden van elders. In verband hiermee adviseren de visitatoren op 22 juni 1840 het H. Avondmaal te gebruiken ‘hetzij in een afgezondert vertrek’ of op een plaats ‘die afgescheiden is van de grote menigte der algemene toehoorders opdat het vermoedelijk misbruik mag worden ge weert’. De mogelijkheid was dan immers aanwezig, dat personen aan het Avondmaal deelnamen, die daartoe niet waren gerechtigd.

Het volgend jaar - op 23 juni 1841 - waren ds R.P. Medema uit Schildwolde en ouderling Jan Nienhuis uit Garrelsweer de visitatoren. Het bleek, dat er in de gemeente aan werd getwijfeld of J. Bottema wel ‘bekwaam was om in de gemeente voor te gaan’. De visitatoren konden hierover niet aanstonds oordelen en nu besloot de kerkeraad, dat Bottema in het bijzijn van de visitatoren een predicatie zou lezen ‘met het doen van gebed en dankzegging’, wat op 9 juli gebeurde en ‘ten genoegen van de visitatoren is aangehoord’.

Verder merkten de ouderlingen aan, dat diaken J. Bolhuis ‘niet wel zijn

plicht deed om de armen te bezoeken alsook dat hij in zijn huisgezin niet openlijk voorging in gebed, alsook op andere tijden en plaatsen niet, waar zulks volgens zijne roeping gevordert worde'. Hij wordt vermaand.

Omstreeks 1844 gaat men ernstig denken en praten over kerkbouw en tracht men een geschikte plaats te vinden. Maar de gemeente blijkt er nog niet rijp voor te zijn en wil niet voldoende bijdragen. De classisnotulen wijzen ons de oorzaak van dit alles aan. Het was weer de twistappel, die al in zovele gemeenten verwarring had gesticht, nl. de kwestie van de aanvraag om erkenning als kerk.

Op de classis vergadering van 14 december 1843 blijkt, dat er in Wittewierum bezwaren leven tegen het aannemen van de vrijheid. Maar de volgende classis (4 maart 1844) krijgt te horen, dat een paar broeders uit Wittewierum een attestatie wensen om kerkelijk met een naburige gemeente (Garrelsweer) te kunnen meeleven, omdat zij wél vrijheid van godsdienst willen aanvragen. Het loopt haast op een scheuring uit, want het schijnt, dat een kwart van de leden te Wittewierum zich bij Garrelsweer heeft aangesloten.[7] In maart 1846 is het dan eindelijk zover, dat men de grond voor een kerk heeft gekocht. Het bouwen kan beginnen. Het kerkgebouw komt echter niet in Wittewierum te staan, maar in Ten Post. Wanneer precies het kerkje in gebruik is genomen, wordt niet vermeld. We mogen aannemen in 1846. Het was aanbesteed voor f 1400. In 1855 volgde de pastorie.

We merken nog op, dat de gemeente van 'Wittewierum en Ten Post' bij K.B. van 6 nov. 1846 door de regering werd erkend. De leden zouden kerken 'in het daartoe opgericht gebouw aan de zuidwestzijde van de pruinweg van Groningen naar Delfzijl, op perceel kadastraal sectie C. no. 267'.

Intussen waren de moeilijkheden blijven voortduren. De classisnotulen van 9 augustus 1850 vermelden, dat in Wittewierum wegens twist en verdeeldheid sedert lang geen Avondmaal wordt gehouden. De notulen van 17 juli 1851 spreken over veel ellende binnen de kerkeraad van Wittewierum. Het rapport der kerkvisitatoren van 11 juni 1851 spreekt 'over twist tussen de hele kerkeraad in het kerkelijke, burgerlijke en huishoudelijke'. In het bizonder tussen de ouderlingen E.R. Meijer en K.S. Groeneveld en de kerkvoogd J.R. Bottema. 'Wanneer al de twisten en onenigheden in hun omvang zouden voorgesteld worden, zou dit boek ze niet kunnen bevatten', schrijft de scriba mistroostig. De visitatoren vonden het voldoende te vermelden, dat ze er enige uren over gesproken hebben en dat uiteindelijk de twist is bijgelegd. Al had dan de vroegere kerkvoogd K.J. Bolhuis de vergadering verlaten met te zeggen, dat hij zich de vrijheid voorbehield elders naar de kerk te gaan. J.R. Bottema werd de keus gelaten of hij kerkvoogd wilde blijven of niet. Ouderling Meijer, die al niet meer in de kerk kwam, zou zijn plaats weer innemen. Ouderling Groeneveld wenste af te treden, niet alleen wegens de twisten en onenig-

heden, maar ook om zijn gezondheidstoestand. De kerkvisitatoren keurden zijn beweegredenen af.

In de classisnotulen van 8 mei 1856 lezen we, dat de gemeente van Wittewierum voortaan die van Ten Post heet. Pas in februari 1857 komt er een eigen predikant, nl. kandidaat *W.U. Bakker* 'wat niet weinig bijdroeg tot bloei en uitbreiding der gemeente'. Hij werd bevestigd door Helenius de Cock. Zijn tractement bedroeg f 450.

Eindnoten:

1 Ingekomen schrijven van 10 februari 1836 bij het classikaal bestuur van Appingedam.
2 De titelpagina van het lidmatenboek vermeldt ook nog: 'Aanteekening van de lidmaten behoorende tot de Afgescheiden Gereformeerden te Wittewierum. Dewelke zich hebben afgescheiden van het thans bestaande Synodaal Hervormd Kerkbestuur. En om alzoo gezamenlijk weder te keren tot Gods waarachtigen dienst en door Zijne genade den Heere te dienen naar Zijn onfeilbaar Woord en al onze oude Dordsche Formulieren van eenigheid, vastgesteld in de jaren 1618 en 1619, als in alles op dat Woord van God gegrond'.
3 Jan Reinders Bottema, geboren 20 april 1801 te Oldenklooster onder Holwierde, zoon van de landbouwer Reinder Jans Bottema en Matje Gerrits Post, trouwde in 1824 op 23-jarige leeftijd met Geertruid Harms Veenkamp, 26 jaar oud, geboren te Biessum, gedoopt 15 april 1798 te Uitwierde, dochter van Harm Veenkamp en Aafke Kornelis Bos, landbouwers.
Zijn vrouw overleed 15 januari 1859 te Wittewierum, 60 jaar oud. J.R. Bottema hertrouwde in 1862 op 61-jarige leeftijd te Ten Boer met Trientje Ebes Wierenga, 51 jaar, wonende te Kroddeburen, weduwe van de korenschipper Jan Willems Kuipers, die in 1857 op 45-jarige leeftijd was gestorven.
Jan Reinders Bottema en Trientje Ebes Wierenga vertrokken op 18 juni 1864 naar Stedum, waar Bottema op 18 november 1866 overleed, 66 jaar oud, rentenier.
Enkele bewoners van de boerderij 'Bloemhof' te Wittewierum.
Op 2 mei 1807 (Pinksteren) trouwde te Wittewierum Jan Klasen Wierenga met Tietje Hindriks, gedoopt 12 februari 1787 te Woltersum. In 1823 overleed deze Jan Klasen Wierenga, oud 37 jaar, man van Tietje Hindriks Boerma. Laatstgenoemde was dus al jong weduwe geworden. Eén van haar kinderen, Berendje, trouwde op 25-jarige leeftijd in 1835 te Ten Boer met de 41-jarige schoolmeester uit Ten Post Jan Heines Venekamp, weduwnaar van Anje Kornelis Spanninga.
Tietje H. Boerma had op haar groot boerenbedrijf 'Bloemhof' een boerenknecht, Dat was Egbert Roelfs Meijer, de latere Afgescheiden ouderling. Deze trouwde in 1824 te Ten Boer op 22-jarige leeftijd met zijn bazin, de 37-jarige Tietje Hindriks Boerma, wed. J.K. Wierenga. En zo werd Egbert Roelfs Meijer van boerenknecht landbouwer op een groot bedrijf. Hij overleed in 1884 in Ten Post, 81 jaar oud.
4 J. Boer - Daden des Heeren en daden der menschen. Overdacht in de geschiedenis van Ten Post, bij de herdenking van haar reformatie (Loppersum, z.j.).
5 De landbouwerszoon Jannes Siemens Bolhuis trouwde op 26 oktober 1828 op 20-jarige leeftijd in Ten Boer met de 26-jarige 'werkmeid' Zwaantje Gozen Kamphuis, dochter van een te Noorddijk overleden landbouwer.
6 Boer, 8.
7 Notulen classis Appingedam 19 december 1844.

XV Woltersum

In het lage groene land, enkele kilometers ten zuidwesten van Ten Boer, ligt even ten zuiden van het Damsterdiep *Woltersum*, op een bodem van veen vermengd met jonge zeeklei. De kom van het dorp telde omstreeks 1845 slechts 320 inwoners. Een klein dorpje dus. De hervormde predikant in 1834 was Wibrandus Gerardus Reddingius, een man met een vruchtbare pen, die in 1828 in Woltersum was gekomen en daar bijna 24 jaar heeft gestaan.[1]

Zijn twee jaar oudere broer - ook al een veelschrijver - ds Gerardus Benthem Reddingius uit Assen, had in 1833 een geschriftje, tegen de opvattingen van de Cock gericht, gepubliceerd, wat voor de Cock weer aanleiding was hem als een wolf in de schaapskooi van Christus te betitelen.[2]

Dat in Woltersum enige jaren lang een zelfstandige Afgescheiden kerk heeft bestaan, is slechts weinig bekend. Op de classis Appingedam blijkt ze voor het eerst vertegenwoordigd op de vergadering van 23 december 1836 nl. door ouderling *G.A. Noorman.* Helaas valt er, wat de eerste twee jaar betreft, heel weinig over de geschiedenis van deze kerk mee te delen.

Slechts het diaconieboek van de hervormde kerk van Woltersum, waarin de ontvangsten en uitgaven van 1805-1845 staan aangegeven, biedt nog enige aanknopingspunten. Als door een wonder is dit boek bewaard gebleven. Met behulp hiervan kunnen we enkele bizonderheden uit de duisternis van het verleden nog weer aan het licht brengen. We noteren daarom eerst enige ontvangst-posten; we komen er o.a. de namen van (latere) Afgescheidenen in tegen *1815 - 23 mei:* Ontvangen van Geert Arends Noorman, voor kamerhuur voor zijn moeder - f 2. (Ze heette Gepke Geerts).

1833 - 6 januari: Bij deze post staan de namen van de hervormde kerkeraadsleden vermeld: *W.G. Reddingius*, predikant; *H.J. Bolhuis*, 'afgaande ouderling'; *Wilte Elles Evenhuis* en *A.H. Boer*, ouderlingen; *Eppe D. Molema, Geert Arends Noorman*, diakenen. *P.J. Bakker* draagt de administratie aan de juist bevestigde diaken G.A. Noorman over.

1833 - 30 april: Ontvangen van G.A. Noorman en vrouw G.J. Koopman voor het gebruik van het doodlaken van haar oom P.J. Boerma f 1.50. (Het 'doodlaken' werd volgens oud gebruik een aantal zondagen na de begrafenis op het 'doodhek' van het graf van een overledene gelegd. Op sommige dorpskerkhoven treft men dit gebruik nog wel aan. De opbrengsten van het 'doodlaken' vormden een welkome bijdrage voor de armenkas).

1835 - 1 januari: De hervormde kerkeraad ziet er nu als volgt uit:

W.G. Reddingius, predikant; W.E. Evenhuis en A.H. Boer, ouderlingen; L.D. Boerma en W.J. Reinders, diakenen, terwijl G.A. Noorman nu 'afgaande' diaken is. Hij komt niet weer terug, want hij voegt zich al spoedig bij de Afgescheidenen, bij wie hij in 1836 ouderling wordt.

1838 - 14 december: Dit is de droevigste post uit het hele boek. Gecollecteerd bij de begrafenis van de jongste zoon van S.K. Slagter - 13½ cent. *24 december:* Idem bij de begrafenis van diens oudste zoon - 50 cent.

Het gezin van timmerman *Sybolt K. Slagter* - hij was in 1839 diaken in de Afgescheiden kerk - verloor in 11 dagen tijds 2 zoons, Hindrik en Klaas, resp. 5 en 18 jaar oud. De reeds meermalen genoemde G.A. Noorman was hun buurman en een neef van de moeder. De collecte kwam de Hervormde en niet de Afgescheiden kerk ten goede, wanneer een lidmaat van laatstgenoemde kerk op het officiële kerkhof bij de hervormde kerk werd begraven. Jarenlang is over dit punt strijd gevoerd. 't Kwam ook voor, dat de Afgescheidenen in het sterfhuis collecteerden en op het kerkhof weinig of niets gaven.

1845 - 20 januari: Gecollecteerd bij het begraven van G.A. Noormans vrouw Geessien Jakobs Koopman, (op 14 januari 1845 op 46-jarige leeftijd als 'winkeliersche' overleden te Woltersum) - 38½ cent.

Ook de uitgaafposten in het diaconieboek geven ons enige achtergrond-informatie[3]. We nemen nu afscheid van het hervormd diaconieboek en gaan bladeren in de kerkvisitatie-rapporten der Afgescheiden classis Appingedam. Ze werpen weer enig licht op de geschiedenis van de kerk in Woltersum, die ons nu bezig houdt. Wat was het alles zwak! De visitatoren *Jan Nienhuis* uit Garrelsweer en *E.R. Meijer* uit Wittewierum rapporteren na hun bezoek van 29 juni 1838 aan Woltersum, dat er geen catechisatie werd gegeven. De ouderling (G.A. Noorman) zei 'hiertoe niet bekwaam te wezen'. Evenmin werd er huisbezoek gebracht. De kinderen werden nog naar de 'algemene scholen' gezonden 'zoo dat wij de ouderling vermaand hebben, en hem voorgehouden, om aan zijne verplichting, in de mogendheid des Heren, ofschoon in zwakheid, tevens in oprechtheid te beantwoorden, dewijl zijne roeping als ouderling dat van hem eiste, om de gemeente naar des Heeren Woord in allen deze te leiden en voor te gaan'. Tenslotte begeerde Noorman 'om een mede ouderling te stellen', en vroeg hoe hij 'in dezen moeste handelen, verzoekende alzo, onze raad en bestiering, waartoe wij zeer genegen, zoo veel in ons was, ons hebben laten gebruiken, en aan hem den gewonen regel hebben voorgesteld'. Hij voelde zich wel hulpeloos, die ene ouderling.

We krijgen wat meer houvast vanaf 7 december 1839, want met die datum begint het notulenboek van de kerkeraad van de 'Afgescheiden Gemeente van Woltersum'. Het wordt in het kerkeraadsarchief in Ten Boer bewaard en loopt tot 3 juli 1843. Het blijkt dan, dat op 7 december 1839 de kerkeraad gevormd wordt door de volgende personen (leeftijd en beroep plaatsen we er tussen haakjes achter):

de ouderlingen *Geert Arends Noorman* (44 jaar, in zijn huwelijksacte van

1819 heet hij boerenknecht) en *Jan G. Broekema* (29 jaar, boerenknecht). De beide diakenen heten *Sijbolt K. Slagter* (41 jaar, timmerman) en *Luitje A. v. Eerden* (34 jaar, boerenknecht), terwijl als kerkvoogd optreedt *Hindrik Meertens van Bolhuis* (52 jaar, kuiper).[4]

De eerste ouderling, Geert A. Noorman, was uit Oost-Friesland afkomstig (geboren in Bunde) en ook Jan G. Broekema had Duits bloed in de aderen: zijn grootvader Gerrit Geerts Mulderinck kwam uit Uelsen in het graafschap Bentheim.[5]

Deze *Jan Geerts Broekema* (1809-1901), later naar een vrome oom *Jan Egberts* genoemd, is in de contreien van Ten Boer een zekere faam gaan genieten. Er bestaat over hem een boeiend boekje van ds *J. Kok - Het leven van Jan Egberts Broekema* (Kampen, 1907). Daaraan ontlenen we de volgende passages. Hij was geboren te Garmerwolde, onder zeer armelijke omstandigheden in het armhuis te Ten Boer opgegroeid en werd op zijn 16e jaar boerenknecht. In 1834 mocht hij mee op de 'korrewagen' met de 3 broers Bolhuis naar ds de Cock in Ulrum.[6]

Wat hij daar hoorde en ondervond was 'als een openbaring uit den hemel'. In Ten Boer bracht hij vóór het gemeentehuis verslag uit van zijn reis en van de Cocks prediking; dit gebeurde ook in de open lucht voor vele hoorders in de dorpen van zijn omgeving als Thesinge en ook Ten Post.

Hij had de Cock horen preken over Haggai 1:9 - Gij ziet om naar veel, maar zie, gij bekomt weinig, en als gij het in huis gebracht hebt, zoo blaas ik daarin. Waarom dat? spreekt de Heere der heirscharen; om mijns Huizes wille, hetwelk woest is, en dat gij loopt elk voor zijn eigen huis. In bovengenoemd boekje schrijft ds J. Kok: Deze woorden werden aldus verklaard, zo vertelde Jan later: De Joden waren weergekeerd uit Babel en allen waren druk bezig met werken, eten en drinken, land te ontginnen, huizen te bouwen en dergelijke dingen meer. Het was als een wedstrijd, wie het meest en het snelst vooruit zou komen. Vooral in de landbouw. Er werd geploegd, gezaaid, gepoot, geplant, alsof dat nu het éne nodige was geworden. Er werd gewerkt op het land, dag aan dag, van de vroege morgen tot de late avond. En wel met grote verwachtingen en begeerten. Wel man, van dit stuk land zouden zij zeker honderd mud koren krijgen, maar het was nog geen 50 mud. Als zij het dorsten, en als zij het in de schuren hadden, viel het al maar tegen, omdat de Here daarin blies. Dan was het niet veel waard; er zat geen zegen in. Het liep altijd weer tegen, met verkopen of gebruiken, zoals het in een boerderij tegen lopen kan. Hoe dat kwam? 'Om mijns Huizes wille hetwelk woest is, en dat gij loopt elk voor zijn eigen huis'. Om de waarheid, om het leven naar Gods Woord, om de ere Gods en de zaligheid hunner zielen bekommerden ze zich niet; heerszucht en hoogmoed, aardsgezindheid en begeerlijkheid heersten. En het was nu nog zo. Wel in de vorm anders, maar in het wezen der zaak hetzelfde; omzien naar veel en velerlei en het huis Gods lag woest. Zo predikte ds de Cock - vervolgt ds J. Kok - en alles werkte mee om die prediking voor Jan onvergetelijk te maken. Vooral ook het ge-

bed. Dit was als een worsteling tussen de prediker en God om het behoud van het Nederlandse volk. Het zag er zo donker uit in ons land. Het ganse volk zou verloren gaan, als er geen verootmoediging en bekering kwam. God echter kon het behouden. En nu begon de prediker te smeken en te pleiten bij God, dat Jan zat te beven op de bank. Hij dacht: dat is een profeet Gods. Bijna had hij het uitgeroepen: ‘dominee! dominee! houd op! 't is onze schuld, het volk wil verloren gaan!’ Hij was ten diepste ontroerd, het hart sloeg hem in de keel. Nooit had hij zo iets gehoord. In zijn eenvoudig geloof ging hij geheel in die prediking op. Zelfs het zingen maakte op hem de indruk, alsof deze prediker rechtstreeks en op een bizondere wijze van God was gezonden als boetgezant.[7]

In 1838 vertrok Broekema naar Woltersum. Hij was in dat jaar op 28-jarige leeftijd getrouwd met de 32-jarige Jaapkje Derks Alkema[8]. Hij en zijn vrouw dreven een winkeltje in Woltersum, maar de eerste 10 jaar van hun huwelijk werkte hij nog bij de boer als arbeider. Ze hebben gewoond in Woltersum ‘bi 't daipke’ (bij de vaart). Het paadje naast het nu afgebroken huis heet nog de ‘bijbelgang’, naar de grote Statenbijbel die op een lessenaar bij het raam in de kamer op de hoek prijkte. J. Kok vertelt in zijn boekje, dat Jaapkje verstandelijk zeer ontwikkeld was, maar lichamelijk heel zwak. Beiden toonden grote liefde voor de kerk te bezitten. Toen er in Ten Boer een nieuw kerkgebouw kwam, hadden ze geen geld om aan die bouw mee te werken. Al het geld was in de winkel gezet. Maar Jaapkje had nog een gouden slot met koralen; dit werd voor f 30 verkocht en deze som werd voor de kerkbouw gegeven (de gemeente van Woltersum was in 1843 in die van Ten Boer opgegaan). Niet minder dan 63 jaar is Jan Egberts Broekema ouderling geweest. We laten het boekje over deze haast legendarisch geworden figuur nu verder rusten en keren terug naar het notulenboek van Woltersum.

Op 4 januari 1840 vergadert de kerkeraad bij Broekema aan huis. Toen ‘is er gehandeld over een eenzame plaats tot openbare Godsdienst’; diaken S.K. Slagter stelt voor het huis van K. Gelderloos te kopen. Precies een maand later besluit de kerkeraad bij Sijbolt Jans Dijkema en diens vrouw Jantje Harms kerkdiensten en catechisatie te houden voor f 24 per jaar ‘voor plaats, turf en ligt’.[9] Zo nu en dan komen nieuwe leden op de vergadering om zich met de gemeente te ‘verenigen’. Op 7 juni 1840 zijn het S.J. Dijkema, J.F. Klootsema en H.K. Venhuizen. Daarom kan het kerkvisitatie-rapport van 23 juni 1841 ook vermelden: ‘Na de gedane visitatie van het vorige jaar zijn aldaar de ledematen nogal vermeerdert en zij konden gezamentlijk betuigen, dat de Heere nog onder en in hun werkte door zijn Geest’. Het blijkt trouwens herhaaldelijk, dat de broeders op de kerkeraad met elkaar hun ‘zieletoestand’ bespraken en elkaar bemoedigden. Op 7 maart '42 vraagt ouderling Noorman wegens gezondheidsredenen ontheffing uit zijn ambt. Maar een maand later wordt het voorstel van ouderling J. Broekema vermeld: Hindrik K. Venhuizen kan 's morgens wel een preek lezen en S.K. Slagter 's middags. Noorman

hoefde het dan alleen maar 's avonds te doen, ‘tot gemak van zijn zwak ligchaam’. Vindingrijk was Broekema wel. Venhuizen was wel geen lid van de kerkeraad, maar al op 28 maart 1838 had de classis Appingedam bepaald, dat de kerkeraad iemand uit de gemeente mocht aanwijzen om een preek te lezen. Op 3 juli 1843 wordt de laatste vergadering gehouden. De notulen van de classis Appingedam en die van de kerk van Ten Boer wijzen uit, dat de gemeente van Woltersum in 1843 bij die van Ten Boer is gevoegd. Op 7 augustus van dit jaar gaat Jan E. Broekema voor 't eerst in dankgebed aan het eind van een kerkeraadsvergadering in Ten Boer voor. In Woltersum had hij dit steeds gedaan.[10]

Eindnoten:

1 Wibrandus Gerardus Reddingius werd op 29 juli 1776 te Engelum geboren als zoon van ds Regnerus Petrus Reddingius en van Elisabeth Klazina Benthem. Hij was achtereenvolgens predikant te Scharnegoutum (1796-'98), Dronrijp (1798-1809), Bierum (1809), Eppenhuizen (1810-'17) de plaats die 7 jaar later de Cocks eerste gemeente zou worden, Midlumln Oost-Friesland (1817-'28) en tenslotte Woltersum (1828 t.m. 1 juli 1852). Zijn vrouw Wijtje Benthem was een predikantsdochter uit Pieterburen (Gr.). In de Prov. Groninger Courant van 13 juli 1852 staat vermeld, dat hij op zondag 4 juli te Woltersum zijn afscheidspreek hield met als tekst 2 Thess. 3:16. Van de 55 jaren van zijn predikantschap had hij bijna 24 in Woltersum doorgebracht.
‘De hoogbejaarde, nu rustende leeraar, heeft in treffende bewoordingen en met een vaste stem deze laatste rede mogen houden, waarbij onder anderen, al de heren predikanten van den Ring tegenwoordig waren’. Ruim 4 maanden later, op 22 november 1852, overleed hij reeds, 76 jaar oud.
In Woltersum heeft hij dus de Afscheiding, waarvan hij niets moest hebben, meegemaakt. En - om nog een heel ander punt te noemen - de verbouwing van de hervormde kerk in 1838 met de daarmee gepaard gaande afbraak der eeuwenoude los staande toren. (We danken verschillende gegevens aan de heer H.J. Jansonius te Overschild, en aan het werk van W. Duinkerken. Sinds de Reductie in Stad en Lande - gestencild, 1969).

2 G. Benthem Reddingius - Brieven over de tegenwoordige verdeeldheden en bewegingen in de Hervormde kerk (Groningen, 1833).

3 We geven hier door:
1809 - 25 januari: Betaald een liefdegave aan alle oude vrouwen in de koude - 2 gld. en 4 stuivers. (Strenge winters waren in die armelijke tijd een ware beproeving)
1819 - 16 november: Betaald aan Menne Derks ¼ ton bier op de begrafenis van Willemtie Jans - 3 gld. en 1 stuiver. (Dit waren de ‘leedbieren’, toen gebruikelijk op begrafenissen, en ook wel bij andere belangrijke feiten in het leven van een mens).
1832 - 13 oktober: Betaald aan G.A. Noorman voor een paar klompen voor Hindrik Boer - 20 ct. (Klompen vormden op het vaak modderige platteland een onmisbaar schoeisel).
1833 - 22 augustus: Betaald aan G.A. Noorman voor 2½ el linnen voor Anje Muls - 37½ cent.
1834 - 29 december: Betaald aan G.A. Noorman voor kruidenierswaren voor Anje Muls in haar ziekbed - 87 cent.
1835 - 25 juni: Betaald aan Jaapje Alkema, voor Popke Boer een broek gemaakt - 25 cent. (De diaconie moest zorgen, dat alle kleren hersteld werden, en dan maar iemand vragen, die dit wilde doen). Haar naam wordt slechts éénmaal genoemd. Ze wordt later de vrouw van de Afgescheiden ouderling Jan E. Broekema.

4 Geert Arends Noorman was in 1819 getrouwd met de 20-jarige Geessien Jacobs Koopman, een landbouwersdochter uit Woltersum. Hij was een zwager van kerkvoogd Hindrik M. van Bolhuis.

Siebolt Klaassens Slagter trouwde in 1820 met de 26-jarige ‘werkmeid’ Trientje Hindriks Bieveld. Luitje Abels v. Eerden huwde in 1835 met de 24-jarige ‘werkmeid’ Martje Harms Kok, wonende op Oldersum onder Wittewierum. Hindrik Meertens van Bolhuis, van beroep kuiper, overleed 22 mei 1868 te Woltersum, 81 jaar oud. Hij was 14 april 1822 te Ten Boer getrouwd met Auktje Jakobs Koopman, 21 jaar, geboren te Garmerwolde, dochter van de landbouwer Jakob Gerrit Koopman en Auktje Elles, wonende te Woltersum.

5 Geert Arends Noorman, geb. 28 sept. 1794 te Bonda in O. Friesland, was de zoon van Arend Luppes, overleden op het Hoogezand in 1806 en van Gepke Geerts, werkvrouw, wonende te Woltersum. Geert A. Noorman is op 12 augustus 1847 te Ten Boer hertrouwd met Geesje Berends Bakker, dienstmeid, wonende te SÍochteren, geb. 22 oktober 1826 te Slochteren en overleden 13 januari 1882 te Ten Boer. De bruidegom heet ‘winkelier’ te Woltersum. Hij overleed zelf op 21 mei 1878 te Ten Boer; in de overlijdensakte heet hij dagloner. De aangevers waren: Meijert Stadig, 51 jaar, Chr. Geref. predikant; Jakob Woldinga, 43 jaar, winkelier, beiden wonende te Ten Boer.
Jan Egbert Broekema's vrome moeder, Geesijn Muldering, gedoopt 22 februari 1778 te Woltersum, was een dochter van Gerrit Geerts Mulderinck uit Uelsen in het graafschap Bentheim. Hij was 4 mei 1777 te Woltersum getrouwd met Jantje Jans, weduwe van Jan Jans Allerinck. Deze Jan Jans Allerinck was ook uit het graafschap Bentheim afkomstig.

6 De drie broers waren zonen van Simon Hindriks Bolhuis, van Ten Boer, en van Sibring Nanninga, van Garmerwolde, getrouwd 7 april 1798 te Ten Boer.

7 ds J. Kok - Het leven van Jan Egberts Broekema (Kampen, 1907), 30, 31.

8 Op 14 mei 1838 trouwt te Ten Boer de 28-jarige boerenknecht Jan Egberts Broekema, van beroep dagloner, met Jaapkje Derks Alkema, 32 jaar, wonende te Woltersum, dochter van de overleden timmerman Derk Jans Alkema en de ‘winkeliersche’ Wemeltje Simens Schilthuis. De bruid overleed 13 mei 1876 te Woltersum. Getuigen bij haar huwelijk waren Gerrit Willems Groenewolt, 32 jaar, schoenmaker; Klaas Jans Dijkema, 39 jaar, koopman; Marten Geerts van der Beek, 38 jaar, dagloner; Eise Hindriks Bolt, 37 jaar, zonder beroep. Het huwelijk is 16 mei 1838 kerkelijk te Wittewierum bevestigd.

9 Op 4 april 1830 hertrouwde te Ten Boer de 58-jarige arbeider Sijbolt Jans Dijkema, weduwnaar van Trientje Jakobs Kok, met Jantje Harms Woldendorp, werkvrouw, weduwe van de timmerman Klaas Siebolts Slagter.

10 Vanaf de kerkeraadsvergadering van 6 juni 1842 in Woltersum heet hij J.E. Broekema, ouderling. Daarvoor was het steeds J.G. Broekema.

XVI 't Zandt

Tot de typisch noordgroningse gemeente *'t Zandt* - vruchtbare bouwlanden en stoere boerderijen - behoorden omstreeks 1840 de dorpen 't Zandt, Zeerijp, Leermens, Eenum en Oosterwijtwerd, met de gehuchten Zijldijk, Kolhol, Korendijk en het Zandtster Voorwerk. Aan de noordkant grenst de gemeente aan die van Uithuizermeeden, in het zuiden aan Loppersum en Appingedam. Het aantal hervormden bedroeg 2400, die in 't Zandt, Leermens, Zeerijp, Oosterwijtwerd en Eenum een eigen kerkgebouw hadden staan.

Verder woonden er toen 70 afgescheidenen, 150 doopsgezinden (die in Zijldijk en Leermens kerkten), 20 rooms-katholieken en 5 joden. Het dorp 't Zandt zelf was - volgens v.d. Aa, in zijn aardrijkskundig woordenboek - een aanzienlijk dorp met een ruime, brede, niet verharde straat, lopende zuid-noordwaarts langs kerk en toren, die aan de westzijde van de straat staan. In de kom van het dorp stonden 78 huizen, met ruim 510 inwoners, Zijldijk telde er 460.

Ook in 't Zandt was het in 1834 onrustig geworden en heersten er spanningen in het kerkelijk leven. Hierover licht ons o.m. een brief van T.F. Uilkens uit Loppersum in. Deze toen (1834) 64-jarige predikant te Loppersum - waar hij al 37 jaar had gestaan - had maar het liefst gewild, dat het Provinciaal Kerkbestuur de Cock voor krankzinnig had verklaard. Deze was toch maar ‘zonder dat de sukkel het zelf weet, een instrument in de hand van de algemene beweging’. En het verzet tegen de laatste benoeming der collatoren op 't Zandt was het gevolg van de inblazingen van de Cock. Het zijn slechts weinig woelgeesten - schrijft Uilkens - die daar alles in beweging brengen, maar de aanhangers van de Cock zijn tot alles in staat. En als de regering er niet tegen waakte, dan zou men de oproerige bende, die steeds meer de trekken van de wederdopers uit de 16e eeuw gaat vertonen, gewapend het land zien doortrekken.[1]

Niet zonder opzet roept Uilkens hier de wederdopers in herinnering. Want in april 1535 was 't Zandt het toneel geweest van een uitbarsting van geestdrijverij, veroorzaakt door wederdopers. Onder leiding van een schoenmaker en een tuinman (hovenier) was 's nachts een grote menigte bezig geweest om zogenaamd de godsdienst te verrichten. Niet alleen werden bij die gelegenheid priesters en monniken uitgescholden, maar ook de meest godslasterlijke woorden tegen de overheid uitgebracht. Het koninkrijk der hemelen heette aanstaande te zijn en de oordeelsdag nabij. Wel 300 mensen hadden zich die nacht laten herdopen.[2]

Precies 300 jaar later is er weer een kerkelijke explosie in 't Zandt: de Afscheiding breekt zich baan, nu een godsdienstige beweging van heel andere signatuur, al doen zich ook excessen voor. Hoe van hervormde zijde de reactie was, toonde ons hierboven al het schrijven van ds Uilkens uit Loppersum. We beschikken ook nog over een rapport over de Afscheiding in 't Zandt, gedateerd 17 februari 1836. Het is het antwoord op een verzoek van de minister om opgave van hen, die openlijk verklaard hebben zich af te scheiden, met vermelding van bizonderheden om de meerdere of mindere belangrijkheid van de 'verenigingen' der Separatisten te beoordelen. Dat de situatie door een hervormde bril wordt bekeken, is duidelijk.

We lezen daar, dat het aantal van hen die zich hebben afgescheiden, moeilijk is op te geven evenmin als van hen die al geruime tijd de kerkdiensten niet meer hebben bijgewoond. Of ze getekend hebben op een 'lijst van afscheiding' is onzeker. Naar schatting hebben 15 tot 16 gezinnen op 't Zandt en Zijldijk zich onttrokken aan de hervormde kerk. Ze hebben een eigen 'kerkgenootschappelijke inrichting' en komen samen in conventikelen, waarin de tijd voornamelijk gevuld wordt met bidden en psalmzingen. Langs de huizen lopen 'drijfgeesten', 'om leken te vormen voor hun ideale gemeenten'. Kerkgang en catechisatie worden uitgescholden voor werken des duivels. Velen worden door de afschuwelijkste bedreigingen met dood en hel en verdoemenis in een toestand gebracht, waarin ze door de donkerste angsten worden gekweld, zodat ze totaal ongeschikt worden voor de burgerlijke samenleving. Blijkbaar was het aantal Afgescheidenen in 't Zandt vrij groot, want het rapport vervolgt: Als de Separatisten in hun belangrijkheid moeten beoordeeld worden naar hun aantal, dan ziet het er voor de hervormde kerk niet zo mooi uit. Maar als men niet het aantal, maar 'de personele hoedanigheden van kennis en verstand beschouwt, dan stelt de zaak weinig voor. Tenslotte wordt nog meegedeeld, dat de gewezen schoolmeester *van der Werp* overal op begrafenissen wordt gevraagd. Een keer werd zelfs de plaatselijke predikant gepasseerd en heeft v.d. Werp gebeden, gedankt en geoefend.

We verkeren in de gelukkige omstandigheid, dat een vrij uitvoerig verslag van het begin der Afscheiding in 't Zandt bewaard is gebleven. Het is te vinden voorin een notulenboek.

'In 1835 - aldus het relaas - was de Chr. Afgescheiden Gereformeerde Gemeente van 't Zandt uitgegaan uit het door dwalingen overstroomd, Hervormd kerkgenootschap en heeft zich gevoegd bij de ware kerk, die terugkeerde tot de leer van Gods onfeilbaar Woord, beleden door onze vaderen, en uitgedrukt in de formulieren van enigheid, nader bevestigd in de Synode van Dordrecht, gehouden Anno 1618 en 1619, hebbende deze begeerte en dit voornemen om bij deze beproefde waarheid te blijven, al was het ook, dat zij vele vervolgingen daarom moesten uitstaan, goederen daarvoor opofferen, zelfs de dood ondergaan'.

We onderbreken even voor het maken van enkele opmerkingen. De bovenstaande passage laat zien, dat men in de Afscheiding waarlijk confessio-

neel wist te spreken en het ernstig voornemen had om in deze leer (de waarachtige en volkomen leer der zaligheid) en in de belijdenis daarvan, door Gods genade, standvastig te zullen blijven in leven en sterven (!) (vgl. de eerste vraag bij de openbare geloofsbelijdenis).

Het verhaal in het notulenboek vervolgt: ‘gelijk zij ook reeds vervolgingen uitgestaan hebben, met velen van andere plaatsen, die een even dierbaar geloof verkregen hadden, hoewel het in deze Gemeente gegaan is boven bidden en denken, dewijl de Overheid te dezer plaatse byzonder in dat gevoelen was, dat een ieder mens vrijheid van conscientie moest gelaten worden in het stuk van Godsdienst en (ze) derhalve de Gemeente niet meer hinderde in het uitoefenen hunner Godsdienst, dan wanneer zij door hogere macht gedrongen werd’. We onderbreken weer: inderdaad is in 't Zandt slechts één veroordeling gevallen. Op 22 mei 1835 - nog voor de instituering - veroordeelde de rechtbank te Appingedam de dagloner *Derk Hindriks Medendorp*, oud 33 jaar, wonende op de Korendijk onder 't Zandt, tot f 100 boete plus f 3,48½ proceskosten, wegens het laten houden van een godsdienstoefening te zijnen huize op 12 april 1835. Het verhaal gaat verder: ‘Hoewel hier ter plaatse zeer weinigen bekend waren, die lust hadden tot God en zijn dienst, zo behaagde het de Here in het voorjaar van 1835 om een overvloedige maat van zijn Geest uit te storten, inzonderheid over vele jonge lieden, ja over kinderen, zodat velen omzagen naar Sion en leerden vragen, naar de rechte paden; van welke de Here ook velen bevestigd heeft, dat zij waarlijk lust gekregen hadden tot de waarheid en de dienst van God.

In die opwekking zijn er dingen geschied, waarover vromen en goddelozen verbaasd stonden, terwijl enigen het aannamen als werken van Gods Geest, anderen als werken des duivels’.

Tot zover weer het relaas in het notulenboek. Hier wordt dus een soort opwekkingsbeweging ter sprake gebracht. Wij zouden hier liever niet spreken van Geesteswerken of duivelswerk. Want er is hier ook de mogelijkheid van overspannenheid en overgeestelijkheid aanwezig. Die kunnen zeker niet worden goedgekeurd en nog minder als vrucht van Gods Geest worden aangeduid. Maar evenmin kan men ze zo maar als ‘werken des duivels’ betitelen, al is het ongetwijfeld waar, dat de duivel erin kan werken, er misbruik van kan maken en het tenslotte geheel kan doen ontaarden, zoals in allerlei episoden van de kerkgeschiedenis waarin geestdrijverij de kop opstak, wel is gebleken.

‘Tijdens die opwekking - aldus weer onze zegsman in het notulenboek - kwam het voor, dat velen van degenen, die krachtig schenen overtuigd te worden van zonde, gerechtigheid en oordeel, na enige grote benauwdheden tot ruimte kwamen om te roemen in Christus Jezus, als hun Verlosser; hierdoor schenen enigen door zulk een maat van de liefde van Christus doordrongen te worden, dat zij als opgetrokken schenen te worden met Paulus in de derde hemel en wanneer zij uit die verrukking weer tot zichzelven kwamen (dewijl zij schenen, geheel uit het lichaam te zijn), dan spraken zij ook werkelijk dingen, die boven alle verbeelding gaan;

want met de allerheerlijkste bewoordingen spraken zij van de heerlijkheid Gods, van Christus en andere hemelse zaken, en spraken uit de wonderlijke zaligheid, die zij in zulk een verrukking smaakten, zodat de omstanders verbaasd moesten staan'.

We zijn van oordeel, dat we hier duidelijk met een vorm van extase te doen hebben, maar dan een vorm, die in allerlei opzichten afwijkt van die, waarover Paulus schrijft. 'Het opgetrokken worden met Paulus in de derde hemel' wordt ook nergens in de Schrift aan de gelovigen beloofd. Die wijst een andere weg, nl. de weg van het gelovig luisteren naar en het spreken van het Woord van God.

De bovengenoemde vorm van extase, die blijkens het vervolg tot allerlei excessen voerde, treedt daardoor duidelijk in haar over-geestelijkheid en on-geestelijkheid aan de dag. Hier komt het vervolg:

'De eerste maal toen dit gebeurde, hebben 4 jonge dochters achter elkander bijna 3 uur of daaromtrent in zulk een verrukking gelegen. Maar hieruit zijn dingen voortgekomen, die niet aannemelijk zijn: ze begonnen gezichten te zien, ziende mensen die gestorven waren en die nog leefden in de hemel en in de hel, en dat met grote blijdschap en verschrikking; streden tegen de duivel, somtijds met moed, somtijds echter onder helse tormenten; begonnen somtijds gezangen aan te heffen, alsof zij in de hemel waren;

profeteerden toekomstige dingen, zo van byzondere personen als van land en Kerk; hetzij van schrikkelijke oordelen of van grote zegeningen, reisden stad en land af, zelfs tot in de steden van Holland, bezochten bijna al de omliggende kerkhoven, ziende dan de doden in de heerlijkheid of in het verderf;

grote oorlogen waren hun gedurige voorspellingen en zij gaven somtijds een vertoning of zij wezenlijk reeds in de strijd waren en het was byzonder opmerkzaam, dat zij, dewijl het meest zeer jonge lieden waren, en wel jonge dochters, zulke aangename en krachtige gebeden konden doen'. De schrijver van het verhaal (ds P.M. Dijksterhuis?) besluit met: 'Wat er van zij, wij houden liever ons oordeel opgeschort, echter dit nog gelovende, dat het grondbeginsel uit God was, maar dat de duivel zijn rol daaronder gespeeld heeft, en dat niet weinig, maar grotelijks, en dat Gods volk zich van beide kanten grotendeels daarmede bezondigd heeft'.

De lezer ziet het: een voorzichtig standpunt, dat blijk geeft de gevaarlijke invloed van de duivel te onderkennen en dat de eigen verantwoordelijkheid van Gods volk niet verwaarloost. Het is niet alleen de duivel, die hier schuld heeft. Als Gods Woord in de kerk een onderstroom is geworden, ja, dan kan de valse mystiek gemakkelijk haar invloedssfeer uitbreiden. Sommige Afgescheidenen zijn hieraan niet ontkomen. Ze waren ook kinderen van hun tijd, mensen van vlees en bloed.

Instituering 18 september 1835

Op 18 september 1835 is de Afgescheiden gemeente van 't Zandt 'geves-

tigd' onder leiding van Hendrik de Cock; naar het heet op een boerderijtje bij 'Swientil', halverwege 't Zandt en Zijldijk.

De eerste ouderlingen waren: *Heertjen Ubbens Dijksterhuis*, Zijldijk, een 45-jarige landbouwer. *Jan Pieters Veldman*, 't Zandt, waarschijnlijk een 49-jarige boerenknecht. *Derk Jans Karsies*, Leermens, 38 jaar. In 1828 trouwde deze dagloner met de 28-jarige Jantien Geerts Bos, een weduwe en 'landbouwersche', wonende te Leermens.

De eerste diakenen waren: *Pieter Aljes Bos*, 35 jaar, landbouwer te 't Zandt. *Pieter Meinderts Dijksterhuis*, een 21-jarige landbouwerszoon van de Korendijk, 5 jaar later de eerste Afgescheiden predikant van 't Zandt. *Luitje Bos*, 't Zandt; waarschijnlijk een 39-jarige boerenknecht. Bij zijn huwelijk in 1820 met Frouwke Fokkes Bruins woonde hij in Oosterwijtwerd. L. Bos vroeg al spoedig 'om zekere redenen' ontheffing; in zijn plaats bevestigde de Cock op 5 mei 1836 *Pieter Vos Wiersema*, Zijldijk, een 31-jarige landbouwer.

Omdat men nog geen kerkgebouw rijk was, vergaderde de gemeente op verschillende plaatsen, niet alleen zondags, maar ook in de week. Eén van die vergaderplaatsen was een boerderij aan de Westerweg, de eerste aan de rechterkant. Daar ging gewoonlijk in de leesdienst die gehouden werd, voor: J. Veldman.

Ook kwam men veel bijeen in het huis van wed. Ubbens, waar voorgingen P.A. Bos en H.K. Boukema, terwijl er op een boerderij te Zijldijk eveneens een plaats van samenkomst was.

Daar H. de Cock toen nog slechts de enige predikant was, die de Afgescheiden kerken in de provincie Groningen bezaten, kon hij betrekkelijk zelden voor de gemeente in 't Zandt optreden. Wanneer hij echter een zondag beschikbaar had, dan kwam hij om het Woord en de Sacramenten te bedienen en tal van andere zaken te regelen.

Zo vermelden de notulen, dat hij op zondag 7 juli 1839 in 't Zandt was. In de vroege morgen, voor het begin van de godsdienstoefening leidde hij een lange kerkeraadsvergadering. Vervolgens ging hij op die zondag voor in twee godsdienstoefeningen. Verschillende personen traden door belijdenis des geloofs tot de gemeente toe en niet minder dan 5 leden werden afgesneden. Bovendien werden in één van de beide diensten nog twee huwelijken bevestigd. Een welbestede zondag dus.[3] Hoe heeft ds de Cock zich verteerd in dienst der gemeenten! Wat overigens de toestand van de gemeente in die eerste jaren betreft, we mogen helaas niet zeggen, dat er in de beginjaren vrede en aangename rust heersten. De kerkeraadsnotulen en vooral de visitatierapporten wijzen wel anders uit. De twisten blijken heftig en vele te zijn.

In zijn gedachtenisrede (1935) zegt ds H.A. Kievits erover: 'Ongetwijfeld waren er onder de voorgangers wel uitstekende en krachtige mannen, gesierd met gaven van kennis, ootmoed en godzaligheid. Maar enkelen onder hen waren hard en onbuigzaam van karakter. Persoonlijke gevoelens en gevoeligheden stonden wel eens te veel op de voorgrond en men vergat wel eens de apostolische vermaning: Doet geen ding door twisting of

ijdele eer, maar door ootmoedigheid achte de een de ander uitnemender dan zichzelf. Dit alles had ten gevolge, dat er in deze gemeente zeer veel moeilijkheden voorkwamen, niet alleen tussen de verschillende ambtsdragers, maar ook tussen de gewone leden. Tal van kerkeraadsvergaderingen werden gehouden en tal van bezoeken werden er afgelegd om de twistenden weer met elkaar te verzoenen, maar vaak zonder het gewenste gevolg. Ja zelfs gebeurde het wel, dat wanneer een tweetal ambtsdragers een bezoek bij een der gemeenteleden wilde afleggen om hem tot vrede te vermanen, zij allesbehalve vriendelijk werden ontvangen en op hardhandige wijze de deur werden uitgezet'.

Op 21 juni 1838 zijn de visitatoren K. v.d. Schuur en E.R. Meijer in 't Zandt. Ze rapporteren, dat deze gemeente al meermalen kerkvisitatoren heeft gehad 'om de menigvuldige twisten, en oneenigheden, welke er plaats hadden tusschen de Kerkeraadsleden, en de leden der gemeente'. Ze lezen dan eerst voor wat in de laatstgehouden kerkeraadsvergadering met de visitatoren was besloten 'om tot vrede en eenigheid' te komen. Op de vraag van K. v.d. Schuur, of de broeders zich ook aan dit besluit en de gedane beloften hebben gehouden, luidt het antwoord 'volgens den aard der gemeente': neen. Uit de toelichting begrijpen de visitatoren alleen maar 'dat H. Dijksterhuis van J. Veldman begeert hadde, om bij de gemeente schuld te belijden, daar hij volgens het zeggen van D. Karsies, en zijn eigen gezegdens geen schuld had'.

Alle pogingen een verzoening te bereiken, mislukten. 'Ja, de driften wierden hoe langer, hoe meer gaande, naar de oude gewoonte van de gemeente, zoo dat alles niets anders dan verwardheid was'.

Tenslotte stellen visitatoren nog enige verplichte vragen 'volgens onze last en zending, maar ook hierin konden wij volgens ons oogmerk niet geregeld werkzaam zijn door de menigvuldige driften en hevige debatten, welke gedurig tusschen beiden inkwamen; zo hebben wij dan eindelijk *deze ellendige gemeente wederom* verlaten, na hun in den gebede voor den Heere te hebben opgedragen'. We begrijpen haast niet, dat het rapport nog kan sluiten met de woorden 'En gezongen uit Ps. 25:2'.

Het volgend jaar (1839) onttrok D.J. Karsies zich 'boos en wrevelmoedig' aan de kerk. De classisvergadering van 12 december 1839, die ds H. de Cock presideerde, constateerde, dat ouderling Derk Karsies op 't Zandt is ontslagen 'wegens zijn schrikkelijke wandaden en in zonden nog voortgaan'. Járen later - in 1863 - keerde hij met belijdenis van schuld terug. Ouderling J.P. Veldman - die herhaaldelijk de gemeente op de classis Appingedam had vertegenwoordigd - moest in 1840 als ouderling 'om beroering en lastering' worden afgesneden. Op de classisvergadering van juni 1839 bleek hij al 'dwars' te zijn en ook enige aanhang te bezitten. Het schaarse, dat we er over in de notulen lezen, wijst op sympathieën voor de 'Kruisgezinden'. Het jaar 1840 is wel uiterst zwaar voor de kerkeraad van toen, want er was ook nog diaken Derk P. Uildersma uit Zeerijp, die zich 'trouweloos' onttrok.

P.M. Dijksterhuis 21 april 1840-9 mei 1841

Gelukkig ontving deze beproefde gemeente in dat zware jaar 1840 een eigen Herder en Leraar in de persoon van de 26-jarige Pieter Meinderts Dijksterhuis (1814-1882), die bij de instituering in september 1835 één der eerste diakenen was geworden. Een dorpsgenoot dus, een landbouwerszoon afkomstig van de Korendijk, waar nog steeds het welige koren aan de voet van de dijk groeit. Op 21 april 1840 werd hij in zijn ambt bevestigd door ds H. de Cock in de boerderij van zijn moeder, de wed. T. Dijksterhuis, aan de Korendijk.

In het eerste notulenboek schreef ds de Cock eigenhandig over bevestiging en intree het volgende: 'Voorts is door ds de Cock onder het bijzijn ener belangrijke menigte van gelovigen, van overal tesamen gevloeid, hier als leeraar bevestigd Pieter Meinderts Dijksterhuis, die de eerste arbeider in de wijngaard des Heeren in deze Provincie uitgestooten is, en des namiddags zijn dienstwerk aanvaard heeft, de Heere zijn volk nog dezen dag zegenende. De dienst is verricht in de schuur van des jongen leeraars moeder. Des morgens geschiedde de dienst naar aanleiding van 1 Sam. 7:12: Samuël nu nam een steen en stelde dien tusschen Mizpa en Sen - en hij noemde dien naam Eben Haëzer, en hij zeide: Tot hiertoe heeft de Heere ons geholpen; en des namiddags de intrede naar aanleiding van Psalm 71:15 en 16: Mijn mond zal uwe gerechtigheid vertellen, den ganschen dag uw heil; hoewel ik de getallen niet weet. Ik zal heengaan in de mogendheden des Heeren Heeren: Ik zal uwe gerechtigheid vermelden, uwe alleen.

De Heere stelle voorts hem tot een uitgebreiden zegen, tot opbouwing van het koninkrijk Gods en tot afbreking van het rijk des Satans.'

Deze wens is wel in vervulling gegaan, want ds P.M. Dijksterhuis is één van de sierlijkste en belangrijkste Afgescheiden predikanten geworden. Het beroep op Dijksterhuis was uitgebracht in combinatie met de gemeente Middelstum. Daarbij was bepaald, dat hij om de derde zondag aan de gemeente te Middelstum zou worden afgestaan onder voorwaarde, dat de gemeente van Middelstum hiervoor ieder jaar de som van f 180 zou betalen. Hieruit kan worden afgeleid, dat het tractement naar alle waarschijnlijkheid zal hebben bedragen de som van 3 x 180 = f 540.

Zijn komst heeft blijkbaar pacificerend gewerkt. De visitatoren kunnen na hun bezoek op 24 juni 1840 rapporteren: 'Alles werd tot onze blijdschap hier wel bevonden en na nog een ogenblik met elkander broederlijk zamen sprekens, zijn wij van elkander gescheiden met het zingen uit Ps. 134:3 en dankzegging door broeder J. Nienhuis'. Dit wil nu niet zeggen, dat er geen moeilijke kwesties meer waren. We denken hier aan de plannen tot kerkbouw, die trouwens in bijna elke gemeente de gemoederen snel in beroering kunnen brengen, al was het alleen maar vanwege het financiële aspect der zaak. In 't Zandt kwam er echter nog een complicatie bij, want een belangrijk punt was: waar moet de nieuwe kerk komen te staan, in 't Zandt of in Zijldijk?

Hoewel de gemeente de dorpen 't Zandt, Zijldijk, Leermens en Zeerijp

omvatte, wensten de leden te Zijldijk, dat het kerkgebouw halverwege 't Zandt en Zijldijk zou worden gebouwd. Dit voorstel kon evenwel in de kerkeraad geen meerderheid vinden, want op 13 mei 1840 werd met 4 tegen 1 stem besloten het kerkgebouw te plaatsen op 't Zandt. Hoewel dit ongetwijfeld een rechtvaardig en billijk besluit was - er woonden immers ook leden in Zeerijp en Leermens - waren sommigen te Zijldijk hierover ontstemd. Een zekere animositeit tussen Zijldijk en 't Zandt valt niet te ontkennen. Af en toe beluisteren we in de notulen het geritsel daarvan. Toch handhaafde de kerkeraad zijn besluit, maar bepaalde op 10 juni, dat wanneer de leden te Zijldijk niet wensten bij te dragen voor het bouwen van de kerk, het aan hun believen stond dit na te laten; maar dat zij in ieder geval verplicht waren bij te dragen voor het bouwen van de pastorie. Dit laatste ging dan ook door en op 23 december werd de vergadering van de kerkeraad voor het eerst in de pastorie gehouden. Ook de kerk kwam tot stand, al kunnen we de datum van de ingebruikneming daarvan niet meedelen. Slechts weinige maanden na de bouw van kerk en pastorie vertrok ds Dijksterhuis, daar hij een beroep naar Dordrecht had aangenomen. Hij zelf deelt in het oude notulenboek mee, dat hij bijna een jaar in 't Zandt met zegen, maar tevens onder veel moeilijkheden heeft gearbeid - en zo voegt hij eraan toe ‘een beroeping krijgende van Dordrecht heeft Z.Eerw. die aangenomen, om die mei 1841 te aanvaarden’.

Ds K. Wildeboer 1841-1842

Om in de vacature, die op het vertrek van ds Dijksterhuis volgde, te voorzien kwam de kerkeraad met een 3-tal S. van Velzen, K. Wildeboer en H.G. Poelman. Van Velzen (de grote tegenstander van Scholte) dus naast Wildeboer (een ‘Scholtiaan’) op het tal[4]. Laatstgenoemde wordt door de gemeente met meerderheid van stemmen gekozen. Had ze het maar niet gedaan. Veel ellende zou haar bespaard zijn gebleven. De kerkvisitatoren hadden op 8 juli 1841 ook al voor hem gewaarschuwd, omdat van Wildeboer ‘geen al te beste gerugten wierden gehoort’. Waar het dan op vastzat, blijkt uit de notulen van de Provinciale kerkvergadering van Groningen van 26 oktober 1841. Deze vergadering besliste, dat Wildeboer niet als predikant mocht worden toegelaten, tenzij hij verklaarde de Dordtse kerkenordening te zullen tekenen (wat hij niet wilde doen).

Nu moeten we eerst voor een beter begrip enige zaken uit de voorgeschiedenis meedelen, waaraan we tevens enkele personalia toevoegen.

Klaas Marinus Wildeboer was op 28 februari 1809 in Oude Pekela geboren.[4a] Hij was later in Midwolda (Old.) bakker geworden, maar had zijn beroep eraan gegeven en zich op het oefenen toegelegd. Op de Synode van Utrecht (1837) was hij namens de provincie Groningen als ouderling van Midwolda aanwezig. In het voorjaar van 1839 ging hij met de Wildervankster oefenaar P.R. de Wit naar Ommen om daar door ds van Raalte tot predikant te worden opgeleid (niet naar ds de Cock in Groningen, waar ook een opleiding was!) Weinig maanden daarna - op 15 oktober 1839 - worden ze door ds van Raalte en ds Brummelkamp geëxamineerd

en door de Provinciale vergadering van Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel toegelaten tot de bediening van Woord en sacramenten.

Maar de classis Veendam (Pekela) had hiertegen bezwaren ingebracht, omdat ze van oordeel was, dat Wildeboer en de Wit niet wettig ‘geordend’ waren. We komen erop terug. Toch liet de kerkeraad van Midwolda - waar Wildeboer ouderling was geweest - hem op 5 juni 1840 voorgaan, ‘daar hij blijken toonde van zijn wettige roeping en ordening’ (zie Midwolda). Ook in Bovenburen (Winschoten) en in Stadskanaal preekte hij. En in de apart vergaderende groep van Jan R. Brouwer in Wildervank (zie aldaar). Hij trok zich van het kerkverband dus weinig of niets aan. En juist deze man wordt nu in 't Zandt beroepen. Met als gevolg grote onenigheden in de gemeente. Hoewel het beroep al op 5 juli 1841 was uitgebracht, was de beroepsbrief op 9 augustus nog niet verzonden. Toen dit tenslotte toch gebeurde, kwam na 3 weken het bericht, dat ds Wildeboer het beroep aannam. Hij kwam al spoedig over en leidde reeds op 14 oktober een kerkeraadsvergadering, hoewel hij nog niet in zijn ambt bevestigd was.

Reeds een half jaar later schorste de classis Appingedam hem op grond van zijn independistische opvattingen en daaruit voortvloeiend ontoelaatbaar optreden, waardoor hij samenwerking met hem in het kerkverband onmogelijk maakte. Hij ging zijn eigen gang. Laten we deze schorsing in details mogen behandelen. Ze typeert een aspect van de crisis, waarmee de Afgescheidenen in de eerste jaren hadden te kampen en waarbij o.a. de Cock zo nauw betrokken is geweest. Deze moest ook niets hebben van de weerzin, die sommigen tegen een kerkenorde koesterden.

Hij was voorzitter van de vergadering der classis Appingedam van 20 mei 1842, die Wildeboer schorste, nadat deze langdurig was gehoord.

Schorsing ds K. Wildeboer 1842

Op de classis van 9 september 1841 te Appingedam was een bezwaarschrift binnengekomen van ds van Velzen - mede ondertekend door ds de Cock - met de mededeling, dat de in 't Zandt beroepen K. Wildeboer niet op wettige wijze predikant geworden was en dat hij ook niet instemde met de kerkenorde. De classis deelde het bezwaar, protesteerde in 't Zandt tegen het beroep en stelde de eis, dat Wildeboer de Dordtse Kerkenorde moest aanvaarden. En hoe reageerde hierop de kerkeraad van 't Zandt? Deze besloot 14 oktober 1841 met algemene stemmen laconiek de Cock te verzoeken bij de eerste gelegenheid ‘onze Herder en Leraar ds Wildeboer in de H. Dienst te bevestigen’. Ondertekening: K. Wildeboer, v.d.m. en P.H. Dijksterhuis, ouderling. Natuurlijk kon de Cock dit niet doen. Toch treedt Wildeboer in 't Zandt als predikant op. Door wie hij dan wel bevestigd is, konden we niet ontdekken. Misschien door niemand. In elk geval vergadert de kerkeraad geregeld in de pastorie onder presidium van Wildeboer.

In de vergadering van 1 november 1841 wordt eerst ouderling P.H. Dijksterhuis met algemene stemmen tot scriba gekozen. En dan vraagt Wilde-

boer of de broeders van de kerkeraad het met hem eens zijn, dat ‘de enige regel en rigtsnoer’ voor de kerk alleen te vinden is in Gods Woord en de formulieren van enigheid. Hij noemt dus met opzet de Dordtse kerkenorde niet. Alle leden antwoorden toestemmend, op br. H.K. Boukema na. Deze ouderling is de volgende vergadering ook tegen de goedkeuring van het huishoudelijk reglement van de kerk van Utrecht.

Op deze vergadering vraagt Wildeboer toestemming om de gemeenten onlangs door hem verlaten, te gaan bezoeken. Dit zijn Lochem-Geesteren-Gelselaar en nog enkele plaatsen in de Achterhoek. Hij woonde toen in Lochem. De volgende notulen (25 november 1841) maken deze zaak doorzichtiger. Wildeboer deelt dan mee, dat hij niet slechts voor 't Zandt, maar ook voor de gemeenten in Gelderland en Overijssel, inzonderheid voor die in Velp ‘roeping en verbintenis’ voelde. Wat ‘de personele bediening’ betreft, had hij weliswaar die gemeenten verlaten, maar toch was hij van oordeel, dat hij daar ook diende te arbeiden. Nee, zei de kerkeraad, dominee is plaatselijk predikant alleen voor 't Zandt. Wildeboer erkende nu, dat de broeders volkomen het recht hebben zo te oordelen ‘wat het formele der roeping betreft’. Maar dan moet de kerkeraad hem ook als predikant blijven erkennen, zolang hij op grond van Gods Woord niet als onwettig Leraar kan worden beschouwd. Al zou het tegen besluiten van classis en Provinciale Synode ingaan. Anders beschouwde hij zich slechts provisioneel (voorlopig) aan de gemeente van 't Zandt verbonden.

Dan leest ouderling Boukema - die tijdens het uiten door Wildeboer van diens ‘gemoedelijke bezwaren’ de vergadering had verlaten - een brief van ds de Cock uit Groningen voor, waarin de kerkeraad wordt vermaand om ds Wildeboer niet als Leraar in deze gemeente te erkennen, tenzij hij de D.K.O. aanneemt en zich opnieuw laat examineren. Intussen blijven de Gelderse en de Overijsselse gemeenten maar steeds in Wildeboers blikveld hangen. In de vergadering van 7 febr. 1842 brengt hij een verzoek van ze over om te komen helpen. Hij mag van de kerkeraad gaan, dadelijk na Pasen. Ook in de gemeente blijkt oppositie tegen Wildeboer te zijn. Wed. M.P. Dijksterhuis erkent hem niet als predikant, wil hem zelfs niet ontvangen. Alleen ouderling Boukema (haar schoonzoon) en diaken Willem Kornelis Berghuis die tegen Wildeboer zijn, mogen komen.

Een week later (14 febr. 1842) deelt Wildeboer mee in Zuid-Beijerland te zijn beroepen. Hij voelde er veel voor want - volgens zijn zeggen - werd daar naar het beginsel der Reformatie gehandeld nl. dat men niet het gezag van vergaderingen, maar van Gods Woord alleen erkende. Tevens had men er geen bezwaar tegen, dat hij ook de gemeenten in Gelderland, inzonderheid die in Velp, bediende, want hij kreeg ruimte en vrijheid om herderloze gemeenten 'te helpen.

Tenslotte was daar veel meer behoefte aan een dominee dan in 't Zandt; sedert de Reformatie had volgens hem nog maar één Leraar in die streek gearbeid.

In de vergadering van 14 maart 1842 toont hij een dagvaarding om op 31 maart voor de rechtbank te Amersfoort te verschijnen. Zou ik nu vóór

Pasen daarheen mogen gaan, aldus zijn vraag. Ook om de gemeenten in Gelderland en Overijssel te bezoeken. Dit zijn de laatste gegevens over ds Wildeboer, die we uit de kerkeraadsnotulen konden noteren. De classisnotulen geven het einde. Wildeboers positie in 't Zandt blijkt onhoudbaar geworden. Want op de classis van 23 mei 1842 te Appingedam werd over de tegen hem ingebrachte beschuldigingen gehandeld en beslist. De laatst gehouden Provinciale Synode te Groningen had die bezwaren al wettig bevonden en besloten dat Wildeboer zich voor de classis moest verantwoorden en aan ds H. de Cock en ds H. Joffers werd opgedragen de zaak verder af te handelen. Op bovengenoemde classis met ds de Cock als praeses werd Wildeboer langdurig gehoord en schuldig bevonden aan independentisme en scheurmaking. Want hij weigerde de kerkenordening te ondertekenen.

Hij richtte scheuring in de gemeente aan door

a de weg onzer voorvaderen in de regering der kerk te verlaten zoals die algemeen door ons erkend en aangenomen is door classes, provinciale en nationale synoden.
b Ook stond hij een ‘onafhankelijke handelwijze’ voor, o.a. door, tegen de kerkenordening in, in andere gemeenten als een afzonderlijke Leraar op te treden.
c Verder dreef hij door, dat elke week het Avondmaal werd gevierd. Door dit alles verstoorde hij de vrede in de gemeente.

De classis droeg nu aan ds K.J. Timmerman op haar uitspraak aan de kerkeraad van 't Zandt schriftelijk mee te delen; ds de Cock zou er Wildeboer van in kennis stellen. Wildeboer vertrok naar Zuid-Beijerland en werd daar - hoewel geschorst - ‘door één der hoofdonderwijzers van de Arnhemse school bevestigd’.[5] Hij overleed nog in hetzelfde jaar op 17 september 1842, slechts 33 jaar oud, ‘zeer waarschijnlijk aan de herfstkoortsen, waaraan toen vele lijders door sterke diarree spoedig stierven’.[6]

Aanvraag om erkenning

In het voorjaar van 1842 (7 april), toen de moeilijkheden met ds Wildeboer nog niet beëindigd waren, verzocht de kerkeraad aan de koning erkenning als Afgescheiden Christelijke Gemeente te 't Zandt. Als Huishoudelijk Reglement zou dat voor de gemeente in Groningen gelden en dus niet meer dat van Utrecht, dat op 9 november 1841 door de kerkeraad was goedgekeurd, onder protest van ouderling Boukema. De invloed van ds Wildeboer blijkt sterk getaand, zo niet geheel verdwenen. Hij was trouwens ook afwezig. De aanvraag was ondertekend door 13 personen. Als kerkeraadsleden staan opgegeven *Hendrik Klaazens Boukema, Pieter Vos Wiersema, Pieter Heertjes Dijksterhuis*, alle 3 ouderlingen, en de diakenen *Pieter Aljes Bos* en *Heertjes Menkes Ubbens*.[7]

Op 28 september 1842 ontving de gemeente de erkenning door de hoge overheid. Het kerkgebouw stond in 't Zandt, kadastraal sectie F. no. 736. Na het vertrek van ds Wildeboer bleef de gemeente 2 jaar vacant. In 1844 kwam de toen 30-jarige ds *Th. de With* (1844-1848) van Ezinge, die op

25 augustus van dat jaar bevestigd werd door ds Mos van Schildwolde. Ook tijdens zijn verblijf in deze gemeente werkten de oude veten nog na en deed de kerkeraad veel moeite de harmonie te herstellen. Zo besloot deze in de maand november 1844, dat de gemeente vóór de viering van het Avondmaal 'vrede' zou worden toegeroepen. Wie dan aanging aan tafel, zou daardoor tonen de vrede te zoeken - en wie niet kwam, de onvrede. Ook dit middel mocht echter niet baten, want na verloop van tijd bleek het, dat er in de toestand slechts weinig of geen verandering was gekomen. Na gedurende vier jaar niet zonder vrucht in 't Zandt werkzaam te zijn geweest, vertrok ds de With in 1848 naar Meppel.

Zijn opvolger werd kand. E.F. Smit, die op 11 april 1850 in het ambt werd bevestigd.

Nog eens: ds Klaas Wildeboer (1809-1842)

Aan het slot van deze schets veroorloven we ons nog een uitweiding over Wildeboers komen tot het predikantschap en over zijn Overijssels-Gelderse periode. Want deze Wildeboer - ongetwijfeld een man met enige preekgaven - is een vertegenwoordiger geweest van de independentistische richting die zoveel moeiten in de Afgescheiden kerken heeft veroorzaakt. Dat sommige Afgescheidenen toen te weinig de noodzaak en het belang van het kerkverband beseften, is mee de aanleiding geweest, dat dr H. Bouwman in 1913 bij de heropening van de colleges in dat jaar in Kampen zijn rectorale oratie 'De crisis der jeugd' noemde.

In het najaar van 1839 ontstond er een ernstig conflict tussen de Afgescheiden classis Veendam (Pekela) en de Provinciale vergadering van de kerken in Gelderland (bovengedeelte) en in Overijssel. De zaak waarover het ging, was deze: In de kerk van Midwolda (Oldambt) was als oefenaar werkzaam K. Wildeboer, in de kerk van Wildervank diende in diezelfde kwaliteit P.R. de Wit.

Misschien onder invloed van een in die tijd in de Reformatie gepubliceerde brief van ds van Velzen, waarin deze het 'oefenaarschap' streng veroordeelde, was bij Wildeboer en de Wit de begeerte wakker geworden om na 'examinatie' toegelaten te worden tot het predikantschap. Zij wilden daarvoor naar Ommen gaan, waar de dominees van Raalte (en Brummelkamp) een 'opleiding' verzorgden. In de gemeente van Wildervank was men tegen dit plan van haar oefenaar sterk gekant. Maar de Wit ging (zie Wildervank). Wildeboer ging ook. Op de vergadering van de Afgescheiden kerkeraad van Ommen van 15 mei 1839 is Wildeboer voor het eerst aanwezig. Hij wordt met open armen ontvangen en presideert - bij afwezigheid van ds van Raalte - al dadelijk en schrijft voortaan ook de notulen. Op verzoek van de broeders opent hij de vergadering met gebed, waarop hij en Y.J. Veenstra[8] hun attestatie van lidmaatschap overhandigen, die goedgekeurd werden, waarop deze broeders in die betrekking, waarin zij vroeger gesteld waren, 'door den Heere en de gemeente zijn aangenomen'. De Wit is er nog niet bij, maar treedt even later ter assistentie van ds van Raalte op als 'onderwijzend lidmaat'.

Ondertussen volgen ze de lessen van ds van Raalte en ds Brummelkamp. Al op de kerkeraadsvergadering van 2 oktober 1839 vindt ds van Raalte beiden rijp voor het examen, voor de 'beproeving'. En op dinsdag 15 oktober 1839 worden ze op de Provinciale vergadering van Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel, gehouden ten huize van ouderling A.A. Kooijker aan de Marshóek onder Dalfsen, geëxamineerd en - zoals men dat in die tijd deed - bevestigd als Leraars in de gemeenten; de handoplegging vindt plaats, Wildeboer en de Wit tekenen het verbindingsformulier en leggen de eed af tegen de simonie.

Hoe het er allemaal toeging, leren ons de notulen van bovengenoemde Provinciale vergadering: Nadat de opzieners van Ommen verklaard hadden, dat op de wandel van de broeders niets viel aan te merken, begon ds van Raalte met het examen 'welke daarin van tijd tot tijd wordt verpoosd door den Leeraar Brummelkamp'. Het onderzoek handelt hoofdzakelijk over de volgende onderwerpen:

a over de verschillende godsdiensten die op aarde beleden worden.
b over rede en openbaring.
c over het Woord Gods en de geloofwaardigheid van deszelfs schrijvers.
d historisch overzicht van de inhoud van de bijbel.
e over de kerkgeschiedenis.
f over de waarheden of leerstellingen.

Wanneer dit gedeelte van het examen is afgelopen, krijgen Wildeboer en de Wit een bijbel overhandigd om een hun aangewezen gedeelte te lezen en dadelijk voor de vergadering te 'verklaren'. Dan krijgt ieder van hen een tekst opgegeven en moeten ze zich een half uur afzonderen om op papier een preekschets te maken. Na de af gesproken tijd worden ze in de vergadering teruggeroepen en moeten dan hun preekschets voorlezen 'waarop na rondvraag geen aanmerking wordt gemaakt'. Beiden worden tot het predikambt toegelaten.

Tegen deze handeling van bovengenoemde Provinciale synode rezen in de classis Veendam (Pekela) ernstige bezwaren. De classis besloot dan ook een brief te schrijven aan de predikanten van Raalte en Brummelkamp, waarin de bezwaren, die men had, krachtig werden uiteengezet.[9]

Men had, zo schreef de classis op 3 november 1839, zich bij deze toelating tot de dienst des Woords niet gehouden aan art. 8 van de Dordtse kerkenorde:

1 Deze personen hadden niet de nodige attestatie omtrent hun singuliere gaven van godzaligheid en ootmoedigheid. De classis is bereid en in staat het tegendeel daarvan te bewijzen.
2 Men lieeft veel te snel gehandeld, door deze mannen niet, zoals behoort te gebeuren, vóór de definitieve toelating een tijdlang privé te laten proponeren.
3 Verder heeft men hierin gehandeld zonder enig contact op te nemen met de kerken in de classis, waaruit deze mensen afkomstig waren en hen dus de Kerk 'ingedrongen'.

Daarom verzoekt de classis, en ze wil het desnoods gelasten, deze man-

nen vooreerst zich te doen onthouden van de dienst des Woords en der Sacramenten. Wil men dit niet, dan zal de classis zich genoodzaakt zien het kerkverband met de kerken in Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel als verbroken te beschouwen.

Tot zover de zakelijke inhoud van het bezwaarschrift van de classis Veendam. De lezer ziet, dat het er niet om liegt.

Door de kerkeraad van Ommen wordt deze brief op 18 december 1839 beantwoord met een schrijven van ds van Raalte. Hij voelt wel, dat hij formeel zwak staat.

In het antwoord wordt betoogd, dat Wildeboer en de Wit met goede kerkelijke attestatie in de gemeente te Ommen zijn 'ingelijfd' en dat mep tot de overtuiging was gekomen, dat zij beantwoordden aan de eisen, gesteld in 2 Tim. 2:2 en Titus 1:5. Verder wordt de begeerte uitgesproken om de eenheid met de broeders te bewaren Ef. 4:5. En dan volgen de teksten Jesaja 8:20, Phil. 3:15 en 16, Gal. 5:1; 6:4 en 5.

In deze aanhaling valt duidelijk een geest van 'independentisme' te bespeuren. 'Geen regels vaststellen voor het kerkelijk sámenleven; het Woord is genoeg'.

Dan volgen in het antwoord een paar teksten, Spreuken 20:3; 25:8, waarmee kennelijk wordt bedoeld: Mensen daar in het noorden, maak toch geen ruzie.

Eindelijk Galaten 6:16 en Jesaja 30:22, waarin weer duidelijk uitkomt: Als wij maar vroom leven, hebben wij geen regelingen nodig. Laten wij elkaar de vrijheid gunnen om te handelen zoals wij naar het Woord menen te moeten doen.

Men ziet het: ds van Raalte pareert de ontvangen brief van de classis Veendam niet met kerkrechtelijke argumenten of zakelijke motieven. Hij volstaat met een gemoedelijke brief, gevuld met bijbelteksten. In de zin van: trek het u niet aan, het is goed bedoeld en handelden we bovendien niet schriftuurlijk? Het schrijven was ondertekend door de 'opzieneren en diakenen der genïeente Ommen': A.C. van Raalte, A. Batterink, J. Bos, D.J. Klein Jan, J. Schepers, E.A. Dangremont, A. Woertink, E. ten Toren, L.J. Klein Jan, Y. Veenstra en door H. de Vries, beroepen leerouderling te Vriezenveen, G.J. Klaassen, idem in den Ham, Marten Baan, regeerouderling te Rijssen, H. Lubberts, idem te Enter.[10]

Nu komt de vraag naar voren, wie het gelijk aan zijn kant had. Bij de beantwoording van deze vraag moeten we rekening houden met het feit, dat het in die eerste jaren na de Afscheiding moeilijk was zich bij de examinatie van adspirant-predikanten te houden aan de regels, die daarvoor in de kerkenordening bij art. 8 waren gegeven. De afstanden waren groot, de reisgelegenheid was gebrekkig, en het aantal predikanten zeer gering. Dit had er dan ook al toe geleid, dat men de examens deed plaats vinden niet op de vergadering van de classis, maar op die van de Provinciale synode. Maar al houden we met deze dingen rekening, toch had o.i. in het conflict tussen de classis Veendam (Pekela) en de Provinciale synode

van Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel, de classis het recht aan haar zijde. Ze protesteerde dan ook terecht:

1 De synode had van het te houden examen geen kennis gegeven aan de algemene correspondent in Groningen ‘ter algemene bekendmaking’. In het noorden van het land wist men van het voornemen van boven genoemde provinciale synode niets af.
2 Dat men zelfs aan de classis Veendam (Pekela) geen kennis had gegeven, is op zijn zachtst gezegd onvoorzichtig geweest. Men kende daar in Gelderland en Overijssel Wildeboer en de Wit nog maar zo kort. Wel hadden deze broeders een goede kerkelijke attestatie kunnen tonen, maar men wist niet, hoe zij in de classis als oefenaars hadden gewerkt, hoe zij zich in die kwaliteit hadden gedragen, of zij wel metterdaad hadden getoond mannen te zijn, die de gaven bezaten, die voor toelating tot het ambt van dienaar des Woords naar art. 8 nodig waren. In Ommen is men maar afgegaan op wat men in die enkele maanden mei tot oktober van hen had gezien. Dit was onvoorzichtg en overijld gehandeld. Vooral met betrekking tot Wildeboer is dit later ook gebleken. Hij bleek later een volledig independentist te zijn, die van geen kerkenordening wilde weten. Concluderende menen we te moeten zeggen, dat de verontwaardiging van de broeders in de classis Veendam te begrijpen valt, al gingen ze te ver met dadelijk te dreigen met verbreking van het kerkverband.

Dat de classis Pekela de zaak hoog opnam, blijkt ook hieruit, dat ze in mei '40 besloot Wildeboer niet te laten prediken, voordat ‘de verschillen vereffend worden’. En even later roept ze de ouderlingen van Rijssen - waar Wildeboer toen predikant was - op deze te vermanen ‘over zijn scheurziek gedrag’ en hem desnoods te censureren. Ja, zelfs nog in 1843 meent de classis, dat ‘de weduwvrouw van Wildeboer’ niet kan worden aangenomen ‘zonder haar te onderwerpen’.[11]

Op zondag 22 december 1839 werd Wildeboer door ds van Raalte als predikant in Rijssen (Ov.) bevestigd; leden wonende te Holten en Enter vielen ook onder zijn bearbeiding. Toch schijnt hij Rijssen maar kort als standplaats te hebben gehad. Had hij het er niet naar zijn zin? Moeten we bij hem op zijn ‘Riessens’ spreken van ‘hak opnemen’ (vluchten)? In een herdenkingsgeschrift van de hand van dr O.C. Broek Roelofs, in 1939 uitgegeven bij het 100-jarig bestaan van de gemeente Geesteren-Gelselaar in de Achterhoek, lezen we over Wildeboer: ‘Niet lang is hij predikant van Rijssen alleen, het schijnt wel alsof hij zelfs heel spoedig Rijssen loslaat en zijn werkzaamheid in deze ganse omgeving begint’. In elk geval heeft ds Wildeboer in 1840 de gemeente Lochem-Geesteren-Gelselaar bewerkt.[12] Tot die omgeving werden ook Holten, Enter, Lochem c.a., Winterswijk en Varsseveld gerekend! Toch woont hij eind december 1840 nog in Rijssen, in 't Hangerad, zoals de straat heette, want op 23 december '40 wordt daar zijn dochtertje Geesje geboren.[13]

We merken hierbij terloops op, dat we nu kunnen vermoeden, wat Wildeboer bedoelde, toen hij in 1840 aan de synode van Amsterdam, gehouden van 17 november-3 december van dat jaar, berichtte wegens ‘huisselijke

omstandigheden' verhinderd te zijn om als afgevaardigde van Overijssel te fungeren.

Sedert 1 april 1841 woont Wildeboer in Lochem, van waaruit hij Afgescheiden gemeenten in de Achterhoek verzorgt. Men wil daar een pastorie voor hem bouwen, maar vóór die klaar is, gaat hij al vertrekken.

Op 3 juni 1841 'is er een samenkomst van broeders uit Holten, Winterswijk, Varsseveld, Geesteren, Gelselaar en Lochem. Dan deelt de predikant mee, dat hij een beroep zal ontvangen uit de plaats 't Zandt in Groningerland. Het algemeen gevoelen der afgevaardigde broeders is, dat hij moet worden vrijgelaten, omdat er te grote bezwaren verbonden zijn aan het werken vanuit Lochem in de hele Achterhoek.

Op de volgende vergadering - 26 augustus 1841 - krijgt hij een heel mooie attestatie mee: 'De ondergeteekende Opzieners en Diakenen der Christelijk Afgescheiden Gemeente van Lochem-Geesteren en Winterswijk verklaren, dat zij sedert den tijd, dat hun Herder en Leeraar K. Wildeboer in hun midden heeft werkzaam geweest, niet de minste aanmerking hebben gemaakt op Zijn Eerw. leer en wandel, maar integendeel met veel vrucht en zegen het woord der waarheid hebben horen voorstellen, alsmede de teekenen en zegelen des Verbonds ontvangen'.[14]

Wildeboer ging dus naar 't Zandt in Groningerland. Hoe het daar allemaal is gegaan, hebben we hierboven al behandeld. En daar ook kort aangegeven, dat Wildeboer van 't Zandt naar Zuid-Beijerland vertrok en daar na enkele maanden is overleden. Van dr C. Smits te Haren ontvingen we nog een aantal gegevens over Wildeboer's relaties met Zuid-Beijerland en de classis Dordrecht.[15] We laten ze hier volgen:

Tijdens de vergadering van de classis Dordrecht van de Afgescheiden gemeenten, gehouden op 26 januari 1842, wordt gevraagd of ds K. Wildeboer reeds te Zuid-Beijerland beroepen is. Een antwoord wordt niet vermeld. De vraag bewijst echter zonder meer, dat op genoemde datum het beroepen van ds Wildeboer reeds enigszins aan de orde was.

Classicale vergadering van 30 maart 1842

Zuid-Beijerland deelt mee te willen voortvaren met het beroepen van ds K. Wildeboer 'Leeraar te Hoogezand' (moet natuurlijk zijn 't Zandt).

Een afgevaardigde merkt op, dat er 'van tijd tot tijd een gerugt kenbaar werd van ds Wildeboer, dat er zake ware, die in strijd stonden met de Openbaringen en ook vanwege Kerkenorden'. Met 'Openbaringen' etc. zal bedoeld zijn de leer van het Duizendjarig rijk in Darbistische zin. Scholte was ook door deze leer gegrepen. Zuid-Beijerland ontvangt de raad, alvorens te beroepen, nadere informatie aangaande ds Wildeboer in te winnen. Het wordt niet geheel duidelijk, hoe Zuid-Beijerland op dit advies reageert. Het vervolg doet vermoeden, dat de gemeente het naast zich heeft neergelegd.

Classicale vergadering van 25 mei 1842

De gemeente van Zuid-Beijerland kiest vóór het zgn. (Utrechtse) huis-

houdelijke reglement als kerkenorde en keert zich tegen de D.K.O. Niets over het beroep van ds Wildeboer.

Classicale vergadering van 27 juli 1842

Ds K. Wildeboer is aanwezig als bevestigd predikant van Zuid-Beijerland. Gevraagd naar de attestatie van ds Wildeboer, antwoorden de afgevaardigden van Zuid-Beijerland, dat de ‘bewijzen.... niet dan mondeling waren ontvangen’. Dit leidt tot een conflict, waardoor de Afgescheiden gemeente van Zuid-Beijerland tot aan het jaar 1850 buiten het kerkverband komt te staan. Ds Wildeboer heeft van deze strijd niet veel meer meegemaakt. Hij sterft nog geen 2 maanden nadat de crisis in Zuid-Beijerland is ontstaan.

Eindnoten:

1 Bos II, 212.
2 v.d. Aa op 't Zandt (Aardrijkskundig Woordenboek).
3 Gedachtenisrede op 18 september 1935 uitgesproken door ds H.A. Kievits van 't Zandt (manuscript).
4 J. Bosch - Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding, 175 (Goes, 1952).
4a In de stukken behorende bij zijn huwelijksacte N. Pekela 2 mei 1833 wordt als zijn signalement opgegeven lengte 1,79 m., aangezigt ovaal, voorhoofd breed, ogen blauw, neus dik, mond ordinair (d.i. gewoon), kin rond, haar bruin, wenkbrauwen idem.
5 W.W. Smitt - Waar openbaart zich de Gereformeerde kerk in Nederland? (Zwolle 1845).
6 Joh. de Boer - De Geref. kerk van Zuid-Beijerland 1836-1936, pag. 18.
7 P. Vos Wiersema en P.H. Dijksterhuis waren in 1837 en 1842 getrouwd met resp. Elbijna Menkes Ubbens en Freerkje Menkes Ubbens. Ze waren dus zwagers van diaken Heertje Menkes Ubbens.
Voor het nu volgende gedeelte hebben we gebruik gemaakt van de gedachtenisrede, op 18 september 1935 uitgesproken door ds H.A. Kievits.
8 Y.J. Veenstra - geb. 1810, predikant te Sexbierum 1844, Workum 1848, Meeden-Sappemeer 1850, Sappemeer 1852, Lioessens 1857, Dokkum 1862. Overleden 1864.
9 Aan de Heeren Dom. v. Raalte en Brummelkamp te Ommen.
Pekela den 3 November 1839.
Mijne Heren!
De ondergetekende ouderlingen van de Classis Veendam vinden zig verpligt ingevolge opwekking en aanschrijving van de provinciale vergadering te Drente, gehouden op den 20 October, genoodzaakt om tegen de ordening en bevestiging der personen P. de Wit en K. Wildeboer te protesteren als zijnde op een onwettige grond en wijze daartoe gebragt en wel op de volgende gronden, volgens Art. 8 van onze Dordsche Kerkenorde.
ten I. Daar die personen gene vereiste attestatie van hunne gemeenten hadden, hetwelk in het byzonder P. de Wit door de geheele Classis geweigerd is, daar zij tog eene attestatie behoorden te hebben, niet alleen als lidmaten, maar vooral als personen met singuliere gaven van godzaligheid en ootmoedigheid, hetwelk door de Classis het tegendeel bereid staat te zullen en te kunnen bewijzen en waarmeede gijlieden door bedekte wijzen misleid zijt.
ten II. Dat gij te spoedig in dezen gehandeld hebt, als moetende zulke personen met singuliere gaven eerst door de Classis, indien het de Synodus goedvind, examineeren: en daarmee een tijd

lang in het privee te laten proponeeren en dan voorts met hen te handelen als zij zal oordeelen stigtelijk te wezen. En gij hebt zonder voorkennis van onze gemeenten en Classis henlieden geordend en bevestigd en dus willekeurig dezelve de Kerk hebt ingedrongen; het welk met alle regel, eerlijkheid en goede trouw strijdt; waarom wij u verzoeken en desnoods gelasten om ze vooreerst van de bediening des Woords en der Sacramenten te onthouden, dewijl wij anders onze genootschappelijke vereeniging als verbroken moeten beschouwen.
De Here geve u ligt, wijsheid en voorzigtigheid, opregtheid en getrouwheid om in de vreze des Heren tot heil en opbouwing van Gods kerk en gemeente werkzaam te zijn.
Amen.
Deze brief is te vinden in het notulenboek van de classis Pekela (archief geref. kerk N. Pekela).

10 Aan de Eerwaarde classis van Veendam.
Ommen 18 December 1839
Eerwaarde Broeders!
Het spijt ons dat gijlieden zoo toornig zijt over die zake, welke ons dankstof verschaft, want wij gedenken aan Spreuk. 29 vs 18.
Wij vermeenen Ulieden niet beledigd te hebben en hebben zulks ook niet willen doen. Waarom wij na Ulieden gehoort te hebben gaarne de gevraagde inlichting geven:
Deze Broeders zijn met voor ons voldoende attestaties, waarin hunne respectieve kerkenraden gezondheid in leer en leven getuigden, welk getuigenis wij voor waarachtig houden, overeenkomstig Gods wil Joan: 8 vs 17, in de Overijsselsche gemeenten ingelijfd. Sedert dien tijd was de één als regerend ouderling en de ander als een stichtend lidmaat werkzaam; dus daarna hier tot de dienst des Woords en Sacramenten geroepen wordende, waren de hier zijnde gemeenten en opzieneren bevoegd, tot het geven van getuigenis, 't welk zij gegeven hebben, niet alleen op grond, dat zij in Woord en wandel waren kenbaar geworden overeenkomstig 1 Tim. 3 en Tit. 1. Vliedende de ongeregelde en ongeordende diensten hebben de gezamentlijke opzieneren van Overijssel en Gelderland gelet op 2 Tim. 2 vs 2 en Tit. 1 vs 5.
Voorts dient tot antwoord dat wij beschreven vinden: Onze begeerde vereeniging: Eph. 4 vs 5. Onze regel en vreeze vindt gijl.: Jez. 8 vs 20.
Onze beschouwing over het min noodzakelijke: Phill. 3 vs 15, 16, Gal. 5 vs 1; 6:4, 5. Ons oordeel en gedrag omtrent broedertwisten: Spreuk. 20:3; 25:8. Onze sterkte en troost: Gal. 6:16, Jez.: 22.
Uw heilwenschende mede opzieneren w.g.
A.C. van Raalte, A. Batterink, J. Bos, D.J. Klein Jan, J. Schepers, E.A. Dangremont, A. Woertink, E. ten Toren, L.J. Klein Jan, Y. Veenstra. (Opzieneren en diakenen der gemeente te Ommen).
H. de Vries, beroepen leerouderling te Vriezenveen; G.J. Klaassen, idem in den Ham; Maarten Baan, regeerouderling te Rijssen; H. Lubberts, idem te Enter.

11 We merken hier op, dat Wildeboer op 17 september 1842 in Zuid-Beijerland was overleden. Dit feit was voor de kerkeraad van Ommen aanleiding om een maand later een collecte voor de weduwe Wildeboer te houden ‘ten einde hare lasten te helpen dragen’.
Notulen classis Pekela 27 mei en 10 juli 1840; 12 april en 7 juni 1843.
Notulen kerkeraad Ommen, 6 oktober 1842.

12 Ds O.C. Broek Roelofs - Van Strijd en Zegen. Herdenkingsrede uitgesproken ter gelegenheid van de Afscheidingsherdenking van de Gereformeerde Kerk te Geesteren en Gelselaar op Woensdag 16 Augustus 1939, met aanteekeningen en bijlagen, (Kampen, 1939).

13 In de Kerkbode van de Gereformeerde Gemeente te Rijssen (1973) heeft A. Otten een aantal artikelen over Klaas Wildeboer geschreven.

14 O.C. Broek Roelofs, a.w., 14.

15 Dr C. Smits - De Afscheiding van 1834. Tweede deel: classis Dordrecht e.a. (Dordrecht, 1974).

[B Classis Pekela (Veendam)]

XVII Hoogezand-Sappemeer

De burgerlijke gemeente *Hoogezand* telde in de dagen der Afscheiding 4 hervormde gemeenten: Hoogezand, Kropswolde, Westerbroek, Windeweer en Lula. Hoogezand 'is ontstaan in het jaar 1637, toen de veengraverijen aldaar aangelegd en begonnen werden. De huizen stonden in die tijd aan beide zijden van het Winschoterdiep vrij dicht naast elkaar. Hier en daar worden deze rijen huizen af gewisseld door kleine buitenplaatsen. Er wonen veel kooplieden, schippers, handwerks-, winkel- en neringdoende lieden. De volkrijkheid van deze plaats, en de doortocht der rijtuigen, trekschuiten en schepen van en naar Groningen en het Oldambt, maken dit dorp tot één der fraaiste en aangenaamste van de provincie. Op marktdagen varen door het Hoogezand 24 trekschuiten'. *Sappemeer* heet in 1847 'een welvarend dorp'.[1] Na de afgraving van het veen werden deze veenkoloniën langzamerhand landbouwkoloniën en gingen de boerderijen langs de wijken in het nog kale landschap buiten het dorp domineren. We schreven 'het nog kale landschap', wat niet wil zeggen, dat het lelijk was. Integendeel, de wijde aardappelvelden, de rogge- en havervelden en de cultuur van nog andere gewassen hadden de woestenij van weleer een aantrekkelijk uiterlijk gegeven, dat echter pas in onze tijd van overgrote industrialisering gewaardeerd gaat worden.

In 1835 telde de veenkolonie Sappemeer 3000 en het grotere Hoogezand 5400 inwoners. De meeste Afgescheidenen woonden echter in Sappemeer (en het bijbehorende Kalkwijk). Richten we nu onze aandacht op de voorgeschiedenis en het ontstaan van de Afgescheiden kerk in die streek.

Na de circulaire van 20 nov. '34, waarin aandacht werd gevraagd voor illegale godsdienstoefeningen, stroomden de kennisgevingen van verboden godsdienstige samenkomsten in de hele provincie Groningen bij de Gouverneur binnen. Hieraan kunnen we - wat Hoogezand-Sappemeer en omgeving betreft - de volgende gegevens ontlenen:

Op woensdag 26 november 1834 werd bij de landbouwer *Christiaan Stukje te Windeweer* (een veenkolonie, in 1747 ontstaan en 6 km ten zuiden van Hoogezand gelegen) voor 30 of 50 personen een niet-aangevraagde godsdienstoefening gehouden, waarin een ex-schoolmeester van Hoogeveen voorging.[2]

Burgemeester Corn. E. Borst van Hoogezand vond het maar het beste dit keer de zaak door de vingers te zien. 't Was niet onmogelijk - meende hij - dat bij vervolging de lieden tot verbittering en halsstarrigheid werden gedreven.[3]

Op zondag 28 december 1834 was er een oefening bij de landbouwer *Eildert Broekema* te *Windeweer* voor 80 of 100 hoorders.[4] Net als de vorige was ze in alle stilte voorbereid.[5] Broekema woonde afgelegen genoeg, op Vossenburg, een gehuchtje tussen Windeweer en Zuidlaarderveen. Ook nu weer had burgemeester C.E. Borst geen proces-verbaal laten opmaken, wat de Gouverneur weer zeer bevreemdde.

Wel meende men in een visitatie-rapport van de ring Hoogezand (classis Groningen) in 1835 te kunnen constateren, dat 'in Windeweer en Lula de dweperij, vroeger aldaar heersend, al meer afneemt', maar toch gingen de godsdienstoefeningen in particuliere huizen door. Nog op 14 maart 1837 had de landbouwer *Barelt ten Hove* te *Kropswolde*[6] (enige kilometers ten zuidwesten van Hoogezand) zijn woning voor een oefening beschikbaar gesteld, wat hem op een boete van f 10 plus f 7,94 proceskosten was komen te staan.[7]

Een brief van burgemeester Borst verschaft ons de volgende bizonderheden:

'Op de 14e dezer werd ik geïnformeerd, dat vermoedelijk die avond een godsdienstige bijeenkomst zou worden gehouden te Kropswolde in de woning van de landbouwer *Barelt ten Hove*, zodat er toezicht aldaar werd gevorderd. Maar, daar ik nog niet genoeg hersteld ben van een enigszins langdurige ongesteldheid en daarop gevolgde griep, zo mocht ik mij in persoon niet derwaarts, vooral in de avond niet, begeven en besloot dus om zo mogelijk die bijeenkomst op een geschikte wijze te voorkomen.

Ik zond twee veldwachters, nog bij dag, derwaarts met last om op een buitengewone en opvallende wijze het dorp enige malen op en neer te gaan, opdat de aandacht der ingezetenen en van andere daar aanwezige of komende personen daarop zou vallen en de vermoedelijke bepaalde bijeenkomst gestaakt. De veldwachters aldaar omstreeks 5 uur te Kropswolde gekomen en daar op en neder gegaan zijnde, hadden al spoedig onderscheidene personen zo van andere plaatsen als van Kropswolde bij verdachte personen zien binnengaan en zelfs enkelen bij B. ten Hove.

Daarom waren zij (veldwachters) 's avonds omstreeks 7 uur naar de woning van B. ten Hove gegaan en daar, zonder enige tegenstand binnengegaan zijnde, hadden ze geconstateerd, dat plm. 50 personen daar bijeen waren, zingende uit Ps. 84. Ze hadden namen genoteerd. Hierop hadden ze B. ten Hove en alle aanwezigen gezegd, dat deze bijeenkomst ongeoorloofd was en dat ze zouden verbaliseren, waarop door B. ten Hove was geantwoord, dat door hen niets gedaan werd dan zingen. In het gezelschap zat iemand wiens naam *Huiskes* moet zijn!'

Daarop - we vatten de brief verder samen - hadden de veldwachters de vergadering te kennen gegeven, dat deze godsdienstoefening niet mocht worden voortgezet, waarop velen der aanwezigen waren vertrokken.

Om 9 uur was één der veldwachters teruggekeerd naar de woning van ten Hove om te zien of er ook vertrokkenen waren teruggekomen om de godsdienstoefening voort te zetten.

Maar toen alles binnenshuis stil was en er geen licht te bespeuren viel,

hadden de veldwachters gemeend niet langer te hoeven surveilleren en waren dus, na enig toeven, huiswaarts gekeerd en hadden de burgemeester om 11 uur verslag uitgebracht. Tot zover het schrijven van burgemeester Borst.

Enige tijd later - op dinsdag 2 mei 1837 - waren *ds H. de Cock* en oefenaar *J.G. Huiskes* beiden in de woning van landbouwer Eildert Broekema in Windeweer voor het houden van een godsdienstige samenkomst aanwezig. Daarin werden toen 4 of 5 kinderen gedoopt, onder wie twee van Broekema zelf. Deze moest nu bij de burgemeester komen en verklaarde, dat er niet meer dan 19 personen aanwezig waren geweest en dat de Cock hem had gezegd, dat onder die omstandigheden altijd mocht worden gepreekt.[8]

Dit waren de verboden oefeningen in de gemeente *Hoogezand, Windeweer* en *Kropswolde*, voor zover ze uit de geschreven stukken achterhaalbaar zijn.

Nu die in *Sappemeer.* We beschikken over een rapport van één daarvan opgesteld door de toenmalige burgemeester van Sappemeer C. Hartman Busman. Deze meldt 14 juli 1835 aan de Gouverneur: Gisteravond ongeveer te 7 uur geïnformeerd wordende, dat de gewezen predikant van Ulrum, de Cock, ten huize van *Koene Jans Vegter*, broodbakker alhier, godsdienstoefening zou houden en kinderen zou dopen, begaf ik mij derwaarts.[9] Bij mijn komst vond ik in onderscheiden vertrekken en in de tuin achter het huis 22 personen, zowel mannen als vrouwen - de Cock was evenwel nog niet daar, maar toen hij enige ogenblikken daarna het huis binnenkwam, vroeg ik hem of het waarheid was, dat hij voornemens was alhier een godsdienstoefening te houden, waarop hij mij antwoordde, dat dit zijn voornemen was. Ik zei hem daarop, dat ik zulks niet kon toelaten en dat ik de stelligste bevelen had om zulks met alle mogelijke middelen te beletten. Hij antwoordde mij, dat hij meende, dat wanneer de vergadering het getal van 19 personen niet te boven ging, de wet zulks niet verbood.

Na een langdurige woordenwisseling (terwijl zich intussen voor het huis wel 200 mensen uit nieuwsgierigheid verzameld hadden) gelukte het mij echter hem van zijn voornemen te doen afzien, en ongeveer 8 uur ging hij heen.

Om 9 uur echter rapporteerde mij de veldwachter, dat de Cock ten huize van een andere broodbakker alhier, met name *Kars Friederiks Wormnest*[10], godsdienstoefening hield en kinderen doopte; mij dadelijk derwaarts begeven hebbende, vond ik aldaar de Cock, zittende te roken met nog 7 andere personen, waaronder 2 vrouwen, ieder met een kind. Op mijn aanmaning uiteen te gaan, hebben zich 3 der voormelde personen verwijderd. De 4 overigen weigerden zulks echter, voorgevende dat zij daar op visite waren. En daar zij rustig waren en niets uitvoerden, meende ik dan ook hier geen geweld te moeten gebruiken. De Cock is deze nacht ten huize van voorzeide bakker gebleven en hedenmorgen om 9 uur weer naar Wildervank vertrokken, vanwaar hij ook naar herwaarts gekomen was.

Ik heb gemeend Uwe Excellentie het voorgevallene te moeten rapporteren en ik acht het tevens mijn plicht Uwe Excellentie te berichten, dat die Secte hier al meer en meer toeneemt en dat, zo men in de noodzakelijkheid mocht komen om die bijeenkomsten met geweld te doen uiteengaan, de plaatselijke politie als bestaande uit één veldwachter, daartoe op verre na niet toereikend is'.

Bovengenoemde bijeenkomst van 13 juli 1835 wordt eveneens verhaald in het dagboek van ds *Foeke Wigles Gorter* (1790-1836 doopsgezind predikant in Sappemeer). Hij heeft het daarin over Koene Bakker en Kars Bakker met wie hij dus Koene Jans Vegter en Kars Friederiks Wormnest bedoelt.

Onder de aanwezigen noemt hij ook de verver *Roelf Jakobs Berg*. Deze was lid van de Doopsgezinde gemeente te Sappemeer en sloot zich later bij de Afgescheidenen aan.

Op 31 jan. 1838 lieten hij en zijn vrouw Janna F. Wormnest hun zoontje Harm (geb. 4 nov. 1837) door ds de Cock dopen. Ds F. Gorter tekent dan in zijn dagboek op 13 juli '35 aan: 'In het begin dezer week is hier een grote beweging geweest door en van wegens Cock met zijn navolgers. Hij zelf was hier gekomen om hier te preken. Te dien einde ging hij 's namiddags omtrent 4½ uur aan deze zijde van het voor diep langs, gevolgd door enige mannen en vrouwen, o.a. door Roelf Jakobs Berg, verver, naar Koene Bakker. Maar de burgemeester Busman, dit vernomen hebbende, ging ook derwaarts en trachtte het een en ander te beletten. Terwijl hier nu enige woordenwisselingen voorvielen, was er een van de vrome vrouwtjes die de stoutheid had van tegen Cock te zeggen, dat hij maar zou zwijgen, dewijl toch hij, Busman, daar niets van kon begrijpen als die beter wist van vrouwen met kind te maken en die dan te laten lopen. Dit vatte Azings zoon, die bij Busman was, zo ernstig op, dat hij vroeg: Vrouw hoe is uw naam? Die moet ik opschrijven.

Het gevolg echter was, ofschoon Cock zei, dat de Apostelen ook bij de huizen hadden gepredikt, dat het een en ander daar achter bleef en dat Cock Busman tot aan zijn huis volgde, wijl men de Overheden moest onderdanig zijn.

Maar nu ging hij naar Kars Bakker, waar men nu vergaderde, en waar hij (Cock) nu dan ook zelf gepreekt en de doop aan verscheidene kinderen zal verricht hebben; terwijl Kars Bakkers vrouw de koeken voor uit de glazen kast in haar schortel-doek had gestreken en daarmee naar binnen was gegaan, waarvoor zij zeker geen betaling zal gekregen hebben. Tenminste van velen niet, omdat velen arm en slecht (eenvoudig) volk waren. Velen, inzonderheid jongens en kinderen, waren de trein (stoet) gevolgd met dreiging Cock met vuilnis en stenen te werpen. Maar dit was door Busmans tegenwoordigheid verhinderd.

Cock zal een kring hebben, die hij in 14 dagen rondpreekt. Inmiddels worden die bizondere genleenten alle avonden, behalve zaterdagavond, door particulieren bediend'.

Nog enkele fragmenten uit het dagboek van ds Gorter: 10 augustus 1834 -

'.... Ik bezoek meester en meestersche Berghuis eens en spreek daar met meester Sap over Cock. Hij zegt, dat de predikant van der Linden van Kantens ds Cock had horen preken en Cock daarover een brief had gezonden en dat Cock de brief in het licht had gegeven'.[11]

12 juli 1835 - '....Terug bij *Roelf Feddes Berg* aan, die mij zegt dat er een paar wagens vol Koksianen naar Holland zijn om de H. Graven van de Prinsen te bezoeken....'[12] Het is wel duidelijk, dat in die dagen ook in Sappemeer de naam de Cock op ieders lip was.

Instituering

In deze veenkolonie werd de 'Cocksiaanse' gemeente 'gesticht' op 25 *juli* 1835. Jammer genoeg ontbreken de kerkeraadsnotulen van die eerste jaren; ze beginnen pas met 1849. Daardoor weten we er maar weinig van. Wel zijn zowel het lidmatenboek als het doopboek bewaard gebleven.[13] Hieruit blijkt, dat de Cock na de instituering tot zijn dood in november 1842, in Sappemeer bijna alle kinderen - op 2 na - heeft gedoopt, nl. 24, de laatste twee op 13 mei 1842. Aanvankelijk kwam de gemeente samen in particuliere huizen b.v. in die van bakker Koene Jans Vegter en van bakker Kars Wormnest; ook wel in een boerderij te Kalkwijk.

Uit de notulen van de classis Pekela putten we de volgende gegevens: op de vergadering van 10 juli 1840 zijn voor de gemeente 'van 't Sapmeer' aanwezig de dan 34-jarige bakker *Roelof A. Boon* uit Borgercompagnie en 'van de Kiel' de 59-jarige landbouwer *Jacob H. Feddes.* Daar hebben we dus de namen van enkele kerkeraadsleden.

De aanvraag om erkenning door de regering leert ons, dat de gemeente in 1843 tot Herder en Leraar wenste de bekende *D.J. v.d. Werp*, de exschoolmeester van Houwerzijl, 'thans te Sappemeer aanwezig om onder hen Gods Woord te prediken en de sacramenten te bedienen'.

In dit jaar blijken in de kerkeraad te zitten, de ouderlingen: *Arend Alberts Stobbeman*, 46 jaar, kleermaker en *Andries Jans Blaak*, 40 jaar, praamschipper, de diakenen: *Roelof Jakobs Berg*, 37 jaar, verver en *Kars Frederik Wormnest*, 41 jaar, bakker.

De erkenning als gemeente werd 8 mei 1843 verkregen. Volgens het verzoekschrift werd gekerkt in een gebouw, staande te Sappemeer noordzijde; eigenaar Berend Roelfs Berg. Toch werd niet D.J. van der Werp de eerste dominee van Sappemeer, maar *J.L. Epping*, die volgens de classisnotulen ook Hoogezand, Kiel en Kalkwijk verzorgde. Hij vertrok reeds in 1844 naar Ulrum, waar hij na de Cock de tweede Afgescheiden predikant werd.[14]

In zijn 'Aardrijkskundig Woordenboek' schrijft van der Aa in 1847 onder 'Sappemeer': 'De Chr. Afgescheidenen, die er 80 in getal zijn, maken met die uit de burgerlijke gemeente Hoogezand een gemeente uit, die te Sappemeer, 'in een partikulier huis, hun godsdienst uitoefenen'. Dit zal dus het reeds genoemde huis zijn, waarvan Berend Roelfs Berg de eigenaar was.

Nog maar net was de combinatie van Sappemeer en Hoogezand in 1844

door de classis Pekela goedgekeurd, of de gemeente Sappemeer vroeg toestemming om - tijdens de vacature ds Epping - de op 1 januari 1844 afgezette hervormde predikant van Gasselternijveen, *Johannes Elias Feisser*, om de 14 dagen te mogen laten preken. Maar de classis verbood het gewoon als 'niet geoorloofd, veel min raadzaam'.[15]

We merken hierbij nog oþ, dat ds Feisser nog een samenspreking met de Afgescheidenen heeft gehad, maar toch niet genegen was zich bij hen aan te sluiten. Ze 'waren hem te schoolsch, hij was hun te vrij en zijn doopsopvatting (was) een onoverkomelijke hinderpaal'. Feisser was namelijk tegen de kinderdoop. Op 15 mei 1845 liet hij zich met nog 6 andere personen in een veenvaart bij Gasselternijveen de doop door onderdompeling toedienen en werd korte tijd later de eerste baptistenpredikant in Nederland.

Zijn 'gemeente van gedoopte christenen' vroeg nog in hetzelfde jaar (1845) vrijheid van openbare godsdienstoefening aan. In het verzoekschrift aan de Koning noemde ze zich 'Christelijke Afgescheiden Gemeente', waarbij ze 'als hun belijdenis de Gereformeerde opgaven, met uitzondering van de Doop'. Bij K.B. van 13 augustus 1845 werd de gevraagde vrijheid verkregen.

Enkele jaren later, in 1849, verhuisde Feisser naar N. Pekela, en wist er ook enige aanhang te verwerven. Zelfs sommige Afgescheidenen aldaar sympathiseerden met hem (zie N. Pekela).[16]

We keren nu naar de classisnotulen terug; daaruit willen we nog één notitie doorgeven. In 1845 lag op de classistafel een klacht van Sappemeer over het optreden van ds *Budding* van Groningen. Deze had zonder voorkennis van de kerkeraad van Sappemeer een huwelijk van een lid van de gemeente kerkelijk bevestigd.

Typisch iets voor de weinig om het formeel-kerkelijke gevende Budding. Hij wordt hierover dan ook vermaand en neemt de vermaning aan.[17]

Het zou tot 1846 duren, voordat een opvolger voor ds Epping was gevonden. Het werd ds *E.J. Seegers*, die in 1848 al weer vertrok naar Bedum. Economisch gezien waren het donkere jaren voor de eenvoudige plattelandsbevolking. In dagboek-aantekeningen van S.G. Oldenziel uit Kielwindeweer[18] vonden we de volgende notities:

1845 - Zeer strenge winter en grote armoede. Laat ons bedenken, dat hier de tijd der beproeving moge zijn tot ons aller bekering.
1846 - Slecht jaar, misgewas, dure prijzen, veel armoe.
1847 - Jaar van zware beproeving door zeer schraal gewas van '46; ongekende hoge prijzen.
1847 - Belangrijke diefstallen hebben plaats gehad.

In die jaren heerste - zoals bekend - de beruchte aardappelziekte. Maar economisch moeilijke jaren behoeven niet altijd slecht voor het godsdienstig leven te zijn.

In elk geval werd de kerk in Sappemeer te klein, zodat men moest omzien naar een nieuwe plaats van samenkomst. Daarom werd eerst gehuurd en later gekocht de doopsgezinde kerk aan de weg naar Kleinemeer, toen die

gemeente voor zichzelf een nieuwe kerk aan de voorstreek van Sappemeer (nu de Noorderstraat) aan het Winschoterdiep had gebouwd. De huurprijs voor die oude kerk der doopsgezinden bedroeg f 80 per jaar (1850). Een jaar later kocht de kerkeraad, bestaande uit de ouderlingen *Roelof Jacobs Berg* en *Koene Jans Vegter* met de diakenen *Jurjen Geerts Kroon* en *Harm Visscher* (beiden bakker, resp. te Sappemeer en Borgercompagnie), voor f 2500 dit gebouw, zodat er vanaf mei 1851 tenminste geen ruimte-probleem meer was.

Tijdens een vacature is er altijd de vraag: wie moet zondag de dienst leiden? En in 1850 was Sappemeer vacant. Meestal las dan een ouderling een preek of kwam een dominee of een oefenaar van elders.

We willen in dit verband niet onvermeld laten, dat in dit jaar in Sappemeer ook even de naam van *H.J. Maatjes* opduikt. Deze hervormde catechiseermeester uit Groningen was in het nieuws gekomen, omdat hij uit zijn functie ontslagen was als gevolg van zijn weigering om zijn leerlingen als lidmaat bij de hervormde kerk ‘aan te brengen’, daar hij deze niet meer voor de ware gereformeerde kerk kon houden.[19]

Deze man nu had de kerkeraad uitgenodigd. Maar hij was (nog) niet afgescheiden! Blijkbaar was de kerkeraad niet zeker van zichzelf, want op de classis van 6 maart '50 vroegen de broeders of ze Maatjes ‘die niet afgescheiden is’ wel mochten verzoeken in hun gemeente voor te gaan. Eigenlijk niet, vond de classis, het was beter een persoon te vragen die tot een afgescheiden gemeente behoort. Maar nu Maatjes eenmaal gevraagd was mocht hij a.s. zondag toch wel dienst doen. De broeders moesten hem dan wel opwekken zich van het hervormd kerkgenootschap af te scheiden! Om de kwestie van een geregelde preekvoorziening zoveel mogelijk op te lossen, was de gemeente van Sappemeer van dec. 1850-26 dec. '51 gecombineerd geweest met die van Meeden, waar ds IJ.J. Veenstra stond. Aan het eind van '51 kwam aan die combinatie een eind; ds Veenstra werd nu predikant in Sappemeer alleen.

De Hoogezandsters hebben altijd tot de Afgescheiden gemeente van Sappemeer behoord. Na vele jaren, wat getalssterkte betreft, vergeleken met Sappemeer in de minderheid te zijn geweest, zijn de rollen nu omgedraaid, wat ook in de naam tot uitdrukking komt: de kerk van Hoogezand-Sappemeer.

Tot de kerk van Sappemeer behoorden aanvankelijk ook Afgescheidenen te Kiel windeweer, Zuidbroek en Muntendam. Volgens de volkstelling van 1849 telde Sappemeer toen 78 Afgescheidenen, Hoogezand 32 (Kropswolde, Westerbroek, Windeweer en Lula waren hierbij inbegrepen), Zuidbroek 24 en Muntendam 18.

In juli 1856 ontstond er te *Zuidbroek* een zelfstandige gemeente, in mei 1858 te *Kielwindeweer.*

Eindnoten:

1 A.J. v.d. Aa - Aardrijkskundig Woordenboek.

2 Christiaan Stukje, landbouwer te Kielwindeweer, was lid van de doopsgezinde gemeente te Sappemeer. Hij behoorde tot een Zwitsers doopsgezind geslacht Stucky. Zijn voorvader Christian Stucky, afkomstig uit Diemtigen in het Berner Oberland, week in 1711 met een groep

doopsgezinden uit naar Sappemeer. Zijn nakomelingen gingen in de 19e eeuw grotendeels over naar de Afgescheiden kerk, zoals, gelet op het bovenstaande, ook het geval blijkt te zijn met Christiaan Stukje.
Deze is geboren te Kalkwijk, Hoogezand 1 december 1795 als zoon van de landbouwer Christiaan Abrahams Stucky en Wypke Wybes van Zanden. Hij vestigde zich als landbouwer te Kielwindeweer en trouwde drie keer, te weten in 1819 met Grietje de Boer (overleden 1820), in 1822 met Leentje Landlust (overleden 1827) en in 1828 met Geertje Writzers.
Uit het eerste huwelijk zijn geen kinderen geboren, uit het tweede een dochter Wibina en een zoon Willem, uit het derde huwelijk een dochter Hinderkien en twee zoons Christiaan en Nanne.

3 Ingekomen missive bij de Gouverneur 2 december 1834, no. 7.

4 Eildert Broekema is in 1801 te Zuidbroek geboren als zoon van schipper Sytse Jacobs en Talligjen Broekema. Hij trouwde op 13 november 1823 te Hoogezand met Aagt je Prins, dochter van de landbouwer Eitje Harms Prins en Jantje Reints de Wit en vestigde zich als landbouwer te Windeweer.

5 Ingekomen missieve bij de Gouverneur 31 december 1834, no. 11.

6 Barelt Jans ten Hove (1774-1855), geboren te Slochteren, landbouwer te Kropswolde. Zijn zoon Jan (1809-'47), geb. te Kolham, was rietdekker te Kropswolde.

7 Vonnis 6 april 1837. Rechtbank van eersten Aanleg te Groningen.

8 Brief van de burgemeester van Hoogezand aan de Gouverneur.

9 Koene Jans Vegter was bij zijn huwelijk op 29 april 1830 te Sappemeer 27 jaar oud, van beroep bakkersknecht, geboren te Loppersum, wonende te Sappemeer. Zijn vrouw werd toen Trijntje Joukes Mulder, bijna 31 jaar, geb. en wonende te Sappemeer.

10 Kars Friederiks Wormnest, bakker te Sappemeer, is daar in 1802 geboren als zoon van Friederik Jans Wormnest, bakker en Jantje Kars Hidding. Hij trouwde 23 dec. 1830 te Sappemeer met Pieterina Gerrits Timmer en hertrouwde op 30 april 1852 met Maria Adelheid Kloene, weduwe van de houthandelaar Hendrik Jager. Kars Wormnest overleed op 9 april 1862 te Sappemeer.

11 Inderdaad had ds J. v.d. Linden uit Kantens op 24 november 1833 aan de Cock een brief geschreven n.a.v. een in Ulrum beluisterde preek (‘Ik hoorde u voor eenigen tijd, prediken’). Hij ging ‘onvoldaan’ naar huis en waande zich een ogenblik ‘in de dagen der beruchte Synode van Dordrecht verplaatst te zijn’ geweest. De Cock antwoordde 10 dec. '33 en gaf de beide brieven met enig commentaar uit in Verdediging tegen de aanvallen op de ware Gereformeerde Kerk en mij gedaan door onderscheidene dwaalleraren dezer Provincie, no. 1. In deze brief van van der Linden komt ook voor de beruchte passage, dat de Cock zich aan het hoofd stelt van ‘mensen, die wat kennis in de Godsdienst betreft, door hun stalvee schier overtroffen worden’.

12 Roelf Feddes Berg was een stuurman uit Sappemeer, toen 23 jaar oud.

13 De eerste leden der Afgescheiden gemeente van Sappemeer waren volgens het lidmatenboek de volgende personep. (Aan de hand van de huwelijksacten hebben we de spelling der eigennamen enigszins gecorrigeerd en tevens enkele bizonderheden toegevoegd): Arent A. Stobbelman - Deze kleermaker was geboren in Hasbergen in het Hertogdom Oldenburg en in 1822 te Zuidbroek getrouwd met de linnennaaister Hindrikje W. Sprik.
Hindrik H. Sap - waarschijnlijk een schoenmaker uit Windeweer.
Roelf A. Boon - een bakker uit Borgercompagnie onder Muntendam.
Jouke A. Mulder - in '35 is hij 64 jaar oud; hij sterft op 82-jarige leeftijd als weduwnaar van Anje Wichers te Kleinemeer (gemeente Sappemeer).
Kars F. Wormnest - bakker te Sappemeer.
Pieterina Timmer - vrouw van bovengenoemde K. Wormnest.
Trijntje J. Mulder - vrouw van Koene J. Vegter.
Koene J. Vegter - bakker te Sappemeer, schoonzoon van Jouke Aljes Bakker. Klaas Aeilkema - deze uit Schildwolde afkomstige landbouwerszoon trouwde in 1830 met de 27-jarige Klaaske D. Buurman.
Douwe M. Buurman - landbouwer op het Achterdiep te Sappemeer, vader van bovengenoemde Klaaske Buurman en van
Jan D. Buurman - Hij was in 1822 in Slochteren getrouwd met de 26-jarige landbouwersdochter

Helena Regina Hamminga - een dochter van Boele Fokkes Hamminga en van Helena Regina Piccardt, landbouwersche te Slochteren.
Abel Jan van Dam - een leerlooiersknecht, die in 1844 trouwde met
Anna Margaretha Schneider - dienstmeid, dochter van de verver en glazemaker Philip Schneider uit Slochteren.

Harm J. Blaak - bij zijn huwelijk in 1835 was hij een 30-jarige schipper, gedomicilieerd te Wildervank. Zijn vrouw was de 23-jarige
Jantje Everts - een daglonersdochter uit Windeweer.
Andries J. Blaak - een praamschipper, 1834 getrouwd met
Elzijn Harms Rogaar - een schippersdochter.
Hermannus Mulder - een wolkammer; hij hertrouwt op 53-jarige leeftijd met de 48-jarige wed.

Jantje Jacobs Bieze - een schippersdochter.
Wemeltje Kliphuis - In 1829 trouwde de toen 29-jarige dienstmeid, wonende te Windeweer, met de 35-jarige smid Caspar Henrich Sprick, smid te Martenshoek, geb. te Dissen in het koninkrijk Hannover.
Dievertje J. Mulder - In 1836 trouwt deze 19-jarige leerlooiersdochter met de 30-jarige landbouwer Roelf Pot te Windeweer.

14 J.L. Epping was op 26 oktober 1841 toegelaten tot het predikambt. In 1843 werd hij predikant in Sappemeer, 1844 te Ulrum, in 1846 te N. Pekela. In 1880 ging hij met emeritaat; in 1886 stierf hij.
15 Notulen van de classis Pekela 5 juni '44, 4 september '44.
16 J.P. de Bie - J. Loosjes - Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, III, 31.
17 Notulen van de classis Pekela 24 juni 1845.
18 Aantekeningen van S.G. Oldenziel, in het bezit van H.G. Oldenziel te Kielwindeweer.
19 J. Wesseling - Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen, 129-136. (Groningen 1962).

XVIII Meeden

Meeden ligt aan de zuidelijke rand van het Oldambt, langs een weg over de smalle zandrug, die *klei* en *veen* scheidt: aan de noordzijde van het dorp de klei, aan de zuidkant het veen. Die klei is het gevolg van doorbraken van de *Dollart*, vroeger - zoals bekend - veel groter van omvang dan nu. Bij *Meeden* en ook bij *Westerlee* - in het verlengde van Meeden gelegen, de kant van Winschoten op - zijn nog sporen van één der oudste dijken langs de Dollart te vinden.

In en bij het langgerekte dorp vallen fraaie en grote boerderijen te bewonderen. Omstreeks 1844 - volgens A.J. v.d. Aa - telde het dorp ruim 1250 inwoners, die leefden van *landbouw* en *veeteelt.* Van die 1250 inwoners waren er 1140 hervormd, 30 doopsgezind, 40 rooms-katholiek en 40 christelijk-afgescheiden.

Over de beginperiode der Afscheiding in Meeden is ons een historisch verhaal bewaard gebleven, opgesteld door *D.H. Deddens* en onder het opschrift *Voorrede* neergepend op de eerste twee pagina's van het notulenboek, dat met 1 dec. 1851 begint. We geven zijn algemene situatietekening hier zakelijk weer.

Onze voorvaderen hadden zich in het begin van de 16e eeuw van de roomse kerk afgescheiden en de gereformeerde religie aangenomen, die toen zeer begon op te komen. Maar in het begin van de 17e eeuw kwamen de remonstranten met hun dwalingen, die op de Nationale Synode van Dordrecht 1618-19 werden veroordeeld.

Nu begon de kerk in ons vaderland bizonder te bloeien tot aan het jaar 1750. Toen ontwikkelden zich dwalingen. Men zocht verandering aan te brengen in de ‘kerkwetten’, wat niet werd toegestaan door stadhouder Willem V. Maar toen in 1796 kerk en staat van elkaar gescheiden werden, kwamen ogenblikkelijk de dwalingen te voorschijn, die steeds in kracht toenamen. Ja, het kwam zover, dat met toestemming van koning Willem I in 1816 en 1817 de oude ‘kerkregels’ werden afgedankt en nieuwe daarvoor in de plaats gesteld.

Nu was de deur voor allerlei dwalingen opengezet, zodat *remonstrantse, sociniaanse* en *pelagiaanse* dwalingen werden ingevoerd, zonder veel tegenstand te ondervinden. De Here verwaardigde echter in het jaar 1833 ds *H. de Cock*, toen predikant te Ulrum, om de verandering der ‘kerkwetten’ en de afwijking van de oude gereformeerde leer aan te tonen.

Ook in Meeden kwam in die tijd het vragen naar de waarheid op. Enige

personen verwierpen het prediken van de Leraar, omdat hij inplaats van gereformeerd te zijn, allerlei dwalingen verkondigde; zodat in het begin van het jaar 1835 enigen de kerk geheel verlieten. *J.G. Huiskes* kwam in de maand februari en oefende eerst in het huis van *J.O. Bos*, daarna bij *J.T. Bos* en toen enige malen bij de Nieuwe weg. Vervolgens zou er een oefening plaatsvinden in het huis van *wed. A. ten Have*, maar die werd op bevel van de burgemeester belet.

Tot zover een gedeelte van het verhaal van D.H. Deddens. We geven over die belette samenkomst nog enkele bizonderheden door.[1] *J.G. Huiskes*, gewezen vader van het Werkhuis te Veendam, zou dus op dinsdagavond 17 maart 1835 een godsdienstoefening houden in de woning van wed. A. ten Have. Deze 47-jarige vrouw, geboren *Foktje Sijpkens*, was nog geen jaar weduwe: haar man *Aiolt ten Have* was in mei van het vorig jaar overleden. Ze woonden op een boerderij in de Bovenstreek, in het oosten van Meeden, waar tegenwoordig nog een nazaat woont. In opdracht van de burgemeester verhinderde de veldwachter het doorgaan van de oefening. Wed. ten Have vroeg nu aan de burgemeester of er geen oefeningen met minder dan 20 personen mochten worden gehouden; dit werd in andere plaatsen wel toegestaan, b.v. Scheemda. De burgemeester stuurde de vraag door naar de Gouverneur, die een ontwijkend antwoord gaf.

De eerste jaren na de Afscheiding waren wel uiterst moeilijk voor het kerkelijk leven der Afgescheidenen!

Eén van de hervormden, die het al lang niet meer eens was met de gang van zaken, was *Meerten Sijpkes Sijpkens* (1784-1851), landbouwer te Meeden, tot 1835 ouderling in de hervormde kerk, vanaf 1836 tot zijn dood in 1851 ouderling bij de Afgescheidenen. We vermelden hier terloops, dat zijn zoon *Sijpko* later heel lang afgescheiden predikant in Delfzijl is geweest (1857-1903) en dat deze op 54-jarige leeftijd hertrouwd is met de 43-jarige *Jantje de Cock*, dochter van Hendrik de Cock.[2]

Van bovengenoemde landbouwer, in wiens huis in het westeinde van Meeden, jarenlang godsdienstoefeningen zijn gehouden, wordt nog een belangrijke en uitvoerige brief bewaard, gericht aan de hervormde ds *R. Kijlstra* en diens kerkeraad in Meeden.[3]

Sijpkens deelt hierin mee zijn ambt van ouderling in de hervormde kerk neer te leggen. Hij was tot de overtuiging gekomen ‘dat de zuivere leer onzer godzalige voorvaderen uit onze kerk ook hier ter plaatse werd verdrongen door het zogenaamde Liberalismus onzer dagen, waarin men leert wat men goed vindt en verzwijgt wat men verkiest’. Verder schrijft hij, dat hij in een persoonlijk gesprek kritiek had geoefend op de prediking van zijn dominee. Deze had hem zijn beschuldigingen echter zeer kwalijk genomen en sindsdien was hun persoonlijke verhouding verstoord geweest. De breuk was volkomen geworden door het bruut verhinderen van een godsdienstoefening op de boerderij ‘van onze hoogbejaarde moeder en zuster, die beiden als weduwen eenzaam en verlaten, vaak in diepe rouw, terneder zitten, maar die nochtans in onze dierbare godsdienst troost zoe-

ken voor hun verslagen harten. En daar eerstgenoemde wegens hoge ouderdom van alle openbare godsdienst ten enenmale is verstoken, en bijna geheel niet van de Leraar wordt bezocht, daar misgunde men hun ook nog dit godsdienstig voorrecht', en daaraan stonden zelfs eigen geloofs- en dorpsgenoten schuldig.

'Nooit zal ik - schrijft Sijpkens emotioneel verder - die klacht en tranen vergeten, bij die gelegenheid geúit, dat ze in haar 87e jaar nog de dag moest beleven, dat zij door middel van openbaar geweld belet werd om hun onderlinge godsdienstoefening zelfs met een gering getal waar te nemen'.

Zijn moeder - van wie hier sprake is - is de wed. *Zwaantje H. Sijpkens-Nieborg.* En zijn zuster de in 1834 weduwe geworden *Foktje Sijpkens.*

'Vroeger werden soortgelijke onderlinge bijeenkomsten aangekweekt en voorgestaan, van zulke bestuurders die het nu openlijk durven tegengaan. En zij die nu nog naar het voorbeeld onzer godvruchtige voorvaders het er op toeleggen om huiselijke godsdienst, die bijna uit de huizen der Christenen van onze dagen is geweken, en om onderlinge samenkomsten daartoe dienende, te houden, worden thans van aanzienlijken en geringen, openbaar of meer bedekt, als het slechtste soort mensen tentoongesteld en met de verachtelijkste namen bestempeld!'

Zo - besluit Sijpkens - kon hij niet meer met zijn dominee 'als pilaren onder hetzelfde huis dienen'. De breuk was dus gekomen.

Het blijkt, dat er in het laatst van 1835 éénmaal per zondag in het huis van wed. ten Have door *J.G. Huiskes* werd geoefend. In februari '36 bericht ds *R. Kijlstra* aan het classikaal bestuur van Winschoten, dat in zijn gemeente Meeden de volgende personen 'die wij hier met de naam van Kocksianen bestempelen' nooit meer in de kerk komen: *Hellenius Nieborg* en *vrouw* - rentenier; *Meerten Sijpkens* en *vrouw* - landbouwer; *Fokje Sijpkens wed. Aiolt ten Have* - landbouwersche; *Jacob Theunis* en *vrouw* en *zoon* - 'landbouwer in het klein'; *Jan Ots* (d.i. Jan Ottes Bos) en *vrouw* - dagloner; *Metje* 'een arme weduwe, die onderhouden wordt'. Ze houden elke zondag bij bovengenoemde Fokje Sijpkens aan huis hun bijeenkomsten 'en zoeken stichting onder het gehoor van een zekeren *Huiskes*, vóór dezen soldaat, daarna veldwachter, en laatst Vader van en in het Werkhuis te Veendam. De reeds genoemde Metje wordt door hen onderhouden'.

Instituering

Maandag, de *18e april 1836*, was de dag van de instituering der Afgescheiden gemeente door ds H. de Cock, die bij deze gelegenheid preekte over Hebr. 11:24-26: Door het geloof heeft Mozes, nu groot geworden zijnde, geweigerd een zoon van Farao's dochter genoemd te worden; verkiezende liever met het volk van God kwalijk behandeld te worden dan voor een tijd de genieting der zonde te hebben; achtende de versmaadheid van Christus meerdere rijkdom te zijn, dan de schatten in Egypte; want hij zag op de vergelding des loons.

De 52-jarige landbouwer *Meerten Sijpkes Sijpkens* werd ouderling; *Jannes Ottes Bos*, een 52-jarige arbeider, diaken. De gemeente telde toen - volgens Deddens - 14 belijdende leden. Het stuk met het bericht van officiële afscheiding, dat 28 april aan de hervormde kerkeraad werd gestuurd, was door 12 personen getekend.[4] Het luidde:

Wij ondergetekenden, vroeger door doop of belijdenis leden der Synodale Hervormde Kerk, daar wij sedert geruime tijd, met leedwezen hebben opgemerkt de vervallen toestand van bovengenoemde kerk, zo in derzelver leer als in de tucht, hebben ons daarvan vrijwilliglijk afgescheiden naar art. 2 van het Algemeen Reglement en volgens art. 28 van onze geloofsbelijdenis en wij verzoeken bij dezen U Ed., dat onze namen van de lijst uwer lidmaten mogen uitgeschrapt, en ons schriftelijk kennis hiervan moge worden ter hand gesteld.

Meerten S. Sijpkens, Jacob T. Bos, Tonnis J. Bos, Geert H. Deddens (de latere dominee)[5], Hillenius H. Nieborg, Jannes Ottēs Bos, Zwaantje H. Nieborg, Janna A. Bosker, Wed. A. ten Have, Mettje Doewes Prins, Grietje P. Gravers, Aaltje Lammers (de vrouw van diaken J.O. Bos).

De hervormde kerkeraad voldeed niet aan het verzoek. Dit hield in, dat de ondertekenaars elk jaar opnieuw werden aangeslagen in de kerkelijke belasting. Ze moesten dus hun eigen kerk onderhouden en meebetalen in de lasten van de hervormde kerk, waaraan ze zich toch op wettige wijze hadden onttrokken. Nog in 1841 waren Helenius Hommes Nieborg, Meerten Sijpkes Sijpkens en wed. Aiolt ten Have, allen landbouwer, wonende te Meeden, bezig om vrijstelling van die hoofdelijke omslag te verkrijgen. De hervormde kerkeraad deed of zijn neus bloedde.

Van feitelijke vervolgingen hebben we intussen niets meer gelezen. Al bleven bedreigingen voortduren. In 1837 veranderde de plaats van samenkomst. Men vergaderde nu geregeld in de woning van M. Sijpkens. Ook de catechisaties werden daar gegeven.

Op een zondagavond in oktober preekte ds v. Raalte uit Overijssel voor een groot aantal toehoorders in de schuur van Sijpkens over Col. 2:6: Gelijk gij dan Christus Jezus, de Here, hebt aangenomen, wandelt alzo in Hem.

In de winter 1837-1838 namen elke week op donderdagavond *Jacob Geert Huiskes, Poppe Rijkens de Wit* of *Klaas Wildeboer* in het huis van Sijpkens de dienst waar. Zondagsmorgens oefende J. Huiskes, 's middags werd er door Sijpkens een preek gelezen.

Ds de Cock of een andere dominee kwam af en toe de Sacramenten bedienen. In dat geval was de toeloop van hoorders zo groot, dat de woning van Sijpkens hen onmogelijk kon bergen en men zijn toevlucht nam tot de schuur van Sijpkens' boerderij aan de overkant van de weg gelegen, waar dan de ‘deele’ voor de dienst in orde werd gebracht.

Het eerste kindje, dat op de deel van Sijpkens' schuur door de Cock gedoopt werd, was op 27 januari 1837, Hendrik - z.v. Jan Beishuizen en Eefke Udens. Verder geeft Mooibroek nog als dopelingen in de schuur van Sijpkens op:

3 apr. 1840, Matje, d.v. H. Beil en Metje Prins
10 okt. 1841, Albert, z.v. Jan Beishuizen en E. Udens
10 okt. 1841, Hendrik, z.v. Eppe Boven en Martha Voorthuis
18 juni 1843, Berendje, d.v. Klaas Drijfhout en Fenje v.d. Werf
1 juni 1844, Jan, z.v. Jan Beishuizen en E. Udens
7 sept. 1845, Nanno, z.v. K. Drijfhout en Fenje v.d. Werf
23 mrt. 1846, Jacob, z.v. Tonnis Bos en Anna Nieboer
26 apr. 1846, Piebo, z.v. Pieter Boven en Anneke Bakker (hierbij staat aangetekend: in 1873 bij een schipbreuk verdwenen op zee)
31 okt. 1847, Ida, d.v. Tonnis Bos en Anna Nieboer
12 dec. 1847, Nannetje, d.v. K. Drijfhout en Fenje van der Werf
18 mrt. 1849, Geessien, d.v. Lambertus Meedendorp en Aaltje Zuidema
3 mei 1849, Dina, d.v. Pieter Boven en Anneke Bakker
14 juni 1849, Hendrik, z.v. Pieter Meijer en Geertje Jager
2 dec. 1849, Kasper, z.v. K. Drijfhout en Fenje v.d. Werf
23 apr. 1850, Tammo, z.v. Lambertus Meedendorp en Aaltje Zuidema.

In 10 jaar tijds 15 dopelingen: de gemeente was ook maar klein; in 1844 telde ze slechts 40 zielen. Maar trouw aan Gods Woord wordt altijd in de geslachten beloond. Dat was vroeger zo en dat zal zo blijven, omdat het een belofte van God aan zijn gelovigen is. En - we moeten dat er bijvoegen - afval en verlating van Gods Woord, al is het met vrome woorden, wordt door de Here gestraft, ook in de generaties.

Nadat ds de Cock in november 1842 was overleden, kwam ds *T.F. de Haan* uit Groningen nu en dan naar Meeden. Ook deze reisde land en zand af om de vele vacante gemeenten in de provincie te helpen. Dat reizen was vooral in het koude jaargetij vaak een moeizame en afmattende zaak, want de wegen waren zeer slecht. Men moest wel gehard zijn. Nu, dit was men ook; men wist niet beter. En als men dan 's avonds bij zijn gastheer of in een eenvoudig huis bij kaarslicht en in de warmte van het turfvuur zat, dan werd er intens geluisterd naar godsdienstige gesprekken.

Toen ds *Budding* in Groningen stond (1844-'48) heeft hij ook eens in Meeden, in de schuur van Sijpkens gepreekt. Hij was een eigenaardig man, die soms zonderling kon optreden. Van hem gaat de volgende anekdote: Terwijl hij aan het preken was, zakte één der hoorders door de omgekeerde emmer, waarop deze zat. Het maakte nogal enig lawaai. Budding hield op met preken en zei: Als wij bouwen en de Here afbreekt, is de prediking ijdel! Hij sprak het Amen uit en liep haastig weg. Deze wonderlijke manier van doen was voor de kerkeraad aanleiding hem nooit weer uit te nodigen.[6]

Erkenning 1844

Bij K.B. van 19 oktober 1844 werd de Chr. Afgescheiden gemeente in Meeden door de regering erkend. Het adres was door 13 personen ondertekend; men kerkte in een ‘boerenbehuizing, toebehorende aan M.S.

Sijpkens, getekend no. 164'.[7] In ditzelfde jaar - we volgen weer het verhaal van Deddens - werd in *Nieuwe Pekela* beroepen *Helenius de Cock*, de oudste zoon van de 'vader' der Afscheiding. Hij kwam en ging nu en dan ook in Meeden voor. Er werd zelfs gesproken over de mogelijkheid van een combinatie. Die kwam in november '45 op papier tot stand, met de voorwaarden dat beide gemeenten elk een eigen kerk- en armenkas zouden hebben en dat ds de Cock jr om de 4 weken in Meeden zou preken, waarvoor jaarlijks f 125 moest worden betaald. Het is er nooit van gekomen, want nog in hetzelfde jaar vertrok Helenius de Cock naar Appingedam en Meeden bleef weer herderloos.

Nu volgde een combinatie met *Wildervank* (1846-'49), waar ds D. *Postma* stond (later naar Zwolle en nog later naar Z. Afrika vertrokken).

In 1850 kreeg Meeden een eigen kerkgebouwtje: er werd een lokaal gebouwd achter de woning van Sijpkens, dat op 16 mei 1850 door ds *Kreulen* uit *Wildervank* in gebruik werd genomen met een preek over 2 Kronieken 6:29-33.

In maart 1851 overleed diaken *H.G. Deddens*. *D.H. Deddens* en *J.T. Udens* werden nu diaken (tot nu toe was er maar één geweest). Het jaar 1851 was wel een zwaar jaar voor de gemeente, want in augustus stierf op 67-jarige leeftijd ouderling *Meerten S. Sijpkens*, die een schoon instrument in Gods hand was geweest bij de opbouw van de Meeder gemeente. De bovengenoemde kersverse diakenen *J.T. Udens*, een 55-jarige barbier en *Derk Hendriks Deddens*, een 29-jarige landbouwer, werden ouderling (er waren er dus nu twee), terwijl *Helenius M. Sijpkens*, landbouwer, 28 jaar, en *Klaas Nannes Drijfhout*, boerenknecht, 42 jaar, de beide diakenen werden.

Aan het eind van 1851 werd de combinatie met Sappemeer - die niet lang daarvoor was aangegaan - verbroken; ds *Y.J. Veenstra* nam afscheid met een preek over Jesaja 40:11 en bleef nu alleen predikant van Sappemeer.

We beëindigen de schets met de slotzin uit het verhaal van D.H. Deddens: 'Toen nu de kerkeraad uit 4 personen bestond, werd besloten gedurig vergadering te houden en optekening van de verhandelde zaken te doen in dit boek'. En dan begint het notulenboek met 1 december 1851.

Eindnoten:

1 Schrijven van burgemeester P.M. Smid aan de Gouverneur, d.d. 21 maart 1835. Deze Popko Meints Smid (1768-1846), landbouwer, was in Meeden burgemeester van 1819 tot zijn dood in 1846.

2 Volgens huwelijksacte Zwolle 11 september 1879. Jantje de Cock was toen weduwe van Lubbartus van der Vegte, kassier te Zwolle. Uit Jantje de Cocks eerste huwelijk zijn 3 jongens en 1 meisje geboren; ds Sijpkens was bij zijn tweede huwelijk weduwnaar van Hiltje Douma.

3 Deze brief is volledig opgenomen in: B. Mooibroek - De Afscheiding te Meeden (stencil 1940), aan welk werkje we nog enkele bizonderheden hebben ontleend. Rinze Kijlstra (1796-1860) was van 1824-'60 hervormd predikant te Meeden.

4 B. Mooibroek - De Afscheiding in Meeden, 16.

5 Geert Hendrik Deddens (1818-1899). Tot zijn 27e jaar is hij in Meeden werkzaam geweest in het boerenbedrijf. In 1848 werd hij Afgescheiden predikant in Borger, in 1850 te Schildwolde, in 1852 te Ten Boer, in 1864 te Oude Pekela, waar hij bijna 30 jaar heeft gestaan. Na in 1893 zijn emeritaat verkregen te hebben, vestigde hij zich op 1 mei 1894 in Wildervank, waar hij

met zijn vrouw nog van een rustige, oude dag mocht genieten. (Handboek ten dienste van de Geref. Kerken in Nederland voor het jaar 1900).

6 B. Mooibroek - De Afscheiding in Meeden, 22.

7 Op 1 juli 1841 was een verzoek om ‘toelating’ afgewezen ‘als hebbende een andere titel genoemd, geen reglement en ook de vereiste certificaten niet overgelegd.’ Ongetwijfeld onder invloed van de oefenaars Huiskes en Wildeboer, die tegen het aanvragen van erkenning op de vastgestelde voorwaarden waren.

XIX Midwolda (Old.)

Midwolda, waartoe ook Oostwold behoort, ligt ongeveer 7 km ten noorden van Winschoten. Omstreeks 1840 telde de burgerlijke gemeente 2730 inwoners, die hoofdzakelijk van de landbouw bestonden.

In het noorden der gemeente ligt de zware klei, achtergelaten door de vroeger veel grotere Dollard; in het zuiden het veenland.

Midwolda is het dorp waar *Wilhelmus Schortinghuis* in de 18e eeuw predikant is geweest, de schrijver van het in 1740 verschenen *Het innige Christendom*, in piëtistische kringen geliefd ziele voedsel.

In de dagen der Afscheiding stond in Midwolda in de hervormde kerk ds *G.J.F. Cramer von Baumgarten*, een man van tegen de vijftig jaar, geestverwant van de oudere ds *Remko Engels* uit het naburige *Nieuwolda.* Ze ijverden, gesteund door andere predikanten uit de regio, voor kerkherstel en moesten van het dubbelzinnige in het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten niets hebben.

Over dit dubbelzinnige en de daarmee verbandhoudende belijdenis-kwestie is al veel geschreven.[1] Toch willen we dit punt hier vanwege het belang der zaak nog eens ter sprake brengen. We doen dit met gebruikmaking van een getypte redevoering, in 1936 gehouden door ds J. v.d. Kooij bij de herdenking van de Afscheiding in Midwolda. De drie formulieren van Enigheid waren door de synode van 1816 wel niet af gezworen - officieel bleef de oude belijdenis gehandhaafd - maar de toekomstige predikanten behoefden alleen nog maar instemming te betuigen met de leer, die ‘overeenkomstig’ Gods Woord in de aangenomen formulieren was vervat.

Toen er nu in de kerk hoe langer hoe meer vrijzinnige nieuwlichters kwamen, zeiden dezen: de formulieren van Enigheid zijn verouderd en onbruikbaar. De synode erkent dit zelf ook. We zijn er alleen maar aan gebonden *voor zover* ze overeenstemmen met Gods Woord. Menen we dat dit met het meeste niet het geval is, dan mogen we dat alles verwerpen en toch gerust voorganger in de kerk blijven.

Maar anderen zeiden: nee, we zijn geheel aan de drie formulieren van Enigheid gebonden, want ze zijn geheel overeenkomstig Gods Woord.

Doordat in de prediking en in menig geschrift hoe langer hoe vaker afwijking van de belijdenis te beluisteren en te lezen viel, ontstonden in vele gemeenten onrust en ontevredenheid. De werken van de ‘oude schrijvers’ kwamen weer in de handel. Meer en meer werd het duidelijk, dat de tijd naderde, dat de steeds toenemende verontrusting een explosie tot gevolg zou hebben. In Ulrum was het sein tot afscheiding al gegeven. Ook in Mid-

wolda en omgeving waren er mensen die wel eens in Ulrum naar de kerk gingen. Men had geen vertrouwen meer in de plaatselijke predikanten en begon zich aan hun dienst te onttrekken en met behulp van gezelschappen en oefeningen en de lectuur van godzalige schrijvers de geestelijke leegte op te vullen. Dat was teveel voor ds Cramer von Baumgarten en hij deed mee aan het bezwaarschrift van ds R. Engels en 19 predikanten aan de synode gericht.

Adres ds R. Engels aan de synode

Deze had volgens de ondertekenaars tot taak duidelijk te verklaren, wat nu eigenlijk de bedoeling was van het veelomstreden woord 'overeenkomstig' in het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten. Dit kon ze doen door openlijk te erkennen, dat dit formulier de predikanten onvoorwaardelijk bond aan 'het leren en voorstaan der kenmerkende leerstukken der Ned. Geref. kerk, zoals die in de aangenomen formulieren van Enigheid onzer kerken begrepen zijn', daar die overeenkomstig Gods Woord zijn.

De door de synode benoemde commissie vroeg zich echter af of een nadere verklaring wel nodig was. Typerend voor de geest van tolerantie in die dagen zijn de volgende zinsneden uit het commissie-rapport: '....het is er ver vanaf, dat de zg. dubbelzinnigheid van het ondertekeningsformulier als een der voorname bronnen der bestaande onenigheid is aan te merken'. Nee, zei de commissie, die dubbelzinnigheid voorkomt juist onenigheden. De bijbel en alle formulieren worden nu eenmaal op verschillende wijze uitgelegd en de synode kan 'de handhaving der waarheid niet van enige menselijke bepaling verwachten, maar alleen van het bestuur van Hem....'. En dan wijst de commissie op het zwakke punt in het adres van Engels c.s.: dezen zoeken een 'middelweg' door zich te beperken tot onvoorwaardelijke binding aan de *kenmerkende* leerstukken van de Ned. Geref. kerk. Maar - vraagt de commissie - wie zal bepalen wat wel en wat niet hoofdzaak en kenmerkend is? Is dat op zichzelf al niet een voornaam twistpunt?

De belangrijkste vraag is echter: Is de synode bevoegd tot 'alteratie' (verandering) of 'explicatie' (nadere verklaring)? Nee, meent de commissie, de nu van kracht zijnde formulering 'overeenkomstig Gods Woord' is 'door wijze en vrome mannen' na rijp beraad vastgelegd en bevat alles 'wat zij naar haar bedoeling moet bevatten en drukt juist zoveel uit als van a.s. Leraren kan en mag worden gevorderd'. Bovendien zou de synode bij een 'nadere verklaring' een nieuwe binding invoeren, en dat zou niet 'met de grondbeginselen van het Protestantisme en de aard van het Evangelie overeenkomen'.[2] En de synode mag zich niet aan het hoofd van één der partijen plaatsen.

Ook wordt de in het adres van ds Engels c.s. verzochte verduidelijking 'gevraagd op ongenoegzame gronden'. 'Het grootste deel der hervormde predikanten schijnt stilzwijgend in het bestaande te berusten.... het aantal van hen die verzoeken niets te veranderen, gaat de anderen ver te boven'.

Verder vreest de commissie voor de gevolgen. Elke verklaring zal een nieuwe twistappel zijn en nieuwe strijd betekenen en 'aldus voet geven aan de woelzieken, die onze kerken beroeren', zoals er helaas ook hier en daar onder de predikanten reeds gevonden worden; zie het adres van ds Brummelkamp, van ds van Rhee en ds Gezelle Meerburg, en van ds S. van Velzen.

Het is reeds 'genoegzaam gebleken wat men van hen te wachten heeft, indien zij niet ernstig worden te keer gegaan.... welk een toon zij zich aanmatigen.... hoe zij Leraars der kerk als verachters der waarheid willen tekenen....'.

De commissie voegt er dan verbitterd en vijandig aan toe: '....het houdt niet op bij het vragen van strenge verbindtenis aan de formulieren. Geen verklaring kan gegeven worden.... om de aanleiding hunner lasteringen en kwaadstoken in de gemeenten weg te nemen of zelfs te verminderen.... Ze zijn niet alleen tegen de Evangelische gezangen, maar achten ook de vragen voor de viering van het H. Avondmaal als de ware godvrezenden ergerend en ontstichtend....'.

Elke verklaring wordt beschouwd als erkentenis van de verkeerdheid van het bestaande, als een concessie om hunnentwil geschied.... al wat naar toegeven uit vrees zweemt zal hun stoutheid doen toenemen en vermeerdering van hun aarihang en nieuwe stappen ten gevolge hebben....

Na al het voorgaande meende de commissie een nadere verklaring, bepaling, wijziging of vermeerdering van het bestaande formulier ernstig te moeten ontraden. De synode gaat hiermee akkoord.[3]

Natuurlijk was ds *Cramer von Baumgarten* over dit antwoord zeer teleurgesteld en in een brochure zette hij zijn standpunt nog eens uiteen.[4]

Hij verlangde: 'de handhaving der leer der Hervormde kerk zonder elke onbestemdheid en ondubbelzinnigheid en dus de vestiging der waarheid, zoals die uit God is, tot zaligheid van zondaren; en de herstelling der rust en des vredes in ons jammerlijk geschokt kerkgenootschap'. Want hij zag de kerk met scheuring en scheiding bedreigd.

Nog enkele uitspraken van hem: 'Wie zich aan de drie formulieren ergert, en de daarin vervatte leer niet belijdt en voorstaat, niet leert en predikt, neen! die kan de kerk niet voor de haren erkennen'.

'Zouden niet door hen duizend en duizend stillen in den lande zich somtijds aangetast zien in wat hun heilig en dierbaar is? Deze, in oprechtheid des levens de leer toegedaan, in welke zij zijn opgevoed en dagelijks door eigen biddend onderzoek des Heiligen Woords versterkt en bevestigd in die belijdenis, zien zich door de afwijking en verbastering dier waarlijk Evangelische leer, in hun overtuiging geschokt en verontrust. Deze, zeker de besten in de gemeente, hetzij zij in prachtige paleizen of schamele hutten wonen, zien zich bekommerd om den staat der kerk en geërgerd door de bandelooze toestand.... en kan men het zulken dan wel geheel ten kwade duiden, dat zij, bij zulk een staat van zaken in leer en prediking, zich meer en meer hechten aan oude zelfs meer bekrompen denkbeelden, uit

vreeze van anders door eiken vreemden wind van leering te worden opgevoed?

Zij, die wij hier op het oog hebben, maken nog, gelijk altijd, het beste gedeelte, gave God! dat wij ook zeggen konden het grootste gedeelte der gemeente, uit. In de overeenstemming van de 3 Formulieren rust het voortdurend bestaan van het Hervormde kerkgenootschap. Wordt al het nieuwe, hoe ver het ook afwijkt van de gereformeerde leer, toegelaten op de kansel, dan moge er een uitwendige band der kerk blijven, de inwendige band is verbroken; er komt een scheuring in den geest, die dieper indringt en verder verwijdert dan zelfs een openlijke scheiding. Er komt verwarring: op één kansel allerlei prediking. Er komen ergernissen "tot het ook bij ons zoover komt, dat de behoefte aan iets bestemds en ondubbelzinnigs, vooral aan iets dat vastheid heeft en gebouwd is op het onbedriegelijke Woord van God zich met kracht openbare, en na velerlei harde schokken, een nieuw kerkgenootschap uit de bouwvallen van het oude doe verrijzen".

Maar dat wilde Cramer von Baumgarten voorkomen! Daarom zijn adres in 1835, waaraan de synode geen gehoor wilde geven. Wat nu te doen?

Stil zitten? Dit was zoveel als lijdelijk en werkloos de ontbinding van het kerkgenootschap afwachten. Een scheuring verwekken en tot scheiding oproepen? Dat zou de kerk een onherstelbare slag toebrengen.

Neen, niet tot het uiterste is het nog gekomen. Eerst dan, wanneer de oprechte belijder der waarheid, wanneer de getrouwe leraar en prediker in de kerk, de mond gesnoerd wordt, is scheiding en scheuring geoorloofd, nog niet eens noodzakelijk, want in des Heeren hand is ook een enkel woord der waarheid ligt vruchtbaar, tot beschaming van duizend en tienduizend woorden van leugen.

En waarlijk zoover is het nog niet gekomen'.

Nog hoopte Cramer von Baumgarten op de synode. Hij zag niet, dat deze de leervrijheid in de kerk beslist wilde toelaten. Hij zag ook niet, dat de waarheid niet met de leugen te verbinden is. Hij riep uit: 'Verre zij het van ons, dat wij u of iemand tot scheiding zouden opwekken'. Hij betreurde het, dat door velen de godsdienstoefening werd verlaten, die elders en in onderlinge bijeenkomst met gelijkgezinden, zochten wat ze in de vergadering der gemeente niet vonden.

Van *ds de Cock* zegt Cramer von Baumgarten: een man die ook de beste zaak bederven moest door zijn ijver zonder verstand. Hij verdient dat zijn naam vergeten worde. Nu, de Cock raapte de handschoen op en schreef één van zijn allerfelste brochures: *De sluwe en listige raadslagen van de drie Achitofels onzer dagen, Engels, Le Roy* en *Cramer von Baumgarten.* Het verbaast de Cock, dat Cr. von Baumgarten ijvert voor de formulieren van Enigheid, en zegt ervan: 'Dit ijveren is slechts schijn, en een ijveren zonder verstand, gelijk hij verkeerdelijk mij ten laste legt'. Want zeker, Cramer ijvert voor de 3 formulieren, maar noemt toch de aanvallers nog 'achtenswaardige mannen' en hij heeft zelf remonstrantse gevoelens. Want, zegt de Cock: Cramer, gij houdt de rechtvaardigmaking des zon-

daars als hoofdartikel. Hadden de Remonstrantsche staats- en kerkberoerders daarmee kunnen vrijgaan, zeker er was niemand veroordeeld. Allen waren dan in de kerk gebleven om die te verderven.

En nu, Cramer, kunt gij betuigen, dat gij de Dordtsche Leerregels naarstiglijk geleerd hebt en getrouwelijk voorgestaan, zonder iets tegen dezelve te leeren of te schrijven? Zoo onbeschaamd zult gij toch zeker wel niet zijn om dat te beweren! Of beweert gij dat; uwe predikatiën en catechisatiën zullen tegen u getuigen. Maar met uw schoone woorden neemt gij veler eenvoudige harten in, en verleidt gij de onvaste zielen!

Met uw adres beoogt gij rust en vrede. Wij echter waarschuwen ten ernstigste allen, die hun ziel liefhebben, met Gods Woord, voor hen die daar roepen: vrede, vrede, en het is toch geen vrede.

En vraagt gij, eenvoudige in waarheid, waar de kudde legert? Gaat uit in de voetstappen der schapen, en de Heere, de Almachtige, zal uw leidsman en beschermer zijn. Deze laatste woorden sprak de Cock tegen de eenvoudigen van Midwolda, de mannen die naar hem kwamen luisteren en dan in de pastorie vertelden over de catechisaties en preken van Cramer von Baumgarten. En toen de gemeente in Midwolda begreep, dat de dominee tegen zijn eigen vermaningen in ging stilzitten en werkeloos de ontbinding van het kerkgenootschap afwachtte, scheidden zich enigen van de hervormde kerk af en zochten in eenvoudige samenkomsten de gemeenschap der gelovigen.

In een schrijven aan de scriba van het classikaal bestuur van Winschoten, geeft ds Cramer von Baumgarten op 24 februari 1836 zelf een situatietekening van zijn gemeente Midwolda (Old.), de gemeente, die hij van 1824 tot zijn dood op 15 november 1855 als hervormd predikant heeft gediend. Hij schrijft dan:

‘1 dat zich in deze gemeente, waarin vroeger een Schortinghuis heeft gediend, wiens geschriften als een dierbaar erfgoed van vader op kinderen overgaan, altijd een zekere neiging tot separatismus heeft vertoond. Gedurende de eerste twee jaren van mijne bediening alhier, had ik met dezelve veel te strijden; dan het gelukte mij onder Gods zegen allengs allen te vereenigen, en ook de eerste twee jaren van de beroeringen door ds Cock c.s. gesticht, bleef deze gemeente vrij van zijnen invloed. In den laatsten tijd, bij de vermenigvuldiging van door de Cock aangestelde, of uit zijnen aanhang voortkomende sprekers, werd echter het zaad van separatisme ook hier met ruime handen uitgestrooid.

Eerst had dit ten gevolge, dat een 30-tal menschen van hier geregeld naar enigen naburigen predikant ter kerk gingen, bijeenkomsten hielden en deze of andere bezochten in andere gemeenten, totdat nu een spreker voor deze gemeente vast is aangenomen, en allen, die tot zijn onderhoud en zijn bezoldiging zich verbonden hebben, zich nu de facto, met twee lidmaten voor 2 jaar van Winschoten tot ons overgekomen, met opzegging van hun lidmaatschap hebben afgezonderd.

2 Het geheel der zoo zich afgezonderd hebbenden, zal thans nagenoeg vijftig bedragen, waaronder twaalf lidmaten.

Acht of tien uitgezonderd, behooren zij alle tot de geringe klasse der arbeiders of werklieden, doch staat dit getal grootelijks te vermeerderen, zoodra de verwachte prediker hier ook door de Cock zal zijn aangesteld, vooral zoo men in de vergaderingen voortgaat zoo rijkelijk de armen te bedenken.

3 Wat voorts de bijzonderheden omtrent de separatisten hier ter plaatse betreft, meen ik het niet onopgemerkt te mogen laten, dat het mij uit met hen gehouden gesprekken is gebleken, dat niet zoo zeer het *Schortinghuisianisme*, als wel twijfel aan de regtzinnigheid der tegenwoordige, of zooals zij die noemen Synodaal hervormde kerk, hen tot afscheiding leidt.

Zij beroepen zich op het onbeantwoord laten, of ontwijkend beantwoorden van de verschillende adressen, die aan de Synode zijn ingediend om verklaring van hare bedoeling met het formulier van onderteekening voor aankomende leeraars in onze Kerk. En schoon er onder de Separatisten alhier wel geen enkelde is, die de echte leer der hervormde Kerk weet te onderscheiden van hetgeen daarvoor dikwerf wordt uitgevent, is het die terughouding van de Synode om tot eenige verklaring te komen, welke bij hen die het meest weten, altijd op den voorgrond wordt gesteld, ja die het hun ten gemoedelijken plicht maakt, zoo zij zeggen, om niet alleen niet bij mij, maar zelfs ook niet meer bij den naburigen predikant ter kerk te gaan, dien zij vroeger gingen hooren, omdat wij, het gezag der Synode gehoorzamende, toonen mede ontrouw te willen worden aan onze verbintenis'.

Men ziet het, aan het slot van zijn rapport kan ds Cramer von Baumgarten het niet laten de schuld van de Afscheiding ook te geven aan de Synode, die zich over de gereformeerde leer niet wilde uitspreken.

Schrijven van ds Ayolt Tonkens uit Oostwold (old.)

In een gelijksoortige brief berichtte ds *Ayolt Tonkens*, de 32-jarige schoonzoon van ds Remko Engels uit Nieuwolda, over de toestand in zijn gemeente, het vlak bij Midwolda gelegen Oostwold, waar hij van 1830 tot zijn emeritaat in 1858 heeft gestaan. Ook hij moest op verzoek van de scriba van het classikaal bestuur van Winschoten, ds *M.J. Adriani*, zijn oom, inlichtingen verstrekken over eventuele separatisten in Oostwold. Hij beantwoordt 'Ooms circulaire d.d. 8 februari' niet afzonderlijk, maar 'om der kortheid wille' vlecht hij zijn antwoord in een 'gemeenzame' brief.

Wat dan de separatisten betreft, helaas moet hij vermelden, dat hun aantal sinds kort aanmerkelijk is toegenomen.

Vroeger, in de tijd van wijlen zijn voorganger ds Blaauw[5] waren hier ook al enige lieden in aparte gezelschappen samengekomen, maar na zijn komst in de gemeente had zoiets niet meer plaats gevonden, tot aan verleden jaar toe. Toen echter begon een drietal van die mensen weer, zoals vroeger, op gezette tijden een bijeenkomst te houden en lokte enkele andere personen hiernaar toe.

De geschriftjes van de Cock en andere heethoofden werden in die vergaderingen - naar hij had vernomen - voorgelezen en 'ontvlamden de hoofden en gemoederen'.

'Van dien tijd af begonnen deze lieden ook het medezingen der Evang. gezangen te staken, en ook anderen daartegen in te nemen. Kerkgaan echter bleven zij nog aanhouden, schoon zij van tijd tot tijd ook reeds zich naar elders begaven, waar zij meenden beter voedsel voor hunne ziel te kunnen vinden. Zoo bleef dit tot voor weinige dagen, op zijn hoogst genomen misschien tot een tiental personen bepaald. Doch daar verschijnt op het onverwachtst de bekende nieuweling *Wildeboer* uit de N. Pekela in dezen omtrek, oefent eerst te Midwolda en daarna ook hier, komt in de vorige week terug en herhaalt zijn bezoek in het begin der tegenwoordige en nu zie ik eensklaps mijne Gemeente in verwarring en opschudding. Misschien dat onder de toegevloeide scharen zich wel vele nieuwsgierigen zullen bevonden hebben, doch het getal der bezoekers van die oefeningen moet ook zoo buitengewoon groot geweest zijn, dat men 1.1. Dinsdag twee bijeenkomsten aan verschillende huizen in deze Gemeente had moeten houden.

En tot mijn leedwezen zie ik reeds eenige menschen weg gesleept, die anders welligt, zonder voorgang, er niet toe zouden vervallen zijn. Doch het Separatisme schijnt bij eenige voorwerpen van eenige praedispositie daartoe, even besmettelijk te zijn, zoo niet nog erger, dan eene contagieuse ligchamelijke ziekte.

Intusschen is er tot hiertoe nog maar een enkele opgekomen, die als lidmaat uit het Prothocol wenschte geschrapt te worden. En onder de redenen, die hij daartoe opgaf, werd inzonderheid en met nadruk deze door hem aangevoerd, dat de Synode immers vrijheid gaf aan de Leeraars, om te leeren en prediken, wat zij wilden, en dat hij en met hem gelijkgezinden echter wenschten te volharden bij de belijdenis der Leer, die in onze formulieren van eenigheid is vervat, en welke zij beschouwden als gegrond op het Woord van God.

Ik vrees dat het getal der Separatisten, die zich ten minsten de facto afscheiden, eer toe dan af zal nemen, wanneer de straks genoemde Wildeboer, als vaste prediker, zich te Midwolda zal gevestigd hebben, zooals ik hoor dat eerlang geschieden zal; want de neiging tot dat kwaad schuilt dezer dagen bij zeer veel menschen en behoeft slechts weinige aanprikkeling om zich in daden te openbaren.

Intusschen is er tot hiertoe slechts één van de meer notabele ingezetenen, die zich eenigszins tot die partij verklaard heeft; de overigen behooren allen tot de lagere volksklasse en zijn meestal diep onkundige menschen. De groote Koning zijner Kerk wil, bidden wij, uit dit kwaad, door zijn aanbiddelijk bestuur nog eens het goede doen voortkomen'. En dan gaat ds Tonkens over op zijn 'persoonlijke omstandigheden'.[6]

In Midwolda zijn het de landbouwer *Geert Edskes Dijksterhuis* en de ge-

wezen bakker *Klaas Wildeboer* geweest, die de Afscheiding aldaar onder moeilijke omstandigheden hebben 'geleid'.

Op 1 maart 1836 kreeg de 37-jarige Dijksterhuis een boete, omdat hij op 10 februari zijn woning beschikbaar had gesteld voor een oefening, waarin K. Wildeboer was voorgegaan. Het bedrag viel nog mee, slechts f 8,70.[7] Voor de volgende dag (11 februari) was er ook een oefening gepland bij kleermaker *Jan K. Zoutman* te *Oostwold.* In de uitgaande missives van de burgemeester troffen we enkele tekenende bizonderheden over deze uiteindelijk niet doorgegane godsdienstoefening aan.

'Vernomen hebbende', schrijft de burgemeester, 'dat er in den avond van den elfden dezer weder Godsdienstoefening door gemelden *Wildeboer* te *Oostwold* ten huize van den kleermaker *J.K. Zoutman* zoude worden gehouden, zo gelastte ik den veldwachter om daarop te letten. De veldwachter bracht mij heden het bericht, dat hij aldaar ten huize te ongeveer 8 uur was aangekomen; dat naar zijne gissing wel dertig personen waren tegenwoordig geweest; dat hij bij gebrek aan lamplicht het juiste getal niet had kunnen opsporen.

Dat hij aldaar ongeveer een kwartier uurs geweest zijnde, er berigt was gekomen, dat Wildeboer niet kwam, dat hij er niet op aandurfde - waarna er gezegd werd: Er is nu toch geene Godsdienstoefening, laat ons hier eerst een vers zingen eer wij scheiden, en toen werd onder voorzinging van *B.J. Olgers*[8] gezongen Ps. 25 vers 6. Dat gedaan zijnde, had J.K. Zoutman tegen eenen *D.H. Baas* gezegd: Wel, doet gij nu de dankzegging, waarop deze dadelijk begonnen was. Deze dankzegging afgelopen zijnde, was er nog eens gezongen en toen besloten om Wildeboer te verzoeken om morgen voormiddag ten huize van B.J. Olgers Godsdienstoefening te willen houden ten aanhore van niet meer dan 19 personen. Hiervan was echter volgens het onderzoek van den veldwachter niets gekomen'.

Tot zover het schrijven van de burgemeester aan de Officier van Justitie te Winschoten.[9]

Inmiddels ging K. Wildeboer door met oefenen en soms kwam ds de Cock naar Midwolda om Doop en Avondmaal te bedienen. Het bleef riskant, want op 11 april 1837 kreeg G.E. Dijksterhuis opnieuw een boete van de rechtbank in Winschoten, nu van f 50 met f 0,87 kosten. Toch viel het niet te ontkennen, dat de voorwaarden waaronder vergaderd mocht worden, iets waren verzacht. De burgemeester kreeg officieel van de Officier van Justitie te horen, dat slechts die godsdienstige bijeenkomsten die door meer dan 20 personen (buiten de huisgenoten) werden bijgewoond 'onder de verboden bijeenkomsten kunnen gerangschikt worden'.

Op 7 mei 1837 werd er weer in Midwolda geoefend, nu zelfs op twee plaatsen tegelijk nl. bij *K. Wildeboer*, de oefenaar zelf, en bij - natuurlijk - *G.E. Dijksterhuis.* De burgemeester rapporteerde aan de Officier van Justitie, dat hij zich, vergezeld van de beide gerechtsdienaars en de veldwachter, eerst naar de woning van K.M. Wildeboer had begeven. 'Aldaar aankomende vonden wij de deur gesloten; er aankloppende werd

dezelve na eenigen tijd wachtens geopend. Wildeboer, die wij buiten de deur konden horen spreken, was nu opgehouden en sprak niet weder zoo lang wij er tegenwoordig waren. Er waren geene hoorders meer als die bij de wet mogen toegelaten worden. Bij huis stonden er nog eenigen.

Vandaar gingen we naar de behuizinge van *G.E. Dijksterhuis;* daar vonden wij de Heer *H. de Cock*, hoewel niet predikende, teegenwoordig in een gezelschap niet hoger als het getal, hetgeen de wet permitteert; dezelve verzocht mij te willen vergunnen om voor deze dag vrijelijk Godsdienstoefening te mogen houden, hetgeen ik van de hand wees. Bij huis was er bijna een even groot getal als er in was. Hierna verwijderden wij ons en na eenigen tijd vandaar geweest zijnde, zond ik de beide geregtsdienaars en den veldwachter weder derwaarts, die er tot den afloop van de Godsdienstoefening geweest zijn en er bij tegenwoordig waren, dat er vier kinderen gedoopt zijn en dat er een ouderling en een diaken, welke beiden *Oostvriezen* waren, benoemd, bevestigd en ingezegend zijn. Uit verscheidene gemeenten van deze provincie waren alhier separatisten, ja zelfs uit Oostvriesland; hun getal mag wel tweehonderd bedragen hebben'.

Dat hier de soortnaam *Oostvriezen* apart wordt genoemd, wijst erop, dat 'Oostvriezen' bij de autoriteiten in het Oldambt niet zo'n beste naam hadden. Ze stonden bekend als brutaal en bandeloos volk.

Toen er op 5 januari 1835 in Winschoten een boerenopstandje plaats vond met als oorzaken verhoging der grondlasten (als gevolg van de invoering van het kadaster), rapporteerde wethouder H.J. Engelkens hierover aan de Gouverneur van de Provincie. Hij merkte toen op, dat als men bij die gelegenheid niet aan de boeren was tegemoet gekomen door de justitiële verkoop van 'rundbeesten' te schorsen, het op een plundering zou zijn uitgelopen 'omdat zich onder de volksmenigte 5 à 600 Oostvriezen bevonden, uit de heffe des volks van Bunde en omstreken, die het brutaalst van allen waren'.

We zien bij bovengenoemde godsdienstoefening ook weer, dat de Cocks komst en prediking altijd als een magneet werkte. Hele scharen stroomden dan samen, niet alleen in Groningerland, maar ook in andere provincies, het meest in het noorden van ons land, waar hij uiteraard - gezien zijn woonplaats - het gemakkelijkst her en der kon reizen.

In 1838 gaat het in de correspondentie van de burgemeester weer over ongeoorloofde godsdienstoefeningen op twee achtereenvolgende zondagen in augustus.

D.J. v.d. Werp, de bekende oefenaar uit *Uithuizermeeden*, later afgescheiden predikant, en *H. Doedeltje*, waarschijnlijk een toen 48-jarige schoenmaker uit Midwolda, werden verhoord. Geen der getuigen had gezien, dat er bij de godsdienstoefening van 12 augustus was gecollecteerd en de burgemeester concludeerde, dat de aanvangstijden der bijeenkomsten niet bekend gemaakt werden, maar dat men zondags op bepaalde uren samenkwam, te weten van 9-11 en 1-3 en 5-7 uur. 'Althans dan ziet men hun vergaderen en weder uit elkaar gaan'.

We gaan weer naar het jaar 1836 terug en wel naar de vergadering van de hervormde kerkeraad op donderdag 24 maart 1836, gepresideerd door ds Cramer von Baumgarten; Ook de ambtsdrager dr G. Engels, wiens dochter het met de Afgescheidenen houdt (volgens een lijst in het lidmatenboek), is aanwezig.

'Zij praten druk over de cocksianen' - aldus J. v.d. Kooy in zijn herdenkingsrede. 'Het geeft zo veel beroering in de gemeente; waarom is de scheiding hier nu nodig? Onze dominee is toch goed, hij is toch niet zo licht als vele anderen. Maar ze vergeten, dat ze met die modernen en nieuwlichters in één kerk zitten, één kerk waar Christus Koning moet zijn'.

Als de vergadering geopend is, deelt ds Cramer von Baumgarten mee, dat bij hem een brief, een verklaring bezorgd is, waarmee ouderling *Geert E, Dijksterhuis* en zijn vrouw *Elisabeth E. Tiddens* zich schriftelijk aan de hervormde kerk onttrokken.[10] De hervormde kerkeraad reageerde koeltjes, liet het stuk voor wat het was ('een afschrift van ook elders door de twist- en scheurmakers gebruikte verklaring') en royeerde Dijksterhuis en zijn vrouw. 'Bij de tegenwoordige beroering in de kerk' zouden wel meer lieden het voorbeeld van Dijksterhuis volgen, meende de kerkeraad.[11]

Instituering

Aangenomen wordt dat de Afgescheiden gemeente van Midwolda op *16 april 1836* is *geïnstitueerd*, door ds *H. de Cock.* De eerste ouderlingen waren de 36-jarige landbouwer *Geert E. Dijksterhuis* en *K. Wildeboer*, een 27-jarige bakker (later oefenaar), beiden uit Midwolda.

De eerste diakenen *J.K. Zoutman*, kleermaker, 42 jaar, uit Oostwold en de 29-jarige landgebruiker *W.T. Veldman*, wonende te *Eexta* (gem. Scheemda)[12].

Niet alle gemeenteleden woonden in Midwolda, verscheidene ook in Oostwold of in de Winschoter Bovenburen of in Scheemda of Eexta.

Op zondag 4 september 1836 werd 'in de tot Gods waarachtige dienst wederkerende Christelijke Gereformeerde gemeente Midwolda' voor het eerst het Avondmaal bediend door H. de Cock 'onze geliefde Herder en Leeraar'. Er waren 31 Avondmaalsgangers, van wie de namen zijn bewaard gebleven.[13]

Nog enkele namen uit de beginperiode van de Afgescheiden kerk in Midwolda willen we hier noemen. Het eerste *doopboek* begint met 17 april 1836, op welke datum als eerste dopeling staat vermeld het dochtertje Elisabeth van *Edzert Harms Klap* en *Grietje Matthias Porringa* te Eexta. Door de grote schaarste aan predikanten in die dagen leidden in de regel ouderlingen de kerkelijke huwelijksbevestiging. Het eerste huwelijk in de Afgescheiden kerk van Midwolda is dat tussen *Harm Roelfs Kroeze* en *Elisabeth Sibolts v.d. Schuur* (een zuster van de in Delfzijl zo bekende 4 broers van der Schuur). Het dateert van 29 mei 1836 en werd gesloten 'door den ouderling der Gemeente K. Wildeboer'.

Op 4 juni 1839 werden in de echt verbonden 'ter plaatse van de gehuw-

den te Eexta' *W.T. Veldman* (één der eerste ouderlingen in Midwolda en later in Scheemda) en *Trientje Willems Kuiper* door ouderling *Harm Gelms* van de gemeente N. Pekela.

Het was pas het derde huwelijk in de Afgescheiden kerk van Midwolda. We noteerden ook huwelijksbevestigingen door de ouderlingen *Jan K. Zoutman, G.J. Nagel* en *B. Roelfsema.*

De notulen der Wederkerende Christelijke Gereformeerde gemeente te Midwolda beginnen met 4 mei 1836. Uitgebreid zijn ze niet, het tegendeel is het geval; toch vallen er wel enige bizonderheden uit te vissen.

Ps. 25:2 en Ps. 133:3, dat waren de verzen, die de 4-mans kerkeraad bij aanvang of sluiting van de vergadering graag zong. En als er niets te behandelen viel - zoals op de tweede vergadering van 24 mei '36 - dan hielden de broeders zich bezig 'met godsdienstige gesprekken en overwegingen van Gods heilig Woord om zo door de genade Gods elkander op te wekken en te dienen, tot opbouwing in de meerdere kennis der waarheid die naar de Godzaligheid is, waarna de vergadering met nog enige leden der gemeente gezamenlijk is overgegaan tot het zingen van Ps. 119:88'.

Onderwijs

In de zomer van 1837 vormde het lager onderwijs voor de kinderen een punt van bespreking. De kerkeraad was van oordeel, dat 'onthouding daarvan een noodzakelijke plicht is voor de ware Christen vanwege het verderflijke dat daarin gevonden wordt en besloten wordt de gemeente ernstig te vermanen om hun kinderen daarvan te onthouden om ze op te voeden in de lering en vermaning des Heren naar Paulus' bevel, Ef. 6:4'. De kerkeraad had wel oog voor de plicht der ouders hun kinderen in de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te onderwijzen of te doen onderwijzen!

We schreven reeds, dat onder de Afgescheiden kerk van Midwolda niet alleen Oostwold, maar aanvankelijk ook Scheemda, Eexta en Bovenburen ressorteerden. Daar woonden ook ambtsdragers die catechiseerden en op de kerkeraad rapporteerden over het geloofsleven der kerkleden in hun dorp.

Hoe serieus de broeders hun taak wilden opvatten, blijkt uit een door de praeses voorgelezen 10-tal vragen:

1 Hebt gij voldaan broeders, aan de opgelegde plicht om zoveel mogelijk de gemeente ter plaatse uwer woning in hun huizen te bezoeken en te zien of een ieder zich behoorlijk gedrage in de belijdenis en wandel?
2 Hoe hebt gij het in het algemeen dienaangaande bevonden?
3 Wordt het Woord Gods vlijtig en geregeld gelezen en onderzocht en hebt gij hen daartoe ernstig opgewekt en aangespoord?
4 Hebt gij er werk van gemaakt om gelegenheid te geven tot Godsdienstig onderwijs in de waarheden en plichten van de Gereformeerde Godsdienstleer?
5 Welke zijn de boeken waaruit gij dit onderwijs geeft?

6 Worden wekelijks de onderlinge bijeenkomsten bij u onderhouden en hoe zijn die ingericht?
7 Bespeurt gij ook een werking des Heren tot bekering van zondaars, en uitbreiding der gemeente?
8 Zijn er ook godsdienstige twisten over de weg der zaligheid?
9 Geeft gij, broeders diakenen, ook acht of er armoede en nood is bij de leden der gemeente?
10 Zijn er ook bij u geweest die verlangen bedeeld te worden?

Hierop betuigden alle kerkeraadsleden hun bereidwiligheid om door de genade Gods van nu af aan met ijver in de betrachting hunner plichten in dezen werkzaam te zijn, aldus de notulen van 2 augustus 1838. 't Was prachtig.[14]

Voor de hierboven genoemde vragen had als leidraad gediend het door de Afgescheiden predikant S. van Velzen opnieuw uitgegeven boek van één der 17e-eeuwse voormannen der Nadere Reformatie *Jacobus Koelman*, geliefd leerling van *Voetius: 't Ampt en Pligten van Ouderlingen en Diakenen.* In de vergadering van 2 augustus werd door de praeses G.E. Dijksterhuis alvast een begin gemaakt met het lezen van Koelmans geschrift in de editie van van Velzen; wegens tijdsgebrek kwamen de broeders die avond niet verder dan van Velzens voorrede. Die beviel zo goed, dat men met meerderheid van stemmen besloot zelfs vier exemplaren voor rekening der gemeente te bestellen. We merken hierbij op, dat in de Doleantie- tijd en ook na de Vrijmaking een heruitgave van dit werk is verschenen.

Oefenaar Klaas Wildeboer

Zoals we reeds bij de processen-verbaal zagen, oefende de jonge ouderling K. Wildeboer geregeld in de gemeente van Midwolda. Hij had er zijn bakkersvak zelfs aan gegeven. Maar in 1838 had ds van Velzen de knuppel in het hoenderhok gegooid en zich sterk gekeerd tegen het oefenen zoals het tot dusver plaatsvond. De kerkeraad van Midwolda - althans de meerderheid - deelde diens opinie en wilde nu proberen Wildeboer als eigen dominee fe krijgen. Daarvoor moest deze natuurlijk eerst geëxamineerd en geordend worden. En zo zien we Wildeboer zich in het voorjaar van 1839 met de Wildervankster oefenaar *P.R. de Wit* naar ds van Raalte in Ommen begeven (niet naar ds de Cock in Groningen, waar ook een opleiding was!), waar hij in het najaar van 1839 klaar komt en op 15 oktober op een Provinciale Vergadering in de Marshoek onder Dalfsen toegelaten wordt tot de bediening van Woord en Sacrament.

De classis Veendam (Pekela) bracht hiertegen bezwaren in; ze was van oordeel dat Wildeboer en de Wit niet wettig geordend waren. Maar op 5 juni 1840 stond de kerkeraad van Midwolda Wildeboer toe om te preken ‘daar hij blijken toonde van zijn wettige roeping en ordening’[15], wat de classis Pekela weer niet naar de zin was. De classisvergadering van 10 juli 1840 was zelfs van oordeel, dat de ouderlingen van Rijssen - waar Wildeboer toen stond - hun predikant moesten vermanen ‘over zijn scheur-

ziek gedrag alhier gehouden, en hem nopen tot herstelling van het verkeerde' of anders hem censureren. Ook de ouderlingen die Wildeboer toestonden te preken, dienden vermaand te worden.

Het jaar 1839 was een zeer onrustig jaar in de classis Pekela. Ook Midwolda raakte in de golfslag, want op 6 maart eiste de classis uitdrukkelijk, dat de kerkeraad van Midwolda 'zijn gevoelens openbare over de K.O. van Utrecht en in het bijzonder over het oefenen'.

In de kerkeraad van de volgende dag (7 maart) wordt nu de K.O. van Utrecht voorgelezen en door allen goedgekeurd als gegrond op Gods Woord, behalve door broeder W. Veldman die bedenkingen inbrengt.

Ook het oefenen komt ter sprake. Na rijp beraad spreken de broeders uit, het volkomen eens te zijn met van Velzens onlangs gepubliceerde brief over dit onderwerp. W.T. Veldman is er echter tegen.

Twee dagen later (9 maart) is ds de Cock erbij! Weer gaat het over het oefenen. De brief van van Velzen wordt voorgelezen en na veel heen en weer gepraat erkent de kerkeraad opnieuw de gegrondheid van van Velzens bezwaren tegen het oefenen. 'Ds de Cock en ouderling W. Veldman blijven echter zonder genoegzame grond vóór het oefenen pleiten'.

Dit zal wel de oorzaak zijn geweest, althans één der oorzaken, dat Wildeboer en P. de Wit zich niet door de Cock in Groningen tot predikant wilden laten opleiden en bij ds van Raalte in Ommen hun doel trachtten te bereiken.

In de kerkeraadsvergadering van 4 april 1839 deelde ouderling G.E. Dijksterhuis mee een verzoek van K. Wildeboer te hebben ontvangen 'om een attestatie van lidmaat en ouderling'. De kerkeraad uitte hierover 'veel bedenken'.

Uit het lidmatenboek blijkt, dat Wildeboer enkele dagen later (6 april) toch is vertrokken, naar de Pekela. Vandaar ging hij kort daarop naar Ommen, waar hij met open armen werd ontvangen. Op 5 mei 1839 was hij voor het eerst op de kerkeraad aldaar aanwezig en werd zelfs dadelijk scriba (zie *'t Zandt*).

De controverse inzake het oefenen zal wel mee de aanleiding zijn geweest, dat de ouderling W. Veldman op de kerkeraadsvergadering van 5 juli 1839 verklaarde 'dat men te Scheemda een eigen gemeente wil'. En op de classis van 10 juli 1840 wil ook *Bovenburen* van de gemeente Midwolda scheiden, 'opdat twisten en ongeregeldheden mogen gestuit worden'. Beide plaatsen krijgen hun zin.

Waren *Scheemda* en *Bovenburen* (Winschoten) dus nu zelfstandig geworden, de leden te Nieuwolda bleven voorlopig nog bij Midwolda behoren. Ouderling *J.H. Munting* is vaak afwezig op de kerkeraad. Vermoedelijk zijn omstreeks 1845 vele leden van Nieuwolda lid geworden van de in dat jaar geïnstitueerde kerk van *Woldendorp.*

Al vergaderde de kerkeraad soms maar één of twee maal per jaar, van vrede en aangename rust in de gemeente kon men beslist niet spreken. Twist en tweedracht vlamden gemakkelijk op. En toen in februari 1850 de

kerkeraad het besluit tot kerkbouw nam, was er weer meer dan genoeg reden om ruzie te maken.

Laten we ook niet vergeten, dat de erkenning als zelfstandige kerk nog steeds niet bij de koning was aangevraagd. Op dit punt liep men geheel in het spoor van de kruisgezinden. Verder ontstond er veel ruzie en geharrewar over het optreden van oefenaar *Derk Vos*. Een half jaar na zijn komst is het reeds noodzakelijk, dat de visitatoren zich met de moeilijkheden en onenigheden gaan bemoeien. ‘Ze hebben uren nodig om allerlei personen te horen en weten zowaar een verzoening te bereiken’. Deze is echter maar van korte duur. De gemeente is hopeloos verdeeld. Vos scheidt zich af van de kerk. Herhaaldelijk wordt hij vermaand en bestraft. Een deel van de gemeente gaat met hem over tot de *Zwolsen*.... de kerk onder het kruis. Deze worden allen afgesneden op 8 mei '53.[16] Enkelen kwamen later met schuldbelijdenis weer terug.[17] Pas in 1866 ontving de Afgescheiden gemeente van Midwolda haar eerste dominee, nl. *J. Groenewegen*, die in 1872 naar Roodeschool (Uithuizermeeden) vertrok.

8

Eindnoten:

1 W. Volger - De Leer der Nederlandsche Hervormde Kerk (Franeker, 1946).

2 Hoe moeilijk de kwestie voor de hervormden lag, wordt duidelijk geformuleerd in een brief van Jhr. Mr O.J. Quintus (1781-1872) secretaris van het Provinciaal College van toezicht te Groningen aan J.D. Janssen, secretaris bij het departement van Hervormde en andere Erediensten. Daarin schrijft hij, dat er op de Algemene Synode binnenkort een zeer moeilijke en belangrijke vraag zal behandeld worden nl. ‘wat moeten de predikanten verstaan door de bewuste woorden “overeenkomstig Gods Woord” in de plechtige verklaring bij den aanvang hunner bediening?

Zegt men, omdat, dan is er een geloof in de kerk, het protestantsch beginsel gaat verloren, en men zegt iets onmogelijks of huichelarij.
Zegt men, in zoo verre, dan is alle band verbroken, iedere gemeente aan de waanwijsheid van haren jongen predikant blootgesteld, die haar naar zijn inzien, zal leeren, en inderdaad is de hervormde Kerk in een protestantsche veranderd, die alle dissenters omvat.
Zegt men, de Synode zwijgt, dan is zij krachteloos in het oog van velen, als niet in staat om van haar geloof belijdenis af te leggen’.

3 Handelingen der Alg. Christelijke Synode 1835 (gedrukt).

4 G.J.F. Cramer von Baumgarten - Gedachten omtrent den toestand dér Nederlandsche Gereformeerde kerk. Een woord aan allen die het met die kerk wel meenen; geschreven na de Synode van 1835 (Groningen, 1835).

5 Ds M.J. Adriani van O. Pekela was gehuwd met Alegonda van der Tuuk. Regnerus Blaauw (1750-1829) is van 1784-1829 predikant in Oostwold (Old.) geweest.

6 ‘Wat mijne persoonlijke omstandigheden aangaat, ik sukkel er nog bestendig zoo wat op weg, nu eens aan dit, dan weder aan eenig ander ongemak. Tegenwoordig lijde ik aan eene zware verkoudheid, die mij een geweldige hoest veroorzaakt en van eene hevige keelpijn tevens vergezeld is. Zoo onvast en wankelende mijne eigen gezondheid is, zoo bestendig is die mijner kleine lievelinge.
Ik kan den Algoeden niet vurig genoeg danken voor den troost en opbeuring, die ik in het bezit van dat dierbaar pandje vind.

Hoedanig het tegenwoordig met Oom van der Tuuk gesteld is, zullen Oom en Tante misschien uit het berigt van den Doctor zelven weten. Mogt de Heer aldaar nog uitkomst geven, doch het schijnt, dat alle hoop verdwenen is.
Van de Oudelui te Nieuwolda (ds R. Engels en diens vrouw, de schoonouders van ds Tonkens) weet ik niets dan goed. Ook te Midwolda is de familie wel. (Gerardus Engels, zoon van ds R. Engels, was getrouwd met Sara Adriani; hij was med. dr te Midwolda). Misschien dat Saartje wel brengster dezes wordt, doch dit weet ik niet stellig, dewijl het van het weder afhangt'.

7 Boete f 8 en f 5,27½ proceskosten.

8 Beno Jans Olgerts, een winkelier te Oostwold.

9 Het schrijven is gedateerd 12 februari 1836.

10 'Wij ondergetekende lidmaten en aanhangers der ware Gereformeerde Christelijke Kerk in Nederland, verklaren bij dezen aan de Kerkeraad der zogenaamde hervormde Secte, dat wij volgens art. 28 en 29 onzer op Gods Woord gegronde Geloofsbelijdenis ons vrijwillig afscheiden van het sedert 1816 bestaand Hervormd Kerkgenootschap en ons verenigen met alle ware Gereformeerden, waar de Heere die ook gelieve te vergaderen, en houden het er na deze verklaring voor, dat onze namen als afgescheiden van U.Ed. genootschap volgens art. 2 van het Algemeen Reglement van Uwe Secte uit Ulieder Doopen Lidmatenboek zullen worden uitgeschrapt'.

11 Kerkeraadsboek Ned. Herv. Kerk Midwolda., 24 maart 1836.

12 G.E. Dijksterhuis woonde 'op de boerderij, waar nu E. Botjes woont' (1936). In 1840 (1 mei) vertrok hij naar de Oostwolderpolder.
'K. Wildeboer woonde in de westzijde van het huis van L. Holtman, welk huis stond waar nu de pastorie staat'. Gegevens van ds J. v.d. Kooij (1936).

13 De echtparen Geert E. Dijksterhuis en Elisabeth E. Tiddens, Klaas M. Wildeboer en Riekeltje J. Schuring, Jan K. Zoutman en Wobke T. Busscher, Hanno J. van Dijk en Hilke Wolderink, Geert Koster en Jantje Andreas, Edske G. Dijksterhuis en Jantje Geerts, Sibolt K. v.d. Schuur en Hillechien Bultema, Emko H. Slagter en Matte J. Horentje.
Verder Wiepke T. Veldman, Berend F. Westerman, Wiert J. Jansen, Albert Kunst, Edzert Klap, Jan Commandeur, Jakob H. Munting, Botte A. Bottjes, Freerk P. Haan, Marie H. van Dijk, Mettje Venema, Aaltje Jakobs, Geertje Harms, Ida Hittjes, Wendeltje Dijksterhuis, dochter van bovengenoemde Edske Galtjes Dijksterhuis uit Bovenburen (Winschoten). Wendeltje was in 1828 als weduwe van Menne K. Ufkes hertrouwd met de 27-jarige landbouwer Christiaan Hemmes Wiers te Winschoten.

14 Ouderlingen waren toen G.E. Dijksterhuis, K.E. Wildeboer (beiden uit Midwolda), J.K. Zoutman (Oostwold), J.H. Munting (Nieuwolda), A. Stel (N. Scheemda), W.T. Veldman (Eexta), Jakob J. Woltjer (Bovenburen), terwijl J.T. Hut, A. Oei (Uil) en E.G. Dijksterhuis diakenen waren.

15 Klaas Marinus Wildeboer was op 28 februari 1809 te Oude Pekela geboren, als zoon van Marinus Klaassens en Antje Jans Ensing. Op 2 mei 1833 trouwde hij met de 20-jarige Riekeltje Jurjens Schuring te N. Pekela (geb. 4 januari 1813), dochter van de overleden schipper Jurjen Schuring en Geessien Geerts Holtman. Op 29 oktober 1837 liet Wildeboer zijn zoontje Marinus in Midwolda dopen.
Van 22 dec. 1839-1841 was Wildeboer predikant te Rijssen, waar hij door ds van Raalte was bevestigd. Hij verrichtte toen hulpdiensten in Lochem, Geesteren, Gelselaar en Winterswijk. In april 1841 woonde hij in Lochem. Van 4 oktober 1841-4 juli '42 stond hij te 't Zandt (Gr.). Daar werd hij afgezet, vertrok toen naar Zuid-Beijerland, waar hij diende van 11 juli '42 tot zijn dood op 17 september '42. Hij was toen pas 33 jaar oud.

16 Nu kwam ook de baan vrij voor het verzenden van een verzoekschrift aan de koning om als zelfstandige kerk te worden erkend. Bij K.B. van 8 juli 1855 kwam de goedkeuring af. Het kerkgebouw stond op de plek kadastraal bekend, sectie B no 561.

17 Herdenkingsrede ds J. v.d. Kooy.

8 Beno Jans Olgerts, een winkelier te Oostwold.

XX Nieuwe Pekela

De beide Pekela's liggen langs de Pekel-A, die zich in de lengte door beide dorpen heenslingert en bij Nieuwe Pekela met een rechtlijnig gegraven kanaal richting Stadskanaal is verlengd. Nieuwe Pekela wordt wel Boven Pekela genoemd en Oude Pekela Beneden Pekela, omdat het water in die richting door Pekela stroomde.

Naarmate de Pekel A verdiept en de venen steeds verder aan snee gebracht werden, kwam de welvaart in deze kilometers lange veenkolonie tot leven. Het drukke vervoer van turf leidde tot het ontstaan van een bloeiende *schippersstand*. Ook de *zeevaart* kwam op. Menig Pekelder ‘zeeman’ maakte reizen naar havens aan de *Oostzee*, naar *Oost-Friesland, Bremen* en *Hamburg*, naar *Engeland* en zelfs naar *Rusland*. Maar 's winters waagden de schippers zich niet op open zee; voor de najaarsstormen kwamen ze thuis en ze vertrokken weer vroeg in het voorjaar. Geen wonder dat er *scheepsbouw* in Pekela te vinden was; in 1795 telde men er niet minder dan 13 *scheepstimmerwerven*. Het turfvervoer en de zeevaart brachten weer verschillende ambachten en bedrijven tot bloei, zoals *lijnbanen* en *zeilmakerijen*.

De afgegraven venen, de dalgronden, werden in vruchtbaar *bouwland* en *weiland* omgezet. Nog in 1930 was de landbouw het voornaamste middel van bestaan, daarna ging de industrie domineren. Omstreeks 1834 - na de Belgische opstand - gingen ook de beide Pekela's gebukt onder de druk der tijden. Handel en scheepvaart leden grote schade door de ‘oorlog’ met België. De economische toestand was toen in één woord slecht te noemen.

Wat de Afscheiding in de Pekela's betreft, van de kerkelijke archivalia uit die tijd zijn belangrijke stukken niet meer te vinden. Gelukkig is nog het notulenboek der classis Pekela (Veendam) aanwezig. En het spreekt vanzelf, dat ook het gedenkboekje van ds T.J. Hagen ‘bij het vijfenzeventig-jarig jubileum van de Afscheiding in Nieuwe Pekela’ uit 1911 waardevolle gegevens verschaft.

In 1704 was de hervormde kerk van Pekela gesplitst in die van *Oude* en van *Nieuwe Pekela*. De derde predikant van laatstgenoemde gemeente werd in 1719 de in piëtistische kringen bekende *Sicco Tjaden*, een domineeszoon uit Westerlee. Van zijn *Het verborgen leven voor de Here*, waarin hij zijn bevindingen beschrijft, bezorgde *Helenius de Cock* - van

1844-'45 Afgescheiden predikant in N. Pekela - nog in 1858 en 1862 een 5e en 6e druk.[1]

Uit diens woord van aanbeveling (Kampen, 21 oktober 1858) citeren we: 'Het prijst zichzelf aan bij allen die het op waarheid en Godzaligheid gezet hebben en niet vreemd zijn in de kennis van de leidingen des Heeren met zijn kinderen'.

We noemen dit boekje hier, want in de Pekela's woonden nog geestelijke nazaten van ds *Tjaden*. Ook de nog nader te noemen *Harm E. Gelms* ademt zijn geest.

Verder typeert *Sicco Tjaden*, van 1719-'26 predikant te Nieuwe Pekela, zijn toekomstige gemeenteleden als volgt: Op 29 november 1718 ben ik tot predikant in de Nieuwe Pekela-A beroepen, een plaats gelegen op de grens dezer provincie, waar de mensen buitengewoon wild, woest en teugelloos zijn.

Even later schrijft hij, dat ze wel *gedoopte heidenen* mogen genoemd worden, die in vele opzichten bij gebrek aan waarschuwing naar het verderf gaan.

De toestand van zijn toekomstige gemeente komt hem dan zo voor:

1 Haar heersende zonden zijn dronkenschap, onwetendheid, sleurdienst, vooroordeel van velen over mijn gestrengheid.
2 Het goede dat ik er bespeur, is: liefde tot ontdekking, bestraffing enz.; lust om met mij te spreken, mij te ondervragen enz.
3 De methode van mijn preken moet zijn: a een samenvoeging van wet en evangelie, b vooral een voorstelling van Jezus' beminnenswaardigheid.
4 De teksten, waarmee ik beginnen moet, dienen vooreerst de plicht van de leraar te behelzen jegens zijn kudde, Ezech. 3: 17, 22; ten tweede van de hoorders, Luk. 8: 18.

Een van de opvolgers van Sicco Tjaden was de grootvader van ds Hendrik de Cock nl. *Regnerus de Cock* die vele jaren (1771-1806) hervormd predikant in N. Pekela is geweest. Helenius de Cock getuigde van zijn overgrootvader, dat deze 'de liberale denkwijze zijner dagen was toegedaan'. En inderdaad, ook in N. Pekela was het gereformeerde geestesmerk steeds meer versleten geraakt, zodat de Afscheiding ook daar een klankbodem kreeg. In die dagen was hervormd predikant in N. Pekela ds *D.J. Sikkema* (1832-'60), opvolger van *H.R. Warmolts* (1808-'32). In O. Pekela stond van 1809-'45 de invloedrijke ds *M.J. Adriani*, die meegewerkt heeft aan de totstandkoming van de bundel 'Evangelische Gezangen', en net als P. Hofstede de Groot schoolopziener is geweest. Ook heeft hij nog bijna 20 jaar de functie van scriba van het classikaal bestuur van Winschoten vervuld. Hij had grote invloed.

Al lang voor de Afscheiding in Ulrum een feit werd en vooral kort daarna, heerste er in de kerken van Pekela en in die van de omgeving grote deining. Vol zorg waarschuwden de predikanten van de ring Winschoten hun classikaal bestuur. In een schrijven, getekend door de Winschoter predikant *B.H. Steringa Kuyper*, deelden ze mee, dat in verschillende gemeenten van de ring nl. Wildervank en Oude Pekela gebleken was, dat de

aldaar woonachtige oefenaars *P.R. de WitP.R. de Wit* en *H.E. Gelms* geregeld oefeningen hielden.

Wel waren ze al enkele malen beboet, maar toch was het aantal van dergelijke godsdienstige bijeenkomsten toegenomen, zodat in *Wildervank* en *O. Pekela* en later ook in *Scheemda, Westerlee* en elders, op geregelde tijden - bij voorkeur zondags - zulke onwettige bijeenkomsten werden gehouden. Bovendien was nu onlangs de afgezette H. de Cock op het toneel verschenen en deze had geoefend te *Wildervank* op donderdag 9 april, te *Nieuwe Stadskanaal* op vrijdag 10, te *Westerlee* en op zaterdag 11 en te *Oude Pekela* op zondag 12 april 1834.

Het viel te vrezen, dat, als tegen zulke 'onvoegzaamheid' niet streng werd opgetreden, de gemeenten op het platteland 'overal en gedurig zullen ontrust worden door allerlei soort van landlopers, die onder schijn van godsdienstigheid verwarring en onrust bevorderen, gelijk dat reeds voor eenigen tijd heeft plaats gehad met zekeren afgezetten schoolmeester of ondermeester en nog van tijd tot tijd met eenen afgezetten vader van het werkhuis te Veendam', met welke beide laatste personen resp. D.J. v.d. Werp en J.G. Huiskes werden bedoeld. Daarom wilde de ring Winschoten er bij de minister van Eredienst op laten aandringen nieuwe maatregelen te nemen.[2]

In totaal werden vier maal over Pekelders veroordelingen uitgesproken. Ze vonden plaats met als oorzaak: ret huis beschikbaar stellen voor niet aangevraagde godsdienstoefeningen.

1 Op 5 februari 1833 kreeg *Harm Elzes Gelms*, 33 jaar, landgebruiker te Oude Pekela, f 94,50 boete met f 5,12 proceskosten. Hij had herhaaldelijk zonder toestemming godsdienstoefeningen in zijn woning gehouden.
2 Op 28 januari 1834 werd *Wycher Harms Mugge*, 27 jaar, zeeman te Nieuwe Pekela, veroordeeld tot f 25 met f 4,88½ proceskosten. Hij had o.a. op 10 en 17 november 1833 zijn huis beschikbaar gesteld voor godsdienstige samenkomsten.
3 Op 12 augustus 1835 werden gevonnist: *Harm Stoffers Smit*, 75 jaar, *Grietje Harms Smit*, 34 jaar, vrouw van de als 'buitenvaarder' afwezige *Lammert Jan Karsies*, zeeman, beiden te Nieuwe Pekela. De oude Smit werd vrijgesproken, omdat de godsdienstoefeningen gehouden waren in dat deel van zijn woning, dat gehuurd was door zijn schoonzoon *L.J. Karsies* en diens vrouw. Grietje kreeg f 25 met f 4,41 kosten.
4 De laatste veroordeling viel op 26 september 1838 en trof *Hendrik Leffers*, 51 jaar, landgebruiker, wonende te Oude Pekela. Hij had op 28 mei 1838 zijn woning beschikbaar gesteld voor een godsdienstoefening. Ds T.J. Hagen vermeldt in zijn gedenkboekje op gezag van een geschriftje van W. Mugge nog een geval van een winkelier, die in zijn huis een godsdienstige samenkomst had toegelaten en daarom de f 50 die hij van burgemeester J.H. de Weerd te leen had, onmiddellijk moest teruggeven.[3]

Instituering

Volgens een notitie in het nog bewaard gebleven eerste kasboek der Diaconie is de gemeente op 10 april 1836 ‘gesticht’ door ds H. de Cock in Oude Pekela, in een schuur op de plek waar - volgens Hagen - nu de fabriek Wilhelmina staat.

Er werd ook wel op andere plaatsen vergaderd, o.a. bij *H. Gelms, H. Horlings* en ‘de laatste tijd vóór de kerkbouw’ in de schuur van *J.B. Halming*.[4]

Het eerste notulenboek is helaas zoek geraakt. De schuldige was de heengegane ouderling *Harm Gelms*, die de gemeente van het notulenboek met de besluiten uit de jaren 1836-'42 had ‘beroofd’, zoals een aantekening vermeldt in het boek dat met 1 april 1844 begint. ‘De besluiten van 1842-'44 waren van weinig aanbelang en ook in geen boek aangetekend’. Uit de classisnotulen valt op te maken, dat de eerste ouderlingen waren:

Harm Elzes Gelms, 36 jaar, landgebruiker, Oude Pekela en *Okke Hindriks Huising*, 55 jaar, zilversmid, Oude Pekela. Volgens het genoemde kasboek werden de eerste diakenen: *Berend Geerts Kool*, 33 jaar, landbouwer, N. Pekela en *Johannes Walders Beumee*, 33 jaar, hoedenmaker, N. Pekela.

Harm E. Gelms 1799-1863

We willen hier wat meer meedelen over *Harm E. Gelms*, omdat in zijn persoon en optreden zich een deel van de geschiedenis van voor- en tegenspoed der Afgescheiden kerk van N. Pekela concentreert. En daarna zullen we ook nog iets zeggen over *W.H. Mugge*, die eveneens door geschriftjes van zich heeft laten horen.

Volgens het bevolkingsregister van *Oude Pekela* werd *Harm Elzes Gelms* op 13 augustus 1799 te Onstwedde geboren en overleed hij op 9 april 1863 te Oude Pekela.[5]

Bij zijn veroordeling op 5 februari 1833 was hij dus 33 jaar oud en niet 41 jaar, zoals het vonnis van de rechtbank aangeeft. Zijn beroep was landgebruiker; zijn vrouw heette *Zwaantje Adams Wijkman*, geboren op 29 augustus 1803 te Oude Pekela. Ze trouwden op 2 april 1822. In 1868 vertrok zij als weduwe naar Nieuwe Pekela en overleed op 24 november '92 te *Zuidwending*.

Reeds in *1832* was *Gelms* als oefenaar actief. De notulen van de hervormde kerk van Oude Pekela vermelden (20 februari '32), dat een zekere H. Gelms godsdienstige oefeningen in zijn huis hield. De mensen bleven zelfs buiten samenscholen, zovelen kwamen er, ook uit naburige plaatsen. Die oefeningen vonden sinds enkele weken op zaterdagavond plaats. Een door de voltallige kerkeraad van Oude Pekela ondertekend schrijven van 18 sept. '32 aan het classikaal bestuur van Winschoten verstrekt ons nog meer inlichtingen.[6]

De kerkeraad bericht dan, dat *Harm Gelms*, landbouwer van beroep, al in de winter van '31 van tijd tot tijd oefeningen aan zijn huis heeft gehouden, die hij de naam geeft van ‘huiselijke godsdienstoefening’, maar

dat een groot aantal mensen die oefeningen bijwoonde. De kerkeraad deelt dan mee, dat hij niet ‘als oog- en oorgetuige’ inlichtingen verstrekt, omdat de ambtsdragers het beneden hun waardigheid achtten om zulke ‘onwettige conventikelen’ bij te wonen. Volgens horen zeggen bestonden die oefeningen uit gebed, psalmgezang en ‘het houden van een *sermoen’* door genoemde Gelms.

Aanvankelijk had Gelms die Godsdienstoefeningen niet op ‘gezette’ dagen in de week gehouden, maar daarna begon hij die regelmatig op elke zaterdag te houden, vervolgens ook op godsdienstige feestdagen als Hemelvaart en Pinksteren in de namiddag, bij welke gelegenheid *honderden* mensen uit deze en naburige gemeenten zoals uit *Nieuwe Pekela, Onstwedde, Stadskanaal, Veendam, Winschoten* en van elders in of bij het huis van H. Gelms samenstroomden.

Dit scheen de man aan te moedigen om ook op zondagavond om half 7 of 7 uur die oefeningen te houden; sedert enige weken deed hij het nu ook om 5 uur, de tijd van de officiële avonddienst. Ook werd beweerd, dat Gelms zich ‘zou verstouten Godsdienstig onderwijs te geven’. Tevens ging algemeen het verhaal, dat hij enige weken geleden te Onstwedde de openbare godsdienstoefening op ergerlijke wijze had verstoord. Toen ds Oomkens van de preekstoel een Evangelisch gezang voorlas, was Harm Gelms, die zich daar toen in de kerk bevond, opgestaan en had met zijn familie het kerkgebouw verlaten. ‘Een grote menigte’ Onstwedders was hem daarop gevolgd.

We merken hier terloops op, hoe sterk de soms agressieve weerstand tegen het zingen van gezangen zich openbaarde.

In het schrijven van de kerkeraad wordt er vervolgens op gewezen, dat ‘door dit alles eene grote verbittering in onze anders riistige en welgezinde gemeente wederzijds (wordt) aangerigt’; vooral ook door de zeer ‘onbescheiden’ wijze, waarop H. Gelms en zijn aanhangers zich uitlaten over zowel predikanten in de omtrek als vooral over dominee *M.J. Adriani*, van wie Gelms durft te zeggen ‘dat die de menschen naar de eeuwige verdoemenis leidt, daardoor de menschen terughoudende van de openlijke Godsdienstoefeningen met vrucht bij te wonen’. Verder blijkt uit de brief van de kerkeraad, ‘dat wij Harm Gelms niet meer kunnen beschouwen als onder ons opzigt en tucht te staan’, omdat deze al op 27 februari jl. schriftelijk heeft meegedeeld, niet meer tot de hervormde kerk te behoren.

Het woord was dus nu aan het burgerlijk bestuur of aan de rechtbank, meende de kerkeraad, ‘opdat de door H. Gelms veroorzaakte verwarring mogt ophouden’.

De Gouverneur van de provincie spreekt later (1835) over Gelms als over het hoofd van de te Oude Pekela en in de omtrek bestaan hebbende nieuwe secte, daar bekend onder de naam *Gelmisten*, maar die sedert de woelingen van de predikant de Cock zich bij deze hebben aangesloten en met hem één zaak schijnen te bedoelen.

De geldboete van f 94½, hem in februari '33 opgelegd, ‘neemt’ Gelms

niet. Hij vraagt de Koning kwijtschelding van straf en beroept zich daarvoor op de zuiverheid van de door hem verkondigde leer, berustend op de besluiten van de Synode van Dordrecht 1618-19. Ook zegt hij niet geweten te hebben, dat zulke bijeenkomsten bij de wet verboden waren.

Maar - rapporteert de Commissie van Gratie - het valt niet te ontkennen, dat het veelal de strekking van deze oefening is om de mensen van de openbare godsdienstoefening af te trekken. Daarom adviseert ze de koning, het verzoek af te wijzen, wat gebeurt. Nog geen jaar later (30 dec. 1834) richt Gelms weer een rekest aan de Koning.

We hebben ons van het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap afgescheiden - schrijft hij - wegens *overvloedig verminkte* leerstelsels, zodat we haar niet voor de ware kerk kunnen houden. We zijn niet als de *Belgen* - naar men lastert - oproerig, maar het drukt ons, dat we in het uitoefenen van de waarachtige dienst van God gestoord worden.

Hoe hij die ziet, licht hij uitvoerig toe in een in 1834 te *Veendam* bij *T. E. Mulder* verschenen brochure: *Afgeperste Zelfverdediging en tevens een woord tot Raad- en Moedgeving in deze kommervolle dagen.*

De heren predikanten van het *Oldambt* en *Westerwolde* - zoals hij het uitdrukt - hadden hem beschuldigd te proberen een gevoelen in te voeren, dat in strijd was met de leer der waarheid.[7] Maar het omgekeerde is het geval, beweert Gelms. Eerst zijn zeer lang op bedekte wijze dwalingen ingevoerd. Nu gebeurt het *openlijk* en *algemeen*. Al zijn er nog voorstanders van de ware gereformeerde leer, hun aantal is gering geworden.

Velen hebben hun knieën gebogen voor de afgod van de *vrije wil*. De oude dwalingen van *Arminius* en *Pelagius* zijn al lang weer ingevoerd, ja nog sterker dan beide dwaalleraars ze ooit hebben geleerd.

Vrije wil en *eigen kracht* gaan voorop, terwijl de mens toch geheel *lijdelijk* in de *bekering* is; die wordt daarom in 2 Cor. 5: 17 een *nieuwe schepping* genoemd.

Niet alleen de *vrije wil* wordt geleerd, maar ook een *algemene genade*. En de *erfzonde* wordt geloochend. Wie kan zulke leerstelsels dulden in een kerk die de naam *gereformeerd* draagt? De formulieren van eenheid zijn ‘verbroken en alle banden los gemaakt’. Men verbroedert zich met hen van wie men een afkeer moest hebben.

Nee - aldus Gelms - ik voor mij beschouw de hedendaagse kerk als een dood geraamte zonder geest. Met citaten uit *à Brakels Redelijke Godsdienst* staaft hij zijn opvattingen. Natuurlijk wordt van Zuylen (van Nijevelt) geprezen. En hij besluit met het constateren van een ban tussen de Here en ons. Pestziekten, watervloeden en het kwijnen van de handel maken ons dit duidelijk merkbaar.

Gelms ging door met het houden van oefeningen in zijn woning in O. Pekela op de plek waar in 1911 nog de steenbakkerij stond. Vanuit zijn huis kon hij de politie zien aankomen, in welk geval de hoorders boven het getal 20 haastig maakten dat ze wegkwamen.[8]

Het waren maar weinigen uit O. Pekela zelf, die zijn oefeningen bijwoon-

den; het merendeel van zijn hoorders hoorde thuis in *Onstwedde* en *Nieuwe Pekela*.[9]

Ook buiten Oude Pekela oefende hij herhaaldelijk, waarbij het kon gebeuren dat hij zich de haat van de dorpsbevolking op de hals haalde. Dit ondervond *Klaas Jan Brongers* te *Bellingwolde* toen in de avond van 11 februari 1835 een bende volk onder aanvoering van de hervormde predikant met diens kerkeraad, op brute wijze zijn huis was binnengedrongen. Waarom? Omdat vermoed werd, dat Harm Gelms zich daar zou ophouden!

De burgemeester van Bellingwolde schreef dan ook terecht (vanuit Oudeschans) aan de Officier van Justitie te Winschoten, 'dat zulke onbeteugelde ijver' onmogelijk toegelaten kon worden.

Gelms was in de jaren plm. 1834- plm. 1840 in de kring der veenkoloniale afgescheidenen een man van gezag. Dat blijkt ook uit de notulen van de classis Pekela. Herhaaldelijk is hij kerkvisitator. Hij is het die in 1839 namens de classis de vermanende brief aan de Cock moet opstellen, omdat deze vóór het aanvragen van erkenning der kerk door de regering was.[10]

Op de buitengewone classisvergadering van 13 juli 1839 wordt hij met *J.J. Boer* (Wildervank) afgevaardigd naar *Mastenbroek* in Overijssel, waar een aantal kerken vertegenwoordigd waren die zich aan het kerkverband hadden onttrokken, de zg. *Kruisgemeenten*. Ze waren fel tegen de aanvrage om vrijheid op de vereiste vernederende voorwaarden.

Gelms en *Boer* hadden van de classis opdracht niets anders te bepalen of te besluiten dan wat duidelijk met de leer en praktijk 'onzer Dordsche vaders' in overeenstemming was. En na afloop alle Leraars broederlijk te vermanen terug te keren tot de oude paden. Ds de Cock zou van de handelingen van deze buitengewone classis in kennis worden gesteld. Enkele jaren later - in 1842 - is de classis een andere koers gaan varen en was de aanvraag om erkenning als kerk niet meer het sjibbolet. Toen ds Huiskes uit Wildervank op een classis zich 'rondborstig' tegen de 'vrijheid' verklaarde, wilde deze vergadering hem daarin dragen 'omdat het stuk van de vrijheid geen fondamenteel stuk is'. Dit was al een heel ander geluid. Wat Gelms betreft, ongetwijfeld had hij sympathie voor de Kruisgezinden. Of hij er ooit in organisatorisch verband mee heeft gestaan, hebben we nergens gelezen. Hij is zijn eigen gang gegaan tot hij weer alleen kwam te staan.

Hij was een figuur die weerstanden opwekte. Autoritair? Eigengereid? Men zou het zeggen. In elk geval kon hij het met zijn eigen geestverwanten lang niet altijd vinden. Integendeel. Hij lag b.v. overhoop met zijn mede-ouderling *O. Huizing*, welke twist 'in bitterheid is uitgebroken', aldus classisnotulen in 1840. Het geschil liep hoogstwaarschijnlijk over de reeds genoemde aanvraag om vrijheid voor de Afgescheiden kerk. In hetzelfde jaar (1840) brengt hij op de classis 'gemoedsbezwaren' in en wil hij zijn ambt als ouderling neerleggen. Helaas loopt het later helemaal mis met hem. In 1844 komt hij al niet meer in de kerk en draagt de classis

ds *Amsing* en ds *Epping* op hem te vermanen.[11] Een paar maand later verklaart Gelms op een classisvergadering, dat hij de Chr. Afgesch. Kerk niet meer als de ware kerk in het vaderland kan zien.

De classis was nu terecht van oordeel, dat Gelms, zolang hij zo dacht, niet als oefenaar mocht optreden, mede gezien de ellende door zijn oefeningen in de gemeente *Bovenburen* ontstaan, bij Winschoten gelegen.[12] Nog geen maand later - 2 juli 1844 - constateert de kerkeraad van N. Pekela, dat Gelms zich niets aantrekt van besluiten van de classis en Provinciale vergadering, en dat hij doorgaat met oefenen. Ook gaat hij naar de 'Liberale kerk' (is hervormde kerk), onttrekt zijn kinderen aan de catechisaties en veroorzaakt door zijn gesprekken grote ergernis.[13]

Ouderling *Johannes Boelman* en de jonge dominee *Helenius de Cock* zullen hem nog eens broederlijk vermanen. Niets mocht meer baten. Hij komt nu onder censuur. Na 3 jaar is het zover, dat de classis adviseert de man af te snijden, die in de Pekela's en daarbuiten zoveel voor de Afscheiding heeft betekend. Dit doet de kerkeraad inderdaad op 16 juni '47. Het is een lang en aan het eind een triest verhaal over Gelms geworden. Over W.H. Mugge moeten we veel korter zijn.

W.H. Mugge

Wycher Harms Mugge werd op 8 sept. 1805 te Oude Pekela geboren en was stuurman van beroep. Hij was gehuwd met *M.H. Nieboer*. De veroordeling van deze zeeman op 28 januari 1834 te Winschoten noemden we reeds. Die boete van f 25 wilde hij niet betalen. Hij schreef op de aanmaning: 'Ik wil het wel met mijn bloed verzegelen, niet met mijn geld afkopen'. Men schijnt hem niet verder vervolgd te hebben.

Er zijn twee geschriftjes van hem bewaard gebleven. Dat over die boeten draagt de titel: *Tentoonstelling der Godtergende en God onteerende Behandeling der Rigters met Gods Volk te Nieuwe Pekel-A*. Het andere was:

De leiding des Heeren, gehouden met W. Mugge, stuurman in Nieuwe Pekela, door hem uitgegeven met behulp van ds H. de Cock, Gereformeerd Leraar te Ulrum.

Het is een soort bekeringsgeschiedenis, in de tijd vóór de Afscheiding bijzonder in trek. Het model was de wereldberoemde Christenreis naar de Eeuwigheid van Bunyan. 't Boekje van Mugge was het verhaal van een zeereis. G. Keizer schrijft ervan 'de ervaringen met wind en regen worden telkens weer toegepast op wat Mugge ontmoette op zijn Christenreize. Zo volgt dan op de mededelingen van wat de schippers ontmoetten bij hun thuisreis uit Noorwegen en bij hun verblijf in de Nederlandse haven en bij hun uitreis daarna, telkens bij vernieuwing het: zo ook Gods volk en kinderen, wanneer zij dus met de wind des Geestes van de Here bedeeld worden, dan lopen zij ook wel zo ras voort.... '.[14]

Bij Koninklijk Besluit van 10 december 1843 kreeg de gemeente van Oude en Nieuwe Pekela op haar verzoek de *erkenning* als kerk. Die vrijheid

was in oktober 1843 aangevraagd in een verzoekschrift, door 56 personen ondertekend. Men zou kerken in het gebouw, dat zou worden 'gesticht te Nieuwe Pekela, op de grond toebehoorende aan *B.J. Brouwer* en *H.B. Kappen*, kadastraal sectie B. no 458'. Dit stuk grond lag aan de wijk naast de Onstwedderweg, 'waar nu het huis staat van W. Horlings' (1911), volgens het geschriftje van ds Hagen.

Ouderlingen waren toen: *Johannes Boelman*, 27 jaar, kleermaker. Hij was het jaar daarvoor getrouwd met de 21-jarige *Luktje Jakobs Woltjer*, dochter van de bekende ouderling Jacob Jans Woltjer uit *Bovenburen* (Winschoten).

Hindrik Hindriks Kuipers, 58 jaar, uurwerkmaker bij zijn huwelijk in 1811 met de schippersdochter *Derktje Derks de Boer*.

De diakenen heetten: *Hindrik Hindriks Meijer*, 52 jaar, bij zijn huwelijk in 1812 met *Jantje Geerts Kunst* 'boerenknegt' genoemd. *Geert Berends Mellema*, 26 jaar, landgebruiker, in 1841 getrouwd met *Niessien Christiaans Bos*.

De lijst van de 56 ondertekenaars van het verzoekschrift om toelating als Chr. Afgesch. Gemeente te Nieuwe Pekela is in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bewaard gebleven. De burgemeester had de handtekeningen geverifieerd en de tabel opgemaakt, die we in de aantekeningen hebben opgenomen.[15]

Helenius de Cock beroepen

Toen de kerkeraad in oktober 1843 een aanvraag om 'erkenning' in zee had gezonden, was Helenius de Cock, studerend bij prof. T.F. de Haan in Groningen, reeds op 1 mei 1843 te N. Pekela beroepen. Eigenlijk moeten we zeggen, dat het een toezegging van beroep was na zijn examen.

De ouderling *H. Kuipers* reisde naar Groningen om hem de 'beroepsbrief' persoonlijk te overhandigen. Het antwoord van de jeugdige zoon van ds H. de Cock is in het familie-archief bewaard gebleven. Helenius stelt 4 vragen:

1 Hoe lang staat de gemeente hem toe te studeren voor hij examen doet.
2 Zijn er in de gemeente ook leden, die zijn jeugdige leeftijd een bezwaar vinden.
3 Zou de gemeente tevreden zijn, als hij wegens zwakte verhinderd werd om meer dan 1x per jaar huisbezoek te doen.
4 Zijn er in de gemeente ook leden die vóór het stemmen de Naam des Heren hebben aangeroepen en na de stemming Gods zegen over de uitslag gevraagd?

Al de volgende dag (15 mei) antwoordt de kerkeraad in een schrijven mede ondertekend door de volgende lidmaten (voor zover bekend zetten we hun beroep achter de naam):

W.H. Horlings, K.H. Siega (schoenmaker), J.J. Mugge (schoenmaker), Jan Boels Halming (landbouwer), K.H. Jager (ondermeester), W.J. Horlings (arbeider), Harm W. Horlings (landbouwer), G.H. Leffers (landgebruiker), F.S. Strating (wolkammer)

Klaas H. Siga (hierboven genoemd) probeert ook nog in een apart schrijven de beroepen student Helenius de Cock te bewegen naar N. Pekela te komen. Toen er vergaderd werd - schrijft hij - om de vragen te beantwoorden, was hij bepaald geworden bij Sicco Tjaden, die ook nog jong uit Groningen naar N. Pekela was beroepen in een tijd, toen het in de Pekel nog grotendeels 'woest' was en wiens arbeid door de Here gezegend is.

Zijn vrouw *Lammechien Hindriks Swaan* voegt er aan het slot nog enkele regels aan toe, gericht aan Helenius de Cocks moeder. We zien hier, dat het werk van Sicco Tjaden in Pekela nog niet vergeten was.

Er blijken voor N. Pekela kapers op de kust te zijn, want ook de gemeente Ulrum heeft het oog laten vallen op de oudste zoon van hun een half jaar eerder overleden vroegere predikant Hendrik de Cock. Op 11 mei 1843 schrijft de bekende ouderling Jan Jacobs Beukema vanuit Ulrum aan Helenius de Cock: 'wegens het beroep van de Pekel, weest daarin toch voorsigtig en met den Here raat vragende. Wij sijn drok doende om het kerkgebouw in een goede order te brengen'.

Verschillende personen hadden tijdens de beroepingsperiode hun gaven en talenten in Ulrum al getoond, maar voor niemand was 'soo een hart' als voor Hel. de Cock, wat deze ook wel zou kunnen begrijpen, omdat 'U.E. nu overleden vader hier van al de opregten om der waarheits wil so bemint wiert'. En nu Hel. de Cock het spoor van zijn vader volgde 'nu leit daar een dubbele bant'. 'En daarom nog maals niet Pekel' bezweert Beukema de student. In een volgende brief erkent J.J. Beukema echter, dat laatstgenoemde zinsnede 'wat te steil is'. Wel moet hij er nog even bijschrijven, dat de nieuwe kerk denkelijk met Pinksteren klaar is. Helenius de Cock neemt echter het beroep naar N. Pekela voorlopig aan.

Op 25 november 1843 is er weer een brief van Klaas H. Siga aan Hel. de Cock 'geroepen tot Leeraar in de N. PekelA'. Hij deelt daarin o.m. mee 'dat enigen afhoereren' door naar het 'Nieuwe veen' (is Gasselternijveen) te gaan om *ds Feisser* te horen (vroeger hervormd predikant, later baptistisch voorganger). Zelfs een ouderling stond sympathiek tegenover Feisser en wilde - volgens Siga - niemand aanraden daar niet heen te gaan. Deze Feisser was enkele dagen geleden ook in Onstwedde geweest, waar ds Amsing het niet met hem had kunnen vinden. Siga hoopt nu, dat de Cock mag waken en bidden tegen huurlingen en wolven.

Tot zover de brief.

Had Helenius de Cock - in afwachting van zijn examen - het beroep naar N. Pekela voorlopig aangenomen en mocht de gemeente dus de goede hoop koesteren spoedig een eigen dominee te bezitten, in het laatst van 1843 kon ook het nieuwe, eenvoudige kerkgebouw in gebruik worden genomen met een preek van ds T.F. de Haan uit Groningen over 'het feest van de vernieuwing des Tempels'.

Diezelfde ds de Haan bevestigde op 21 april '44 zijn leerling, de eerste dominee van de Afgescheiden kerk van Nieuwe Pekela, met 1 Petrus

5: 1-4. Dit was dus Helenius de Cock, net 19 jaar oud, nog ongetrouwd, de oudste zoon van wijlen Hendrik de Cock. Hij deed diezelfde dag zijn intree met Jer. 1: 5-7, een toepasselijke tekst voor deze nog zeer jeugdige dominee.[16]

De kerkeraad bestond toen uit de ouderlingen: *Joh. Boelman* en *Klaas H. Siga*, en de diakenen; *G.B. Mellema* en *Jan J. Mugge*.

Helenius de Cock, 21 april 1844-30 november 1845

Uit Helenius de Cocks diensttijd in N. Pekela valt maar weinig te vertellen, daarvoor is zij te kort geweest, ruim 1½ jaar.

In 1845 kreeg hij na de opheffing van de gemeente Veendam, ook de zorg over de leden die in de buurtschappen *Ommelanderwijk* en *Zuidwending* woonden, erbij.

Op de classisvergadering van 24 juni '45 vraagt Helenius de Cock hoe te handelen met een persoon uit Oost-Friesland, die zich bij hem gemeld had om van hem onderwijs te genieten om ‘bevorderd te kunnen worden tot het Leeraarsambt’. De classis adviseert die persoon tot lidmaat van de gemeente N. Pekela aan te nemen. Uit een aantekening in de kantlijn blijkt, dat het hier gaat om *F.M. Penning*. Inderdaad heeft deze in 1818 geboren Oost-Fries het predikantschap bereikt: 1851 Waardhuizen, 1861 Landsmeer-Nieuwendam, 1862 Bunde (O.Fr.) waar hij in 1869 overleed. Uiteraard is Hel. de Cock ook ingeschakeld geweest in het werk, dat de classisvergaderingen meebrachten. Van 4 vergaderingen was hij scriba. De door hem opgestelde notulen zijn in een zeer regelmatig handschrift neergepend en maken een indruk van volledigheid. Moeilijkheden zijn ds Hel. de Cock in N. Pekela niet bespaard gebleven. Gelms had in 1844 in feite al met de Afgescheiden kerk gebroken, omdat hij die niet meer als ware kerk in het vaderland kon zien. Hij ‘verachtte de Cock om zijn jonkheid’ en wilde het oefenen niet laten, waardoor hij steeds maar onrust zaaide. Op 30 november 1845 nam ds Hel. de Cock afscheid van N. Pekela wegens vertrek naar Appingedam. Met diaken *J.J. Mugge* kreeg men last tijdens de vacature, die precies een jaar duurde. Volgens de classisnotulen had hij openlijk en ten onrechte de ouderlingen belasterd en uitgescholden in tegenwoordigheid der gemeente. Mugge was hierover bestraft en was ermee akkoord gegaan, dat zijn schuldbelijdenis openlijk voor de gemeente zou worden afgelezen, wat ook gebeurde. Maar naderhand trok de onevenwichtige man zijn schuldbekentenis weer in, kwam niet meer in de kerk en liep van zijn post als diaken weg. Hij werd gecensureerd en afgezet.

Gelukkig hoefde de vacature - Helenius de Cock - niet zo heel lang te duren, niet langer dan een jaar, want op 29 november 1846 deed ds *J.L. Epping* - gekomen van Ulrum - zijn intree (de eerste getrouwde predikant).[17]

Onder ds Epping begon de gemeente verder te groeien, zodat er twee jaar later al 68 huisgezinnen waren; mede ten gevolge daarvan werden in Oude Pekela in 1861 de ambten ingesteld.

Eindnoten:

1 De volledige titel luidt: Eenige Aanteekeningen en Alleenspraken betreffende meest Het Verborgen Leven voor den Heere, van den Eerwaarden en Godzaligen Heere Sicco Tjaden, getrouw Leraar van Jezus' Gemeente in de Nieuwe Pekel-A. Uit de Latijnsche handschriften van den overledene bijeen verzamelt, en vertaalt; waarbij komen nog 15 opwekkende brieven, neffens een kerkrede over Ps XLII, 12 door Johannes Hofstede, in zijn Eerw. leven Bedienaar des Godlijken Woorts te Groningen.
2 Bos II, 231.
3 Herdenkingsrede, 15 (N. Pekela, 1911).
4 idem, 16.
5 Hij ligt begraven op het kerkhof bij de hervormde kerk in Oude Pekela, naast zijn vrouw Zwaantje A. Wijkman. Behalve naam, geboorte- en sterfdatum en enkele dichtregels, staat op zijn grafzerk: Ps 116: 10a en Efeze 2: 20 (vgl. K. ter Laan en H.J. Jansonius - Gedenkwaardigheden, 133, Groningen, 1973).
6 Het schrijven is een antwoord op een aanschrijving van het classikaal bestuur van Winschoten d.d. 29 augustus 1832, met het verzoek zo volledig mogelijk te worden ingelicht over de oefeningen, die Harm Gelms in Oude Pekela houdt.
7 Gelms gebruikt hier nog de oude benaming der classis. De classis van het Oldambt en Westerwolde is na 1816 bij K.B. genoemd de classis Winschoten.
8 Hij woonde aan de Tichelwerkwijk achter de steenfabriek aan de landzijde (zuidzijde) van de Pekel-A.
9 Bos II, 225.
10 Not. classis Veendam (Pekela) 5 juni 1839.
11 Notulen classis Pekela 6 maart 1844.
12 Notulen classis Pekela 5 juni 1844.
13 Inderdaad oefende hij ook voor de hervormden in Onstwedde. Zou hij zich net als de vroegere ouderling T.E. Mulder in Veendam bij de ‘vrienden der Waarheid’ hebben aangesloten?
14 G. Keizer - De Afscheiding van 1834, 346.
15
1 H.H. Kuipers, gehuwd, meerderj. kramer, N. Pekela.
2 Joh. Boelman, gehuwd, meerderj. kleermaker, N. Pekela.
3 H.H. Meijer, gehuwd, meerderj. arbeider, N. Pekela.
3 H.H. Meijer, gehuwd, meerderj. arbeider, N. Pekela.
4 G.B. Mellema, gehuwd, meerderj. landbouwer, N. Pekela.
5 Harm W. Horlings, gehuwd, meerderj. landbouwer, N. Pekela.
6 Hendrik E. v. Iren, weduwn., meerderj. arbeider, N. Pekela
7 S. Strating, gehuwd, meerderj. timmerman, O. Pekela.
8 J.S. Strating, ongehuwd, minderj. timmerman, O. Pekela.
9 Jan J. Mugge, gehuwd, meerderj. schoenmaker, N. Pekela.
10 Harmke G. Groenewoud, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
11 Okke H. Huizing, gehuwd, meerderj. landgebruiker, O. Pekela.
12 Hendr. O. Huizing, ongehuwd, meerderj. landgebruiker, O. Pekela.
13 Willem O. Huizing, ongehuwd, meerderj. arbeider, O. Pekela.
14 Roelf O. Huizing, gehuwd, meerderj. zilversmid, O. Pekela.
15 K.T. Lupkes, ongehuwd, meerderj. arbeider, N. Pekela.
16 A.J. Wijkman, weduwe, meerderj. oud-schipper, O. Pekela.
17 K.H. Jager, gehuwd, meerderj. ondermeester, N. Pekela.
18 Luktje J. Woltjer, gehuwd, minderj. zonder, N. Pekela.
19 Geessien J. Huiting, ongehuwd, minderj. zonder, N. Pekela.
20 Hadewig B. Boelens, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
21 Alke H. Timer, weduwe, meerderj. zonder, N. Pekela.
22 Rikste W. Horlings, ongehuwd, minderj. dienstmeid, N. Pekela.
23 Niessien K. Bos, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
24 Grietje H. de Boer, weduwe, meerderj. zonder, N. Pekela.
25 Janna W. Steen, ongehuwd, minderj. zonder, O. Pekela.
26 Luktje H. Pathuis, weduwe, minderj. zonder, O. Pekela.
27 Elisabeth H. Gelms, ongehuwd, minderj. zonder, O. Pekela.
28 Tobina W. Panjer, ongehuwd, minderj. naaister, O. Pekela.
29 Bettje Freerks de Jonge, gehuwd, meerderj. zonder, O. Pekela.

30 Jantje H. Hesseling, ongehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
31 Luken Jans Lukens, geen nadere gegevens.
32 Reint F. de Jonge, gehuwd, meerderj., zonder, O. Pekela.
33 Harm A. Nieboer, geen nadere gegevens.
34 J.B. Halming, gehuwd, meerderj. landbouwer, N. Pekela.
35 F.S. Strating, gehuwd, meerderj. wolkammer, N. Pekela.
36 K.H. Siga, gehuwd, meerderj. schoenmaker, N. Pekela.
37 A.J. Halming, ongehuwd, minderj. zonder, N. Pekela.
38 H.K. Siga, ongehuwd, minderj. schoenmaker, N. Pekela.
39 W.J. Horlings, gehuwd, meerderj. arbeider, N. Pekela.
40 M.J. Horlings, ongehuwd, meerderj. arbeider, N. Pekela.
41 K.J. Peper, gehuwd, meerderj. arbeider, N. Pekela.
42 Houke E. Straaten, geen nadere gegevens.
43 Grietje H. Bosker, geen nadere gegevens.
44 R.A. Brunyng, ongehuwd, meerderj., zonder, N. Pekela.
45 J.T. Huizing, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
46 Stijntje Hinders, weduwe, meerderj. zonder, N. Pekela.
47 Geessien Bakker, gehuwd, meerderj. hoedenmaakster, N. Pekela.
48 Klaassien Piebes, ongehuwd, meerderj. hoedenmaakster, N. Pekela.
49 Janna Piebes, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
50 L.H. Swaan, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
51 Trijntje K. Siega, ongehuwd, minderj. zonder, N. Pekela.
52 Aaltje K. Siega, ongehuwd, minderj. zonder, N. Pekela.
53 E.B. Mellema, geen nadere gegevens.
54 F.G. Albers, gehuwd, meerderj. zonder, N. Pekela.
55 Aaltje R. de Boer, weduwe, meerderj. winkeliersche, N. Pekela.

16 Hij was op 1 mei 1843 beroepen uit een 3-tal Hel. de Cock, Derk Drukker en Douwe van der Werp. Op 23 maart '44 werd hij in Groningen geëxamineerd Op 31 maart nam hij het beroep naar N. Pekela definitief aan.
17 Op 10 september 1848 werd Hillegien, dochter van ds Epping en ‘Mej. Annegien Boerma’ te N. Pekela gedoopt (geboren 20 augustus '48).

XXI Onstwedde

Het Oeroude *Onstwedde* werd omstreeks 1840 getypeerd als ‘een onregelmatig schilderachtig dorp aan een kromme zandweg’. Tot de burgerlijke gemeente behoorde ook het veel jongere Stadskanaal. Dat in Onstwedde in de hervormde kerk de gereformeerde leer werd verlaten, althans ondermijnd, daarvan waren heel wat Onstwedders overtuigd.

Dit kunnen we opmaken uit een rapport van de scriba der ring *Bellingwolde*, ds *E. Houwerzijl* van *Oudeschans*, gedateerd 18 oktober 1832 en gericht aan het classikaal bestuur van Winschoten. Het is een extract uit de notulen van de ringvergadering van 3 oktober '32 te *Vriescheloo* gehouden. Op die vergadering deelde ds *Oomkens* van *Onstwedde* mee, dat in zijn gemeente nadelige gevolgen van de prediking van een zekere *Harm Gelms*, een inwoner van Oude Pekela, vielen op te merken. Want op zondagmiddag trokken gewoonlijk 50 à 60 mensen om 4 uur vanuit Onstwedde ‘als ter bedevaart’ naar Oude Pekela, om genoemde Harm Gelms te horen en bij hem ‘geestelijk voedsel’ op te doen. Daardoor konden ze de avondgodsdienstoefening in Onstwedde niet bijwonen (wat ze trouwens ook niet wilden). Tegen de nacht keerden deze ‘bedevaartgangers’ dan weer ‘onder veel gedruis’ terug.

Overal in zijn gemeente - vervolgde ds Oomkens - probeerden deze ‘Gelmisten’ de goede Christenen te ‘verkeeren en aan hunne zijde over te halen’. Zelfs onder de leden van zijn kerkeraad waren er al, die hun ‘post’ dreigden neer te leggen, als hij ‘zich niet met de gevoelens der Gelmisten vereenigde’.

Velen van hen weigerden de nieuwe gezangen te zingen; er waren er zelfs die hun gezangboek ‘voor een spotprijs’ verkochten. Ook begonnen ze hem, hun wettige Leraar, voor onrechtzinnig uit te schelden ‘en andere bezwaren tegen zijn preekwijze uit te kramen’. Ds Oomkens, ‘gevoelig aangedaan’ over de miskenning van zijn predikaties, vroeg nu advies aan de ringbroeders, hoe te handelen. Zijn ringbroeders raadden hem aan ‘om in het zachte’ deze mensen het verkeerde van hun gedrag onder het oog te brengen en dat hij boven de laster van onrechtzinnigheid moest staan en overeenkomstig Gods Woord en de formulieren van enigheid moest blijven voortprediken.

Het spreekt nu haast vanzelf, dat we ook in Onstwedde het gewone beeld van onwettige godsdienstoefeningen te zien krijgen. Op 12 augustus 1835 wordt de 50-jarige landbouwer *Freerk Boelems Harding*, van Onstwedde

voor de Winschoter rechtbank veroordeeld tot f 50 boete plus f 7,84 proceskosten, omdat hij op 15 juli zonder vergunning Hendrik de Cock in zijn schuur had laten preken. De schuur stond in de tegenwoordige Hardingstraat, de weg naar Stadskanaal.

Ruim 1½ jaar eerder - 24 december 1833 - had zijn zoon Boele (21) voor dezelfde rechtbank moeten verschijnen. Het ging toen eigenlijk om een ordinaire vechtpartij, maar omdat we enige facetten van het dorpsleven in Onstwedde even zien oplichten, geven we het rechtbank-verhaal hier door. (Leeftijden staan tussen haakjes).

Boeles medebeklaagden waren de arbeiders *Albert W. Wessels* (30) en *Jan Wubbes Heis* (25), twee latere Afgescheidenen. Wat hadden ze op hun kerfstok?

Op 24 oktober liepen *Johannes Müller* (37), rijksontvanger te Onstwedde, zijn beide kinderen, het zoontje van schoolmeester *Welp*, de kommies *Frielink* en de schatter van het slachtvee *Engels* 's avonds om 8 uur bij lichte maan op de weg naar Onstwedde.

Ze kwamen terug van de Pekelder jaarmarkt. Onderweg werden ze door een aantal Onstwedder jongens ingehaald. Onder hen bevonden zich de reeds genoemde beklaagden.

Boele Harding begon met schatter Engels uit te schelden voor ‘boterkoper’; ontvanger Müller werd kwaad en riep: ‘Je bent een lummel, hij zal je wel smeer en schatgeld bezorgen’, en zo vielen de eerste klappen.

Na deze eerste ‘bataille’ begon even later het beledigen, en vechten opnieuw. Harding schreeuwde tegen Müller: *Brabander! Potter! Velink!*[1] Ook kreeg deze te horen, dat hij een valse eed had afgelegd, omdat hij had beloofd zijn kinderen in de gereformeerde religie op te voeden en deze nu in de roomse kerk liet onderwijzen.

Tijdens de hierop ontstane, algemene vechtpartij werd Müller in de wijk geduwd. Slechts met moeite kon hij door zijn vrienden weer op de wal worden getrokken. Zijn kinderen hadden er angstig bij staan schreien.

Lelijk toegetakeld als hij was, had hij de volgende dag de heel- en vroedmeester *Jan Alken* (26) uit Vlagtwedde laten roepen. Volgens diens verklaring was Müller ‘in het gezicht geslagen en kortademig. Ook klaagde hij over pijn in de zij en in de borst en over duizeligheid. Zijn overhemd, doek en vest waren met bloed besmet’.

We hebben het verhaal van de rel hier verteld, omdat we hier iets bespeuren van de algemeen heersende vijandschap tegen de roomse Brabanders (Belgen) die zo onbetrouwbaar zouden zijn. De volksgeest kon later de Afgescheidenen niet scherper treffen dan door hun optreden te vergelijken met dat van de tegen het wettig gezag in opstand gekomen Belgen. In Thesinge b.v. werd nog in 1839 een verzoekschrift van afgescheidenen als een ‘belgische petitie’ betiteld d.w.z. opstandig en onbetrouwbaar.

Richten we nu onze aandacht op het ontstaan der Afscheiding in Onst-

wedde en op de geschiedenis van de eerste jaren der Afgescheiden kerk aldaar.

We beschikken over een notulenboek van de kerkeraad, dat met 28 december 1838 begint. Sommige passages van deze en van enkele volgende vergaderingen zijn eigenhandig door *de Cock* ingeschreven. Pas met de komst van de eerste eigen predikant, ds *B. Amsing*, wordt uitvoeriger en regelmatiger genotuleerd. Verder is aanwezig een 'Register der Leden' met voorin een korte schets van enkele pagina's over de 'bevestiging der Afgescheidene Wederkerende Gereformeerde Gemeente te Onstwedde'. Hierin wordt gewezen op 'de toenemende verbastering in leer en wandel der zich noemende Hervormde Kerk', op de verstoring der samenkomsten 'harer echt gereformeerde leden' en op de afscheiding van de 'Liberale' kerk. Dan volgt de vermelding van de data - waarop de Cock naar Onstwedde kwam om de sacramenten te bedienen, ambtsdragers te bevestigen en interne moeilijkheden zo mogelijk op te lossen.

Vóór de instituering van de Gereformeerde Afgescheiden gemeente op 16 juli '35 plaats vond, waren al vaker samenkomsten gehouden, b.v. op zaterdagavond 6 dec. 1834 bij de landgebruiker *Wubbe Heijes Horlings*, waar *Wolter Berends Volders* als oefenaar was opgetreden. In opdracht van burgemeester *Karskens* was de veldwachter erheen gegaan. Aan diens verzoek om weg te gaan, had men niet willen voldoen en daarom had hij de namen van alle aanwezigen genoteerd:

1 Wubbe Heijes Horlings en vrouw Alke Harms Timmer
2 Heije Wubbes Horlings
3 Harm Wubbes Horlings
4 Gepke Wubbes Horlings
5 Rikste Wubbes Horlings, deze allen bewoners van het huis
6 Harm Boelens Duns
7 Hiske Tjebbes Raveling
8 Albert Ernestus Hofte
9 Hidde Jans Migchels
10 Wolter Berends Volders
11 Albert Hanssens Moorlag
12 Willem Everts Meesters
13 Derk Wessels Wessels
14 Albert Wessels Wessels
15 Migchel Willems Wubs
16 Albert Willems Wubs
17 Albert Wilts
18 Aaltien Willems Wubs
19 Jan Willems Wubs
20 Geert Wilts
21 Aaltien Hindriks Wilzing
22 Harmanna Meernes Folkers
23 Albertje Meernes Folkers
24 Jantien Andries Rouw
25 Hindertje Willems Jarks
26 Geertruid Willems Wubs, allen wonende te Onstwedde

27 E. Lindeman te Groningen (één van de eerste Groningse ouderlingen, later predikant te Warffum)
28 Janna H. Smid te Scheemda
29 Roelf Jans Luth
30 M. Jans Luth, beiden te Sellingen

Op woensdag 5 juli 1835 kwam de Cock vanuit Stadskanaal naar Onstwedde. In eerstgenoemde plaats was hij die dag bij *Jan Kloppenburg* voorgegaan en de avond van dezelfde dag preekte hij in de schuur, van de landbouwer *Freerk Boelems Harding* in Onstwedde over de tekst 2 Cor.

6: 17-18: Daarom gaat uit het midden van hen, en scheidt u af, zegt de Heere, en raakt niet aan hetgeen onrein is, en ik zal ulieden aannemen. En ik zal u tot een Vader zijn, en gij zult mij tot zonen en dochteren zijn, zegt de Heere, de Almachtige.

Na deze 'leerrede' gehouden te hebben, doopte hij 4 kinderen en werden lidmaten 'aangenomen', dit alles in aanwezigheid van wel 200 à 300 mensen! De 4 dopelingen waren:

Anna - dv Wolter Berends Volders en Hadewieg Harms Gelling, geb. 28 nov. 1834;
Anna - d.v. Hidde Willems Wubs en Wubke Harms Gelling, geb. 18 juni 1835;
Roelgien - d.v. Derk Wessels Wessels en Aaltien Jakobs Bakker, geb. 23 nov. 1834;
Hillechien - d.v. Hindrik Jans Karsies en Jantien Wessels Wessels, geb. 27 nov. 1834.

Instituering 16 juli 1835

De volgende dag werden in dezelfde schuur op verzoek van de Cock nieuwe ambtsdragers in plaats van de provisionele (voorlopige) ouderlingen en diakenen gekozen en door hemzelf bevestigd.

Het waren de ouderlingen:

Hiske Geerts Abrahams, 47 jaar, landbouwer, *Geert Berends Wever*, 48 jaar, landbouwer,
en de diakenen: *Hindrik Nannes Besseling*, 26 jaar, landbouwer, *Albert Ernestus Hofting*, 44 jaar, landbouwer, *Harm Boelems Duns*, 36 jaar, arbeider.

We mogen als bizonderheid hier nog wel opmerken, dat de bibliotheek van diaken *Hindrik Nannes Besseling* (1809-1884) die vrijgezel is gebleven en zeer belezen was, nog in bezit is van familie in Onstwedde.

Ze staat in een boekenkast op zolder en bevat nagenoeg alleen theologische werken van 'oude schrijvers'. We noteerden vele delen 'Bijbelverklaring uit de Eng. werken van Polus, Wels, Whitby, Gill, Doddridge en andere voornamb Eng. Godgeleerden, vertaald en in een voegzame orde geschikt'. Met een voorrede van *Joan van den Honert*, T.H. zoon, professor te Leiden (Amsterdam, J. Tirion, 1756). Verder enkele exemplaren van de Institutie van Calvijn o.a. een editie vertaald door Corsmannus (Amsterdam, 1650). Voorin het boek vermeldt Besseling, dat hij het heeft gekocht 'voor de som van 1 Gld. 15 stuivers van Jurjen Metien'.

In een werk van *Henricus Ravesteyn* - De Nasireer Gods tot den Heiligen Dienst toegerust.... (Amsterdam, 1756) noteerde hij voorin:

'Hindrik Nannes Beslingh zijn boek. Gekocht op den boekverkoping van de Wel.E.Heeren Predikanten Omius Jan en Gerhardus Oomkens, Predikanten te Oude Schans en Roswinkel, den 14 oktober 1830 voor de somma van 14 stuivers. Deze 3 delen te zamen'.

Ook merkten we werken op van *Augustinus, Jacobus Durham, Josephus*

Hall, Wilhelmus Couper, Henricus Groenewegen (dominee te Enkhuizen), *W. Schortinghuis, Abr. Hellenbroek, Robertus Alberthoma* (dominee in Groningen); verscheidene werken van *Franciscus Ridderus* (dominee in Rotterdam). Verder van *Jacobus Koelman, Franciscus Burmannus, Johannes Plevier, Rumoldus Rombouts, H. Wits, Aegidius Francken, Justus Vermeer, Joh. D'Outrein* en *Adrianus van Wesel*.

We besluiten onze, geenszins volledige, rij met het *Huysboeck* van *Bulling*er (editie 1563!) en een uitgave uit 1621 van de *Acta der Dordtse Synode*.

Hindrik Hannes Besseling schreef voorin het lidmatenboek een 'Korte schets van de vereniging der Afgescheidene Wederkeerende Gereformeerde Gemeente of belijders van de leer der vaderen, thans onder verdrukkinge te Onstwedde'.

Ook de hervormde kerkeraden van Vlagtwedde en van Onstwedde kregen een verzoek van het classikaal bestuur van Winschoten om inlichtingen over de separatisten te verstrekken. Als antwoord hierop deelde ds *Jacobus Speckman* - die van 1830 tot zijn emeritaat in 1864 in *Vlagtwedde* heeft gestaan - op 18 februari 1836 mee, dat tot dusver in zijn gemeente slechts één lid gevonden werd 'die zich vereenigd heeft met de Separatisten van Onstwedde, nl. *Jan Tappers'*. Het was een 46-jarige landbouwer, wonende te *Veele*.

Ds Speckman had uitvoerig met hem gesproken en toen 'bevonden, dat de denkwijze (van Tappers) in het godsdienstige meer overeenkwam met zeker soort van oude boeken en met het stelsel van de Separatisten in Onstwedde dan met die van mij, en dat daarin de reden gelegen was van zijn afscheiding'.

'Ook gaat er een jongeling, een zoon van Wubbe Heyes, mede in Vele, bestendig naar de vergadering van de separatisten in Onstwedde; doch deze is geen lidmaat van onze kerk. Ook heb ik deze nog niet gesproken'. Op 23 februari 1836 antwoordde de kerkeraad van Onstwedde op bovengenoemd verzoek om inlichtingen over de separatisten. Het schrijven was getekend door de 65-jarige *Adamus Oomkens* - die van 1800 tot zijn dood in 1842 in Onstwedde heeft gestaan - en door de ouderlingen *H.H. Moorlag* en *J.J. Wakker;* verder door de diakenen *J.J. Bessembinders, A.H. Migchels* en *H.J. Hids*.

De kerkeraad bericht, 'dat wij wel degelijk zogenaamde Separatisten in onze gemeente hebben'. Velen nemen geen deel aan de viering van het Avondmaal en nog meer wonen de godsdienstoefeningen niet bij. Wel laten sommige 'knegten en meiden' zich nog een enkele keer in de kerk zien 'doch die gaan wij stilzwijgend voorbij'. (Moesten ze van hun baas?) Ik mag schrijven met zeker dichter - aldus ds Oomkens - Wat zaait ge, ontzinden, waar gij kunt in Kerk en Staat. Verkettering, oproer, twist, verbitt'ring, broederhaat!

Er zijn bij de Separatisten 2 'predikers':

1 *Wolter Berends Wever* (d.i. Wolter Berends Volders). Oomkens voegt er sarcastisch aan toe, doelend op Volders veroordeling: 'die thans door

het gerigte is opgehaalt, mogelijk om in de toren te Winschoot te prediken' (waar de gevangenen zaten opgesloten).

2 Albert, kuiper 'die beiden des zondags twee maal prediken en woensdag en donderdag onderwijs geven'. Met deze Albert bedoelt ds Oomkens *Albert Moorlag*.

Zoals we reeds schreven is de Afgescheiden gemeente geïnstitueerd op 16 juli 1835. Ze begon met 37 belijdende leden:

Hindrik Nannes Besseling
Harm Wubbes Horlings
Freerk Hendrik Leffers
Albert Ernestus Hofting
Willem Everts Meesters
Hiske Tjebbes Raveling
Geert Hinderks Koster
Hiske Geert Abrahams
Wupke Harms Gelling
Alke Harms Timmer
Naanke Alberts Kuipers
Roelfien Meernes Folkerts
Albert Hansens Moorlag
Wolter Berends Volders
Geert Wilts Wilts
Heije Wullems Wubs
Steffen Jakobs Bakker
Geert Berends Wever
Hidde Willems Wubs
Freerk Harms Maarsing
Geertien Roelfs Lukens
Hilligien Geert Wubs
Zwaantien Harms Gelms
Hilligien Geerts Wubs
Dina Harms Maarsing
Wubbe Heijes Horlings
Engel Hendrik Leffers
Harm Boelems Duns
Hendrik Hansens Moorlag
Steffen Boelems Duns
Hindrik Jans Karsies
Derk Wessels Wessels
Hadewieg Harms Gelling
Alke Boelems Duns
Aaltien Hinderks Wilzing
Aaltien Jakobs Bakker
Harmanna Boelems Duns
Jantien Andries Rouw

We merken op, dat de naam Harding niet in de lijst voorkomt.

De Hardings, in wier schuur in het begin wel vergaderd werd, sluiten zich later aan (1849). Een eigen kerkgebouw waren de Afgescheidenen nog niet rijk en dus moesten ze de samenkomsten wel bij leden aan huis houden. In 1839 blijkt de woning van *Abel H. Boels* noqx dit doel te zijn gehuurd. In de jaren '35 en '36 was het houden van godsdienstoefeningen een moeilijke zaak, want deze werden door de tegenstanders en autoriteiten als onwettig en dus strafbaar beschouwd. Daarom liet burgemeester Karsken - anders nogal gemoedelijk - mee onder druk van de hervormde kerkeraad[2] een enkele keer proces-verbaal opmaken, b.v. zondag 23 augustus '35 's morgens tegen de 35-jarige kuiper *Albert Hansens Moorlag* en 's middags tegen de 35-jarige arbeider *Wolter Berend Volders*, wonende op de Barlage onder Onstwedde, omdat beiden hun woning beschikbaar gesteld hadden voor een godsdienstoefening, waarin ze zelf als oefenaar waren opgetreden. Dit kwam Moorlag op een boete van f 20 plus f 5,16 kosten te staan. Volders moest f 15 betalen. Blijkbaar had de burgemeester niet veel gezag, althans niet bij Volders. ‘Ik heb - schrijft hij aan de Officier van Justitie - 1.1. donderdag Wolter Berends Volders laten uitnodigen om

des avonds om vier uren voor mij te compareren, maar hij is niet verschenen.

Zondag 1.1. heb ik hem andermaal laten zeggen, om hedenmorgen te compareren, waarop hij heeft laten weten, dat hij het niet kon wachten, dat hij hedenavond wilde compareren. Hedenavond nog niet gecompareerd zijnde, zo ben ik zo vrij U H Ed G zijn stuk onbeantwoord terug te zenden, met het verzoek om hem zijn ongehoorzaamheid in dezen onder het oog te willen brengen. Als hier niets aan gedaan wordt, dan hoort in het vervolg niemand meer'.

Op maandag *11 april 1836* was ds de Cock weer in Onstwedde, gekomen uit Nieuwe Pekela. Er was een samenkomst ten huize van ouderling Hiske G. Abrahams. De assessor met de veldwachter kwamen en verboden uit naam van de burgemeester die samenkomst. Hierop vertrok de Cock naar het huis van Wubbe H. Horlings. Onderweg waren de woorden uit Hebr. 11: 24-25 hem in de gedachten gekomen; over deze woorden werd dan ook gepreekt: 'Door het geloof heeft Mozes, nu groot geworden zijnde, geweigerd een zoon van Farao's dochter genoemd te worden; verkiezende liever met het volk van God kwalijk gehandeld te worden, dan voor een tijd de genieting der zonde te hebben'.

De veldwachter rapporteerde van deze samenkomst, dat alle deuren en vensters van Horlings' huis tijdens de preek van de Cock, zodanig gesloten waren geweest, dat er niemand binnen het huis had kunnen komen, en dat de menigte die buiten stond, de spreker volstrekt niet had kunnen verstaan, en dat het ook niet mogelijk was geweest om aan het zingen en de gebeden deel te nemen. De volgende dag vertrok de Cock naar Sellingen om daar een gemeente te 'stichten'.

Tot 1842 heeft de Cock op zijn rondreizen langs de herderloze kerken in de provincie de gemeente in Onstwedde meermalen bezocht, een of twee keer per jaar. Zijn komst staat in de reeds genoemde 'korte schets' steeds nauwkeurig geboekt. Niet alleen Onstwedde hielp hij dan, maar ook de genabuurde kerken. Het ging dan zo:

1836 - De 25e augustus is onze Herder en Leraar H. de Cock weer van het Stadskanaal tot ons overgekomen en op diezelfde dag weer naar Sellingen vertrokken, vanwaar hij de 27e zijnde des zondags, weer is teruggekomen om op de begrafenis van Nanne R. Besseling tegenwoordig te wezen, waartoe hij tevoren verzocht was.

's Avonds heeft hij in het huis van Engel Leffers en Hidde W. Wubs 'in het ambt der gelovigen bevestigd' *Menze J. Horlings* en *Geertruid W. Wubs*. De volgende dag, zijnde des zaterdags, gepredikt in het huis van Wolter B. Volders op de Ballage, het sacrament des Doops bediend en het H. Avondmaal gehouden; gepredikt uit Openb. 19: 9: Zalig zijn zij, die geroepen zijn tot het Avondmaal van de bruiloft des Lams.

Bij de viering van het Avondmaal zijn op de nodiging opnieuw toegetreden Aike B. Meems, Jakob B. Meems, Grietje A. Boels, Harmina R. Brug-

gers, Harmina S. Kroeze. De volgende dag is Zijne E. weer van ons naar Pekela vertrokken.

1837 - De 24e juni is onze Herder en Leraar H. de Cock weer van Winschoten tot ons overgekomen, en op diezelfde dag, zijnde des zaterdags, naar Sellingen vertrokken, waarvandaan Z.E. de andere dag, zijnde des zondags de 25e juni, is teruggekomen, en gepredikt heeft in het huis van Wolter B. Volders op de Ballage, kinderen gedoopt en het H. Avondmaal gehouden en is de volgende dag weer van ons naar de Pekela vertrokken.

Dat de Cock vaak in de provincie werd te hulp geroepen bij twisten en netelige kwesties, is bekend en ook begrijpelijk, want hij was toch dominee 'in algemene dienst'. Maar men denke zich eens in, wat dan lichamelijk en geestelijk van de man gevergd werd. Alleen al het reizen over de slechte wegen van toen was bij koud en nat weer een beproeving.

Kwesties

In Onstwedde sleepte de zaak van de oefenaar *Wolter Berends Volders* zich jarenlang voort.

Deze bleef maar bij zijn dwaling, dat er geen geloofsoefening kon plaats hebben zonder tranen. Met alle consequenties van dien. We hebben hier te maken met de geest van Schortinghuis. Men leze er maar eens de 13e samenspraak in diens *Het innige Christendom* op na. En al hadden verschillende classes en zelfs de Provinciale Vergadering dit gevoelen veroordeeld en zelfs uitgesproken, dat Wolter met oefenen moest ophouden, als hij niet openlijk zijn dwaling herriep, Wolter ging door en bleef blijk geven van een 'twistig gemoed'.

Evenals ouderling Hiske Abrahams was hij bizonder hoogmoedig in zijn oordeel over zijn collega-oefenaar *Albert H. Moorlag*. Het heette dan, dat deze niet diep genoeg groef en niet bekwaam genoeg was.

De Cock moest er weer bijkomen en de kerkvisitatoren *Harm E. Gelms* en *Freerk H. Maarsing* deden hun best. De behandeling der zaak verliep met ups en downs. Eens scheen de Cock - die de gave bezat partijen bij elkaar te brengen - te zullen slagen. In de kerkeraadsvergadering, die hij zelf presideerde en notuleerde (21 augustus 1839) vroeg hij na een langdurige bespreking aan Wolter of deze 'latende varen zijn verkeerd gevoelen, begeerde voortaan naar Gods Woord, oordelende in de liefde, in vereniging met Gods Kerk en gemeente te leven, tot opbouwing en niet tot afbreking; waarop Wolter gulhartig betuigd heeft: ja'.

Ook de andere broeders werden door de Cock vermaand 'om verder in liefde en enigheid met Gods kerk en de gemeente te leven, vergetende wat achter is en zich uitstrekkende naar wat voor is tot enigheid, liefde en vrede met Gods volk, wat de Here bevestige. Amen!'. De Cock schreef deze verklaring eigenhandig in de notulen.

Toch liep het weer spaak. De classis te Pekela (4 dec. 1839) verbood nu Wolter het oefenen en catechiseren, tot bleek dat de vermaning niet vruch-

teloos was geweest en hij in plaats van twistig en zelfzoekend, vreedzaam was geworden, zoekende alleen Gods eer en de opbouw van Gods kerk en gemeente.

Het mocht allemaal niet baten. Volders en Abrahams werden nu van het Avondmaal afgehouden. De kerkeraad waarschuwde hen geen oorzaak van beroering in de gemeente te zijn 'betrachtende de vermaning van de apostel Paulus Hebr. 13: 17 (gehoorzaamt uw voorgangers....) en lettende op de waarschuwing van de godzalige *W. Brakel*, gegrond op Gods Woord pag. 696 van het eerste deel'.[3]

De lezer ziet wat een gezag de 'oude schrievers' hadden! Wat later kon de censuur worden opgeheven maar - het verhaal wordt eentonig - Volders viel van lieverlede weer in zijn verkeerd oordeel over de staat der genade terug, beriep zich ook op een 'oude schriever', op Appelius, en wilde zijn kind niet laten dopen. Weer werd hem het oefenen verboden.[4] Volgens de notulen van de volgende jaren blijft hij moeilijk doen. Meer plezier beleefde de kerk van een andere oefenaar, de in Onstwedde geboren *Albert Hansens Moorlag* (1800-'91), die niet alleen in zijn geboortedorp een rol van betekenis vervulde, maar ook in de omgeving optrad, zoals in N. Pekela (waarheen hij in 1858 verhuisde), Veele, Wildervank, Mussel, Sellingen, Stadskanaal, Bovenburen (Winschoten) en zelfs in Winsum en Ellerhuizen (bij Bedum).

We weten dit, doordat van hem een soort opschrijfboekje is bewaard gebleven, waarin hij nauwkeurig alle teksten waarover en alle plaatsen waarin hij oefende, aantekende.

Een enkele maal met een korte notitie erbij. 'Over de oeveningen' staat op het omslagje. 'De 10e februari 1835 ben ik begonnen te oefenen', schrijft hij. Het was over Jesaja 55: 1: O al gij dorstigen, komt tot de wateren, en gij, die geen geld hebt, koopt en eet, ja komt, koopt zonder geld, en zonder prijs, wijn en melk. Verder staat b.v. bij 12 december 1841 vermeld: Jes. 38: 14b, op een bede-uur voor Dom. Cock in zijn krankheid.

Ook bestaat van hem nog een soort dagboekje. Op 29 december 1855 lezen we: Was ik alleen in het huis en in het lezen van de Bijbel werd ik nog weer bepaald bij Ps. 5: 3:

- O mijn Koning en mijn God. En ik werd biddend werkzaam voor het aangezicht des Heren en inzonderheid, dat waarheid en godsvrucht zo in mijn hart mogen werken, opdat alle eigen zin en eigen wil zo verzaakt mogen worden, dat mijn hart als een vlak veld voor de Heere mag zijn, opdat ik tot ere van God en als een middel in Gods hand tot nut en stichting voor Gods Kerk mag dienen, enz.

Ds B. Amsing (1842-'45)

In 1842 kreeg de Afgescheiden gemeente van Onstwedde een eigen dominee: Berend Amsing (1813-1880), afkomstig uit Groningen, zoon van een kistenmakersknecht.[5]

Met hem hadden op een 4-tal gestaan: G.J. Raidt, M. v. Buiten en A.B. Groen (die in 1846 zijn opvolger zou worden). Ds *Huiskes* uit Wilder-

vank bevestigde hem en preekte bij die gelegenheid over Lukas 21: 36. Drie dagen later volgde de intree van ds Amsing. Hij ging 'in de kost' bij Abel Boels, een landbouwer, die voorlopig tot mei 1842 f 3 per week kostgeld zou ontvangen 'om anders te bepalen naar bilijkheid, indien het te veel of te weinig zij'. Dit werd dus van weerskanten in goed vertrouwen geregeld.[6] Met de komst van ds Amsing komt het kerkelijk leven in rustiger en meer geordende banen. Oude bepalingen worden hernieuwd, nieuwe vastgelegd. Ook voor het uiterlijke hebben de broeders oog: de banken in de kerk 'zouden beklad en geverfd' moeten worden. Van meer belang is de mededeling, dat er driemaal per zondag dienst zal zijn en dat de catechisaties (het 'Leeren') op vrijdag zullen worden gegeven, aan de 'eerstbeginnenden' uit *Borstius*, de meer gevorderden uit het *Kort Begrip* en de nog meer gevorderden uit *Hellenbroek*.

Wat dit laatste betreft, bij de huisbezoeken bleek al gauw, dat veel oude mensen niet naar het 'leeren' gingen. Men zal voor hen nu een andere dag kiezen en hen dan onderwijzen uit *Albertoma*, omdat ze klagen, dat Hellenbroek hun te zwaar is.

Ook wordt in 1843 besloten, dat ouderlingen 'naar de Mussel zouden lezen en leeren'. Daar woonden toen dus ook al Afgescheidenen; in 1861 wordt daar een zelfstandige gemeente geïnstitueerd. In 1844 ziet de kerkeraad de vraag onder ogen om 'het dierbaar kroost van de school af te krijgen en ze te onderwijzen en te laten onderwijzen volgens de belofte, bij den doop af gelegd'; ds Amsing oordeelde zelfs heftig, dat de kinderen er beter morgen dan overmorgen 'afbleven'. Pas in 1871 komt er in Onstwedde een Christelijke school.

Aanvraag om erkenning door de regering

Al spoedig na de intree van ds Amsing was de gemeente van Onstwedde door de regering als kerk erkend (2 april 1842). Op 25 november 1841 had men de aanvraag verzonden, ondertekend door de ouderlingen *G.B. Weever, H.B. Duns, Jan Harms Moorlag* en de diakenen *A.H. Moorlag, A.B. Meems, Hindrik N. Besseling* en door 78 lidmaten. Wel waren er enkele tegenstanders van die aanvraag om vrijheid b.v. de reeds meermalen genoemde oefenaar Wolter Berends Volders en een ouderling van het eerste uur, Hiske Abrahams, maar gelukkig merkten ze met het oog op de anderen op, dat ze elkaar hierin wilden dragen.

In het archief van de burgerlijke gemeente Onstwedde, (nu Stadskanaal) vonden we nog een correspondentie over dit verzoek aan de koning om te worden erkend onder de naam van Afgescheidene Gereformeerden. Bij de autoriteiten blijken tegen deze naam bezwaren te bestaan, maar het kon worden goedgevonden, dat het werd Christelijke Afgescheiden Gemeente. De burgemeester achtte het wel gewenst als voorwaarde aan het verlenen van vergunning toe te voegen, dat de kerkeraad de diensten een kwartier voor of na het aanvangsuur van die der hervormden laat beginnen, teneinde 'alle onheilen voor te komen, daar zij zich altijd in het heengaan

naar de kerk moeten ontmoeten en het dan wel eens kon gebeuren, dat de één voor een ander niet uit de weg wil gaan'.

Zo'n opmerking tekent wel de geprikkelde verhouding, die er in die dagen van kerkstrijd bestond tussen hervormden en gereformeerden.

Eerste kerkgebouw

Laten we deze schets besluiten met het geven van enkele notities over het eerste kerkgebouw. Ds Amsing had nog maar net zijn intree gedaan, of een gemeentevergadering gaf al toestemming tot het bouwen van een kerk. Men kocht daarvoor een huis (sectie E no 145) en grond van *Geert Jans Meesters*. Nog geen twee maanden later 'zijn de fondamenten gegraven en gelegd van de kerk en de standers en balken opgerigd door de bouwlieden en het volk'. Bij deze gelegenheid sprak de predikant over de vraag en het antwoord uit Ezra 5: 9 en 11.

Op 5 juni 1842 kon de kerk in gebruik worden genomen 'met een groote schaare volks'. 's Morgens preekte ds Amsing over 2 Kron. 6: 40-42 en 's middags over 1 Sam. 7: 12: Samuel nu nam een steen en stelde die tussen Mispa en tussen Sin, en hij noemde diens naam Eben-Haëzer; en hij zeide, 'tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen'.[7]

Eindnoten:

1 Het scheldwoord 'Velink' (afgeleid van 'Westfaling') doelde op de trekkende veenarbeiders en grasmaaiers (hannekemaaiers) die uit Westfalen naar Nederland kwamen en meestal rooms-katholiek waren. Ze stonden als dom en lomp bekend en werden daarom vaak bespot. In 1827 verscheen in Groningen bij G. Wouters: Hans Hannekemaaijer's kluchtige lotgevallen, een volksboekje vol ruwe grappen en verhalen over de hannekemaaiers. (K. ter Laan - Gron. Encyclopedie).
Een bejaard inwoner van Onstwedde vertelde ons, dat hij in zijn jeugd het scheldwoord Velink nog wel tegenover rooms-katholieken had horen gebruiken. Diezelfde man had zijn oom eens de verzuchting horen slaken: 'Och, och, nou gaan die Velinks helemaal om de leugen naar Pekel, terwijl ze de waarheid zo dicht bij huis kunnen horen'. (In Oude Pekela stond de rooms-katholieke kerk, in Onstwedde de hervormde en gereformeerde kerk). Het woord 'Potter' is misschien het op zijn Gronings uitgesproken woord pater; misschien wordt er mee bedoeld de naam van de Belgische journalist De Potter, die vurig vóór de Belgische opstand was.

2 Naar aanleiding van de godsdienstoefeningen van 5 en 16 juli '35 richtte de hervormde kerkeraad een schrijven tot de Gouverneur, ondertekend door ds A. Oomkens, 2 ouderlingen en 3 diakenen. Hierin beklagen ze zich erover, dat de afgezette predikant de Cock hier ter plaatse voorgaat en dat de kerkeraad zich vervoegd heeft bij de burgemeester. Maar het schijnt, dat deze de opdracht om onwettige godsdienstoefeningen tegen te gaan en het optreden van ds H. de Cock te belemmeren, negeert.

3 Hier wordt verwezen naar Wilhelmus à Brakel - Redelijke Godsdienst I, hoofdstuk 29: Van de kerkelijke macht en 't gebruik der sleutelen des Koninklijks der Hemelen, Waarin we o.m. lezen: Matth. 7: 1 - En oordeelt niet opdat gij niet geoordeeld wordt. Het is tot een blaam van de godzaligheid; die wordt daardoor gelasterd en gehaat van anderen, want zeggen ze, die lieden veroordelen en verdoemen anderen. 't Zijn ook doorgaans mensen die hoge inbeeldingen van

zichzelf hebben en door hun trotsheid en meesterschap zich willen vertonen, alsof ze wat groots waren en boven anderen uitstaken, daar ze dikwijls min begenadigd en min bekwaam zijn. Dezen verderven dikwijls, zoveel in hen is, het werk Gods in de kleinen, die menigmaal meer genade hebben als die oordelers en veroordelers. Zij verbreken, zo veel in hen is, de gekreukte rietjes en blussen uit de glimmende vlaswiekjes. Daarom waarschuw ik een iegelijk: hij zij niet hoog gevoelende maar vreze, en door ootmoedigheid achte hij anderen uitnemender dan zichzelf.

4 Notulen kerkeraad 22 januari 1841.

5 Predikant te Onstwedde 1842, Wanswerd 1845, Boxum 1849, Sexbierum 1852, Alblasserdam 1859, buiten bediening 1867, emeritus 1873.

6 Abel Hindriks Boels was op 26 juni 1840 op 24-jarige leeftijd getrouwd met de 22-jarige landbouwersdochter Hadewieg Freerk Boels.

7 De eerste Afgescheiden kerk en-pastorie stonden niet op de plek van de tegenwoordige, maar ‘in de Horn’.

XXII Scheemda

Tot de burgerlijke gemeente *Scheemda* behoorden in 1840 *Scheemda, Westerlee* en *Heiligerlee*. Scheemda zelf, circa 8 km ten oosten van Zuidbroek gelegen, was omstreeks 1840 een flink landbouwdorp met fraaie en grote boerderijen. Het graan van het korenrijke Oldambt werd hier voor een groot deel ingescheept en afgevoerd.

Onder de hervormde predikanten, die in Scheemda hebben gestaan, verdient vermelding de bekende *Gerardus Kuypers*. In 1749 was hij dominee in Nijkerk op de Veluwe geworden. Kort na zijn komst openbaarde zich aldaar de zogenaamde 'Nijkerkse Beweging', een soort godsdienstige 'opwekking', zwaar mystiek gestempeld. Daarbij kwam het voor, dat tijdens de kerkdiensten hoorders stuiptrekkend neervielen of schreeuwden: 'Jezus, Jezus! O, ik arme zondaar!' en dergelijke kreten meer.

Merkwaardig genoeg sloegen deze 'godsdienstberoeringen' naar andere delen van het land over, o.a. naar de stad Groningen, waar ze echter maar kort duurden.

Een zekere invloed van ideeën van de in 1750 in Midwolda (Oldambt) overleden predikant *Wilhelmus Schortinghuis* valt hier niet te ontkennen. Zijn *Het innige Christendom* was reeds in 1740 verschenen en had veel opzien gebaard. Waarschijnlijk is in 'die Nijkerkse Beweging' ook verband met een kort tevoren plaats gehad hebbende methodistische opwekkingsbeweging in Schotland aan te wijzen.[1]

Geen wonder dat een man als Gerardus Kuypers als predikant begeerd werd in de streek, waar Schortinghuis met zijn mystieke prediking en geschriften zo'n grote indruk op de bevolking had gemaakt. In 1758 kwam hij vanuit Nijkerk naar Winschoten en twee jaar later werd hij dominee in het naburige Scheemda, vanwaar hij in 1765 op 43-jarige leeftijd als benoemd hoogleraar in de theologie naar de universiteit van Groningen vertrok.

De Afgescheiden gemeente van Scheemda is geïnstitueerd in de periode juli-september 1839. nadat de leden aanvankelijk enkele jaren bij die van Midwolda hadden gehoord. Tot de ambtsdragers in het eerste tijdvak na de instituering behoorden de ouderlingen: *Wypke Tjakkes Veldman*, 34 jaar, landgebruiker, *Edsko Jans Hekman*, 37 jaar, volgens zijn huwelijksacte in 1830 schipper.

Diakenen waren: *Harmannus Hendriks Smit*, 59 jaar, touwslager, *Hindrik Jans op 't Holt* (op 't Hout), 40 jaar, boerenknecht.

Onze kennis van de eerste jaren van de Afgescheiden gemeente moeten we hoofdzakelijk putten uit het nog aanwezige, enigszins verminkte Gemeente Boek van de Gereformeerde Christelijke Kerk, door ouderling W.T. Veldman in 1840 begonnen. Tot zijn sterfjaar - 1871 - heeft hij de gemeente als ouderling gediend. Dat 'Gemeente Boek', dat een rommelige indruk maakt, begint met een 6½ pagina's tellend Kort Berigt aangaande mijn persoon en de weg van Gods voorzienigheid op aarde, door W.T. Veldman, ouderling der gemeente Scheemda. We nemen er onderstaande regels in enigszins aangepaste stijl uit over, omdat ze enkele facetten van het godsdienstige leven uit die dagen duidelijk belichten:

'In de dagen mijner jongelingschap behaagde het de vrijmachtige besteller aller dingen mij opmerkzaam te doen zijn op wat er in de school en kerk geleerd werd.

Daartoe gaf bizonder aanleiding het Christelijk gedrag mijner ouders, dat overeenstemde met mijn zo dierbare meester E.J.B.[2] welke vermaningen en onderwijzingen aan mij niet ongezegend zijn geweest, want van die tijd af aan kreeg ik lust tot onderzoek van Gods Woord en godzalige auteurs, met name W. à Brakel, A. Hellenbroek en anderen; door opmerkzaamheid van de Here aan mij geschonken zag ik, dat al die geschriften en de belijdenis des geloofs van onze vaderen en die van mijn ouders en andere vromen volkomen accordeerden. In die tijd was de plaats mijner geboorte verwisseld met een nieuwe leraar[3], die niet alleen een andere wijs had in het voorstellen van Gods Woord, maar ook in het toeëigenen zo algemeen was, dat hij vele leerstukken des algemenen geloofs aan des mensen keuze en vrije wil overliet. Nu zag ik, dat er tegenstrijdige zaken zich opdeden, die de praktijk betroffen, want de toenmaals algemeen geachte leraar te Scheemda predikte en leerde overeenkomstig Gods Woord.[4]

In die tijd gingen ipijn broeder en ik ter catechisatie bij de leraar onzer plaats (Eexta), voor mij veeltijds met ongenoegen. Nu bad ik wel eens in het verborgen tot de Here, dat Hij mij wilde leren en onderwijzen....' 'Anno 1618-1619' - schrijft Veldman verder, doelend op de Synode van Dordrecht - 'is Gods kerk gezuiverd van dwalingen en sedert die tijd heeft de kerk heerlijk gebloeid en ook vruchten gedragen....'. 'Wij hebben het aan Gods bewarende goedheid te danken, dat wij nog in het bezit zijn van zoveel geschriften, die nog spreken als andere Abels, nadat zij gestorven zijn....'. 'Maar nu hebben zich openbaar gemaakt Socinianen en Remonstranten met allen die het met hen eens zij'n om Gods kerk en volk te verwoesten, wat hun in zoverre gelukt is, dàt zij de banden van de kerk hebben verbroken, met name de instelling onzer vaderen, begrepen in de catechismus en alle formulieren des geloofs en de Dordrechtse kerkenordening....'

Veldman besluit met: '....en heb ik mij gevoegd bij die vergadering, welke de kenmerken droeg van Gods kerk op aarde, art. 28, 29 en 30 van onze geloofsbelijdenis'.

Aldus *Wypke Tjakkes Veldman* (1806-1871), die een sierlijk lid van de Afgescheiden kerk in Scheemda is geweest.[5] We zien hier weer dat de Af-

scheiding ook een wederkeer was naar de oude belijdenisgeschriften der kerk.

We beschikken ook nog over een schrijven van de 61-jarige plaatselijke predikant *J. Pelinck* aan het classikaal bestuur van Winschoten, gedateerd 26 februari 1836 en meldende, dat hij reeds 'aangetekend' had, dat niemand hem 'openlijk' meegedeeld had zich van de hervormde kerk te willen afscheiden. Maar zie, 'gisteravond' overhandigde een zekere Geert H. Koster, die a.s. mei in Scheemda zou komen wonen, hem een schriftelijke verklaring, waarin hij verzocht uit het lidmatenboek te worden 'uitgeschraapt'. Deze Koster was van beroep arbeider en woonde sedert mei van het verleden jaar te Onstwedde - waar hij gehuwd is - op een klein boerenbedrijf'. Inderdaad trouwde Koster in mei '35 met de 36-jarige arbeidster *Jantien Andries Rouw* uit Onstwedde. Het was Kosters tweede huwelijk. In een soortgelijk schrijven van februari 1836 deelt ds E.J. Huisinga, van het vlakbij Scheemda gelegen Eexta, mee, dat tot nog toe slechts één huisgezin openlijk verklaard heeft zich van de hervormde kerk af te scheiden, terwijl plm. 20 personen de kerkdiensten sedert kortere of langere tijd niet meer bijwoonden. Het bovengenoemde gezin was dat van *Edzert H. Klap* en diens vrouw *Grietje M. Porrenga*. Deze timmerman hield in zijn woning en elders oefeningen.

Eerste leden

In het 'Gemeente Boek' komt ook een lijst van lidmaten der gemeente Scheemda voor, door Veldman zelf opgesteld. We hebben hier de eerste leden der Afgescheiden kerk, in totaal 22 namen.

Mannelijk:

W.T. Veldman, ouderling
H. Smit, diaken
T.W. Veldman
E.H. Klap
G.H. Koster
J.D. Bos
H.W. Ommens
H(amme) H(arms) Groen
J(an) A. Komdeur
H. op 't Hout (Holt), diaken
E.J. Hekman, ouderling
J.A. Bosker

Vrouwelijk:

T.W. Kuiper (zijn vrouw)
J.H. Smit
G. Drukker
Jantje Andrea
Wupke Klaassens
Grietje Komdeur
Weija Kornelius (Rondeboom, zijn vrouw)
Geessien Bos

M.H. Drent (zijn vrouw)
A.H. Naijer (zijn vrouw)

De tussen haakjes geplaatste woorden zijn door ons erbij gevoegd.
Het begin van de (niet volledige) lijst van geboren kinderen luidt:
geboren 26 nov. 1833 - Harm, zv E.H. Klap en G.M. Porringa, gedoopt door ds H. de Cock
geboren 25 mei 1835 - Trijntje, dv Albert F. Kunst en Rageltje Jans, gedoopt door ds de Cock
geboren 25 april 1839 - Elzard zv H. Wigchers en Weija Kornelius, gedoopt door ds de Cock

geboren 10 december 1839 - Esderdina, dv E.H. Klap en G.M. Porringa gedoopt door ds de Cock
geboren 14 augustus 1842 - Anje dv Hendrik op 't Hout en Meike H. Drent, gedoopt door ds T.F. de Haan
geboren 22 oktober 1845 - Tjakko, zv W.T. Veldman en Geessien H. Edens, gedoopt door ds D. Postma (Wildervank)
geboren 9 november 1845 - Pieter zv Edsko J. Hekman en Annechien Hinderks, gedoopt door ds H.J. Budding (Groningen)

Verder vermeldt het 'Gemeente Boek' 4 huwelijksinzegeningen. Als eerste staat geboekt het huwelijk van ouderling W.T. Veldman en Trientje W. Kuiper, op 4 juni 1839 'ingezegend' door ouderling H.E. Gelms uit Oude Pekela, de bekende oefenaar.

Ook wordt in het 'Gemeente Boek' nog een aantal data genoemd, waarop het Avondmaal en de H. Doop zijn bediend. We vinden de namen van enkele gestorven leden en tenslotte wordt het houden van kerkeraadsvergaderingen vermeld. Van notulen kunnen we niet spreken, daarvoor is alles te kort en te primitief.

Herhaaldelijk moeten de visitatoren dan ook constateren, dat de kerkeraadsboeken 'niet al te wel in orde zijn' en opwekken om de notulen 'beter aan te houden'. Ze hadden gelijk. En als gevolg van deze leemte kunnen we nog slechts enkele bizonderheden doorgeven. Op 10 november 1843 wordt *Edsert Harms Klap*, een 43-jarige timmerman tot ouderling gekozen en twee dagen later door 'proff' de Haan uit Groningen bevestigd. Enkele jaren later (november 1845) treden E.H. Klap en H. Smit af resp. als ouderling en diaken.

In januari 1846 worden *Edsko J. Hekman* tot ouderling en *Hendrik J. op 't Holt* tot diaken gekozen en nog diezelfde dag door ds Postma uit Wildervank bevestigd. Diaken H. op 't Holt stierf op 19 november 1848 plotseling, maar 'naar Gods Woord en onze verwachting in zijn Verlosser zalig gerust en ter aarde besteld den 23 november'.

Zijn opvolger als diaken werd *Jacob Derks Bos*, een 54-jarige schoenmaker, die op 15 januari 1849 met *Jan Aiolts Comdeur*, een 49-jarige 'dienstknechts', door 'proff' de Haan werd bevestigd. Hoe zwak de gemeente van Scheemda nog in 1860 was, blijkt uit het kerkvisitatie-rapport, opgesteld door ds R.T. Kuiper en K.H. Talen. Wel hadden deze predikanten 'de zaken in tamelijke orde bevonden', maar enige leden gingen bij de hervormde ds H.E. Gravemeijer in Midwolda naar de kerk. De visitatoren durfden het niet aan een 'beslissend' advies te geven 'wegens de zwakke toestand der gemeente'.

Daarom moest de kerkeraad maar naar bevind van zaken handelen.

Deze *Henricus Eskelhoff Gravemeijer* (1813-1890) was in 1857 in de hervormde kerk van Midwolda beroepen om de arbeiders weer uit de Afgescheiden kerk te preken. Hij bracht de gereformeerde waarheid en was een indrukwekkend kanselredenaar. Niet alleen uit Midwolda, maar uit de hele omgeving trok hij hoorders. In het Oldambt is hij een haast legendarische figuur geworden.[6]

In de jaren 1844 en '45 hadden zich ook al splitsingstendenzen in de gemeente vertoond. De ‘gemeente Scheemderhamrik’ klopte bij de classis Pekela aan om steun voor de armen, maar de classis verwees de aanvragers naar de gemeente Scheemda ‘met welke zij beschouwd wordt één te zijn’. In 1846 vermelden de classisnotulen, dat in N. Scheemda (zo heet ze nu) maar 2 leden ‘uit die onrustige gemeente zijn overgebleven, die door die van Scheemda’ moeten worden opgenomen. Maar Scheemda weigert dit te doen ‘wegens derzelver onvastheid in de belijdenis’.

Pas in 1871 kreeg Scheemda haar eerste predikant, nl. J. Duursema.[7]

Eindnoten:

1 Zie ‘Nijkerkse Beweging’ in Chr. Encyclopedie (Kampen, 1960-2).
2 Bedoeld wordt hier Everhardus Johannes Bödeker, ‘schoolonderwijzer’ te Eexta, die op 23 augustus 1826 op 60-jarige leeftijd te Eexta overleed. Hij was afkomstig uit Bonda (Bunde) in O. Friesland.
3 Eexta, vlakbij Scheemda gelegen. W.T. Veldman doelt hier op ds Eltje Jacob Huisinga, die van 1819-'58 in Eexta stond. Hij was uit Westerbroek gekomen. De burgemeester van Oude Pekela, Petrus Johannes Huisinga was zijn broer.
4 Dit was ds J. Pelinck, in 1774 geboren in Norg. Hij stond van 1807 tot 1839 in Scheemda; in het laatst genoemde jaar ging hij met emeritaat. Hij overleed in '59.
5 In 1839 trouwde hij met Trijntje Willems Kuiper, die hem 2 kinderen schonk. Tien dagen na de geboorte van het tweede (dode) kind, stierf de moeder (10 augustus '42). De 10e augustus ‘is overleden de dierbare echtgenoot van W.T. Veldman en in de hope, op Gods Woord gegrond, ingegaan in de zalige ruste die erover blijft voor het volk van God. Hebr. 4: 9’. Veldman hertrouwde op 15 okt. '44 met Geessien Harms Edens. 20 oktober 1844 preekte ds T.F. de Haan in Scheemda en zegende dit huwelijk in. Vier kinderen zijn eruit geboren.
6 E. W. Hofstee - Het Oldambt I, 289 (Groningen 1937). Van 1865-'78 diende hij de hervormde gemeente in Onstwedde, waar hij van 1843-1852 ook al had gestaan. Na in 1885 in Elburg emeritaat verkregen te hebben, ging hij eerst in Kampen wonen ‘waar hij zich verheugde in den omgang met S. v. Velzen, docent aan de Theologische school’, (de Bie-Loosjes - Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland III. 's-Gravenhage, zj.)
7 In 1869 werd een kerk in de Molenstraat gebouwd; in 1918 vond de verbouw van dit bedehuis plaats en in 1959 werd een nieuw kerkgebouw in gebruik genomen.

XXIII Sellingen

Sellingen was in de jaren waarover wij schrijven een heel klein dorp: in de kom slechts 40 huizen met 220 inwoners. De hervormde gemeente - met een zeer oud kerkje - telde 430 zielen. In en om het vriendelijke plaatsje in Westerwolde groeide veel eikehout; vlakbij was de Hasseberg, een zandige verhevenheid in de wijdheid van het oude Bourtanger moeras.

In Sellingen was in juni 1834 op 59-jarige leeftijd overleden ds *Hindrik Geukes Leemhuis*. Ruim 32 jaar had hij de hervormde kerk aldaar gediend. Er moest dus een nieuwe predikant komen. Toch had de vervulling van de vacature heel wat voeten in de aarde. Het ging tussen de kandidaten *A. Leemhuis* en *B. Sanders*. Toen Sanders beroepen was, zond kerkvoogd *Bessembinders* een schrijven aan de minister, waarin hij erop aandrong het beroep van Sanders voor nietig te verklaren. Als grond voor zijn verzoek voerde hij aan, dat Sanders 'een buitenlander' was. (Inderdaad was deze in 1809 in Bunde (O.Fr.) geboren). En was hij wel wettig gehuwd? Dat bij deze twist de 'leer der kerk' om de hoek kwam kijken, bewijst een vertrouwelijk schrijven van Bessembinders. We lezen daarin, dat de collatoren van de kerk te Sellingen aanhangers en vrienden waren van de afgezette predikant H. de Cock.

De strijd in Sellingen werd beslecht, toen Barend Sanders op 29 mei 1836 als hervormd predikant werd bevestigd. Hij was wettig gehuwd, had de classis nog verklaard (met Talka Fredriks Seben).

Enkele maanden voor die bevestiging was de Afgescheiden kerk te Sellingen geïnstitueerd. Zoals in zovele gemeenten vinden we ook hier weer het bekende beeld van de 'onwettige' samenkomsten. Laten we een voorbeeld mogen geven.

'De ambtenaren' Matthijs Graveland, Jacob Harms Mulder en korporaal Andries Idema hadden burgemeester J.B. Hommes van Vlagtwedde - waartoe Sellingen behoorde - gemeld, dat op zondag 15 november 1835 ten huize van *Jan Harms Luth*, lid van de gemeenteraad van Vlagtwedde en wonende te Sellingen, een godsdienstige bijeenkomst was gehouden voor 31 toehoorders. Behalve genoemde Jan Harms Luth hadden ze nog een persoon opgemerkt, die ze niet kenden en die uit Zuidlaren was overgekomen. Deze 2 mannen hadden om beurten het woord gevoerd; ook waren er psalmen gezongen.[1]

Van een veroordeling hebben we niets gelezen. Wèl werd enkele maanden later - 15 maart 1836 - de 33-jarige arbeider *Harm Geerts Luth* tot f 8 boete en f 4,29½ proceskosten veroordeeld, omdat hij in de avond van

7 februari 1836 zijn woning beschikbaar had gesteld voor een in de ogen der autoriteiten onwettige godsdienstoefening.

Het notulenboek der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Sellingen begint met wat ouderling *Freerk Maarsing* betitelde als 'voorboek der verschillen van de Wedergekeerde Gereformeerde gemeente te Zelling, uitgegaan zijnde den 12den Maart 1836'. Blijkens een procesverbaal van een samenkomst in Onstwedde is de gemeente te Sellingen op 12 april 1836 'gesticht' door H. de Cock.

De eerste ouderlingen waren;

Jan Harms Luth - 57 jaar, landbouwer, lid van de gemeenteraad van Vlagtwedde.
Freerk Harms Maarsing - 46 jaar, vrijgezel (volgens overlijdensacte zonder beroep).
De eerste diakenen: *Menze H. Timmer* - 49 jaar, timmerman.
Jan Jurjens Theys (Tees) - 38 jaar, landbouwer.

Na het institueren van de gemeente heerste er geruime tijd vrede en eensgezindheid in de gemeente - aldus het 'voorboek'. Helaas bleven die niet duren en ontstond er onenigheid.

Ouderling Jan Luth, geassisteerd door zijn zoon Riks, keerde zich in de gemeente tegen zijn collega Freerk Maarsing, de oefenaar. Allerlei dogmatische verschillen vertroebelden de samenwerking en de sfeer.

Luth en zijn zoon stelden, dat de mens geheel lijdelijk was, niet alleen in zijn bekering, maar ook in het verrichten van zijn zg. vrijwillige daden. Maarsing daarentegen was van mening, dat de mens natuurlijk wel geheel van God afhankelijk was, maar dat men bij hem als een vrijdenkend wezen toch van een tweede oorzaak mocht spreken.

Luth en zijn zoon hielden vol dat God alleen maar met de uitverkorenen gemeenschap oefent en niet met de mensheid in het algemeen.

Maarsings opvatting was, dat God met de mensheid in het algemeen toch ook nog wel enige gemeenschap oefent;

1 omdat alle mensen door de schepping Gods eigendom zijn en Hij hen onderhoudt door Zijn Voorzienigheid.
2 door een ingeschapen kennis die zich openbaart in het licht der natuur en zich nog verder uitstrekt in de algemene gaven (Rom. 1: 19; 2: 15; 1 Kon. 10: 10; Hebr. 6: 4, 5, 6). Maar die gemeenschapsoefening gebeurt niet op zaligmakende wijze.

De Cock moest er weer bij komen en op de kerkeraad van 27 mei 1838 vormden de tegenstellingen een onderwerp van gesprek. De Cock sloot zich aan bij Maarsing en kantte zich tegen de opvattingen van vader en zoon Luth 'hun bevelende de Schrift te onderzoeken en God om raad te vragen'. De twist bleef voortduren. Nu werden de kerkvisitatoren uitgenodigd nl. *H. Gelms* (Oude Pekela) en *Hiske G. Abrahams* (Onstwedde). In januari 1839 kwam de kwestie weer in behandeling en de broeders werden het eens.... voor een poosje! De gemeente was inmiddels in verwarring geraakt en in twee kampen verdeeld: pro Luth en pro Maarsing. De Cock kwam in augustus 1839 weer naar Sellingen. Op de kerkeraads-

vergadering bij de landbouwer *Dethmer Jans Meendering*, een zwager van ouderling T. Maarsing, aan huis veroordeelde hij opnieuw het standpunt van beide Luths en raadde aan de zaak op de classis te brengen.

Luth erkende later, dat de mens als een tweede oorzaak onder goddelijke toelating een vrijwerkend wezen was, maar geheel van God afhankelijk. En zijn ontkenning van een gedeelte van art. 14 der Ned. Geloofsbelijdenis, nl. waar sprake is van een overblijfsel van enige gaven, nam hij niet meer voor zijn rekening. Maar onstabiel als hij was, op de vergadering van 25 febr. 1840 bij Menze H. Timmer aan huis ging het, in tegenwoordigheid van de Onstwedder broeders Geert Berends Wever (ouderling) en J.H. Moorlag (diaken), opnieuw over dezelfde kwestie. Gelukkig luidt het slot van die notulen: 'zo zijn wij in onze verschillen overeen gekomen'; en besloten werd alles te vergeten en vergeven.

Laten we hierbij enig commentaar mogen geven.[2]

De verschillen tussen Luth en Maarsing bewegen zich duidelijk tussen dè polen van *lijdelijkheid* enerzijds en *remonstrantisme* anderzijds. De keuze van ds H. de Cock tegen Luth en vóór Maarsing is misschien iets te eenzijdig.

Als Luth stelt, dat de mens geheel 'lijdelijk' is, dan is deze aanduiding niet gelukkig, omdat zij het gevaar in zich bergt van de gedachte aan 'stokken en blokken'. Blijkbaar zat die gedachte er bij Luth wel in, vandaar mogelijk ook het verzet ván Maarsing, en als zodanig terecht.

Toch is in de gedachtengang van Luth te waarderen, dat hij zowel voor de bekering als voor de zgn. vrijwillige daden, blijkbaar de volkomen afhankelijkheid van de mens tegenover de Here wil vasthouden.[3]

Maarsing erkent terecht, dat de mens natuurlijk wel geheel afhankelijk van God is, maar dat men bij hem als een vrijdenkend wezen toch van een tweede oorzaak mag spreken.

Tegen de uitdrukkingen 'vrijdenkend wezen' en 'tweede oorzaak' zijn echter wel bedenkingen aan te voeren. We vinden ze geen van beide in de Schrift, noch in de belijdenis, en ze worden er ook Makelijk niet door gedekt. Vgl. bijv. Ef. 4: 17, 18 (ijdelheid van hun denken, verduisterd in hun verstand) met Ef. 4: 23 (dat gij verjongd wordt door de geest van uw denken) bij het licht van Ef. 2: 8-10.

Als Luth leert, dat God alleen maar met de uitverkorenen gemeenschap oefent en niet met de mensheid in het algemeen, dan kan dit in deze tegenstelling beaamd worden, als men de gemeenschap verstaat als de gemeenschap van liefde en genade in Christus.

De opvatting van Maarsing 'dat God met de mensheid in het algemeen toch ook nog wel enige gemeenschap oefent', moet billijkheidshalve gelezen worden in het licht van de *twee* gronden, die hij voor zijn opvatting aanvoert, maar is ook als zodanig niet zonder bezwaar.

ad 1 'omdat alle mensen door de Schepping Gods eigendom zijn en Hij hen onderhoudt door Zijn Voorzienigheid'. Dit is volkomen juist.

ad 2 'door een ingeschapen kennis, die zich openbaart in het licht der natuur en zich nog verder uitstrekt in de algemene gaven (Rom. 1: 19; 2: 15;

Hebr. 6: 4, 5, 6; 1 Kon. 10: 10 (?). Maar die gemeenschapsoefening gebeurt niet op zaligmakende wijze'.

Deze laatste opmerking maakt uiteraard veel goed. Maar de uitdrukkingen 'ingeschapen kennis', 'licht der natuur', 'algemene gaven', roepen bedenking op. Ze zijn te aanvaarden, indien ze gelezen willen worden naar de belijdenis van de Dordtsche Leerregels, hoofdstuk III, IV, par. 4, daarvan het eerste gedeelte, maar niet minder ook het tweede gedeelte.

Oefenen of preeklezen

In 1840 duikt een andere kwestie op, die in die dagen in vele vacante gemeenten heeft gespeeld. Moest in de kerkdienst een oefenaar voorgaan of was het beter een preek te lezen van een 'bekende godzalige leeraar' zoals W. à Brakel, Smytegelt e.a.?

Dit punt was een twistpunt geworden, toen ds S. van Velzen in de Reformatie van '38 (derde deel) een brief aan de 'Christelijke Gereformeerde Gemeente in Nederland' had gepubliceerd. Hij kantte zich hierin op geargumenteerde wijze tegen 'het zogenaamde oefenen', zoals dit in vele gemeenten plaats vond. Het was z.i. 'een menschelijk, een willekeurig namaaksel van het prediken', door Gods Woord verboden en daarom schadelijk voor de gemeente.

Jan H. Luth en de beide diakenen blijken het oefenen af te keuren; volgens hen was het grootste deel der gemeente voor preeklezen.

Ouderling Freerk H. Maarsing daarentegen verdedigde zijn oefenen. Nog nooit was er iets tegen hem ingebracht, waaruit zou blijken, dat hij dwaalde in 'fondamentele geloofsstukken'.

De Cock komt weer op 21 januari 1841 en slaagt er opnieuw in de zaak effen te krijgen. Maar - we kunnen het niet helpen, íezer - op de kerkeraad van 4 juni 1841 bij Menze Timmer aan huis, brengen ouderling Luth en de beide diakenen in tegenwoordigheid van de kerkvisitatoren ds *Huiskens* (Wildervank) en ouderling *H. Gelms* (O. Pekela) opnieuw beschuldigingen in tegen de oefenaar, ouderling Maarsing. Ze wensen, dat er altijd gelezen wordt. Op advies van ds Huiskes wordt besloten de volgende morgen de gemeente bijeen te roepen om te stemmen over oefenen of lezen. De oplossing bleef uit.... niemand was verschenen!

Vijf dagen later komt op de classis te Pekela opnieuw de kwestie oefenen of lezen op tafel. En nu komt er een Salomo's oordeel uit de bus: de classis raadt aan: Maarsing 's morgens oefenen, Luth 's middags lezen! De beide ouderlingen gaan akkoord. En zie, nog geen twee weken later verdween de kwestie definitief van de Sellingse bodem, want Luth vroeg en kreeg ontheffing uit het ambt van ouderling, omdat hij voornemens was naar de Pekela te verhuizen en het 'hem ontbrak aan het gehoor om zijn post waar te nemen'. Hij is als ouderling opgevolgd door diaken *J. J. Teis*, voor wie als diaken in de plaats kwam *Ernestus Trenning*, een landbouwer.

In oktober 1844 bezochten de predikanten B. Amsing, Hel. de Cock en

A.H. Veenhuizen als kerkvisitatoren ook de kerk van Sellingen om de toestand der gemeente op te nemen. Daar kregen ze de vraag te beantwoorden of gemeenteleden hun stem ook op een 'Liberale Leeraar', op een hervormde dominee dus, mochten uitbrengen. We moeten hierbij bedenken, dat in 1844 ds B. Sanders naar Gasselte was vertrokken, zodat de hervormde kerk van Sellingen dus vacant was geraakt. Verder was de Afgescheiden kerk nog niet door de regering erkend. Juridisch gezien waren de leden dus nog steeds niet officieel afgescheiden en behoorden ze op papier nog tot de hervormde kerk. De visitatoren antwoordden ontkennend op bovengenoemde vraag. Ook adviseerden ze hen, die 'in het stuk van de Doop zwak waren', te onderrichten.

We constateren hier weer baptistische invloeden, ongetwijfeld afkomstig van dr *Johannes Elias Feisser*, die in 1843 in Gasselternijveen als hervormd predikant was afgezet.

Daar Sellingen dichtbij de Duitse grens ligt, begrijpen we nu ook de laatste opmerking van de visitatoren: de ambtsdragers zouden acht nemen op het sluiken (smokkelen), waaraan gemeenteleden zich wel schuldig maakten.

Wanneer we de notulen van die tijd doorlezen, dan krijgen we toch sterk de indruk, dat de gemeente te Sellingen niet sterk was geleid. Kerkeraadsvergaderingen werden nagenoeg nooit gehouden en alleen ouderling Fr. Maarsing bezocht de samenkomsten der classis. Hij deed zijn best, maar hij had blijkbaar weinig prestige. 'De Godsdienst werd op de dag des Heeren wel betracht, maar niet tot stichting der gemeente'. Was Maarsings preek- en leestechniek onvoldoende? Had hij het steeds over hetzelfde? Wie zal het zeggen? In elk geval was er in 1845 sprake van om *Cornelius Cock* (Kok) van *Beilen* (Dr.) als oefenaar te beroepen. En het volgend jaar raadden de visitatoren D.P. Postma, A.B. Groen en E.J. Seegers de ambtsdragers aan iemand uit hun midden of van buiten als voorganger te kiezen.

Gelukkig konden de kerkeraadsleden - blijkens hun eigen verklaring van 1848 - 'vreedzaam' met elkaar omgaan. En waar de vrede aanwezig mag zijn, daar gaat het goed. In 1850 was er een kerkeraadsvergadering bij diaken *Ernestus Harms Trenning*, aan huis; ook ds Veenhuizen van Stadskanaal was present, want enige leden van het hervormd kerkgenootschap hadden de wens te kennen gegeven zich bij de Afgescheidenen te voegen. Hun beweegredenen werden nu onderzocht en daarop werden toegelaten kleermaker *Jan Jacobs Bouwe* en zijn vrouw *Anna Catharina Wetter, Albert B. Hulsker*, de landbouwer *Schutte Jacobs Trenning* en zijn vrouw *Janna Karskens Kornelius*.

In diezelfde vergadering werd aan Menze H. Timmer en F.H. Maarsing opgedragen de mogelijkheid van kerkbouw te onderzoeken.

Pas in de notulen van 1853 lezen we voor het eerst dat men overweegt zich 'gerigtelijk af te scheiden'; ook zal men de regering verzoeken als kerk te worden erkend; welke erkenning 6 december 1854 een feit werd.

Ds P. Balt 1854-1864

Kort daarvoor (november 1854) had de Afgescheiden gemeente haar eerste dominee ontvangen, P. Balt, bevestigd door ‘de hoofdonderwijzer de Haan’. De nieuwe Leraar deed zijn intree met Jac. 1: 1. ‘De Koning der kerk zegene Leraar en Gemeente met tijdelijke en eeuwige zegeningen in een ruime mate, uit genade, Amen’. Zo eindigen de notulen, na het heuglijke feit van bevestiging en intrede te hebben vermeld.[4]

We hebben vrij uitvoerig enkele kwesties behandeld.

Het was niet hartverheffend. En menigeen zal zich afvragen: was er dan geen goeds in de Sellingse gemeente? Het antwoord moet luiden: Gods Geest werkte door het Woord zeker ook in de gemeente te Sellingen. Maar een eigenschap van kerkeraadsnotulen is, dat ‘kwesties’ daarin altijd breed worden uitgemeten en het goede slechts even wordt aangestipt of helemaal niet genoemd. Regelmatig werden de kerkdiensten gehouden en werd in alle gebrekkigheid van zonde en genade gesproken. De doop werd bediend, het Avondmaal gevierd; de kerkeraadsleden troostten en vermaanden. En er was zoveel meer. Wie zal zeggen hoeveel vruchten van geloof en bekering dit alles daar in Sellingen heeft gewerkt.

Eindnoten:

1 Schr. burgemeester van Vlagtwedde aan de Gouverneur, 17 november 1835 (Gouverneursarchief).
2 We hebben het te danken aan ds D. van Houdt te Uithuizermeeden.
3 vgl. Dordtsche Leerregels, hoofdstuk V, verwerping der dwalingen, 2.
4 Ds P. Balt was geboren in 1825, stond van 1854-1864 in Sellingen, in welk laatste jaar hij emeritus werd. Hij stierf in 1881.

XXIV Stadskanaal

Stadskanaal behoort tot de jongere veenkolonies in onze provincie. In 1767 werd een begin gemaakt met het graven van het Stadskanaal, in 1787 liet de stad Groningen de eerste 12 huizen bouwen, in de omgeving van de Pekelerweg.

In 1818 woonden er 600 mensen, 10 jaar later 1400 en in 1849 waren het er 3400. In dit jaar (1849) stonden er huizen langs de rechtlijnige vaart over een afstand van plm. 10 km.

De bevolking leefde hoofdzakelijk van de *veenderij* en de *landbouw*. Met behulp van het stadsstraatvuil werden de afgegraven hoogveengronden, de dalgronden, herschapen in vruchtbaar bouw- en weiland. Men houdt dit oord voor bijzonder gezond - aldus een aardrijkskundige uit die dagen.

De hervormden in Stadskanaal behoorden eerst kerkelijk tot Onstwedde en Wildervank en voor een klein deel ook nog tot de hervormde gemeente van N. Pekela, maar sedert 1830 vormden ze een eigen, zelfstandige gemeente. Hun eerste dominee werd *J. Sonius Swaagman*, in 1830 beroepen, in 1849 vertrokken naar *Onderdendam*.

Van de Cocksianen moest hij niets hebben. Dit viel ook niet te verwachten van een medewerker aan het bekende tijdschrift der Groninger richting, *Waarheid in Liefde*.

Het eerste hervormde kerkgebouw werd op 31 oktober 1831 (hervormingsdag) in gebruik genomen met een redevoering, gehouden door ds *Adamus Oomkens*, predikant te Onstwedde, die bij deze gelegenheid ook de nieuwe kerkeraad in het ambt bevestigde.

Van Wildervank gingen een 25-tal personen - die zich reeds aan het Stadskanaal hadden gevestigd - naar de nieuwe hervormde gemeente over. Hun namen zijn bewaard gebleven:

Hindrik Willems Springer en zijn vrouw *Roelfje Jans Trip.*
Grietje Hindriks Springer.
Ebel Hindriks Dekker en zijn vrouw *Enje Jacobs Ramaker.*
Jantje Jans Groen, vrouw van Hindrik Harms.
Grietje Jacobs Zeven.
Stijntje Jacobs Zeven.
Tebbe Jans Steentjes en zijn vrouw *Alida Geuchjes Sap.*
Eildert Meinders Brandsema (die we later als voorganger in de Afgescheiden kerk van Stadskanaal zullen tegenkomen) en zijn vrouw *Janna Jurriens Puister.*
Hilligjen Hindriks.

Andries Jans Knoppien en zijn vrouw *Grietje Everts de Hoop.*
(Knoppien was de eerste inwoner van het nieuwe Stadskanaal; hij legde de eerste steen van de hervormde kerk in Stadskanaal.)
Annigjen Meertens Muske.
Stijntje Jans Smalbil, vrouw van Jan Ottes Ketelaar.
Kristiaan Ottes Hekman en zijn vrouw *Marijke Jacobs van Leens.*
Geesje Wolters Pruis, wed. van Jan S. Wortel.
Tjakje Jans Dost, wed. van Douwe Douwes Snijder.
Elssien Jans, wed. van Harm Douwes Mik.
Jakobje Harms Mik.
Sijnen Willem Springer.
Egbert Uniken. (Broer van Jan Uniken, die de eerste opzichter der stadsvenen was. Beiden hebben heel wat veenland opgekocht. Ze liggen begraven op het particuliere Uniken-kerkhof in Stadskanaal.)

Zeer velen in de hervormde gemeente voelden wel aan, dat de gereformeerde leer ook in Stadskanaal niet meer werd gehandhaafd en voorgestaan. Zodoende treffen we ook een rekest uit Stadskanaal aan in de stroom verzoekschriften, na de schorsing van de Cock aan de koning verzonden. Hierin vragen de 50 ondertekenaars bescherming van hun rechten tegen de aanvallen der vijanden, of die nu *roomsen, mennisten, remonstranten* of *liberalen* mogen heten. In Groningerland was de Cock nog ‘de schier eenige Gereformeerde Leeraar’. En die werd geschorst, terwijl de remonstrantse leer op de preekstoel vrij baan kreeg!

Het is de tijd - aldus het rekest - meer dan tijd om zulke af val en het lichtzinnig ongeloof als waarvan onze dagen getuigen, tegen te gaan, en gelijk de edele baron van *Zuijlen van Nijevelt* in *De enige redding* klaar en duidelijk in het licht heeft gesteld, tot de oude godsdienst onzer vaderen terug te keren, en die te herstellen....[1]

‘Sire! Wij naderen met te meer vrijmoedigheid tot Uwe Majesteit, daar wij vast vertrouwen op de beloften door Uwe Majesteit zelf gedaan in 1816 dat U.M. de oude gereformeerde leer niet wilde veranderd hebben, maar dat het Uwer Majesteits doel was, de gereformeerde leer te bewaren en daaraan eenheid, kracht en klem te bezorgen’.[2]

Het verzoekschrift was gedateerd *18 mei 1834* en geschreven door de schoolmeester *Egbert Jan Hardenberg*. Tot de ondertekenaars behoren ook de 3 ouderlingen en de 3 diakenen van de nog geen jaar later gereformeerde Afgescheiden kerkeraad.

Ontstaan afgescheiden kerk 10 april 1835

De instituering vond plaats op 10 april 1835. De dag ervoor - donderdag 9 april 1835 - had de Cock 's avonds om 10 uur de ambtsdragers in Wildervank bevestigd. De ‘Knoalster’ kerkeraadsnotulen beginnen met 11 april. En één van de eerste notities is:

Besloten 2 ‘schrijfboeken’ aan te leggen, waarvan het eerste moest dienen tot inschrijving van het gebeurde met de vestiging en vereniging der

Gemeente. ... en zo *een geschiedenis der tegenwoordige gebeurtenissen* in de Kerkstaat, in onze merkwaardige dagen, *kon het zijn, voor de nakomeling te bewaren.*

Nu, het boek is gelukkig bewaard gebleven. We ontlenen er het volgende aan:

De verbastering in leer en wandel, duidelijk in de hervormde kerk op te merken, de telkens gestoorde godsdienstoefeningen van hen die niet meer in de kerk kwamen, boete op boete, ja zelfs gevangenisstraffen waren het lot van hen die nog aan de gereformeerde leer wilden vasthouden. Zodoende moesten de gereformeerden zich wel aaneensluiten om voor een geregelde orde en bestuur in de verdrukte en afgescheiden gemeente te zorgen en om de noodlijdenden te ondersteunen.

Te meer werd dit noodzakelijk, daar men de gereformeerde armen dwingen wilde naar de liberale kerken te gaan, waar zij gewetenshalve niet konden en mochten opgaan, of hen anders verstiet en van alle onderstand beroofde.

Hierom werden dan in de gereformeerde gemeenten, die zich van de liberale of zogenoemde hervormde kerk hadden afgescheiden, voorlopig ouderlingen eñ diakenen aangesteld en door onze herder en leraar, de Weleerwaarde Heer Dom. H. de Cock onder het kruis bevestigd, waartoe hij tot ons overkwam op *vrijdag 10 april 1835*, houdende tweemaal een leerrede ten huize van *J.M. Kloppenburg*, telkens ten aanhoren van 19 personen, en zo de gemeente plechtig verenigde en opwekkende tot standvastigheid in de leer onzer vaderen, waarvan de hoofdinhoud de belijders opnieuw werd voorgehouden. Ze beloofden het allen plechtig.

Verder wekte hij de gemeente op tot eendracht, broederlijke liefde, mededeelzaamheid en volharding in het gebed; waarna hij overging tot het bevestigen van *3 ouderlingen* en *3 diakenen*. En dan geeft het ‘korte verhaal’ de namen, waarachter we enige nadere gegevens plaatsen, geput uit hun huwelijks- of overlijdensacte.

Ouderlingen:

Eildert Meinderts Brandsema, 55 jaar, arbeider.
Antonie Harms van Wijk, 36 jaar, arbeider.
Filippus Jans Dost, 40 jaar, arbeider.

Diakenen:

Wijcher Ottes Ketelaar, 33 jaar, arbeider.
Pieter Jans de Jonge, 32 jaar, arbeider.
Pieter Meints Boekhoud, 25 jaar, arbeider.

Het valt op, dat het - maatschappelijk gezien - allen eenvoudige mensen zijn, in tegenstelling tot Wildervank, waar de Afgescheiden kerkeraad grotendeels uit landbouwers bestond.

Tenslotte bevestigde de Cock als catechiseermeester en oefenaar in de gemeente de 77-jarige grijsaard *Jan Menses Kloppenburg* (1757-1843), die reeds vele jaren als zodanig zowel hier als elders was werkzaam geweest en de ware leer ‘door mond en pen tegen haar vijanden en verlaters had

verdedigd'. Dat hij daarbij van bepaalde hervormde zijde tegenstand ondervond, viel te verwachten. In 1830 wees de 70-jarige juffr. *Eelke Bruins* 'catechiseermeesteresse op het N. Stadskanaal' het classikaal bestuur van Winschoten erop, dat *Jan Menses Kloppenburg* aldaar godsdienstig onderwijs gaf en oefeningen hield zonder daartoe gerechtigd te zijn.[3] Al in 1829 had de classis hem onbevoegd verklaard en volgens de kerkelijke reglementen was hij dit ook.

Toen in 1831 op kerkhervormingsdag, in Stadskanaal een hervormde kerk was geïnstitueerd, beklaagde juffr. Bruins zich een half jaar later nog eens erover, dat Kloppenburg bleef doorgaan met het ongeoorloofd geven van godsdienstig onderwijs in en buiten zijn huis 'om mij van mijn broodt af te stooten en grotelijks te benadelen'.

Ze verzocht het classikaal bestuur hem dit te verbieden.

Drie jaar later - in mei 1835 - was het nog hetzelfde liedje. De hervormde kerkeraad van Stadskanaal meldde, dat Kloppenburg nog steeds oefeningen hield, nu niet meer buiten de uren van de officiële kerkdiensten, maar 'tot ergernis van weldenkenden en storenis van de goede orde' juist tijdens bovengenoemde uren. Geen wonder, want op 10 april 1835 was de Afgescheiden gemeente in Stadskanaal 'gevestigd' en daarin fungeerde Jan Menses Kloppenburg als oefenaar.

De classis verbood hem het oefenen weer eens eñ een afschrift van dit besluit werd hem via de koster ter hand gesteld. Maar Kloppenburg weigerde die brief in ontvangst te nemen met de woorden, dat hij met classikaal bestuur en hervormde kerkeraad niets meer te maken had.

En nu had Kloppenburg gelijk.

Over deze sympathieke, uit Nieuwe Pekela afkomstige landbouwerszoon die in zijn tweede huwelijksacte van 1830 'arbeider' heet - nog een enkel woord.

Hij was geboren op 20 februari 1757 en stierf op 24 oktober 1843, op 86-jarige leeftijd. Hij was 83(!), bijna 84 jaar oud, toen hij op 14 januari 1841 bevestigd werd als officieel predikant van de Afgescheiden gemeente van Stadskanaal.[4]

De 33 namen van de eerste Afgescheidenen in het Nieuwe Stadskanaal zijn ons bewaard gebleven. We noemden al die van de eerste drie ouderlingen, van de drie diakenen en van de oefenaar. In de ledenlijst moest achter de naam diaken Wijcher Ottes Ketelaar later helaas 'afgesneden'* worden geplaatst.

Naast de 7 reeds vermelde personen vervolgt de rij met:

Harm Jacobs Pinkster (later 'afgesneden').
Lammert de Grooth.
Sibrand de Groot (later 'afgesneden').
Jan Harms Kloppenburg, een neef van de oefenaar Jan M. Kloppenburg.
Jan Jurjens Bos.
Abel Egberts Mulder.
Jurjen J. de Jonge (Buinermond).

Dan volgen de namen van 19 vrouwen:

Frouke Ottens (de tweede vrouw van oefenaar Jan M. Kloppenburg).
Marchien Hendriks de Vries (de vrouw van de ouderling Antonie H. van Wijk).
Engeltje Adriaans Fockens.
Geesje Pieters de Jonge.
Grietje Jacobs de Vries, (getrouwd met J.F. Roelfsema uit Gasselternijveen).
Fennechien Jacobs de Vries (ze had op donderdag 29 januari 1835 ds H. de Cock in de gevangenis te Groningen opgezocht).
Antje Jans Stavast.
Marijke Jacobs van Leens (getrouwd met Christiaan Ottes Hekman).
Aaltje Harms Kappen.
Janna Wubbes.
Anna Hendrika Spelbrink.
Lammechien Albert Lindeman (getrouwd met J.O. van Oosten).
Jantje Everts (de Hoop?).
Marchien Jacobs Roossien (uit Drouwenerveen, de vrouw van diaken Pieter Jans de Jonge).
Hinderkien Hendriks Bronsema.
Grietje H. Karsies.
Kornelsien Geerts Dokter.
Geesje Harms Draaijer.
Geesje Jacobs Zeven.[5]

Op de dag na de instituering - 11 april 1835 - werd de eerste kerkeraadsvergadering van de Afgescheiden kerk van Stadskanaal gehouden. Kloppenburg deelde mee ook op zaterdagavond een oefening te willen beleggen, omdat de gemeente te groot was om allen in de beide zondagse samenkomsten te kunnen bergen; hij mocht immers in die tijd maar 19 personen tegelijk in zijn huis ontvangen.

Op 15 juli was het voor Stadskanaal weer een blijde dag, want de Cock was opnieuw in de veenkolonie om te preken en de doop te bedienen. Vandaar ging hij naar *Onstwedde* en vervolgens naar *N. Pekela* om een gemeente te 'vestigen'.

In Stadskanaal ging hij voor in het huis van oefenaar J.M. Kloppenburg en hield daar een leerrede over Rom. 16: 17, waarin hij de gemeente vermaande tot vrijmoedigheid in het belijden van haar geloof, en tot onderlinge liefde en getrouwheid. Daarop deden een aantal personen belijdenis van hun geloof en werden een dochtertje van ouderling van Wijk en een zoontje van diaken Ketelaar gedoopt:

Trijntje, dochter van *Antoni Harms van Wijk en Marchien Hindriks de Vries.*
Jacob, zoon van *Wijcher Ottes Ketelaar* en *Annechien Jacobs Pinkster.*

Een preeklezer

Daar de gemeente groeide, moest de kerkeraad uitzien naar een tweede plaats van samenkomst, want het aantal toehoorders werd te groot om onder één dak te worden toegelaten.

Ouderling Eildert Meinderts Brandsema bood hiervoor zijn huis aan en wilde dan ook wel als voorganger fungeren. Mooier kon het niet. Besloten werd de eerste zondag in december (6 dec.) daarmee te beginnen. In die samenkomsten bij Brandsema zou dan telkens een preek worden gelezen van de predikanten *Scholte, van Rhee* en *Meerburg*, die elke week een preek uitgaven en op welke serie de kerkeraad zich had geabonneerd. Of er werd gelezen een hoofdstuk uit verhandelingen over de catechismus 'ons nagelaten door godzalige predikanten'. Of een zondagsafdeling uit de catechismus behandeld bij wijze van catechisatie.

Zo had Stadskanaal dus één oefenaar en één preeklezer. In het kasboek vinden we dan ook steeds uitgaafposten voor de diensten door J.M. Kloppenburg en E.M. Brandsema als voorganger verricht.[6]

De toestand bleef moeilijk. Overheid en publieke opinie had men duidelijk tegen. Hoe verwerkten de kerkeraadsleden dit alles? Hun geloofsvertrouwen leren we kennen b.v. uit de notulen van 19 februari 1836:

De belangen der gemeente werden overwogen en besproken en de leden wekten elkaar onderling op tot getrouwheid in hun plichtsbetrachting, tot zuiverheid in de leer en de verkondiging van Gods woord en tot ijver in alles wat dienstbaar kon zijn tot uitbreiding der gemeente Gods en het woord der Waarheid, onder inwachting van Gods genadige invloed en zegen, en in het vaste vertrouwen dat de Here voor Zijn kerk en gemeente zou waken, haar op Zijn tijd verlossing zou zenden, en dat, wat list en geweld de vijand nog mocht uitrichten, het fundament hunner hope vast was, op het Woord des Heren: de poorten der hel zullen Mijn gemeente niet overweldigen.

De kerkeraadsleden spraken op hun vergaderingen wel met elkaar over godsdienstige onderwerpen. Een voorbeeld moge hier volgen.

De *bevindelijke waarheden des Christendoms* en de leiding Gods op de weg der bekering met sommige leden gehouden, maakten geruime tijd onderwerp des gespreks uit, en verschaften een even aangenaam als leerzaam onderhoud, waarbij de Here nog toonde in het midden te wezen, in de harten der sprekers; wat met onderlinge opwekking, bemoediging en vertroosting besloten werd; de band van broederlijke liefde en eensgezindheid werd hierdoor nauwer toegehaald - aldus de notulen van 22 dec. 1837.

Helaas kwamen tussen kerkeraadsleden onderling ook wel ruzie en twist voor. Bv. in 1838 tussen de ouderlingen *Filippus Dost* en *Antonie van Wijk*, een twist die een paar jaar later opnieuw opvlamt, zodat zelfs beide ambtsdragers worden geschorst. Gelukkig is het einde een verzoening.

Af en toe kwam de Cock in Stadskanaal preken en dopen, bv. op woensdag 13 april en op dinsdag 23 augustus 1836. Op eerstgenoemde datum vond ook de eerste kerkelijke huwelijksbevestiging in de Afgescheiden kerk

van het Nieuwe Stadskanaal plaats, nl. van diaken *Pieter Meints Boekhoud* en *Tr. P. Nieboer.*

De volgende dag, op woensdagavond 24 augustus, werd voor het eerst in de Afgescheiden gemeente van Stadskanaal het H. Avondmaal gevierd, welk sacrament - schrijft het 'kort verhaal' - door de meeste leden ontvangen werd en welke plechtigheid in de grootste orde en stilte afliep onder kennelijke blijken van des Heren zegen en tegenwoordigheid, zijnde alles naar omstandigheden zo goed mogelijk geregeld en verzorgd, terwijl de dag zonder stoornis der vijanden van buiten, gerust ten einde liep. Ds. de Cock preekte 's morgens uit Openb. 19: 9b en 's middags uit Hand. 2:20.

De dag daarop vertrok hij uit Stadskanaal om ook in andere gemeenten het Avondmaal te bedienen. Al was zijn domicilie dan in Smilde, hij was steeds op pad. Er was toen slechts één predikant in de noordelijke provincies, die overal moest dopen en het Avondmaal bedienen. Het duurde dan ook tot Hemelvaartsdag 1837 (4 mei), dat in Stadskanaal voor de tweede maal het Avondmaal werd gevierd.

Acte van afscheiding

Op 1 oktober 1836 leverde ouderling Brandsema een acte van afscheiding bij de hervormde predikant ds. Swaagman in. Ze was getekend door een 50-tal personen aan het Stadskanaal woonachtig. Men moest officieel zo wel handelen, want anders bleef men als lid bij de hervormde kerk van zijn woonplaats te boek staan met mogelijk ook nog financiële consequenties. De acte van afscheiding had de volgende inhoud:

'Wij ondergeteekenden, sedert eenigen tijd afgescheiden van het Kerkgenootschap der Hervormden, zooals hetzelve sedert 1816 bestaat als overtuigd in ons gemoed dat hetzelve al de kenmerken eener valsche Kerk in zich bevat, naar Art. 29 onzer Geloofsbelijdenis, maar tot nu toe verzuimd hebbende van deze onze Afscheiding openlijk kennis te geven, -

verklaren bij dezen dat wij niet langer in kerkelijke gemeenschap met het Herv. Genootschap wenschen te staan, hetwelk wij dagelijksch meer en meer van de ware leer, tucht en dienst der Gereformeerde kerk zien vervallen, terwijl alle hoop op herstel onmogelijk wordt, en diens volgens de uitroeijng van dat Genootschap door God gewis is, welke op Zijnen tijd alle valsche leer en secte zal te niet doen, - maar dat wij ons gevoegd hebben, en door Gods genade wenschen te blijven bij de Belijdenis der ware Christelijke Gereformeerde Leer en Kerk ter plaatse waar de Heere die zal gelieven te vergaderen, naar Art. 28 onzer Gereformeerde Geloofsbelijdenis, -

verzoekende ons als zodanig als Afgescheiden van het Hervormde Kerkgenootschap te beschouwen, ingevolge Art. 2 van ulieder Algemeen Reglement.

Nieuw Stadskanaal den 12 September 1836.[7]

Dit bij de hervormde kerkeraad ingeleverde stuk van ouderling *Eildert*

Brandsema c.s. was mee een gevolg van de regels door de Algemene Synode van de Hervormde kerk op 14 juli 1836 opgesteld voor de 'handelswijze met hen die zich willen afscheiden'. Die regels waren:

1 men moest een behoorlijk verzoekschrift aan de kerkeraad sturen;
2 dit moest door de kerkeraad in een wettige vergadering behandeld worden;
3 de namen in doop- en lidmatenboeken mochten niet geroyeerd worden, want het ging om zaken die niet meer ongedaan gemaakt konden worden (daarom vindt men de namen der Afgescheidenen in de lidmatenboeken ook nooit doorgestreept. Wel staat er vaak het wooord 'separatist' achter);
4 de kerkeraad diende zich te beraden op middelen om de dwalenden terecht te brengen;
5 een openbare afkondiging van onttrekking zou niet plaats vinden.

De Afgescheiden gemeente van Stadskanaal bleek in september 1836 - de maand waarin de acte van afscheiding werd ingediend - 67 belijdende leden en 8 bijwoners te tellen (bijwoners stonden op papier nog bij de hervormde kerk ingeschreven, maar leefden verder geheel met de Afgescheiden kerk mee).

Erg genoeg was het, dat de *vervolging* in het land bleef doorgaan.

Op de kerkeraad van 25 november circuleerde het bericht, dat ds. *van Raalte* was gevangen genomen en dat in de gemeente *Ommen*, waar van Raalte had gepreekt, het grauw bij verscheidene huizen van Afgescheidenen de glazen ingesmeten en de daken vernield had.[8]

Twee weken later - op 9 december - reageerde de kerkeraad als volgt: men kon nu zien 'hoe de Here de moedwil der vijanden in het schenden der huizen en daken van Gods volk in de provincie Overijssel zichtbaar had gestraft door allerwegen in het hele land de gebouwen en daken der vijanden te vernielen door zijn stormwind op 29 november 1.1., zodat bijna geen huis of kerk is bevrijd gebleven van schade en het letterlijk stenen en dakpannen a.h.w. op de straten had geregend'.

De burgemeester van *Onstwedde* - tot welke gemeente Stadskanaal behoorde - was blijkbaar niet bijzonder ijverig in 't vervolgen van de Afgescheidenen.

In 't dorp zelf was er op 6 december 1834 een bijeenkomst geweest van 30 personen, die naar de 'toespreker' *Wolter Berends Volders* hadden geluisterd. De burgemeester had er niets aan gedaan. Zijn verzuim was 'uit slofheid' gebeurd, aldus een rapport.

Op woensdag 15 juli 1835 was er een godsdienstoefening bij Kloppenburg aan huis met 25 aanwezigen, maar de burgemeester kon ze weer niet tellen.

'Het is zeer moeilijk mijnheer,' schrijft de burgemeester aan de officier van justitie te Winschoten, 'om lieden op te sporen, die inlichtingen kunnen geven. U begrijpt licht, dat zij die binnenshuis zijn geweest, met de bijeenkomsten zijn ingenomen en dus geen waarheid willen zeggen en de an-

deren hebben om huis toegelopen om te luisteren en kunnen toe met te zeggen, dat zij het niet weten. Zodoende kan men niets gewaar worden'. In diezelfde brief lezen we nog een aantal bizonderheden over de ligging van Kloppenburgs woning en over de bewoners ervan: 'Het huis van Kloppenburg staat met het hoofd in het zuiden; het voorste gedeelte wordt door hem zelf en het achterste door twee oude vrouwen, die het van Kloppenburg gehuurd hebben, bewoond.

Het vertrek waar Kloppenburg zelf in woont, heeft de ingang aan de oostzijde, en dat waarin de oude vrouwen wonen, aan de westzijde. Van de ene kamer naar de andere is geen deur of anderzins; als men bij elkander wil zijn, dan moet men altijd buiten om.

Ik heb hedenmorgen de genoemde vrouwen, met name *Zwaantje Jans*, oud 73 jaren en *Stientje Jurjens*, oud 71 jaren, bij mij gehad, en met hen over deze zaak gesproken, die mij vertelden, dat ze niet konden zeggen, hoe veel personen bij hen in de kamer waren geweest; ze bepaalden het op 10 à 12 man, en ook zeiden zij, dat het in en uit had gelopen, en dus konden ze het niet nader bepalen. Ook waren er psalmen gezongen en gebeden'.

Nadien waren er nog eens enige godsdienstoefeningen door ds. de Cock gehouden en de veldwachter moest weer onderzoeken 'of de deuren en de vensters in dier voegen zijn geopend geweest, dat de menigte die buiten stond, de spreker kon verstaan, alsook of die menigte aan het zingen van psalmen en aan de gebeden heeft deelgenomen'.

Op 20 augustus 1835 moest de burgemeester nog antwoorden op de vraag van de officier van justitie, 'hoeveel personen er geweest waren in het vertrek, dat door Kloppenburg schijnt verhuurd te zijn en of er ook verbinding bestond met het door hem bewoonde gedeelte en of er ook psalmen waren gezongen en er gebeden is'.

Blijkbaar werd hij niet in alle opzichten geloofd, want de assessoren (wethouders) *F.A. Boels* en *R.N. Koets* wordt verzocht te melden 'of zij de burgemeester hebben aangezocht om de onwettige godsdienstoefeningen te stuiten en zo ja, met welk gevolg'.

Vernielingen vonden ook plaats: op zondagavond 12 maart 1837 werden 'de glazen ten huize van de te Stadskanaal wonende Hillechien Wever en Jan Menses Kloppenburg ingeslagen'. Daarvoor was iets dergelijks ook al eens gebeurd, wat blijkt uit een uitgaafpost in het diaconieboek:

20 januari 1837 - Betaald 'voor het in stukken slaan der glazen' aan J.M. Kloppenburg f 0,50½.

Tijdschrift De Reformatie

De kerkeraad bleef op de hoogte van de kerkelijke gebeurtenissen in binnen- en buitenland door het lezen van *De Reformatie*, een tijdschrift dat van 1837-1847 uitkwam. *Ds. Scholte, mr. A.M.C. van Hall* (tot mei 1838) en *J.A. Wormser* hebben er veel in geschreven en doorgegeven. Het levert ons veel grondstoffen voor de geschiedenis van de eerste jaren der

Afscheiding in ons land, bv. min of meer uitvoerige verhalen over plaatselijke vervolgingen.

Sommige artikelen en berichten werden in de kerkeraad van Stadskanaal zelfs voorgelezen en naar aanleiding daarvan ontspon zich dan een bespreking. Om enkele voorbeelden te geven: Kerkeraadsvergadering 13 oktober 1837 -....werd enige tijd gelezen in *De Reformatie* van oktober over de vervolging der Christenen in *Silezië, Piemont* en *Sardinië*, waaruit bleek, dat de vervolging in Nederland nog slechts een lichte verdrukking kon genoemd worden bij wat reeds in andere landen om der godsdienst wil plaats vond.

Uit genoemd tijdschrift bleek ons tevens, dat de Christenen zich in andere landen als in Frankrijk te Parijs en in Zwitserland op de gehouden Danken Biddag met ons verenigd hadden in hun kerkgebouwen of bedehuizen om gezamenlijk de Here voor de nood der ganse kerk te bidden en aan te roepen, wat ons zeer aangenaam was te vernemen als een bewijs van hun broederlijke liefde en van de gemeenschap der heiligen.

Hier wordt gedoeld op de algemene dank-, vast- en bededag door de Afgescheidenen voor *20 sept. 1837* uitgeschreven. Met het verzoek aan de buitenlandse gelovigen hen dan in den gebede te gedenken, waaraan - zoals we zagen - dezen gehoor gaven door zowel voor de vervolgden als voor de vervolgers te bidden.[9]

Die Biddag is *woensdag 20 september* ook in Stadskanaal gehouden ‘op welke dag de gemeente hier in de beide vergaderingen plechtig samenkwam om zich voor de Here te buigen met dankzegging voor de genadige bescherming ons tot hiertoe verleend, voor het licht der Waarheid dat de Here aanvankelijk ook onder ons bij vernieuwing deed schijnen, met verootmoediging en schuldbelijdenis over al het verkeerde, dat ook nog bij onze gemeente gevonden werd, over de zonden van een ieder, zowel als van de gehele Kerk, met ootmoedige bede om vergiffenis en verdere leiding, besturing en bewaring des Heren, zo voor onze gemeente als voor de overige afgescheiden gemeenten in ons vaderland, en inzonderheid voor onze Leraars die op de 27e dezer met de afgevaardigden de belangen der Kerk in een algemene Synode staan te overwegen.

De teksten waaruit de aanleiding tot overdenking voor de stof van deze dag genomen werd, waren Lev. 3: 12 en 13, Lukas 19: 41 en 42, Ps. 25: 22 en Ps. 90: 13-17.’

Aldus het reeds meer genoemde ‘kort verhaal’.

‘Steun’ uit het buitenland

In december '37 namen de broeders via De Reformatie kennis van de Adressen door 173 predikanten der Zwitserse Nationale Kerk aan hun collega's van de Nederl. Herv. Kerk, aan ‘het Synode’ van het Herv. Kerkgenootschap en aan de koning gezonden om godsdienstvrijheid voor de Afgescheidenen en staking der vervolgingen te verkrijgen:

Op 8 december schreef de kerkeraad, dat ze (de Zwitserse predikanten)

met de leer van ons Afgescheidenen verenigd schijnen. Maar de notulen van 22 december laten een heel ander geluid horen.

Bij nadere overweging bleek ons - aldus de kerkeraad - dat deze 173 Zwitserse predikanten geenszins met ons Afgescheidenen verenigd zijn, schoon zij zeggen dezelfde grondwaarheden der gereformeerde leer met ons te zijn toegedaan. Ze zijn echter veeleer verenigd met onze vijanden en vervolgers, de Leraars en het Synode van het Hervormd Kerkgenootschap hier te lande, die deze vervolgingen bij de Regering tegen ons uitlokten.

Deze kerk, die de Afgescheidenen als een valse en antichristelijke kerk verlaten hebben, wordt door de Zwitserse Adressanten nog als de ware, de Christelijke Gereformeerde kerk hier te lande beschouwd en haar Leraars en leden, worden door hen nog broeders en lidmaten van Christus' kerk genoemd.

Hun beschouwing verschilt dus hemelsbreed van de onze. Bovendien lijkt het in hun Adres aan de koning, alsof wij misdadigers zijn, die schuldig staan aan de overtreding van 's konings wetten en die daarom gestraft worden - waarvoor zij genade verzoeken.... uit het beginsel van algemene verdraagzaamheid, van rust en vredelievendheid.

De leden van de kerkeraad kunnen daarom in deze Adressen geen ware Christelijke liefde en overeenstemming in denk- en handelwijze, geen broederlijke gezindheid als leden van één lichaam, Christus, die lijden wanneer er één lid lijdt, geen gemeenschap der heiligen vinden, maar wel de geest van algemene verdraagzaamheid en verbroedering dezer eeuw, waartegen wij als afgescheidenen van alle valse leer en secte, ten sterkste protesteren. Biddende dat God deze zogenaamde broeders moge verlichten, dat zij een af keer krijgen van de gemeenschap met hen die deze leer niet medebrengen, van de leugendichters en valse Leraars dezer eeuw, en door Zijn genade zich mogen afscheiden van de verbrekers, en van alle werken der duisternis, en met ons mogen verenigd worden in de waarheid en in de betrachting daarvan. Amen.

We ontdekken hier al iets van de controverse die er bestond tussen de opvattingen in Reveil-kringen over de kerk en die in de kring van de Afscheiding.

Boekencensuur

In die dagen werd ook nog *boekencensuur* toegepast op gedrukte werken van ambtsdragers en gemeenteleden. Daartoe was op 18 juni 1835 door de tweede Algemene Vergadering van de kerken uit het noorden gehouden bij O.L. Schildkamp aan huis, in de Oude Boteringestraat te Groningen besloten. Of om het met de woorden uit de Stadskanaalster notulen te zeggen: met algemene stemmen was op die algemene vergadering een voorstel van ds Scholte aangenomen ‘om voortaan de werkjes die door leden of opzieners der gemeente in het licht gegeven zouden worden, vooraf aan een kerkelijk onderzoek door meerdere opzieners of bekwame mannen in de gemeente te onderwerpen om te zorgen, dat er niets in druk worde uit-

gegeven, dat enigszins in strijd is met onze Leer en Formulieren van Enigheid, opdat daardoor oorzaak van lastering aan de wereld wordt weggenomen, en zij die nog van verre staan, niet worden geërgerd'.

Als gevolg hiervan meende men een niet genoemd geschriftje van ds. *Dethmar* uit Ede niet te mogen laten passeren evenmin als een werk van *Krummacher*.[10]

Aanvraag om erkenning

In de Afgescheiden classis Veendam (later die van *Pekela* genoemd) heerste sterk verzet tegen het aanvragen van erkenning als kerk. Ook in de gemeente *Stadskanaal*.

In de kerkeraadsvergadering van 8 maart 1839 brachten de ouderlingen *F.J. Dost* en *A.H. van Wijk* rapport uit over de laatst gehouden classisvergadering, waar gesproken was over de onderwerping van ds. Scholte en de Utrechtse gemeente aan het K.B. van 5 juli 1836 en over hun op die grond verkregen vrijheid van godsdienstoefening.

We mogen ons - aldus de kerkeraad - *niet* onderwerpen aan de bepalingen en voorschriften der Regering van 5 juli 1836 als ingaande tegen ons geweten. We kunnen onze naam en rechten nooit verloochenen, maar hopen die door Gods genade te verdedigen, wat anderen ook mogen doen.

Besloten werd aan de a.s. Provinciale Kerkvergadering in Groningen een brief te schrijven, met de vermaning trouw te blijven aan de naam en zaak des Heren en te staan voor de rechten der verdrukte Gereformeerde kerk, met aanwijzing van het gevaar, dat in de onderwerping aan bovengenoemd besluit der wereldlijke regering voor de Kerk gelegen was.

Een maand later - 5 april 1839 - verklaarde de kerkeraad het hartelijk eens te zijn met een werkje van J.A. Andriessen getiteld: Korte opwekking aan allen die de Waarheid liefhebben en in alles vereenigd zijn met de leer onzer Dordtsche vaderen. (Andriessen had zich in 1835 afgescheiden van de hervormde kerk; in 1837 meende hij zich weer te moeten afscheiden van de afgescheidenen.)

De lezing van een kort briefje van de Cock maakte de broeders mismoedig. Want het bevatte het bericht, dat op de Prov. Vergadering van Groningen en Dfente besloten was het Utrechtse adres aan de koning in hoofdzaak te volgen. De kerkeraad was bedroefd over dit nieuws: men zou de Cock een brief schrijven en hem het verkeerde van die stap onder ogen brengen.

Hetzelfde deed enige tijd later de *classis Veendam: H. Gelms* uit *Oude Pekela* kreeg opdracht naar de Cock een vermanend schrijven te zenden 'om van de verzochte vrijheid terug te keren' (classis 5 juni 1839). En in een buitengewone classisvergadering van zaterdag 13 juli 1839 werden zelfs H. Gelms (O. Pekela) en J.J. Boer (Wildervank) gekozen als afgezanten naar *Mastenbroek* met de opdracht:

1 niet anders te bepalen of te besluiten dan wat duidelijk met de leer en de praktijk van de 'Dordtse Vaders' overeenstemt;
2 de afloop van die vergadering aan al onze Leraars te berichten met de

broederlijke vermaning om terug te keren tot de oude paden onzer vaderen.

Verder zou ook ds. de Cock weer eens broederlijk vermaand worden. We merken hierbij op, dat reeds in 1837 enkele Overijsselse gemeenten zich aan het kerkverband hadden onttrokken o.a. omdat de Utrechtse synode van 1837 de kerkenorde had veranderd. Ze noemden zich al spoedig *Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis*. Van de aanvraag om erkenning bij de Regering waren zij ook zeer afkerig. In juni 1844 kwamen al de *Kruisgemeenten* samen op de Algemene Synode der Gereformeerde Kerk in Nederland, gehouden te Linschoten.

De lezer bespeurt wat een verwarring die aanvraag om erkenning in vele gemeenten had veroorzaakt.

In Stadskanaal was de kerkeraad in september '39 weer eens van plan te protesteren tegen de vrijheid 'die thans in Utrecht is verleend en in andere plaatsen staat verleend te worden'. Maar ouderling A.H. v. Wijk verklaarde nu 'rondborstig dat hij volkomen met deze vrijheid verenigd is'! Toch is er in Stadskanaal nooit een Kruisgemeente ontstaan. Het kerkelijk leven kon door Gods genade de schokken doorstaan en bleef intact.

Er kwam zelfs een vaste predikant en dit was niemand minder dan.... de hoogbejaarde oefenaar *Jan Menzes Kloppenburg*.

De kwestie van het aanvragen van vrijheid bleef nu voorlopig rusten, maar na Kloppenburgs dood (1843) en na de komst van diens opvolger op 14 juli '44 in de persoon van *A.H. Veenhuizen* vroeg de kerkeraad, gelet op het K.B. van 9 januari 1841 'waardoor ons met ruimer en milder hand de weg geopend is tot erkenning en toelating als gemeente in de burgerlijke maatschappij', die erkenning aan. Onder fel protest van F.J. Dost. En hij was lang niet de enige opposant. Van de 6 kerkeraadsleden waren 5 vóór, maar verder bevatte het verzoekschrift slechts de namen van 29 ondertekenaars.[11]

Men nam het reglement van Groningen aan en zou kerken 'in het gebouw staande te Stadskanaal sectie A. no. 38'. Dit was de plek waar de woning van Kloppenburg stond. De huidige gereformeerde kerk in de Poststraat staat nog op dezelfde plaats. Bij K.B. van 11 november 1844 ontving de gemeente de gevraagde vrijheid.

Oefenaar J.M. Kloppenburg wordt predikant in Stadskanaal

Keren we nu echter terug naar de eerste Afgescheiden dominee van Stadskanaal, *Jan Menzes Kloppenburg*. We geven hier nog enkele bizonderheden door over de weg naar het predikantschap van deze oefenaar en over zijn laatste levensjaren.

De notulen vermelden, dat de kerkeraad oefenaar Kloppenburg aanspoorde de weg te gaan om als Herder en Leraar te kunnen optreden.

Deze wenst zich ook in dit opzicht aan de leiding des Heren over te geven. Nu wekte de kerkeraad de gemeente op om de Here eenparig in een biduur te vragen welke Zijn wegen waren. Daarna werd door manslidmaten met

gesloten briefjes gestemd, met als resultaat dat de ‘stemmen grotendeels op onze voorganger waren gevallen’. Niets verhinderde de kerkeraad nu een beroep op hem uit te brengen. Het werd aangenomen. Op 4 november 1840 werd Kloppenburg in Groningen geëxamineerd en - na wegneming van enkele bezwaren - toegelaten tot het predikambt.

Op 14 januari 1841 bevestigde de Cock de 83-jarige Kloppenburg in het ambt met Ps. 92: 13 t.m. 16, een zeer toepasselijke tekst, omdat Kloppenburg in zijn grijze ouderdom nog schone vruchten droeg.

Hij deed zijn intree met Lukas 5: 5b (‘doch op uw woord zal ik het net uitwerpen’) en Lukas 5: 10b (‘Vreest niet, van nu aan zult gij mensen vangen’). Iemand die op 83-jarige leeftijd nog predikant wordt, dat komt tegenwoordig niet voor!

Nog ruim 2 jaar en 9 maanden is Kloppenburg op zijn zeer hoge leeftijd dominee in Stadskanaal geweest. Maar ook voor hem kwam het einde. Op 22 oktober 1843 preekte hij 's morgens nog over Joh. 6: 45 en 's middags over zondag 21 van de catechismus. Daarop is hij in de nacht van 23-24 oktober in den Here ontslapen, 86 jaar oud.

Zijn lichaam werd opgebaard in de ‘kerk’, het achterhuis van zijn woning. Men zei: ‘Verleden zondag was onze leraar in de strijdende kerk en nu in de triumferende’.[12]

Ds. A.H. Veenhuizen (1844-'45)

De gemeente te Stadskanaal moest nu proberen weer een eigen predikant te krijgen. Gelukkig was de periode voorbij, dat er in heel Groningerland maar één Afgescheiden predikant was, *Hendrik de Cock*, die daardoor voor een bijna onmenselijke taak stond. Dit zal hebben bijgedragen tot zijn vroege dood (41 jaar).

Er waren wat meer predikanten beschikbaar gekomen: in de jaren 1840-'44 waren alleen al door provinciale vergaderingen in het noorden niet minder dan 22 personen toegelaten tot het ambt van Herder en Leraar. Ook elders in het land werden dominees ‘geordend’. Tot hen behoorde *A.H. Veenhuizen*, die door ds *van Raalte* in *Ommen* was opgeleid en in Heemse al hulpdiensten verrichtte. Daar is van hem bekend, dat hij op de catechisaties blijkbaar nogal streng optrad. Er kwamen tenminste stemmen uit de kerkeraad, die hem verzochten op wat ‘zachtere’ wijze leiding aan de catechisanten te geven. Maar Veenhuizen meende, dat het moest zoals hij het deed ‘om een behoorlijke vrees te houden onder hen’. Ook werd hem aangeraden wat eenvoudiger in zijn preken te zijn en die meer af te stemmen op de bevattelijkheid van onkundigen.[13]

Het beroepen van een predikant werd altijd hoogst ernstig opgevat: men hield dan een ‘biduur’, vaak op een avond in de week. Zo ging het ook in de vacature Kloppenburg. Met een redelijke meerderheid werd *A.H. Veenhuizen* uit een 3-tal beroepen, waarop de ouderlingen *Antonie van Wijk* en *Filippus Dost* - de broeders die nog al eens met elkaar overhoop lagen - hem persoonlijk de beroepsbrief brachten. En op zondag 14 juli

1844 kon zijn leermeester ds van Raalte uit Ommen hem in Stadskanaal bevestigen.

Het tractement bedroeg f 400 per jaar, een bedrag dat noopte tot een zeer sobere levenswijze. Wie leefde toen niet sober in Stadskanaal? Vooral de beruchte aardappelziekte maakte de armoede nog grauwer en meer verbreid, dan ze al was.

Tijdens ds. Veenhuizens eerste verblijf in Stadskanaal - hij zou de gemeente later nog een tweede periode dienen - bleek de deining, veroorzaakt door het aanvragen van erkenning als kerk, nog lang niet verdwenen. Steeds maar kwamen wrijvingen en botsingen voor. De nieuwe dominee had het er heel moeilijk mee.

Van verblijdende aard was de zaak van de *kerkbouw*, al bracht deze weer financiële zorgen met zich mee.

'Het achterhuis van de woning, waar Kloppenburg had gewoond en waar ook ds. Veenhuizen was ingetrokken - het schijnt, dat Kloppenburg zijn woning aan de kerk had vermaakt - was in de loop der jaren voor ongeveer f 300 opgeknapt, maar een verdere uitbreiding van het aantal zitplaatsen was niet meer mogelijk, hoewel er steeds meer kerkgangers kwamen. Men neemt het besluit het huis volledig af te breken. Dan zal er echter voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie geld geleend moeten worden. *Jan Rengers Brouwer*, een landbouwer uit Boven-Wildervank, die woonde bij de brug in Bareveld, waar nu de boerderij 'Fenix' staat, en *Boele Huizingh* uit Onstwedde zijn bereid geld voor te schieten voor deze bouw.

De aanbesteding en gunning vinden plaats op 14 maart 1845 voor f 2550, terwijl de oude pastorie-kerk in daghuur wordt afgebroken door een lid der plaatselijke kerk, *D. Hubbeling*. Bij de ingang van de nieuwe kerk zullen bussen geplaatst worden om de rente van het geleende geld te kunnen betalen. In de zomer van 1845 is de nieuwe kerk klaar. Het gebouw heeft een stenen vloer en witgekalkte muren. Ook de pastorie wordt gebouwd; in 1850 wordt zelfs een schel aan de voordeur aangebracht, een bijzonderheid in die dagen, voor f 5.-.[14]

Die nieuwe kerk was dus maar een eenvoudig gebouw, maar het gaf allemaal niets, men deed wat men kon. En als maar Gods Woord erin werd verkondigd en wanneer erin Gods volk werd gebouwd in het Christelijk geloof, dan vergat men het klagen over een armelijke conjunctuur.

Lang is ds. Veenhuizen niet in Stadskanaal gebleven. Een goed jaar na zijn intrede preekte hij al weer zijn afscheid (9 november 1845). Hij vertrok naar Assen.

Na allerlei strubbelingen in de beroepingsprocedure komt tenslotte op 16 augustus '46 ds. *R.P. Medema* uit Harlingen naar Stadskanaal over. Deze uit *Adorp* (Gr.) afkomstige landbouwer was indertijd een groot vriend van ds. H. de Cock geweest en had bij deze ook zijn opleiding genoten.

We zullen de periode - ds. R.P. Medema (1846-'49) hier niet behandelen, evenmin als die van ds. A.H. Veenhuizen, die in 1849 voor de 2e maal naar Stadskanaal kwam. Het is al uitvoerig gebeurd in het enkele jaren

geleden verschenen gedenkboekje *Kijk op een kerk* door W.H. v.d. Ploeg. Laten we deze schets over Stadskanaal mogen besluiten met een paragraaf over de schoolmeester *E.J. Hardenberg* (1798-1858).[15]

Meester Egbert Jan Hardenberg

In de kerkeraadsnotulen vinden we belangrijke fragmenten handelend over zijn werk. Want Hardenberg gaf in Stadskanaal lager onderwijs in de officiële Staatsschool en wilde dit gereformeerd laten zijn, wat hem in botsing bracht met het bevoegde gezag.[16]

Het is 5 januari 1838 als zijn naam in de notulen voor het eerst opduikt n.a.v. het 'schoolonderwijs' der jeugd, waarin de kerkeraad terecht meende een taak te hebben.

De openbare onderwijzer in Stadskanaal, *E.J. Hardenberg*, was lid van de Afgescheiden kerk. De kerkeraad wees hem op zijn plicht en op de noodzaak zijn onderwijs naar Gods Woord in te richten, Gode meer te vrezen dan de mensen, en de kinderen in de waarachtige leer der zaligheid te onderwijzen.

Meester Hardenberg antwoordde dit graag te willen doen, maar dat 'hij gevoelde hiertoe het licht, de kracht en de genade des Allerhoogsten te behoeven, aangezien het geven van onderwijs in de leer der waarheid op de scholen volstrekt verboden was, waarom hij de voorbidding van de opzieners der kerk verzocht'.

Zijn positie was inderdaad uiterst moeilijk. Want in de Franse tijd was de school staatsschool, openbare school geworden. En ook na de Napoleontische tijd bleef de schoolwet van 1806 van kracht. Die wet bepaalde ondermeer, dat in de gewone schooltijden geen enkel 'godsdienstig onderricht zal mogen gegeven worden in het leerstellige dat door de onderscheiden kerkgenootschappen verschillend wordt begrepen'.

Als we dan nog in het oog houden dat de term 'het Opperwezen' in diezelfde wet nagenoeg geen Christelijke signatuur meer had, dan begrijpen we dat Groen van Prinsterer in 1840 het openbare onderwijs onchristelijk en zelfs antichristelijk noemt.

Hij verklaarde in dit jaar in de Tweede Kamér onder meer: 'Niet alsof dit verwijt elke school zou treffen; geenszins; er is, ook bij de algemeenheid van het stelsel, overvloedig reden om over uitzondering en inconsequentie dankbaar te zijn.

Het onderwijs is onchristelijk, omdat de wet van 1806, door de vereniging der Gezindheden, een beginsel ingevoerd heeft, tengevolge waarvan de bijbel of niet, of enkel behoudens goedvinden van de r.k. geestelijke gelezen mag worden.

Het is antichristelijk - want ook deze uitdrukking neem ik niet terug - omdat, terwijl het leerstellig onderwijs in schijn uitgesloten wordt, men inderdaad een ander leerstellig onderwijs geeft: het is antichristelijk, omdat men er, met voorbijzage der klove, die de zonde daargesteld heeft, een algemene Vader der mensen verkondigt; het is antichristelijk, omdat men aldus aan het jeugdig gemoed een God predikt, die (dit is mijn overtui-

ging en velen zijn er met mij van overtuigd) een droombeeld is van menselijke wijsheid, een afgod, die, met verloochening van de levende God der openbaring, opgericht wordt'.

Wat zou meester Hardenberg doen? Hij ging gereformeerd onderwijs geven. Hoor de kerkeraadsnotulen van 9 februari 1838:

'De openbare onderwijzer der jeugd alhier, maakte de kerkeraad bekend, dat hij begonnen was, onder insmeking van de bijstand des Heren, zijn Onderwijs overeenkomstig de leer der Waarheid in te richten; dat hij zoveel mogelijk uit zijn school had weggeruimd wat uit de beginselen van het Liberalismus, dat het hedendaagse Schoolwezen beheerst, nog in zijn school en onderwijs aanwezig was, en een aanvang had gemaakt met het geven van opzettelijk onderwijs in de waarachtige leer der zaligheid, volgens het Kort Begrip, door Dom. de Cock uitgegeven;

dat hij daardoor rechtstreeks in tegenoverstelling met de bestaande wetgeving en inrichting van het Schooolwezen geplaatst was, en de tegenstand en de vervolging deswege van de zijde van het Schoolbestuur was wachtende, die dan ook reeds scheen te zullen beginnen, naardien hij deze achtermiddag de plaatselijke Schoolcommissie in zijn school had gehad, die hem van overtreding der wet, door het geven van Leerstellig onderwijs, had beschuldigd, waarop hij geantwoord had, Gods geboden meer te moeten gehoorzamen dan de mensen, en verklaard dat het zijn voornemen was, met de hulp des Heren voort te gaan om de jeugd in Gods Woord en de weg ter zaligheid te onderwijzen; waarop men dadelijk een aanklacht tegen hem geformeerd had'.

Van dit bezoek der schoolcommissie is het proces-verbaal bewaard gebleven. We ontlenen er het volgende aan:

Op 9 februari om ongeveer kwart over twee waren de heren ds *J. Sonius Swaagman, H. v.d. Borgh* en *Berend Degenhart* de school binnengestapt.[17] De onderwijzer begon met de hoogste klas te laten lezen de 68e en 69e psalm. Daarna vroeg hij een vraagboekje van één der scholieren, getiteld: *Kort Begrip der Christelijke Religie met een voorrede van H. de Cock* (uitgegeven te Veendam, bij T.E. Mulder, 1836).

Nadat de onderwijzer een aantal van de in dit boekje voorkomende vragen had overhoord, verzocht de commissie hem, haar voor een ogenblik te willen volgen. In de woning van de onderwijzer betuigde zij deze, dat het haar leed deed te vernemen, dat hij zich thans openlijk inliet met het geven van leerstellig onderwijs in de godsdienst. Ze raadde hem aan met het geven van dit onderwijs niet voort te gaan en vroeg hem of hij dit wilde beloven. Hij antwoordde, dat zijn geweten hem gebood om zijn denkwijze ten aanzien van het Godsdienstige aan zijn scholieren mee te delen, dat hij daarvan niet wilde aflaten en dat de bijbel hem zei, dat men God meer moest gehoorzamen dan de mensen. Aldus de hoofdinhoud van het proces-verbaal.[17] Op 2 maart 1838 had de schoolcommissie 's middags opnieuw de school bezocht. De heren hadden o.m. wat op de borden stond, overgeschreven. Daarop waren ze vertrokken, maar na schooltijd teruggekomen. Toen hadden ze Hardenberg verzocht de processen-verbaal van

hun schoolbezoeken te lezen en te ondertekenen, wat deze geweigerd had te doen. Dit alles deelde de meester nog dezelfde dag volgens de notulen van 2 maart '38 de kerkeraad mee. Inderdaad bleven de gevreesde gevolgen niet uit.

Met ingang van 1 juli 1838 wordt Hardenberg voor 6 weken *geschorst*. De onderwijzer C. Pieck zal voor hem invallen. Op 20 augustus '38 vraagt meester Hardenberg schriftelijk aan de Commissie van Onderwijs te Groningen, of hij verplicht is zijn inkomen ‘'t welk mij en mijn gezin het brood geeft, gedurende de 6 weken mijner schorsing aan Pieck af te staan en dan nog bovendien het kostgeld voor hem te betalen. Het bedraagt, naar ik vernomen heb, f 4 in de week, behalve het wasloon’. De logementhouder Jan Koek, bij wie Pieck blijkbaar ‘in de kost’ was, krijgt ook een brief met de mededeling, dat hij zijn rekening maar bij de burgemeester (van Wildervank) moet inleveren.

Toch blijkt de schorsing nog niet in een ontslag te zijn omgezet, want schoolopziener Bouwers krijgt opdracht de school van meester Hardenberg vóór 1 mei 1839 te bezoeken, wat hij op 18 april doet. Zijn verslag geeft weer een goede indruk van de kleur van Hardenbergs onderricht:

‘De onderwijzer had op een bord geschreven de woorden: Wie zichzelven zal verhogen, zal vernederd worden (Matth. 23: 12a). Enige kinderen hadden de woorden op papier en anderen op de lei nageschreven. Sommige van de schriften waren tamelijk, enkele van de meisjes netjes, en een paar van de jongens zeer goed en fraai, en beter dan de schriften, die men op vele andere scholen te zien krijgt. Sommige leerlingen hadden psalmverzen op de lei geschreven, die zij tevens van buiten leerden, zoals psalm 72: 4 - De stedelingen zullen bloeien enz. Psalm 62: 5 - In God is al mijn heil, mijn eer enz. Op een tweede bord stond: Geduchte God, hoor mijn gebeden, ps. 43: 1, met fouten geschreven, die de leerlingen moesten verbeteren.

Men zong ps. 146: 4 - 't Is de Heer wiens alvermogen enz. op de wijze van een zeker liedje van Rijkens, dat tamelijk goed gezongen werd.

Op een derde bord waren verkortingen geplaatst, zoals Z.M. H.M. Z.H. Z.E. enz. waarmede de leerlingen wel bekend zijn. Op een vierde bord stond geschreven: Wie heeft de wereld geschapen? Hoeveel geboden zijn er? Wat is zonde? Waaruit kent ge de zonde? enz. Maten en gewichten waren niet in school aanwezig aangezien dezelve, volgens zeggen van de onderwijzer, schoon gemaakt werden.

De orde was tamelijk goed, en de school tamelijk zindelijk’.

Tot zover het rapport, dat we bijna in zijn geheel hebben overgenomen, omdat er duidelijk uit blijkt, dat meester Hardenberg doorging met het geven van ‘leerstellig’ onderwijs. Het betekende nu het einde van zijn loopbaan als onderwijzer aan de school van Stadskanaal. Hij neemt begin januari 1840 vrijwillig ontslag. ‘Zo even is Hardenberg bij mij geweest met het berigt, dat hij voor zijnen post als onderwijzer op het Stadskanaal bedankte, en dat hij wenschte, dat er aanstaande maandag in de schooldienst werde voorzien’, aldus schrijft Th. v. Swinderen, secretaris van de Com-

missie van Onderwijs in de Provincie Groningen op 2 januari '40, aan de Commissie van Toezigt voor de school op het Nieuwe Stadskanaal. Schoolopziener M.J. Adriani rapporteert, dat de school van Stadskanaal, gemeente Wildervank, met 1 mei vacant is geworden door de vrijwillige afstand van E.J. Hardenberg. 'W.J. Steenhuis bezittend de 2e rang' neemt voorlopig waar. Er zijn sollicitanten opgeroepen en het vergelijkend examen is bepaald op 29 juli.[18] Op 19 oktober 1840 aanvaardt *Jan Rentjes Middel* zijn functie in Stadskanaal. En in het Algemeen Overzigt over het Lager Schoolwezen in de provincie Groningen voor 1840 heet het:

In het personeel der onderwijzers kwam in geen vroeger jaar sedert het begin der schoolverbetering zulk een grote en gunstige verandering als in het afgelopene, daar verscheidene onderwijzers, die door verschillende omstandigheden ongeschikt waren geworden voor de tegenwoordige orde van zaken, vrijwillig afstand deden van hun betrekkingen en door meer geschikte vervangen werden, zoals *Hardenberg* op het Nieuwe Stadskanaal, *van den Berg* te Noorddijk, *Smit* te Marum, *Hoeksema* te Zuurdijk en *J.E. Brambergen* te Muntendam.

Anderen die geheel ongeschikt waren geworden, werden afgezet of ontslagen: *Berghuis* te Huizinge, *S. Brill* te Adorp, *Engelkens* te Mensingeweer. Hoeksema (Zuurdijk) en Brill (Adorp) verhuisden beiden na hun ontslag naar Ulrum. Hoeksema behoorde wel tot de Afgescheidenen, Brill heeft er zich nooit officieel bij aangesloten.

In het 'Overzigt over het Lager Schoolwezen' van 1839 lezen we: 'Het onderwijs is achteruit gegaan te Adorp en te Zuurdijk door de separatistische denkwijze en het dubbelzinnig gedrag der onderwijzers, en te Huizinge door deszelfs zedeloosheid'. Uit andere bescheiden zijn we meer te weten gekomen over de voorgeschiedenis van dit in 1838 bij meester Hardenberg tot een crisis gekomen gewetensconflict.

Dat hij een goed onderwijzer was, leert ons een rapport van 13 mei 1834 van de hand van schoolopziener J. Bouwers. Deze noemt hem daarin de 'kundige', deugdzame en geschikte onderwijzer E.J. Hardenberg'. En ingaande op het vak zingen: 'Het gezang was uitmuntend en vooral, daar dit slechts kinderen zijn van geringe dagloners en turfgravers. Ere daarvoor hebbe de onderwijzer Hardenberg!' Mooier kan het haast niet. Van het dogmatisch standpunt van zijn eigen dominee - die in de plaatselijke schoolcommissie zat - moest Hardenberg evenwel niets hebben en hij liet dit ook duidelijk blijken. Daarom vermaande schoolopziener Th. v. Swinderen - de secretaris van de Commissie Onderwijs in Groningen - hem de 22e april '34 'om zich rustig en vredig te gedragen jegens de predikant Swaagman'.[19] Hardenberg was onder meer vurig gekant tegen de Evangelische gezangen.

Het volgend jaar (14 september 1835) is het volgens schoolopziener Bouwers weer 'de deugdzame, kundige en geschikte onderwijzer Egbert Jan Hardenberg'. Hij 'onderwees met zijn ondermeester Klaas Hubbeling 71 leerlingen'.

In 1836 is Bouwers' oordeel nog even gunstig. Maar in ditzelfde jaar ho-

ren we in een rapport van hoofdinspecteur Wijnbeek - die zeer op de Afgescheidenen gebeten was - de echo's van de kerkstrijd, die doorwerkte in de school. We nemen zijn rapport hier op:

'Aan het Nieuwe Stadskanaal is een zeer geschikt lokaal gebouwd. De onderwijzer E.J. Hardenberg, een kwekeling van de bekwame *Brugsma* te Groningen, bezit veel kunde en aanleg voor zijn staat en heeft daarvan de loffelijkste blijken gegeven in vorige jaren. Ik herkende daarvan nog de sporen in zijn onderwijs.[20]

Deze behoort thans onder de zogenaamde Separatisten, bemoeit zich meer met twistschriften over de zogenaamde rechtzinnigheid en weigert de dienst van voorzanger in de kerk der Hervormden, omdat hij de Evangelische gezangen niet zingen wil.

Er bestaat aan het Nieuwe Stadskanaal een Plaatselijk Schooltoezicht, waarvan de predikant, de Heer Swaagman, lid is, die even als zijn medeleden een tegenovergesteld gevoelen is toegedaan. Deze commissie nu weigert hij in zijn school toe te laten. Zulks vernomen hebbende, heb ik het mijn plicht geacht, deze schoolmeester ernstig onder het oog te brengen, dat het onder de plichten van een echt Christen behoort, 's Lands vorderingen te gehoorzamen; dat hij dus de commissie behoorde in zijn school toe te laten, en de aanmerkingen, die zij meende te moeten maken, aan te horen en ik heb hem niet verlaten, dan na van hem de stellige belofte ontvangen te hebben, dat hij die plicht zou nakomen. Aan de commissie hiervan kennis gegeven hebbende, heb ik haar overgehaald om de school weder te bezoeken, hetgeen zij vóór mijn komst besloten had niet meer te zullen doen.

Tot één staaltje van des onderwijzers zogenaamde rechtzinnigheid moge dienen, dat hij op het zwarte bord als een foutief opstel ter verbetering met fouten geschreven had: Psalm 106: 3 berijmd, waarvan de drie eerste regels dus luiden:

> Geef dat mijn oog het goed' aanschouw'
> 't Welk Gij uit onbezweken trouw
> Uw *uitverkoornen* toe wilt voegen'.[21]

Dat meester Hardenberg het woord 'uitverkoornen' op het bord had onderstreept, wijst ook al weer op een dogmatische controverse, tussen Hervormden en Afgescheidenen nl. de leer der uitverkiezing (zie ook Delfzijl).. Hardenberg is later van het Afgescheiden pad afgeraakt en één van de volgelingen van ds *Jan de Liefde* geworden, voorstander van de doop na belijdenis, al heeft hij zich nooit bij een baptistengemeente aangesloten. Deze ds de Liefde was eerst doopsgezind predikant te Woudsend en in Zutphen, in welke laatste plaats hij zich in 1845 afscheidde en een 'Apostolisch Chr. Afg. gemeente' vormde, die een bolwerk bedoelde te zijn 'tegen de verwereldlijking der kerk en tegen een kille verstands- en gewoontereligie'. Maar na zijn vertrek uit Zutphen ging deze vrije gemeente al weer te niet. In 1849 begon de Liefde te evangeliseren onder de bewoners van de Jordaan in Amsterdam en in 1855 stichtte hij daar de 'Vereniging tot heil des volks'. Ook leidde hij evangelisten op en in dit verband komen we weer

bij Hardenberg terecht. Deze was in augustus '55 lid geworden van de door de evangelist Menkhoff in Stadskanaal opgerichte afdeling van de vereniging ‘Tot heil des volks’. In een voormalige herberg begon men met het houden van een naai- en breischool, van een zondagsschool en van evangelisatie-bijeenkomsten.

Toen ds de Liefde in 1856 in Amsterdam zijn ‘Vrije Evangelische gemeente’ stichtte, waardoor hij veel kritiek kreeg te verduren, nam Hardenberg het voor hem op. In een artikel van 1 mei 1856 in de Liefdes tijdschrift *Volksmagazijn voor burger en boer* kwam Hardenberg tot de conclusie ‘dat het plicht is voor de gelovigen dezer dagen, zich los te maken van de kerk en zich te verenigen en werkzaam te zijn op Evangelische wijze, ingevolge het bevel des Heren’. En zo is de ex-meester Hardenberg bij de Afgescheiden kerk weggeraakt.[22]

Hij was ook de man, die één van de Liefdes leerlingen, *Eduard Gerdes*, wist over te halen als vaste evangelist met zijn gezin van Amsterdam naar Stadskanaal te komen. Deze E. Gerdes schreef gemakkelijk en was een uitstekend verteller. Nog leeft zijn naam voort als de dichter van het vroeger zo bekende lied ‘Daar ruist langs de wolken....’. Hij heeft in Stadskanaal in brede kringen sterke invloed uitgeoefend, ook wel op de Afgescheidenen. Maar dit is weer een aparte paragraaf. In april 1858 arriveerde Gerdes op Hardenbergs herhaalde en dringende verzoeken in de ‘toenmaals reeds bloeiende veenkolonie’. Hardenberg heeft deze blijdschap niet meer mogen beleven. Kort daarvoor - 7 maart - had hij het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, 59 jaar oud.[23]

Eindnoten:

1 C. Baron van Zuylen van Nijevelt - De eenige redding (1831).
2 Bos I, 341.
3 Eelke Bruins overleed op 11 oktober 1839 te Stadskanaal, 80 jaar oud. Ze was op 12 september 1759 te Nieuwe Schans geboren, als dochter van de koopman Mindelt Jacobs Bruins en Saake Andries Ebbens.
4 Zie ook W.H. v. Ploeg - Kijk op een kerk, 6.
5 idem, 10.
6 E.M. Brandsema overleed op 28 maart 1855 te Stadskanaal, 75 jaar oud, van beroep arbeider, zoon van Meindert Brandsema en Stientje Geerts Middel (arbeiders). De notulen van 2 april '55 vermelden: ‘Is in goede ouderdom van 75 jaar overleden Eildert Brandsema, die een gedeelte zijns levens hier op aarde heeft mogen besteden om deze gemeente als ouderling te dienen, tot volmaking van het rijk Christi, hier in dit benedenperk, welks ligchaam op dezen dag is ter aarde besteld, maar wiens ziel na de goede hoop thans triumfeert in den hemel’. Zijn laatste levensjaren werd hij door de diakonie gesteund. (W.H. v.d. Ploeg - Kijk op een kerk, 30).
7 W.H. v.d. Ploeg - Kijk op een kerk, 17.
8 Op zondag 13 nov. '36, laat in de avond, hadden in Ommen 21 huizen van Afgescheidenen de volkswoede te verduren gehad.
9 J.C. Rullmann - De Afscheiding, 258.
10 Dirk Adrianus Dethmar (1774-1844). Predikant te Vuursche 1806, te Wijk bij Heusden 1807, te Woerden 1815, te Ede 1834.
11 Het adres was gedateerd Stadskanaal 27 augustus 1844. De 5 kerkeraadsleden, die zich vóór het aanvragen van erkenning verklaarden, waren A.H. van Wijk, E.M. Brandsema, P.J. de Jonge, K.O. de Graaf en P.A. Wolthuis. Verder bevatte het adres de handtekeningen van: B.G. de Beij,

G.J. Niemeijer, Harm Eltjes de Jonge, R.B. Meems, J.E. Kros, A. Nijmeijer, T. Louters, J.E. Bakker, J.B. Weever, J. Wever, L. Wever, J.W. Springer, R. Louters, Eildert Brandsema, A. Borgers, E.D. Hubbeling, K. Scholtens, H.H. Gelling, L.M. de Groot, J.K. Kijl, H.G. Tenting, Harm van Wijk, Boele H. Huizing, Hendrik Knigge, W.O. Ketelaar, T.G. de Beij, Jan H. Kloppenburg, H.J. Middel, P.H. Kloppenburg.

12 W.H. v.d. Ploeg - Kijk op een kerk, 23

13 H.U. Bouwman - De Afscheiding te Heemse e.o., 89 (1938).

14 W.H. v.d. Ploeg - Kijk op een kerk, 24.

15 Egbert J. Hardenberg, een kleermakerszoon uit Groningen, was in 1818 in de gemeente Noorddijk op 20-jarige leeftijd getrouwd met de eveneens in Groningen geboren timmermansdochter Hinderika van Kampen, 27 jaar oud. De bruidegom was toen 'schoolonderwijzer' te Euvelgunne. Later kwam hij naar Stadskanaal (gem. Wildervank), waar hij op 7 maart 1858 op 59-jarige leeftijd overleed, zoals zijn 'naburen' Derk Benus, 46 jaar, grutter en Krien v. Wartum, 23 jaar, arbeider, getuigden.

16 Hendrik v.d. Borgh was een bekend vervener, landbouwer en koopman in het Onstwedder deel van Stadskanaal. Hij ging met zijn kinderen - hij was toen weduwnaar - op 10 april 1836 over naar de Afgescheiden kerk. B. Degenhart was eveneens landbouwer en vervener, die aan het Boerendiep ter hoogte van de R.K. kerk woonde (volgens schriftelijke mededeling van W.H. v.d. Ploeg te Stadskanaal).

17 Ink. Stukken Provinciale Commissie van Onderwijs in Groningen (R.A. Groningen).

17 Ink. Stukken Provinciale Commissie van Onderwijs in Groningen (R.A. Groningen).

18 Verslag schoolopziener M.J. Adriani in het 5e district der provincie Groningen, ingeleverd bij de Prov. Commissie van Onderwijs, tijdens haar gewone zomervergadering in '40.

19 Verslag zomervergadering Prov. Commissie van Onderwijs, 1834

20 B. Brugsma (1797-1868) was eerst schoolhoofd te Euvelgunne (waar Hardenberg onderwijzer was), dan te Groningen. In '51 werd hij schoolopziener, in '61 directeur der Rijkskweekschool.

21 Groningse Volksalmanak 1964, 141.

22 Nog op 31 juli 1850 achtte de Afgescheiden classis Pekela 'meester Hardenberg nuttig te kunnen wezen' voor de Staten der Provincie.

23 W.H. v.d. Ploeg - Kijk op een kerk, 29, 31.
ds G.A. Wumkes - De opkomst en vestiging van het Baptisme in Nederland, 124-141 (1912).

XXV Veendam

De veenkolonie *Veendam* telde in 1830 ruim 6800 inwoners, in 1849 ruim 8000; in het laatste jaar naar de godsdienstige gezindten als volgt verdeeld:

5883	Hervormden
1	Waals-hervormde
103	Evang.-luthersen
2	Herst.-luthersen
234	Doopsgezinden
144	Chr. Afgescheidenen
926	Rooms-katholieken
236	Israëlieten.

Een hervormd predikant, *Hillebrand Janssonius*, die de Veendammers meende te moeten vermanen over hun gebreken en levenswijze, moet in 1763 in een preek eens toornig hebben uitgeroepen: ‘Behalve de zonden, die ons volk gemeen heeft met de inwoners van het gezegend Nederland, brengen de veelvoudige weldadigheden hen tot hoogmoed, zatheid des broods en stille gerustheid. Zo is het dat de voornaamste zegen, de veengraverij en scheepvaart, onze inwoners in plaats van tot bizondere dankbaarheid te brengen, hen boven anderen doet zondigen. In plaats dat men, kort na de middag, als men de torf gegraven heeft, God voor die fontein van onze welvaart zou danken, offert men die aan Bacchus op door lustig te drinken en te klinken.

Als men torf heeft gescheept, is het als een wet geworden bij een groot vuur insgelijks braaf te drinken. Daardoor is de dronkenschap een landzonde onder ons geworden en onder allerlei slag van inwoners als onder de ‘eerlijke zonden’, die in de mode zijn, gerekend en geen schande meer. En wat daarmee gepaard gaat, leert ons de Apostel, Rom. 13: 13 en de droevige ervaring. Hiervandaan het groot aantal zorgeloze en ongodsdienstige mensen, die Gods weldadigheden met misdaden, en zijn getrouwheid met trouweloosheid beantwoorden. In plaats van zich te verontwaardigen als te gering voor al die weldaden, acht men zich gerechtigd die in zijn wellusten door te brengen, Jakobus 4: 3.

Zult gij dit den Heere vergelden, gij dwaas en onwijs volk? Is Hij niet uw Vader, die u verkregen, die u gemaakt en u bevestigd heeft? Die u vond in een land der woestijn, in een woeste, huilende wildernis, maar u onderwees en bewaarde als zijn oogappel. Is dit niet een gedrag erger dan van een beest? Een os kent zijn bezitter, een ezel de kribbe zijns heren en de Heere zal van u zeggen: Veendam heeft geen kennis, mijn volk verstaat

niet, Jes. 1: 3. Zult gij uw torf aan Pluto, der heidenen vuurgod, en het geld, ervoor ontvangen, aan Bacchus hun zuipgod offeren?'[1]

Ja, ruw was zijn volkje wel. Net als in de Pekela's en in de andere veenkoloniën. Maar toch ook open voor een warm woord. En hun godsdienstig gemoed was licht ontvlambaar, als het geloofsleven tenminste niet al te zeer ondervoed was geraakt. Door eigen schuld of door dat in de kerk het levende Woord van God niet meer ten volle werd gebracht.

Reeds vóór 14 juni 1834 hadden *T.E. Mulder* e.a. te Veendam en Zuidbroek een rekest aan de koning gestuurd, een verkorte vorm van dat uit Smilde van 29 april 1834, waarin ze protesteerden tegen het steeds meer verdwijnen van de gereformeerde leer in de hervormde kerk en waarin ze de koning verzochten 'de zaak des Heren' te handhaven. Voor Veendam tekenden:

T.E. Mulder (de schrijver van het rekest), E.B. Forsten, L.J. Stavast, C.D. Bieveld, Aaltje Derks Hazewinkel, Jan J. Schip, Jantje J. Grezel, G.H. v.d. Glas, J.L. Grezel, J.H. Lange, A.K. Kuikema, P.L. Slagter, E.J. Lodewijks, Geert H. Eerkes, Berentje H. Spittje, Pieter D. Wegman, J.G. Huiskes, Gretruda F. Prooijen, Jantje Westerhuis, T.S. Broekema, L.J. Grezel, Pieter Haagendoorn, M.B. Oortjes.

Voor Zuidbroek: T.S. Broekema, T. Freerks, S.H. Leeuwerik, T.B. Cranenberg, A.A. Stobbeman.[2]

Dat ook in Veendam 'onwettige' godsdienstoefeningen werden gehouden, spreekt haast vanzelf. We beschikken nog over een proces-verbaal van een dergelijke samenkomst, gehouden op 27 november 1834 bij de 39-jarige landbouwer *Jannes Ludolfs Grezel*, wonende de kant van Muntendam op.[3] *Jakob Freerks Schuurman* (veldwachter) en *Jan Jans Drenth* ('policie bediende') schrijven daarin ondermeer, dat ze zich in opdracht van de burgemeester op 27 november 1834 's avonds om half negen hebben begeven naar de woning van de landbouwer *Jannes Ludolfs Grezel*, wonende te Veendam, om eens poolshoogte te nemen van wat daar aan de hand was 'vermits men eerder op de dag derwaarts banken had zien vervoeren' en vervolgens verscheidene mensen daarheen gaan.

Eerst waren de surveillanten die avond een poosje buiten blijven staan; al spoedig hoorden ze een gezang 'dat binnenshuis aangeheven werd en ons voorkwam psalmgezang te zijn'. Toen ze naar binnen gestapt waren, troffen ze daar in de voorkamer een 39 à 40 personen aan. Ze herkenden:

Jannes Rengers Brouwer en vrouw,
Roelf Bakker van de Wildervank (Roelf Pieters Oudeman, bakker van beroep),
Ties Egberts Mulder (boekhandelaar) en vrouw *(Reina Jans Sap)*,
Evert Berends Forsten en vrouw *(Margjen Berents Oortjes*, een schippersdochter, wonende te Veendam. Er zijn bij hem aan huis in 1837 en '38 enige classisvergaderingen gehouden.[4])
Geert Herwig van der Glas ('verwer en glazemaker') en vrouw *(Eltje Jannes Lodewijks)*,

Hindrik Harms Barman (kuiper) en vrouw *(Aaltje Tjerks Akkerman*, een landbouwersdochter uit Hollum op Ameland).
Een 'schoenmakersbaas van het beneden verlaat en vrouw' (naam niet genoemd).
Pieter 'scheepstimmermansknecht'
Jacob Huiskes 'vader in het werkhuis der Herv. gemeente van Veendam' wonende te Veendam.

Uit Zuidbroek waren nog aanwezig *Stobbeman, Thomas Broekema* en diens broer 'en eindelijk een *van Oosten* van de Veensloot onder de Meeden' (We hebben bij enkele namen enige bizonderheden tussen haakjes geplaatst).

Daar de kamer maar spaarzamelijk verlicht was, hadden de politie-mannen de overige personen niet kunnen herkennen.

'Het inwendige van het vertrek, met verschillende houten banken voorzien zijnde, scheen expresselijk tot het houden ener vergadering ingericht'. Aan het hoofd van de tafel stond een oud man met een grote 'huisbijbel' en een psalmboek open voor zich 'overluid' te spreken 'handelende over schapen van dezelfde Herder'. Zijn naam was - volgens zijn eigen opgave - *Albert Klimdijk*, wonende te Hasselt in Overijssel.[5]

Hij moest volgens het verhaal van één der hoorders gehandeld hebben over Ezechiël 34: 11 en volgende verzen, en had zakelijk onder meer als volgt gesproken: 'oh! oh! ik ben bang dat gij allen geen schapen van dezelfde Herder zijt, en wanneer zulks eens zo wezen mocht, zult gij ten jongsten dage verwezen worden ter plaatse waar al de Leraren en Duivelen zijn'. Intussen gebood veldwachter Schuurman de oefenaar luidkeels te zwijgen, omdat hij wat te zeggen had nl. dat de vergadering uiteen moest gaan. Maar dezelfde spreker was weer begonnen overluid het woord te voeren 'waarmede hij wel een half uur lang aanhield. Men deed ten tweeden male het voornemen blijken om te zingen, wat wij niet alleen weigerden, maar hun zelfs gelastten om dadelijk uiteen te gaan en het huis te verlaten; wat aanleiding gaf dat de vader van het werkhuis, *Jacob Huiskens*, op ging staan en overluid zei, dat hun vergadering met een gebed begonnen was en met een dankzegging zou eindigen, wat hij zelf wenschte te doen en eerder zou hij het huis niet verlaten.

Hij deed werkelijk, niettegenstaande onze orders, de dankzegging en daarna zong men het 11e vers van psalm 72.

Voor het begin van dit gezang zei *Evert Berends Forsten*, dat er gelegenheid gegeven zou worden om hun noodlijdende armen te gedenken, en werkelijk deed een ieder daartoe opofferingen; wij zelf onttrokken ons daaraan niet om ons daartoe moverende redenen. Hiermede scheen de vergadering gesloten'.

Dit was het verhaal van de godsdienstoefening op 27 november 1834. We vragen ons onwillekeurig af, welke redenen de veldwachter en diens assistent bewogen ook aan de collecte mee te doen.

Van een veroordeling hebben we niet gelezen. Een kleine 4 jaar later -

26 september 1838 - spreekt de rechtbank wel een vonnis uit en valt er een boete:

De 25-jarige arbeider *Eltje Mariens Fokkens*, wonende op nommer 1 onder Veendam, wordt veroordeeld tot f 50 + f 2,79½ proceskosten, omdat hij bij herhaling *Geert Jakobs Koster* (39 jaar), timmerman te Wildervank, in zijn woning had laten oefenen o.a. op 1 juli 1838. Koster kreeg f 50 + f 3,50.

In 1835 heeft de Cock de Chr. Afgescheiden gemeente in zijn geboorteplaats Veendam *geïnstitueerd;* de juiste datum is niet bekend, want de notulen van de kerkeraad ontbreken helaas.

We merken hier terloops op, dat de Cock in Veendam is geboren in het huis bij de vroegere brug, die toegang geeft tot het Egypteneind. Nu is het Egypteneind gedempt. Het huis werd later een kostschool en is nu afgebroken. Het stond naast de kruidenierswinkel op de overgang van het Beneden Oosterdiep en het Egypteneind op de hoek van het gedempte Dwarsdiep.

Kort na de geboorte van de Cock is het gezin verhuisd naar Wildervank, waar de vader later burgemeester werd. De ouders van ds de Cock liggen begraven op het oude kerkhof aan de noordkant van de hervormde kerk in Wildervank. Op de grote grafsteen staat afgebeeld o.m. het familiewapen, bestaande uit een steigerend paard met een hoorn op de kop.[6] De Afgescheidenen kwamen samen in particuliere woningen o.a. in een huis aan het Egypteneind en aan de Postweg, het tegenwoordige Beneden Oosterdiep, en - zoals we zagen - ook wel op nummer 1 bij Eltje M. Fokkens. Uit een schrijven van de burgemeester aan de Gouverneur van 10 oktober 1836 putten we nog de volgende bizonderheid:

Ik ben van terzijde geïnformeerd - aldus de burgemeester - dat de gewezen predikant H. de Cock zich in deze gemeente heeft bevonden, juist toen de bisschop van Curium ook hier aanwezig was om de leden van de roomskatholieke kerk alhier een buitengewone plechtigheid te doen ondergaan, zodat mijn tegenwoordigheid en die der veldwachters aldaar vereist werd om rust en vrede te handhaven, waarin men dan ook naar wens is geslaagd.[7]

Ik hoor verder, dat de predikant de Cock van deze gelegenheid gebruik gemaakt heeft om in de woning van één zijner aanhangers aan een getal mensen beneden de 20 het Heilig Avondmaal uit te delen, en het staat te denken, dat deze plechtigheid te zijner tijd wederom zal worden herhaald. Uit de classisnotulen leren we de namen van enkele ouderlingen uit de beginperiode kennen. Op 10 juli 1840 was namens de gemeente Veendam naar een vergadering van de classis Veendam (Pekela) afgevaardigd: 1. *Pieter Abrams de Raadt*. Hij was toen 50 jaar oud; op 30 maart 1829 was hij te Wildervank getrpuwd met de 30-jarige uit Wildervank afkomstige ‘dienstmeid’ Hindrikje Jans Pekelder. De bruidegom heette in de huwelijksacte ‘boerenknecht’. 2. *Hindrik Harms Barman*, een 43-jarige kuiper.

We ontmoetten hem al bij de aanwezigen op de beschreven godsdienstoefening van 27 nov. 1834.

De bekendste ouderling in die eerste jaren was *Ties Egberts Mulder* (1802-'72), boekhandelaar van beroep, op wiens drukkerij talrijke werkjes gedrukt zijn, die de zaak van de Afgescheidenen verdedigden. Verscheidene geschriften, die de Cock voor de pers heeft gereed gemaakt, zijn bij T.E. Mulder, Veendam, verschenen.

Deze blauwververszoon werd in de volksmond wel 'Ties Oranje' genoemd. Vanwege zijn oranjeliefde? Het wordt vaak beweerd. Of had hij rood haar? Zijn signalement geeft dat wel aan.[8]

In de Afgescheiden gemeente van Veendam nam hij aanvankelijk een voorname plaats in. In augustus 1837 werd hij met J.J. Boer (Wildervank), M. Sijpkens (Meeden) en K. Wildeboer (Midwolda) afgevaardigd naar de Provinciale Vergadering van dat jaar te Groningen. Maar een paar jaar later raakte ook hij in de toen woedende twisten verwikkeld.

Op de classis van 5 december 1839 werden de ouderlingen van Wildervank aangewezen om *T.E. Mulder* en *Jacob Feddes* (Kiel) te vermanen 'niet tot de valsche kerk te gaan'. En moest die classis besluiten, dat T.E. Mulder met 'afkeuring als ouderling zou afgaan'. Waarschijnlijk is hij toen weer hervormd geworden, want in 1858 blijkt hij nauwe contacten te hebben met de groep 'vrienden der Waarheid', d.w.z. met die mensen 'die de Hervormde kerk in een bepaalde plaats trouw bleven zolang daar nog de leer der vrije genade werd verkondigd'.

En dat was in Veendam met ds *Isaäc Sannes* nog het geval.[9] Maar toen deze in 1856 was overleden en op 20 september 1857 opgevolgd door de 33-jarige, 'liberale' ds *Hendrikus Brouwer*, een sterk voorstander van de Groninger richting, zoon van ds L. Meijer Brouwer te Uithuizen, welke laatste door de Cock eens een 'wolf' in de schaapskooi van Christus was genoemd, werd het de waarheidsvrienden te bar. Zo kwam het 'dat het feit der Afscheiding zich op kleine schaal herhaalde'.[10]

Op 2 februari 1858 vergaderden bij de 52-jarige bakker *Pieter Oudeman*[11] in Veendam aan huis 5 leden van de kerkeraad van Wildervank met een deputatie van het 'Gezelschap van Waarheidsvrienden', bestaande uit de personen *G. de Jonge, D. Duintjer, E. Dik* en *L. Thaden*. Laatstgenoemden wilden de pogingen van de kerkeraad van Wildervank om in Veendam een gebouw voor het houden van godsdienstoefeningen te stichten, financieel wel steunen. Maar ze zagen graag, dat ook een dominee of voorganger van buiten de Afgescheiden kerk daarin mocht voorgaan.

Dit laatste nu kon de kerkeraad van Wildervank niet toestaan, al wilde ze een uitzondering maken voor T.E. Mulder. Hieruit blijkt dus, dat Mulder nog af en toe in godsdienstoefeningen voorging.

In hetzelfde jaar (1858) verscheen bij T.E. Mulder in Veendam een werkje van 107 pagina's van de hand van de Afgescheiden predikant *R.T. Kuiper* te Wildervank, onder de titel: *De leer van de Formulieren van Eenheid der Gereformeerde Kerk in Nederland, verdedigd tegen de be-*

schuldigingen van ds H. Brouwer, predikant bij de Hervormde gemeente te Veendam.

In zijn Voorwoord, gedateerd 24 maart 1858, zegt de schrijver, dat zijn beschouwingen het licht zien n.a.v. 'eenige godsdienstige bewegingen in de gemeenten van Veendam en Wildervank, veroorzaakt door eene leerrede van ds H. Brouwer over Efeze 5: 14a, 15.'

Hij wenste met zijn boekje de 'aangerande geloofsleer' te verdedigen, de gereformeerden in het hervormd genootschap aan hun roeping te herinneren om de gereformeerde leer te handhaven en ook wilde hij zijn eigen gemeente tegen verderflijke dwalingen waarschuwen en liefde voor de belijdenisgeschriften bijbrengen.

In de inleiding lezen we: 'Er was in het begin dezer eeuw een tijd van zwijgen in de eertijds zoo bloeiende Gereformeerde kerk in Nederland. De leraars bleven bijna uitsluitend de enige woordvoerders, zodat velen, van de geestelijke onverschilligheid der gemeenten gebruik makende, hoe langer hoe willekeuriger begonnen te leren en te handelen, totdat zij, door de Synode van 1816 ruimte gekregen hebbende, alle banden verbraken en onbeschroomd naar hun persoonlijke overtuiging, schoon in strijd met de leer der H.S., hun leerredenen uitspraken.

Het volk was in een geestelijke sluimering geraakt; zelfs de wijzen waren met de dwazen in slaap gevallen en, op weinige uitzonderingen na, onvatbaar om het gevaar van die toestand te beseffen. Dit duurde voort tot voor ruim 20 jaren, toen er van uit Ulrum een opwekking bespeurd werd'. Helaas bleven nog vele gereformeerden in de hervormde kerk achter, die zich niet wensten af te scheiden. Wel protesteerden ze soms krachtig tegen de verbastering der leer.

'Zelfs eenvoudige leden hebben niet geschroomd, wanneer zij hun dierbaar geworden waarheden hoorden aanranden, te getuigen tegen hun leraren. Hiervan heeft er onlangs een merkwaardig geval plaats gehad, in de naburige gemeente Veendam, waar ds H. Brouwer, sedert de 20e september 1857 leraar dier gemeente, een leer verkondigt, volgens veler oordeel in strijd met Gods Woord en de belijdenisgeschriften der Gereformeerde kerk in Nederland'. Een 12-tal leden protesteerde schriftelijk bij ds Brouwer en wilde graag de bezwaren persoonlijk toelichten. Dit gebeurde. Zeven ondertekenaars van de brief hadden een vrij langdurig gesprek met ds Brouwer en zijn kerkeraad, waarin het volgens opgave van ds Brouwer zelf ging over het leerstuk der Drieëenheid, over het borgtochtelijk lijden van de Heiland en over de verhouding tussen de bijbel en het Woord van God. 'Volgens een artikel in de Oldambster Courant van de 20e februari 1858, moet ds Brouwer gezegevierd hebben, en was het gebleken, dat de adressanten, met uitzondering van één, niet genoeg in de bijbel bedreven waren om hun gevoelen te verdedigen.

Wij merken op dat bericht aan, dat wij het juist niet zeer edelmoedig vonden, om medeleden van dezelfde gemeente, die volgens onderstelling van ds Brouwer zelf uit "gemoedelijke overtuiging handelden", zodanig te kwalificeren, dat ze voor het publiek bespottelijk gemaakt werden'.

‘Het bericht in de Oldambster gaf aan de zaak openbaarheid, en van toen af was de wrijving in de Hervormde gemeente van Veendam het onderwerp veler gesprekken. Een preek van ds Brouwer over: Onze roeping tot geestelijke zelfstandigheid in Christus naar Eph. 5: 14a, 15, die in Veendam en omliggende gemeenten verspreid werd, vergrootte de spanning zeer.[12]

Welnu het was in dit klimaat, dat in december 1858 de Chr. Afgescheiden gemeente van Veendam opnieuw werd gevormd.

Ze was in 1845 ontbonden, omdat ze te klein was geworden. De leden hadden zich toen voor het grootste deel bij Wildervank, de overigen - die van Zuidwending en Ommelanderwijk - zich bij Nieuwe Pekela gevoegd. Pieter Oudeman was vroeger als diaken door Wildervank overgenomen.

Eindnoten:

1 H.J. Top - Geschiedenis der Groninger Veenkoloniën (1892).
2 Bos I, 343.
3 Hij was op 5 november 1815 te Zuidbroek getrouwd met Pieterke Lammerts Slagter.
4 In zijn huwelijksacte, Veendam 2 april 1827, heet Forsten landbouwer. Op 16 september 1839 hertrouwt hij met de zeemansdochter Engelina Egberts Dekker. Zijn beroep is dan bakker.
5 We hebben in Hasselt geen enkel gegeven over hem kunnen ontdekken. Kwam hij misschien van de Hesseldervaart in Drente?
6 H.T. van Bochove - Gods werk in zwakheid volbracht. Gedenkboek Gereformeerde Kerk Veendam, 8.
7 Hier wordt bedoeld Ludovicus, bisschop van Curium, baron van Wijckersloot en heer van Schalkwijk, die de stad en provincie Groningen bezocht.
8 Ties Egberts Mulder was 3 oktober 1802 te Veendam geboren als zoon van de blauwverver Egbert Tiessens Mulder en Trijntje Berends Rubing. Op 23 januari 1828 trouwde hij te Veendam met Reina Jans Sap, geboren 12 februari 1806, dochter van de ruim 5 jaar eerder niet meer teruggekeerde schipper Jan Remkes Sap en de winkelierster Geesjen Eppes Hoveling. Uit een bijlage bij zijn huwelijksacte blijkt, dat hij rood haar had. Hier volgt zijn signalement, lengte - 1 el 6 palm 2 duim, aangezigt - ovaal, voorhoofd - rond, ogen - bruin, neus - ordinair (gewoon), mond - idefn, kin - spits, haar - bruin, wenkbrauwen - idem (certificaat Nationale Militie, Groningen, 4 januari 1828).
9 Isaac Sannes, geboren 1787, predikant te Veendam 1822 tot zijn dood op 21 november 1856.
10 Gedenkboek Gereformeerde Kerk Veendam, 14.
11 Pieter Roelfs Oudeman was op 11 mei 1829 te Veendam op 24-jarige leeftijd als zoon van een bakker uit Wildervank getrouwd met de 28-jarige Margien Poppes Bakker, dochter van een ‘verwer en glazenmaker’.
12 De onderwijzer aan de Christelijke school te Wildervank, Hk. Nieuwhuis, heeft ook nog een Protest tegen de opvattingen van ds H. Brouwer het licht doen zien.

XXVI Westerlee

In de dagen der Afscheiding stond in de hervormde kerk van *Westerlee* ds *Georg Penon*, die de gemeente Wester- en Heiligerlee van 1814-'49 heeft gediend. Zijn zoon *Petrus Penon*, van 1862 tot zijn dood in 1894 dominee in Westerlee, schrijft o.m.: over hem: 'Gedurende de eerste helft van zijn diensttijd in deze gemeente kon de kerk vaak nauwelijks de schare toehoorders bevatten; maar die toeloop begon bij de komst der Afscheiding vrij wat te verminderen. In vereniging met zijn vriend en geestverwant ds *Cramer von Baumgarten*, predikant te *Midwolda*, gaf hij een vraagboek uit, volgens den leidraad van het Kort Begrip.

Tengevolge van zijn wankele gezondheid kwam hij menigmaal, vooral in de laatste jaren, in de vervulling van sommige delen zijner ambtsbediening te kort. Dit noodzaakte hem om reeds op 61-jarige leeftijd emeritaat aan te vragen.[1]

In Westerlee heeft nog enige tijd een zelfstandige Afgescheiden gemeente bestaan. We konden er helaas heel weinig over aan de weet komen. In een schrijven aan het classikaal bestuur van Winschoten van februari '36 deelt ds G. Penon mee, dat er in Westerlee geen personen zijn, die zich officieel van de hervormde kerk hebben afgescheiden. Maar wel zijn er 3 lidmaten, die zich reeds sedert geruime tijd niet alleen aan het Avondmaal, maar ook aan de godsdienstoefeningen in Westerlee geheel onttrekken:

> *Aeike Geerts Bosscher*, een wever,
> *Dina Pieters Jarks*, de vrouw van een arbeider,
> *Ellechien Jan Brouwer*, ook gehuwd met een arbeider (Harm Derks Wever).
> Verder zijn, er niet boven de 20 personen, die in Westerlee niet meer naar de kerk gaan, omdat ze met de separatisten sympathiseren. Daar is een huisgezin bij 'uit den boerenstand'; de overigen behoren 'meer tot de geringere klasse'.

De notulen van de classis Pekela leveren ook nog luttele gegevens op. Voor het eerst is Westerlee vertegenwoordigd op de classis Pekela van 4 december 1839; op die van 10 juli 1840 is ouderling *Fockens* aanwezig. Op 1 juni 1842 wordt bepaald, dat de visitatoren ook Westerlee zullen bezoeken.

Op 6 december 1843 besluit de classis Pekela, dat ds *Amsing* en ouderling *J. Moorlag* naar de gemeente Westerlee zullen gaan om ze te vermanen 'dewijl die zig in veelen onttrekt'. Op 3 september 1845 wordt Westerlee in het rijtje van vertegenwoordigende kerken voor het laatst apart genoemd. Het einde lezen we in de classisnotulen van 4 juni 1851: omdat

over de leden te Westerlee ‘geen gevestigd opzicht’ meer is, wordt besloten hen bij de naastbij gelegen gemeenten in te lijven d.w.z. bij die van *Bovenburen* (Winschoten) en *Meeden*. De leden krijgen vrije keus.

Eindnoten:

1 P. Penon - Rede ter herdenking van het honderd-jarig bestaan van het kerkgebouw te Wester- en Heiligerlee, uitgesproken den 20 Mei 1877. (Winschoten, 1877).

XXVII Wildervank

Het begin

Voor de veenkolonie *Wildervank* geldt als beginjaar 1649. Het werd een in de lengte gebouwd dorp langs twee parallel lopende vaarten, het Oosteren Westerdiep, waarop de dwarswijken uitmondden. Over die diepen lagen vele kleine, losse bruggen, die konden worden afgedraaid of opgehaald. Langs beide diepen liep een weg. Pas in 1848 werd die langs het Oosterdiep tot Bareveld in een grindweg veranderd. Dat was al een hele verbetering, want het mulle zand zomers en de eindeloze modderpoelen bij regenachtig weer, waren buitengewoon hinderlijk voor karren en voetgangers. Landbouw, scheepvaart (niet alleen de turfvaart) en de turfgraverij vormden de voornaamste middelen van bestaan.

'De schepen die in het vroege voorjaar vertrokken waren, kwamen van hun zeereizen thuis en lagen 's winters voor de wal. Het hele Oosterdiep lag dan zowat vol. Sommigen hadden wel, uit vrees de hele winter een "zeekasteel" voor de ramen te moeten dulden, van te voren een praam of zolderschuit gehuurd, die ze aan landszijde voor hun woning legden, waardoor die plaats "bezet" was'.[1]

Vanaf het Ooster- en Westerdiep zag men, tussen de huizen van de overkant door, uit op een boomloos, maar niet onvruchtbaar landschap. Daar lagen de dalgronden, de ondergronden ontstaan door het afgraven van de hoge venen en herschapen in welige akkers en velden. 'O, hoe heerlijk is toch ons schone Wildervank, met zijn laantjes van 't Westerdiep naar 't Oosterdiep', riep ds Oosterbeek eens uit. En hij kon het weten, want hij heeft niet minder dan 38 jaar als hervormd predikant in Wildervank gestaan.

Wildervank heeft in de geschiedenis der Afscheiding een bizondere rol gespeeld. Hendrik de Cock heeft er zijn jeugd doorgebracht en ook zijn vrouw gevonden. Zijn vader was er in die jaren burgemeester. Deze *Tjaarda de Cock*, die landbouwer en vervener was, bekleedde eerst het ambt van assessor (wethouder) in Veendam, waar zijn befaamd geworden zoon Hendrik is geboren. Later werd hij 'maire', daarna 'schout' en tenslotte burgemeester van 'De Wildervanck', welke functie hij vervuld heeft tot 1838. Hij was getrouwd met *Jantje Cappen de Boer*.

De Cocks schoonouders *Helenius Derks Venema* en *Eelbren Edzes Tonkes* woonden op een boerderij aan het Midden-Verlaat, in 1960 nog bewoond door de familie W. v.d. Borgh. Lange tijd stond er in één van de kleine ruitjes van het woonhuis de naam van Hendrik de Cock gekrast.

Zou Hendrik dit eens gedaan hebben toen hij bij zijn meisje Frouwe Venema op bezoek was? In elk geval is dit ruitje nu gesneuveld. Wildervank had dus vele banden met ds de Cock, banden die ook al spoedig gingen functioneren. Dit kwam echter niet alleen door de familie-relaties.[2]

Van meet af aan telde de Afgescheiden kerk er een betrekkelijk groot aantal leden, dat nog steeds toenam. Het volgende staatje geeft de godsdienstige samenstelling van de bevolking der burgerlijke gemeente Wildervank in 1849 weer:

Mannen:	**Vrouwen:**
1971	2204 Hervormd
89	65 Evang. Luthers
50	51 Doopsgezind
288	301 Chr. Afgescheiden
191	168 Rooms-Katholiek
84	80 Israëlieten[3]

Het naar verhouding hoge aantal Afgescheidenen valt hier onmiddellijk op. Toch had de Chr. Afgescheiden kerk sinds haar instituering in april 1835 al een moeilijke tijd achter de rug. En een niet minder roerige voorgeschiedenis.

Daarover zal het nu gaan.

Ontslag catechiseermeester P.R. de Wit (2 juli 1834)

In de dagen van de Afscheiding stond in de hervormde kerk in Wildervank ds *J.G. Oosterbeek*.[4] Hij heeft die gemeente gediend van 1804-'42 en was op de Afscheiding bizonder gebeten. Op 19 januari 1832 benoemde de kerkeraad *Poppe Rijkens de Wit* uit Veendam tot voorlopig catechiseermeester als hulp van de oude *Hendrik Hans Nieman* (1747-1834), die reeds gedurende vele jaren had gecatechiseerd. Bij deze Hendrik Nieman had ook de jonge Hendrik de Cock zijn eerste godsdienstlessen ontvangen. Deze Nieman was de oude gereformeerde leer toegedaan. Zijn zoon Harm (1775-1845), arbeider te Wildervank, was daar één van de eerste Afgescheidenen. Lezen we eerst niets bizonders over de nieuwe catechiseermeester, opeens breekt daar een conflict door. Op 2 juli 1834 wordt P.R. de Wit afgezet. Om welke oorzaak dan?

In de kerkeraadsvergadering van 19 juni had de Wit openlijk verklaard, dat er tussen hem en zijn predikant een onoverbrugbare dogmatische kloof lag. Daardoor kon hij met ds Oosterbeek geen Avondmaal vieren.

In de tweede plaats achtte hij de Evangelische gezangen onwettig ingevoerd. De Synode van Dordrecht 1618-19 had immers bepaald, dat in de openbare eredienst alleen psalmen gezongen mochten worden. Bovendien stonden in die Evangelische gezangen onrechtzinnigheden b.v. in Gezang 89: 3, en die mochten in een hervormde kerk niet worden geduld.

Daar hebben we de kern. Men bespeurt de invloed van de pennestrijd in de vlugschriften van die tijd, gevoerd tussen ds de Cock en zijn sympathisanten aan de ene kant en zijn tegenstanders aan de andere zijde.

Hoe groot de onrust óók in de hervormde kerk van Wildervank was, blijkt

uit een rekest door de bovengenoemde H. Nieman c.s. vóór 21 mei 1834 aan de koning gericht om de gereformeerde leer te beschermen en te handhaven.

De ondertekenaars stelden terecht, dat de kerkelijke situatie droevig en dreigend was. Iemand als prof. Hofstede de Groot van de Groningse Universiteit had openlijk de Formulieren van Eenheid vergeleken met oude, versleten schoenen.

Misschien - aldus het rekest - was de geschorste ds H. de Cock in de provincie Groningen de enig overgebleven Leraar die nog voor de waarheid durfde uit te komen. Dit werd bewezen door zijn bestrijding van de predikanten *J. Meijer Brouwer* (Uithuizen) en dr *G. Benthem Reddingius* (Assen), die door hun ergerlijke dwaalleer de gelovigen van de ware gereformeerde leer wilden aftrekken.

'Het komt U toe, Sire! kennisse der zaken te nemen, om U tegen de dwaling te stellen, hoe vastgeworteld zij door de langheid des tijds en door de menigte der voorstanders moge zijn, en te beschermen de onschuld en waarheid, die thans begonnen is verdrukt en vervolgd te worden', aldus het verzoekschrift.

Het stuk was ondertekend door 122 personen, allen bezwaard over de koers die de hervormde kerk was gaan varen.[5] Na de afzetting van ds de Cock door het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen volgde de Afscheiding op 13/14 oktober 1834 te Ulrum en daarmee was de eerste afgescheiden gemeente in Nederland ontstaan. De beslissing was gevallen. Nu bereikten vanuit alle delen der provincie - en ook daarbuiten - de Cock verzoeken om hulp, waaraan hij graag voldeed. Hij was in die maanden uiterst mobiel, prekend en dopend in huizen en schuren. Zo arriveerde hij in de eerste week van november 1834 in Wildervank, de woonplaats van zijn ouders en schoonmoeder. Zijn komst aldaar had wel een aparte en tevens droevige oorzaak, want zijn moeder was juist overleden. Maar waar de Cock ook kwam, hij kon er zeker van zijn, dat men hem zou vragen in een godsdienstige samenkomst voor te gaan. En zo hield hij op vrijdagavond 7 november '34 - de dag na de begrafenis van zijn moeder Jantje Cappen de Boer op het oude kerkhof om de hervormde kerk in Wildervank - een niet aangevraagde godsdienstoefening in de schuur van de 53-jarige landbouwer *Jan Jacobs Boer*, wiens boerderij aan het Oosterdiep lag (toen no. 209, nu afgebroken).

Het kwam Boer in Winschoten op een boete van f 25 plus f 6,30½ proceskosten te staan. Op 6 en 7 april 1835 logeert de Cock opnieuw in Wildervank. Natuurlijk gaat zijn naam onmiddellijk weer van mond tot mond en even vanzelfsprekend wordt hij uitgenodigd een godsdienstige samenkomst te leiden. De kans was te schoon om hem dit nu niet te vragen.

Vooral de samenkomst van vrijdagavond 7 april is zeer druk bezocht geweest. Volgens door het dagelijks bestuur van de gemeente Wildervank ingewonnen informaties, zouden daarbij wel 4 à 500 hoorders aanwezig zijn geweest, voor een deel afkomstig uit andere gemeenten, terwijl 15 à 16 kinderen en 2 bejaarden waren gedoopt.

Mede op grond van getuigenverklaringen voor de rechtbank kunnen we het verhaal van beide vergaderingen enigszins reconstrueren. De godsdienstige samenkomst van donderdagavond 6 april 1835 in Wildervank werd door de Cock bij zijn schoonmoeder Eelbrin Edzes Tonkes, weduwe van Helenius Derks Venema, van beroep landgebruiker, gehouden. Die van vrijdagavond in de bekende schuur van Jan Jacobs Boer.

De eerste getuige, *Hendrik Kalkenbrander*, 41 jaar, veldwachter in Wildervank, had zich 6 april 1835 begeven naar het huis van de beklaagde weduwe Venema, waar men zei, dat een godsdienstoefening werd gehouden.

Hij had daar toen, behalve de beklaagde de Cock, slechts een getal van 19 personen aangetroffen en was daarom weer heengegaan. Een wijle tijds daarna waren hem ontmoet de gepensioneerde luitenant *van der Meulen* en de organist *Hempenius;* ze hadden hem verteld, dat er op de bedoelde plaats nu meer dan 20 personen bij elkaar waren. Hij was daarop teruggekeerd en had daar toen 26 personen aangetroffen. De beklaagde de Cock had zich verontschuldigd met te zeggen, dat die meerderen er misschien onder het gebed, buiten zijn weten waren binnengekomen. De huisgenoten van de beklaagde weduwe Venema er buiten gerekend, bedroeg het getal der aanwezigen nog 23. Deze lieden vergaderden op deze wijze alle dagen, en zondags wel drie maal. Hun oefeningen werden doorgaans gehouden onder leiding van een *Poppo Rijkents de Wit*, de *binnenvader van het werkhuis* te Veendam.

De tweede getuige, *Mettje Berends Forsten*, 24 jaar, als ‘dienstmeid’ bij wed. Venema in huis, verklaarde: De 6e april 1835 was er ten huize van haar meesteres een vergadering geweest van 23 personen. Men had daar toen een godsdienstige oefening gehouden onder leiding van de beklaagde de Cock, die de aanwezigen had voorgebeden en gepredikt; ook had men toen psalmen gezongen. Zij wist niet hoe deze lieden daar waren gekomen en mitsdien ook niet of daartoe enige aanzegging of oproeping was geschied. Ze had het zelf die morgen gehoord, toen de zoon des huizes, Derk Helenius Venema, haar gezegd had, dat er 's avonds daar een oefening zou plaats vinden.

De godsdienstoefening op de 7e november 1834 ten huize van de landbouwer Jan Jakobs Boer te Wildervank gehouden, had zij ook bijgewoond. Zij was daarvan ‘geruchtswijze’ onderricht geworden. Ook daar was de oefening toen gehouden onder leiding van de beklaagde de Cock.

Overigens verklaarde getuige, desgevraagd, dat zij nu gedurende bijna een jaar als dienstmeid bij de beklaagde wed. Venema had ingewoond, en dat zij al die tijd niet de minste blijken van krankzinnigheid bij haar (wed. Venema) had bespeurd. (Tegen deze beklaagde was namelijk reeds verscheidene jaren geleden wegens de toenmalige krenking harer verstandelijke vermogens een vonnis van interdictie uitgesproken.) De getuige Kalkenbrander verklaarde desgevraagd bij bovengenoemde oefening met wed. Venema persoonlijk gesproken te hebben en niet anders te weten of deze was goed bij haar verstand. De derde getuige, de doopsgezinde *Melchior*

Samuels Meihuizen, 45 jaar, koopman van beroep, verklaarde, dat hij ook bij de godsdienstoefening van 7 november 1834 bij Jan Jakobs Boer was geweest. Hij had bij geruchte van de te houden samenkomst vernomen en was er uit nieuwsgierigheid naar toe gegaan. Bij de oefening van 6 april 1835 bij wed. Venema was hij niet aanwezig geweest. Genoemde weduwe had in vroeger jaren wel eens vlagen van krankzinnigheid gehad, maar die waren sedert lang opgehouden.

De 4e getuige, de 37-jarige landbouwer *Foppo Hindriks Huisman* verklaarde, dat hij bij geruchte vernomen had, dat beklaagde de Cock enkele maanden eerder, op 7 nov. 1834 ten huize van Boer zou prediken. Het gehoor had toen wel uit meer dan 100 personen bestaan. Ze hadden daar gezeten op planken, die aan weerskanten op turfstapels rustten. De Cock had een leerrede gehouden, de vergadering voorgebeden en de doop bediend. Ook had men er psalmen gezongen. Deze oefening was voor ieder toegankelijk geweest.

De Cock zelf verklaarde, dat hij 7 nov. '34 bij de landbouwer Jan Jakobs Boer had gepreekt. Men had hem de avond daarvoor in een gezelschap van misschien 10 mensen gevraagd dit te doen. De afspraak was snel vrij algemeen bekend geworden, zodat zelfs hoorders uit de Scheemda, Pekel- A, Onstwedde en misschien uit nog meer plaatsen waren opgekomen. De 6e april 1835 was hij met zijn vrouw, kind en kindermeid bij zijn schoonmoeder, de wed. Venema, gelogeerd geweest en had hij die dag daar een oefening gehouden.[6] We zien dus, dat de godsdienstoefening van vrijdagavond 7 april 1834 in de schuur van Jan J. Boer enorme belangstelling had getrokken; honderden toehoorders, opgekomen uit Wildervank en omgeving: Scheemda, Pekela, Onstwedde en andere plaatsen.

Het eerste doopboek bewijst, dat er doopouders uit Veendam, Sappemeer en Zuidbroek bij waren. Ook treffen we in de stukken aan de namen van in hun dorp zeer actieve Afgescheidenen b.v. Harm Gelms (O. Pekela), Wiecher Mugge (N. Pekela), Renger A. Brouwer en Jan J. Boer (Wildervank) en Ties E. Mulder (Veendam). In onze verbeelding zien we de hoorders die avond zitten, in de veenkoloniale schuur, op planken, aan weerskanten op turfstapels rustend.

Doopboek

We laten hier nu de eerste 12 namen van dopelingen, met die van de doopouders volgen. Misschien zullen verscheidene lezers er hun voorgeslacht in herkennen. Het betreft hier kinderen van de eerste Afgescheidenen in Wildervank en omgeving.

Karst - z.v. Hitske Tjebbes Raveling en Rebekka Karsiens Kruze, van Onstwedde
Albert - z.v. Heije Willems Wups en Geertje Roelfs Lukens, van Onstwedde
Adam - z.v. Harm Gelms en Zwaantje Wijkman, van Oude Pekela
Antje - d.v. Wiecher Mugge en Martha H. Nijboer, van Nieuwe Pekela
Gefhardus - z.v. J. Bouwman en Zwaantje Wolters, uit Nieuwe Pekela

Antje - d.v. Harm Nijboer en Grietje H. Bosker, uit Nieuwe Pekela
Johannes - z.v. Renger A. Brouwer en Hillechien R. Baas, uit Wildervank
Zwaantje - d.v. Jan J. Boer en Frouwke J. Pronk, uit Wildervank
Jan - z.v. Ties E. Mulder en Reina J. Sap, uit Veendam
Harmke - d.v. Karst Wormnest en Peterina G. Stemmer, uit Sappemeer
Hillechien - d.v. Jakob J. Kranenborg en Aaltje Derks Smedes, uit Zuidbroek.

Wanneer we de inleiding van het eerste *diaconieboek* lezen, dan constateren we, dat het kerkelijk leven heel armelijk - financieel gesproken - op gang kwam. Het boek vermeldt als opbrengst nooit meer dan f 20. En dan daartegenover alleen al over 1835 een totaal aan boeten van f 651,87 wegens het verboden vergaderen. Toch werden ze gewillig betaald uit giften voor dat doel langs de huizen der Afgescheidenen opgehaald, en uit de bus tijdens godsdienstoefeningen 'gehangen in het schuurtje van Jan J. Boer'. Deze landbouwer heeft wel heel veel voor de zaak der Afscheiding over gehad. Men zie de lijst van vonnissen, in de aantekeningen.[7]

Zoals we zagen, ging de door de hervormde kerkeraad afgezette catechiseermeester Poppe R. de Wit geregeld in godsdienstoefeningen voor, gehouden in de schuur van Jan J. Boer of in zijn eigen huis. Al die oefeningen waren de hervormde kerkeraad natuurlijk een doorn in het oog. Op 2 januari 1835 schrijft die kerkeraad aan het gemeentebestuur, dat in de hervormde gemeente alhier sedert enige tijd een verregaande wanorde heerst, veroorzaakt door het ongeoorloofde zogenaamde oefenen van Poppe Rijkens de Wit, voorheen provisioneel (voorlopig) catechiseermeester in deze gemeente, maar op de 2e juli 1834 'om voldoende redenen' bij kerkeraadsbesluit van dat werk ontslagen en afgezet. De Wit gaat evenwel door met godsdienstige vergaderingen te zijnen huize te houden, niet alleen met minachting en tot verguizing van de openbare Eredienst, maar ook tot groot nadeel van de diakoniekas der hervormde gemeente, en tegen de waarschuwingen en liefderijke vermaningen in van enige leden van de voorgeschreven kerkeraad.

Ja, deze man houdt niet op om eenvoudige mensen, die anders niets kwaads bedoelen, aan zich en zijn leer te verbinden, tot grote ergernis van verstandige christenen.

Voorts hebben zijn aanhangers en medehelpers gedurende enige tijd met een geschrift in de gemeente rondgelopen, met het doel, om de mensen van de geloofsbelijdenis der bestaande hervormde kerk af te trekken en hen te bewegen om zich bij hen te voegen en zich met hen te verzetten tegen de openbare Eredienst en dus tegen de bestaande orde in de hervormde kerk.

De kerkeraad doelde hier - blijkens een uitgaafpost in het eerste kasboek - op *Geert Jan Koster*, die met een lijst en verzoekschrift langs de huizen liep om adhesie te doen betuigen aan het plan de leer van de Gereformeerde kerk te handhaven en zich bij de gemeente van Ulrum aan te sluiten.

Cockerij

De sympathie voor de 'Cockerij' - het woord is van de schoolopziener ds *M.J. Adriani* uit O. Pekela - was in Wildervank inderdaad bij vele ingezetenen te vinden, maar de weerzin tegen die beweging was intens en emotioneel. Het blijkt ook uit een door bovengenoemde schoolopziener in 1835 ingeleverd verslag[8]. Hij rapporteert daarin: 'De school in Boven Wildervank bezocht. Er zijn daar 2 ondermeesters van de 4e rang, J. Brouwer en G. Klunder, een paar knappe jongelieden, die gaarne hun plicht doen. Het staat te vrezen, dat de onderwijzer J.K. de Vrieze zich te veel schikt naar de bekrompen denkwijs der ingezetenen, van wie hij te veel afhangt of zich afhankelijk maakt.[9]

Ik heb de onderwijzer gezegd, dat hij meer hoorde te luisteren naar den schoolopziener dan naar de bevooroordeelde en eigenwijze ingezetenen. De Cockerij, waarmee de burgemeester (de Cocks vader) natuurlijkerwijze besmet moet zijn, doet de onderwijzers in deze verscheurde gemeente veel nadeel en zij verdienen daardoor enig medelijden. Zelve zijn ze echter geenszins voorstanders van die denkwijze'.

Niet alleen de schoolopziener liet zijn afkeer van de Afgescheidenen merken. Ook ds *H.A. Benit*, predikant van de Lutherse dubbelgemeente Wildervank- Veendam (1848-'51) gaf als fel tegenstander zijn visie op de uitbreiding van de Afscheiding in Wildervank.

Hij beschikte over een vaardige pen. Toen hij op 18 december 1849 het 200-jarig bestaan der veenkolonie Wildervank in een redevoering had herdacht, publiceerde hij het volgend jaar deze rede, vermeerderd met vele aantekeningen. Hierin laat hij zich allerminst vleiend uit over de Afgescheidenen. Hun actief verzet tegen de Evangelische gezangen illustreert hij met het volgend verhaal:

Onderwijzer Staal was een voorstander van het invoeren der Evangelische gezangen. 'Hij oefende enige zijner scholieren en eindelijk genoegzaam ervaren, wenste hij in een avond-godsdienstoefening de gemeente te doen horen, hoever deze lofliederen uitstaken boven de gebruikelijke. Dit was natuurlijk spoedig door het ganse dorp verbreid geworden. Dat zich de inwoners van Wildervank niet hebben gekenmerkt door byzondere zucht tot vooruitgang, mogen we gerust vaststellen.

De onderwijzer was dan ook nauwelijks voor de lessenaar gekomen, of van alle kanten werden brandende kaarsen op hem geworpen en hij werd genoodzaakt zijn voornemen te laten varen. Op zaterdagavond klopte men gewoonlijk bij de predikant aan, tikte aan zijn glazen en riep: 'Dominee, heb je het liedje voor morgen al klaar?'[10]

Enkele jaren later deed dominee H.A. Benit een soort dorpsvertelling het licht zien, onder de titel, *Verwaldink of ons dorpsleven. Losse schetsen en herinneringen van Hein Bat, die bij den dorpsdominee in huis woonde* (1853). (Verwaldink is een anagram van Wildervank, zoals Hein Bat van H.A. Benit). Daarin constateerde hij geërgerd: 'De afgescheidenen tieren er welig, wat aan jeugdige dorpen meer eigen is, vooral wegens het gebrek

aan goede scholen en aanraking met menschen, die meer zagen dan een dorp alleen'.[11]

Keren we terug naar de beginperiode van de Afscheiding in Wildervank. Dan moeten we nu eerst vertellen over een tumultueuze avond.

Rel donderdagavond 15 januari 1835

Werd de wed. Venema, de Cocks schoonmoeder, in de volksmond voor 'gek' verklaard, zoals we reeds zagen, ook de oefeningen van *Poppe R. de Wit* waren bij vele Wildervanksters gehaat.

Op de avond van 15 januari 1835 explodeerde de haat van de dorpsgeest in een rel bij de woning van de Wit, aan de overkant van het Westerdiep tegenover de hervormde kerk gelegen. Op de voorafgaande zondagmiddag 11 januari 1835 was er weer eens een godsdienstoefening in dat huis geweest. Burgemeester de Cock had er tussen 3 en 4 uur de veldwachter op afgestuurd met de opdracht die samenkomst uiteen te laten gaan. Deze constateerde, dat er wel 140 à 150 mensen aanwezig waren. De Wit stond juist te bidden. Na het gebed had de veldwachter de Wit bevolen de vergadering te beëindigen, zonder resultaat echter.

De volgende donderdagavond 15 januari liep de zaak helemaal uit de hand. De burgemeester vermoedde, dat er in hetzelfde huis wel weer een bijeenkomst zou plaats vinden en stuurde opnieuw de veldwachter erheen. Nu bleken er ongeveer 20 toehoorders te zijn. Maar langs de weg had zich inmiddels een 'aanzienlijke volksmenigte' verzameld, onder wie zich een 20-tal agressieve jongelui bevonden. Deze laatsten kwamen met een soort praam naar de overkant van het diep, gooiden de ruiten bij de Wit in, richtten vernielingen aan en mishandelden twee bezoekers van de bijeenkomst. Het was een hele consternatie in de duisternis van het anders zo stille Westerdiep. Het toont ons weer de tweespalt en verbittering, die er tussen de ingezetenen van Wildervank heerste. Natuurlijk kreeg de rechtbank te Winschoten de hierboven vermelde ordeverstoring te berechten. De boosdoeners waren allen zeelieden en varensgezellen, die de winter aan de wal doorbrachten en bepaald niet gewend waren met hand en mond galant op te treden.

Het werd in Winschoten voor de rechtbank een hele zaak.

Niet minder dan 20 getuigen waren opgeroepen, van wie we de namen kunnen noemen van Harm Klaassens de Boer, arbeider, en van Grietje Hindriks Ketelaar, huisvrouw van Jan Franssens Kuiper, beiden wonende te Wildervank. De hoofddaders bleken te zijn:

1. Hindrik Kornelis Holscher, 24 jaar, zeeman van beroep, wonende te Gasselte. Hij had Johannes Arends Brouwer 'koopmansbediende' te Wildervank geslagen en mishandeld. Vonnis: 6 weken gevangenisstraf plus f 25 boete.
2. Jelte Remkes de Jonge, 18 jaar, zeeman, wonende te Wildervank. Hij had de ruiten van de woning van de Wit ingeslagen en een 'sluiting' vernield. Vonnis: 1 maand gevangenisstraf plus f 8 boete.

3. Jacobus Reinders Poelman, 28 jaar, zeeman, wonende te Wildervank. Had zich schuldig gemaakt aan mishandeling van Jan Everts Roetert, arbeider te Wildervank, die het baldadig optreden had willen tegengaan. Vonnis: 1 maand gevangenisstraf plus f 25 boete.
4. Jacobus Derks Schekermans, 20 jaar, zeeman, wonende te Wildervank. Had moedwillig schade toegebracht aan de losse goederen van de Wit. Vonnis: f 6 boete.

Bovendien werden de 4 bovengenoemde beklaagden veroordeeld in de proceskosten f 36,54½. Holscher en de Jonge waren reeds kort na de ongeregeldheden gearresteerd en in Winschoten opgesloten. Hun verdediger voor de rechtbank aldaar was dr H.J. Engelkens, advokaat te Winschoten.

Op diezelfde rechtszitting (van 11 februari 1835) werd nog een zaak behandeld, nl. het ingooien van de ruiten bij *Lubbert Wychers Pekelder*, winkelier te Wildervank, op zaterdag 17 januari 1835.. Jakob Reinders Poelman (naamgenoot van de hiervoor genoemde), de 23-jarige varensgezel Geuchien Harms Koops en de 20-jarige zeeman Berend Lucas Kruidhof, allen uit Wildervank, werden vrijgesproken, omdat niet bewezen was, dat ze medeplichtig waren aan bovengenoemde wandaad.[12]

Men ziet het, deining genoeg in Wildervank. Op 5 februari 1835 ontving de hervormde kerkeraad een schrijven ingediend door 3 ‘gecommitteerden’ nl. *Jan Jakobs Boer, Lubert Wycherts Pekelder* - dezelfde bij wie op 17 januari de ruiten waren ingegooid - en *Jakob Albert Huisman*. Het stuk was ondertekend door ruim 90 lidmaten der gemeente. Op papier waren de Afgescheidenen nog steeds lid van de hervormde kerk. De ondertekenaars verzochten zich te mogen voegen bij de Gereformeerde gemeente van Ulrum. Het was maar een vreemd verzoek, vond de kerkeraad. Hij was van mening, dat de meeste ondertekenaars door onkunde misleid waren en zich niet hadden ingedacht, welke nadelige gevolgen zo'n onberaden stap voor hen en hun kinderen kon hebben. Daarom wilde hij hen nog eens liefderijk vermanen om terug te keren in de schoot der hervormde gemeente alhier, door hun handtekening terug te nemen. Dit zou o.a. kunnen gebeuren bij de 2-maandelijkse rondgang voor de collecte langs de huizen, die eerstdaags weer zou plaatsvinden.

Het baatte niet. Op 1 april waarschuwde de hervormde kerkeraad de Officier van Justitie te Winschoten, want men had vernomen, dat de afgezette predikant H. de Cock zich sedert een paar dagen weer in Wildervank bevond. Ongetwijfeld zou hij dan - volgens de kerkeraad - vooral op het aanstaande paasfeest in particuliere woonhuizen of schuren preken en daar onwettig de doop bediençn, zoals hij reeds eerder had gedaan. Met het gevolg, dat de gemoederen der vreedzame ingezetenen in beroering werden gebracht en onrust gestookt, wanorde veroorzaakt, tweedracht gesticht of vijandschap en haat onchristelijk gevoed en vermeerderd werden. En inderdaad! De Cock trad op. Op donderdag 6 april voor 20 personen bij zijn schoonmoeder aan huis, op vrijdagavond 7 april in de schuur van

Jan Jakobs Boer voor honderden toehoorders. We hebben het hiervoor al vermeld.

Instituering 9 april 1835

En op zondag 9 april 1835 's avonds om 10 uur bevestigde ‘de gereformeerde doch door de valsche kerk uitgeworpen ds H. de Cock van Ulrum’ ten huize van de ‘coopman’ *Jannes Rengers Brouwer* in Boven-Wildervank op de hoek van het Stadskanaal-Oosterdiep, drie ouderlingen en drie diakenen. Het waren de *ouderlingen:*

Jan Jakobs Boer, 53 jaar, landbouwer
Lubbert Wycherts Pekelder, 40 jaar, winkelier
Hendrik Beerents Rubing, 46 jaar, landbouwer,

en de *diakenen:*

Filippus Jonker, 36 jaar, landbouwer
Jakob Albert Huisman, 38 jaar, landbouwer
Eerke Harms Eerkes, 43 jaar, landbouwer.

Daarop werd de catechiseermeester *P.R. de Wit* aan de gemeente en de gemeente aan hem voorgesteld en hem opgedragen ‘haar door onderwijs te stichten’.[13]

Bij diezelfde gelegenheid bepaalde ds de Cock de gemeente bij Jozua 24: 15b: Maar aangaande mij en mijn huis, wij zullen den Here dienen. Voorgezongen: Ps. 101: 2, 4; Midden: Ps. 87: 4 en 5; Slot: Ps. 72: 11. Aldus beginnen de eerste kerkeraadsnotulen van de nu geïnstitueerde Afgescheiden gemeente te Wildervank. Dat ze vanaf het begin al dadelijk een flinke gemeente was, blijkt ook uit het betrekkelijk groot aantal ambtsdragers. Verreweg de meeste gemeenten zijn kleiner begonnen. Bij de volkstelling van 1849 was het aantal al opgeklommen tot 589 zielen. Slechts de Afgescheiden kerken van Ten Boer (690), Leek (666) en Ulrum (747) telden toen in de provincie Groningen nog meer zielen.

In de week voor de instituering had de Cock nog twee kinderen gedoopt van ouders uit Wildervank:

Klaas - z.v. Klaas Lukkien en Niesje H. Generaal
Kornelius - z.v. Harm W. Pekelder en Annechien K. Hoving.

Ook willen we nog wijzen op het late uur, waarop de instituering der Afgescheiden gemeente plaats vond: 's avonds om 10 uur, een tijd waarop voor de plattelandsbevolking tenminste ruim een eeuw geleden, de nacht al was begonnen. Dit late tijdstip zal wel gekozen zijn om zoveel mogelijk ruchtbaarheid te voorkomen, want de Afgescheidenen waren - zoals we reeds zagen - blootgesteld aan de haat van een groot deel der bevolking en aan vervolgingen van overheidswege.

Een tuiltje bizonderheden uit het beginjaar

We noemden hiervoor reeds het op 7 november 1834 begonnen diaconie- of kasboek. Uit de periode van dit officieuze begin (7 nov. 1834) tot de officiële instituering der Afgescheiden kerk (9 april 1835) levert het ons nog verscheidene aardige notities op, die we de lezer niet willen onthou-

den. Ze geven een interessant kijkje op de 'histoire intime' van het kerkelijk leven der Afgescheidenen in Wildervank in hun allereerste periode (tot in de zomer van 1835). Naast de uitgaven voor behoeftige broeders en zusters vonden we onder meer:

Uitgaven:

3 december 1834 - Voor kaarsen in de avonddienst - bij P.R. de Wit f 1,35.

3 december 1834 - Aan de oude meester Albert van de Hasseldervaart, ook als behoeftig zijnde en wegens de getrouwe waarschuwingen aan deze gemeente door openbare oefeningen gedaan.[14] f 3,-

3 december 1834 - Aan Geert Jacobs Koster voor het maken van 2 houten kandelaars ten huize van P.R. de Wit f 1,-

3 december 1834 - Aan Jantje Pool voor het enige malen schoonmaken of uitschrobben van het huis van de Wit. f 1,-

15 december 1834 - Aan Hindrik R. de Wit, snikkevaarder naar Groningen, ten behoeve van Klaas Ritsema van Ulrum, om de waarheid gevangen gezet zijnde te Groningen en behoeftig zijnde, hebben wij medebelijders gemeenschappelijk besloten om in zijn behoeften enigszins te voorzien en hem toegezonden f 3,-

We merken hierbij op, dat de 35-jarige arbeider Klaas Pieters Ritsema te Ulrum op 7 november 1834 te Appingedam veroordeeld was tot een gevangenisstraf van 1 maand (en een boete van f 8), omdat hij op zondag 19 oktober te Ulrum wanorde had verwekt in de voormiddagdienst in de hervormde kerk aldaar. De Cock was op dezelfde datum en voor hetzelfde feit veroordeeld tot 3 maanden en f 150 boete.

12 januari 1835 - Een gave aan Geert J. Koster op zijn reis naar Beilen f 1,-

22 januari 1835 - Een gave aan de ondermeester van Houwerziel volgens belofte aan hem gedaan tot vriecooping (vrijkopen) uit zijn gevangenschap te Assen om der waarheid wille f 12,-.

Douwe van der Werp was eerder ondermeester in Houwerzijl en had op 13 november 1834 aan een 40-tal kinderen in een tot schoollokaal ingericht vertrek bij *Willem Wolters Snippe* aan huis te Smilde lager onderwijs gegeven, zonder een wettige aanstelling. De rechtbank te Assen veroordeelde hem op 10 december 1834 tot een boete van f 50 plus f 2,39 proceskosten of een gevangenisstraf van 1 maand.

20 juli 1835 - Een gave aan de diaken van Ulrum f 10,-

10 sept. 1835 - Aan Geert J. Koster voor het maken van een bus en de reis naar Appingedam f 2,50

29 sept. 1835 - Aan Jan J. Boer voor boete betaald f 90,-

31 juli 1835 - Voor onkosten voor het maken van het Tentje en aan T. Mulder betaald voor het drukken f 5,47

Voor de ingang van de schuur, waarin de hoorders zaten, werd een soort preekgestoelte onder een gespannen tentzeil geplaatst. De man, die de schuur ter beschikking had gesteld, kon dan niet beboet worden, want de oefenaar stond dan immers niet *in* de schuur! Bovendien nog droog ook!!

4 november 1835 - Betaald aan H. Smalbil voor het halen van een praam vol turf (voor de armen) f 6,50

Uit verzoekschriften van de kerkeraad aan burgemeester en assessoren om ongehinderd godsdienstoefeningen te mogen houden, blijkt dat als plaats en tijd van samenkomst worden opgegeven: 1. de losse schuur achter het huis van J.J. Boer, op no. 209 aan het Oosterdiep of het huis van P.R. de Wit op no. 513 Westerdiep. 2. diensten op zondag 9-11 uur; half 2-half 4 uur; 5-7 uur. Donderdagavond 5-7 uur.

Ook op de Christelijke feestdagen was er dienst. Uit de ontvangstposten van het kasboek blijkt, dat er soms ook vergaderd werd bij J.R. Brouwer en E. Eerkes aan huis b.v. 14 juni 1835 - Ontvangen in de dienst van Ananias ten huize van Brouwer - f 2,04. J.R. Ananias was toen oefenaar in Groningen.

Situatie-tekening door de niet-afgescheiden notabelen

Burgemeester de Cock bevond zich in een netelige positie. Zijn ambt bracht mee, dat hij - op bevel van hogerhand - tegen de Afgescheidenen moest optreden, terwijl hij in zijn hart de volgelingen van zijn zoon sympathiek gezind was. De samenwerking met zijn beide assessoren L.J. Eerkes en Schuringa, verliep daardoor stroef. Ze vertrouwden hem niet. Dit kunnen we lezen in een brief van 27 juli 1835 door Eerkes en Schuringa aan de Gouverneur gezonden, vol wrevel en wrok tegen de separatisten, zoals ze de Afgescheidenen noemen. Ze schrijven daarin:

'Wij nemen bij dezen de vrijheid om Uwe Excellentie bekend te maken met de lokale omstandigheden van onze gemeente, omtrent de godsdienstige aangelegenheden, die zeker vrij wat invloed hebben op de burgerlijke belangen van rust en goede orde.

De Separatisten of de aanhang van de afgezette predikant de Cock in onze gemeente, verenigd met velen hunner uit verschillende gemeenten rondom ons, alsook de genoemde de Cock zelf, doen alle mogelijke pogingen om veld te winnen op de zogenaamde hervormden of hun vijanden, zo zij ze noemen. Om zo mogelijk ons eindelijk met list of geweld, van onze kerk en kerkelijke goederen te ontroven, die, naar ze voorgeven, hun wettig eigendom zijn en niet de onze, omdat wij slechts remonstranten zijn. Reeds in het begin van het jaar hebben wij een kleine oploop en schermutseling van hunnentwege gehad, waarover de rechtbank van Winschoten heeft geoordeeld. Tevens is door haar vastgesteld, dat geen vergaderingen wettig zijn dan die beneden de 20 personen tellen, het huisgezin niet meegerekend.

Toch gaan ze onder enige schijn van wettigheid door met het houden van godsdienstige vergaderingen, van soms meer dan 200 à 300 personen uit deze en omliggende gemeenten. Ze doen de vergaderende gemeente in een daarvoor gereedgemaakte schuur nederzitten en plaatsen hun predikant of redenaar voor de ingang daarvan op een preekgestoelte onder een gespannen tent.[15] Ons hoofd van het bestuur dezer gemeente is die secte in

zijn gemoed toegedaan, zoals hij ons nu openlijk verklaard heeft. Maar vanwege zijn ambt als burgemeester was hij van mening de wet te moeten handhaven.

Wij vrezen dat wij, als alles zo ongehinderd doorgaat, binnenkort grotere onheilen te duchten hebben, die de rust en goede orde binnen onze gemeente grotelijks zullen verstoren en omver werpen, daar vele gemoederen reeds sterk tegen elkaar opgewonden zijn en bij de minste aanraking in hevige beweging worden gebracht'.

Dit schrijven was voor de Gouverneur aanleiding de gedeputeerde E.M. Engelkens te verzoeken in Wildervank een onderzoek in te stellen naar de plaatselijke situatie aldaar, in het bizonder naar het gedrag en de bedoelingen van burgemeester de Cock. En zijn bevindingen met zijn oordeel en advies in een rapport neer te leggen. We geven dit *onbekende rapport over de Afscheiding in Wildervank* hier grotendeels door.[16]

> 1. 'Omtrent de godsdienstige gesteldheid van de zaken-in Wildervank (bericht ik u), dat mij bij onderzoek gebleken is, dat in de hervormde kerkgemeente aldaar, een grote scheuring bestaat, en een aanzienlijk aantal leden, de godsdienstige gevoelens van de afgezette predikant van Ulrum, H. de Cock aanklevende, zich hebben afgescheiden van de oude kerkgemeente. Genoemde de Cock heeft voor enige maanden aldaar een nieuwe gemeente gesticht, ouderlingen en diakenen alsmede een hulppredikant (een zekere Poppe de Wit, voormalig gereformeerd catechiseermeester) aangesteld, terwijl hij van tijd tot tijd zelf predikt, de sacramenten bedient en huwelijken inzegent.

De leden bestaan uit personen van alle klassen, vroeger tot de oude kerkgemeente behoord hebbende. Hun gewone vergaderplaats is een schuur of wagenhuis, zoals in de missives van de assessoren wordt opgegeven; waar niet alleen des zondags geregeld de godsdienst wordt gehouden, maar ook in de week gelegenheid wordt gegeven om gesticht te worden. Deze vergaderingen worden niet alleen door leden, in Wildervank wonende, maar ook door hen, die in de omliggende dorpen, Veendam, Pekela, de Meeden, Onstwedde enz. thuis behoren, die ze druk bezoeken, vooral wanneer H. de Cock zelf er het woord voert. Dat zij pogingen zouden hebben aangewend, of willen aanwenden om zich met list of geweld, meester van de kerk en kerkelijke goederen te maken, heb ik niet kunnen gewaarworden. De leden in het algemeen gedragen zich als lijdzame Christenen, en roemen in de verdrukking. Integendeel geloof ik het voor alsnog daarvoor te mogen houden, dat dit het plan van de hoofden nog niet is, omdat ik onderricht ben, dat zij pogingen bij de Koning zouden hebben gedaan om een kerk uit hun eigen middelen te mogen bouwen. Wat na verloop van tijd bij een aanhoudende vermeerdering van leden kan gebeuren, is niet vooruit te zeggen! Het is waar, enkele van de leden, tot de geringere standen der maatschappij behorende, hebben in drift, en ál disputerende over de ware godsdienst, wel eens aan de andersdenkenden toegevoegd, dat zij geen gereformeerden waren, en geen aanspraak op de gereformeerde kerk meer hadden, doordien zij niet tot dat kerkgenootschap behoorden, maar

remonstranten waren, gelijk alle predikanten. En daarbij is het tot nu gebleven.

De oploop die in dit voorjaar in Wildervank heeft plaatsgehad, en waarvan de assessoren melding maken, is niet door de separatisten begonnen, maar door de oude leden, om een bijeenkomst van hen te verstrooien. Ik voor mij geloof niet, dat zulke tonelen van wanorde licht hernieuwd zullen worden, omdat de rechtbank aan de daders, de kracht der wet heeft laten ondervinden, waardoor anderen de lust benomen is, om het te hervatten. Het is mij verder gebleken, dat de godsdienstige scheuring nadelig werkt, ook in de burgerlijke betrekkingen, en haat en nijd veroorzaakt, daar, waar voorheen liefde en overeenstemming heersten, zelfs in particuliere huisgezinnen.

Het meest en in de eerste plaats lijden daardoor de armen en behoeftigen, omdat de separatisten zich aan de gewone collecten, zo in de kerk, die zij niet meer bezoeken, als aan de huizen, onttrekken, waardoor de diakenen in de uitoefening van hun post belemmerd worden, terwijl zij niet gaarne leden aannemen, die dadelijk onderstand nodig hebben. Meermalen is wegens de godsdienstige bijeenkomsten door de veldwachter verbaal opgemaakt, meermalen zijn de bewoners der gebouwen, waarin die samenkomsten plaats hebben, door de rechtbank beboet, maar dit alles heeft niets bijgedragen om de aanhang te verminderen, integendeel heeft het gesterkt om die te vergroten.

De boeten zijn gewillig betaald, en men continueert in het houden van godsdienstige vergaderingen, alleen zorgende, om door een veranderde inrichting der vergaderplaats, zoveel mogelijk het verbaliseren te voorkomen en uit handen van het gerecht te blijven. Wat er nu verder kan worden aangewend om de vermeerdering van die secte te verhinderen, weet ik niet op te geven; daar tot dusver alle tegenstand een verkeerde uitwerking heeft gehad.

2. Omtrent het gedrag en de bedoelingen van de burgemeester heb ik de eer te berichten, dat mij na gedaan onderzoek gebleken is, dat de burgemeester vele vijanden heeft onder de fatsoenlijke en meest gegoede klasse zijner onderhorigen, vooral onder hen, die tot de oude kerkgemeente behoren; en dat hun aantal sedert de dood zijner huisvrouw sterk vermeerderd is. Deze vijanden berokkent hij zich door zotte handelingen, voornamelijk als vervener en door andere daden als particulier persoon; hun verdere ontwikkeling doet in het onderhavige geval hier niets af, en kan gevoeglijk gepasseerd worden. De vijandschap is ook op hem overgegaan als burgemeester. Omdat hij als particulier gehaat is, haat men hem ook als hoofd der gemeente, ook daarom, dat hij tegen sommigen als burgemeester wat hoog voor de hand is, en zijn gezag wel eens wat sterk laat voelen.

Verder is mij gebleken, dat hij in vriendschappelijke verkering leeft met enige der voornaamste separatisten zoals *Jan Rengers Brouwer, Jan Jacobs Boer, Poppe de Wit* en anderen; dat hij bij gelegenheid bij anderen zich wel eens heeft uitgelaten, dat hij geweldig geslingerd werd in zijn geloof, en niet wist waaraan zich vast te houden, of wat waarheid was. Nog weder bij

anderen, dat hij geloofde, dat zijn zoon de rechte weg aanwees, dat het geloof vrij was, en meer soortgelijke uitdrukkingen, waaruit men opmaakt, dat hij het gevoelen van de Cock is toegedaan.

Stellig ben ik echter geïnformeerd, dat hij de vergaderingen der separatisten niet bijwoont en des zondags geregeld de kerk bezoekt onder het gehoor van ds *Oosterbeek*.

Openlijk bevordert hij de separatisten niet, integendeel weet ik stellig, dat hij, bij gelegenheid dat er door H. de Cock ten huize van diens schoonmoeder, de wed. Venema, een predikatie gedaan is, waartegen een verbaal is opgemaakt geworden, met dat gevolg, dat zij als eigenaresse van het huis beboet is met f 50,-, alle aandrang van zijn zoon en overige kinderen en behuwd kinderen, om de veldwachter het verbaliseren te beletten, heeft afgewezen en gezegd, dat hij de orders van het gouvernement niet kon of wilde verbreken.[17]

Hij houdt zich overigens bij het verbaliseren volkomen onzijdig, en laat het geheel aan de assessoren over, wat hem op zijn verdoek door U.H.E.Gestr. is toegestaan geworden. Wat nu de burgemeester in zijn hart koestert en of het hem als vader niet aangenaam is, dat de secte door zijn zoon gevestigd, veld wint, laat ik daar.

Men heeft hem ook al nagegeven dat hij de post van diaken bij de nieuwe secte zou hebben aangenomen: maar de waarheid daarvan heb ik niet kunnen ontdekken.

Ik heb reden om te geloven, dat het een valse beschuldiging is, daaruit ontstaan, dat hij zich een en ander maal aan de maandelijkse collecte heeft onttrokken, om reden, dat hij zelf gaf aan armen, die door de diakonie niet bedeeld werden.

De slotsom van mijn onderzoek komt hierop neer, dat er ja, wel een grote verwijdering en veel haat onder de ingezetenen van de Wildervank bestaat, uit oorzaak over het verschil van de godsdienst; dat dit nadelig werkt, en wel eens tot botsingen en onrust aanleiding kan geven; maar dat er op dit ogenblik geen redenen bestaan om daartegen zulke maatregelen te nemen, die dat zouden kunnen beletten, en die ik alleen vermeen te vinden in de tussenkomst van de gewapende arm.

Alle andere middelen komen mij doelloos voor, daar de ondervinding geleerd heeft, dat boeten en zelfs de gevangeniszetting van de hoofdpersoon, het kwaad niet hebben verminderd, maar veel eer verergerd.

Een burgemeester die bemind was, en invloed had, zou mede veel kwaads kunnen voorkomen. Kon er iemand gevonden worden van zekere jaren, van ondervinding, onafhankelijk en geen betrekkingen in de gemeente hebbende, en bekwaam voor die post (b.v. een gepensioneerd officier van enige rang), dan zou dit wellicht op den duur in het bestuur der gemeente een goede uitwerking kunnen hebben.

Alle verandering van burgemeester, genomen uit een persoon uit de gemeente zelf, vrees ik, dat het kwaad niet zal genezen en ik weet geen een te noemen, die dat zou vermogen, hoewel er vele liefhebbers voor die post in de gemeente te vinden zijn.

Mocht er tegen de winter, bij de thuiskomst der zeelieden en werkloosheid der arbeiders meer vrees voor onheilen ontstaan, als ik er op dit ogenblik in vermeen te zien, dan zou ik onder verbetering adviseren om er enige militaire macht naar toe te zenden, tot handhaving van de goede orde'.

Tot dusver het rapport van oktober 1835. We merken nog op, dat de Cock burgemeester is gebleven tot 1838. Hij was toen 72 jaar. Een pensioengerechtigde leeftijd kende men in die dagen niet!

Banden met Wildervank

Af en toe kwam ds de Cock naar het hem vertrouwde Wildervank om daar te dopen en het Avondmaal te bedienen, b.v. op 21 augustus 1836 toen hij bij *Jan Rengers Brouwer* aan huis aan 85 lidmaten het Avondmaal bediende. Onder de 'feestvierenden' bevonden zich de juist hier zijnde *Alberdina Dijkema* van Groningen (één der eerste Afgescheidenen aldaar, die later met de oefenaar P.R. de Wit zou trouwen), *Pieter Harms* van Winschoten, *H. de Wit, Tijs E. Mulder* en *J.G. Huiskes* (alle drie van Veendam) en *Gerrit Jan* van Hoogeveen (d.i. de latere ds *G.J. Raidt)*. Enkele maanden daarvoor had hij op 30 april 1836 in het huis van ouderling L. Pekelder enkele kinderen gedoopt en op hemelvaartsdag (4 mei 1836) was hij zeer onverwacht van 'Stads nieuwe Kanaal' overgekomen en had hij in Wildervank het Avondmaal bediend, 'zijnde het voor sommigen niet zonder zegen', aldus de notulen.

De volgende notitie uit de notulen van 3 juli 1836 willen we onze lezers niet onthouden: Besproken een verzoek van Mejuffrouw de Cock uit Groningen om een getuigschrift van lidmaatschap voor Klaas Hoogstra, die nu in Stroobos woonde, en Metje J. Boer, 'dienstbare' bij ds de Cock (en dochter van ouderling Jan J. Boer). Mevrouw de Cock had dus een Wildervankster dienstmeisje. Jammer genoeg voor Klaas, zijn 'getuigschrift' kon niet zo gunstig luiden: hij was in 1835 wel lidmaat in Wildervank geworden, maar hij was niet van onbesproken levenswandel. En Metje Jans Boer stond niet in Wildervank ingeschreven.

De geschiedenis van de gemeente Jesu Christi in Wildervank - zoals ze vaak in de notulen wordt genoemd - is in de eerste jaren na 1835 met veel strijd en beproevingen doordrenkt geweest. We hebben er al iets van gezien. De aanvallen kwamen van buiten af, maar helaas ook van binnen uit. Het eerste was niets ongewoons, want het ging om het verdedigen van de rechten der kerk en dit ging aanvankelijk met tegenwerking en zelfs met vervolgingen gepaard.

Jammer, dat er ook zoveel strijd binnen de gemeente in die eerste jaren is gevoerd. Er waren perioden, dat twisten en verwarring de overhand leken te hebben. De 'handelingen' van de kerkeraad staan er vol van. Er waren onenigheden, die in het persoonlijk vlak lagen, maar er waren ook verschillen van meer algemene aard.

We noemen hier de kwestie van het aanvragen van de 'vrijheid' bij de

koning, om door de burgerlijke overheid als kerk te worden erkend. Sommigen hebben zich hiertegen vierkant verzet, een verzet dat nog lang heeft nagewerkt, ook toen de ‘vrijheid’ reeds lang was verkregen (1841). Nog in 1847 komen een broeder en diens vrouw niet meer in de kerk, omdat zij ‘de aanneming der publieke bescherming beschouwen als een krenking van Jezus' Koninklijk ambt’.

Maar vooral is ook gestreden over de *oefenaars*, een strijd die zich in Wildervank vooral heeft geconcentreerd om de persoon van de oefenaar *P.R. de Wit*, die in de eerste jaren als zodanig in Wildervank is werkzaam geweest. We schreven reeds, dat de Cock bij de instituering hem aan de gemeente en de gemeente aan hem had voorgesteld en opgedragen ‘om haar door onderwijs te stichten’. Niet alle voormannen der Afscheiding waren die oefenaars echter gunstig gezind. Met name ds S. van Velzen en ook ds van Raalte hebben zich tegen hen verklaard.

Op 23 juli 1838 werd op een vergadering van de kerkeraad gesproken over een schrijven van ds van Velzen te Birdaard (Fr), waarin deze de oefenaars, die ‘het predikambt verrichtten’, voor verwoesters en verwarders der gemeente verklaarde, met welke verklaring de kerkeraad het helemaal niet eens was en die aan ds van Velzen een brief zona, waarin nem verschillende vragen werden gesteld. Ook in januari 1839 werd weer met van Velzen over die zaak gecorrespondeerd.

Een paar maanden later - in maart 1839 - brachten twee broeders uit de kerkeraad een verzoek over van hun oefenaar P.R. de Wit om gedurende enige tijd in *Ommen* bij ds *van Raalte* te gaan studeren ‘om tot examinatie te komen’; de kerkeraad zou dan in die periode voor een plaatsvervanger moeten zorgen.

Nee, zei de kerkeraad, dat gaat niet. Want in de eerste plaats kon de Wit ook bij ds de Cock in Groningen studeren, zodat hij dan tevens in de gelegenheid was nog diensten in Wildervank te verrichten. Maar - en dat was vooral de reden - men wilde de Wit niet naar van Raalte laten gaan, omdat deze precies als van Velzen over de oefenaars dacht. Van Raalte had zich op de Provinciale Vergadering te Leeuwarden met van Velzen tegen het oefenen verklaard en beweerd, dat het oefenen zoals het thans plaats vond, tegen Gods Woord was. En naar zulke mensen - meende de kerkeraad - mogen we geen studenten laten gaan om hun dat ‘hoogmoedig wangevoelen’ te laten inprenten.

De spanning liep snel op, toen de Wit op zondag 2 juni 1839 zijn vertrek naar Ommen aankondigde en tevens aan de gemeente meedeelde aan haar verbonden te willen blijven; zijn vrouw, de reeds genoemde *Alberdina Dijkema*, kon tijdens zijn afwezigheid de leerlingen wel ‘leren’. Wanneer hij straks met zijn studie in Ommen klaar was en wettig geordend, wilde hij terugkomen en als predikant de gemeente Wildervank dienen. Een kring van vrienden om hem heen had dit ook op het oog en dat nu wilde de kerkeraad niet.

Men riep nu een gemeentevergadering samen op donderdag 6 juni. We bezitten daarvan een zeer uitvoerig verslag door ouderling Boer in zijn ty-

pisch handschrift in het notulenboek neergepend. Alles wat het gemeentelijk leven in Wildervank toen beroerde, wordt hierin als het ware doorgelicht.

Boer schreef dan onder meer: wat het oefenaarschap betreft, de kerkeraad kan niet anders zien uit Gods Woord, dan dat v. Raalte en v. Velzen openlijk de Here Jezus bij Marcus 9: 39 en Lukas 9: 50 in het aangezicht durven tegenspreken. Ook de Heidelb. Catechismus zegt, dat elke gelovige verplicht is de gaven die de Here hem schenkt, ten nutte van andere gelovigen gewillig en met vreugde aan te wenden. Daarom kon de kerkeraad geen oefenaars bij zulke tegensprekers tegen Jezus ter studie laten gaan om er zulke wangevoelens door eigen hoogmoed en eerzucht gedreven, te laten inprenten.

Boer haalde er zelfs art. 80 K.O. bij, waarin onder de grove misdaden een trouweloze verlating van des voorgangers dienst genoemd wordt. En daarom oordeelde de kerkeraad, dat de gemeente, wanneer de Wit wegging, de vrijheid had een ander te kiezen.

Maar nog voordat Boer behoorlijk was uitgesproken, vielen F. Stukwisch[18], Jan Brouwer, vurige aanhangers van ds Scholte, en de vrouw van R.R. Baas hem en zijn mede-ouderling Pekelder op ‘een eerloze en schandelijke wijze’ aan. Boer vergeleek het met het optreden van Joden tegen Paulus en tegen Stefanus. Hij kreeg een hele serie beschuldigingen te incasseren. Hij zou een ‘oproermaker’ zijn; onzuiver in het stuk van de kinderdoop.

Verder hadden hij en ds de Cock het gevoelen van ds Scholte inzake het huwelijk veracht. En dat van een man (Scholte) - aldus Stukwisch en Brouwer - ‘die meer verstand had in zijn achterste vinger of nagel dan alle andere Leraars’. Waarop Boer weer smalend reageerde: als men hen moest geloven, dan waren de góden tot ons nedergedaald.

We zeggen hierop - schrijft Boer - arme zielen, die de duivel zover heeft afgevoerd, dat zij het paslood van Gods Woord, onze Geloofsbelijdenis, Formulieren en Catechismus niet meer tot hun regel van geloof en wandel nemen, maar mensen die grote gaven verleend zijn van de Here.

Na nog wat emotioneel heen en weer geroep, stonden twee mannen op. Ze opperden het idee nog eens met de Wit te praten en hem te verzoeken zijn reis nog één dag uit te stellen. Hierop ging de vergadering uiteen, maar - aldus Boer - wegens de ‘verwardheid der gemoederen’ werd er niet met gebed en psalmgezang geëindigd.

Inderdaad vond de volgende avond het gesprek met de Wit plaats. K.A. Veenhoven en J.D. Jonker, ouderling Boer en diaken J.A. Huisman trachtten hem over te halen niet tegen de zin van de kerkeraad en van zovelen in de gemeente te gaan. Het hielp niet. Met de woorden - aldus Boer - ‘de Wit, de Wit, ziet ziet voor u wat gij doet, want zo gij Gods Woord of de letter van Gods Woord zoekt te veranderen of te verdraaien, dan zijt gij ver gekomen in het afwijken, wensten we hem Gods zegen’. De kerkeraad besloot nu de kerkvisitatoren te hulp te roepen. In die kwaliteit verschenen op dinsdag 18 juli 1839 M. Sijpkes (Meeden) en H.

Gelms (O. Pekela) op de kerkeraad. Ook de oppositie, J.R. Brouwer c.s., waren uitgenodigd. Na een zeer langdurige vergadering, waarin de visitatoren de beschuldigde ouderlingen en hun beschuldigers afzonderlijk hoorden, scheen er aan weerszijden toch een sprankje vergevingsgezindheid te komen. Aan het eind tenminste stonden ‘Stukwisch, Brouwer en consorten na een langdurige en hevige twisting onder een schrikwekkende weeder van donder en bliksem op om de ouderlingen de broederhand te langen’. Maakte het onweer indruk? Men zou het haast zeggen. Want 5 dagen later al, op zondag 23 juni was de ‘partie’ J. Brouwer, F. Stukwisch, de vrouw van R.R. Baas en Renger A. Brouwer, de oppositie dus, opnieuw oorzaak van een rel. Het was na de voormiddagdienst.

Ouderling Boer had geoefend over Ps. 93: 1a: De Here regeert. En had eerst voorgelezen uit Ps. 94, dat God als een God der wrake vergelding zal doen over de hovaardige. Vervolgens had hij zijn tekst als volgt verklaard: de regering Gods in 2 zaken:

1. in de werken der natuur.
2. dat God als een drieënig God zich in het bizonder had geopenbaard in de werken der genade.

Maar - schrijft Boer - daar ik door lichaamsongesteldheid in het laatste stuk der verklaring verhinderd werd door 's Heren byzonder Bestuur even alsof mijn geest bijna bezweek, dat mij anders wel eens, maar nimmer tot hiertoe juist onder het oefenen was overkomen, zo liet ik zingen Ps. 119: 3 en besloot met een zeer korte toepassing, zijnde mijn lichaam nog geheel ontsteld. Na het gebed zei ik, dat er die dag verder geen godsdienstoefening zou zijn. Hierop vielen mij Hindrik L. Kuipers, Jans R. Brouwer, F. Stukwisch en de vrouw van J.R. Brouwer met een vreselijke en vleselijke bitterheid aan:

1. als ik niet kon oefenen, waarom dit dan niet gezegd? Dan had er immers gelezen kunnen worden.
2. vrouw van Brouwer: wij oefenden en verklaarden Gods Woord, waartoe wij niet geroepen en gezonden waren.
3. Stukwisch: Boer is onbekwaam om Gods Woord te verklaren en uit te leggen: ik had veel te weinig gezegd van de regering Gods in de werken der natuur en ook in die der genade.
4. Brouwer: hij had vanmorgen gebeden dat J.J. Boer mocht verstommen, en ziet, nu was 't geschied.

De volgende woensdag (26 juni) was ook ds de Cock evenals Meerten Sijpkes uit Meeden en J.G. Huiskes uit Veendam op de kerkeraadsvergadering aanwezig. De broeders legden de toestand der gemeente aan çte Cock voor. Besloten werd de volgende dag weer te vergaderen en J.R. Brouwer met F. Stukwisch uit te nodigen om hun te vragen of ze wilden blijven bij hun belofte van verzoening, 18 juni voor visitatoren afgelegd, omdat ze zondag 23 juni weer heel wat hadden uitgebraakt.

Op deze vergadering werd ook nog gesproken over het oefenen, dat van Velzen met Gods oordelen had bedreigd. Deze zaak mocht zo niet blijven zitten, anders kwam er een ban in de kerk. En van Velzens oordeel over het oefenen zou ‘op zijn eigen kop’ weerkeren. Ook kwam de in 1837 op

de Synode van Utrecht aangenomen nieuwe kerkenorde ter sprake. De Wildervankster kerkeraad evenals de hele classis Pekela (behalve Midwolda) moest daar niets van hebben en verklaarde een nauwe band te voelen met ‘de Swolsche en Camper gemeenten’. Hij doelde op de 10 gemeenten in Overijssel en Drente, die o.l.v. de ouderlingen Hoksbergen en Schouwenburg een aparte groep waren gaan vormen: de Verenigde Gereformeerden onder het Kruis.

De volgende dag, donderdag 27 juni, begon de vergadering om 5 uur, weer bij Boer aan huis. Aanwezig waren nu de ouderlingen Boer en Rubing, diaken Huisman, ds de Cock en oud. T.E. Mulder met oefenaar Huiskes, beiden van Veendam. Brouwer en Stukwisch waren ook al verschenen. De Cock vroeg nu aan Brouwer, welke bezwaren hij tegen de kerkeraad had. Deze antwoordde: dat zal ik u zeggen, doomnie, waarop zijn ‘dienstknecht’ F. Stukwisch het woord nam en verklaarde een personele haat tegen Boer te hebben; diens oefenen was - om met van Velzen te spreken - een nabootsen van prediken.

Bovendien was Boer niet zuiver in het stuk van de kinderdoop. Volgens hem waren alleen wedergeboren kinderen in het Verbond.

Stukwisch en J.R. Brouwer stelden daarentegen, dat alle kinderen der gelovigen, die in het Verbond geboren worden, gerekend moesten worden tot dit Verbond te behoren. Niet tot het uiterlijk Verbond van de zichtbare Kerk - aldus gaf Boer Stukwisch en Brouwers opvatting weer - maar tot de inwendige of onzichtbare kerk, deelgenoten van de heilverdiensten van Christus' gerechtigheid.

Volgens Brouwer en Stukwisch zou ‘Jan oom’ of Jan Menses Kloppenburg hun gevoelen delen. We merken hierbij op, dat Kloppenburg in die jaren oefenaar in Stadskanaal was en daar later op hoge leeftijd nog dominee zou worden.[19]

In het midden latend of het standpunt van de twistende broeders hier in de notulen door Boer juist is weergegeven, we bespeuren toch wel, dat er tussen de aanhangers van Scholte en de Cock meningsverschillen bestonden over het leerstuk van de kerk en de kinderdoop. In zijn *De Crisis der Jeugd* (1914) heeft prof. H. Bouwman hierover breder geschreven.

Wat nu de kwestie-de Wit betreft, de visitatoren hadden de kerkeraad geadviseerd de gemeente te laten stemmen of men de Wit zou terugnemen, als hij zijn studie had voltooid of dat men na zijn vertrek een nieuwe oefenaar zou kiezen.

De volgende dag (30 juni) werden onder leiding van de Cock de stembriefjes geopend: Resultaat: 12 wilden de Wit nog houden; 2 waren voor lezen; 24 wilden een nieuwe oefenaar. De houding van de reeds meermalen genoemde oppositie-groep bleef zo prikkelend, dat op 4 augustus F. Stukwisch en op 30 september J.R. Brouwer met zijn vrouw van het Avondmaal werden afgehouden.

Twee dagen later (29 juni 1839) was het al weer kerkeraad; ook nu was de Cock aanwezig. Het gesprek ging dit keer over het weer aannemen van de oude Dordtsche Kerkenorde voor de gehele gemeente des Heren. Op

de synode van Utrecht (1837) was deze sterk gewijzigd, maar daardoor was de verdeeldheid onder de Afgescheidenen niet verminderd, integendeel. Door toedoen van Scholte was de op deze synode aangenomen K.O. niet aanvaard in de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland, Utrecht en in 'Beneden-Gelderland'. De kerkeraad meende, dat de intrekking van alle nieuw gemaakte ordeningen en geschriften 'striedig' met de Dordtse kerkenorde, allernuttigst zou kunnen zijn voor het herstel van de eenheid en rust in de kerk ''t welk de Cock ons ook heeft toegestemd en hij voor hem ook wel begeerde, verklarende dat hij opnieuw hierover aan zijn ambtsbroeders geschreven had en zij hem hadden geschreven, dat het hun ook enigszins zo begon te schienen' (In 1840 kwam de oude D.K.O. terug).

Oefenaar P.R. de Wit wordt dominee

Op de Prov. Verg, van 15 okt. '39 gehouden ten huize van A. Kooyker op de Marshoek onder Dalfsen werd de oefenaar P.R. de Wit (evenals K. Wildeboer) tot predikant geordend en in de dienst bevestigd zonder voorkennis van de kerkeraad van Wildervank. Deze protesteert; de classis Pekela (Veendam) ook: gij hebt hen dus 'willekeurig de kerk ingedrongen', wat met 'alle regel, eerlijkheid en goede trouw strijdt'. De 'nieuwe' predikanten de Wit en Wildeboer nemen nu de vrijheid ook in sommige gemeenten der classis Pekela te preken, nl. in Bovenburen (Winschoten) en Stadskanaal. En dit tegen de wil van de meerderheid van de kerkeraden in die gemeenten, als ook tegen het besluit van de classis van 1 november 1839, die de onwettigheid van de ordening had aangewezen. Ja, K. Wildeboer ging op zondag 14 juni 1840 zelfs voor in het huis van de gecensureerde J.R. Brouwer te Wildervank op dezelfde tijd als de kerkeraad een dienst belegde.

De Wildervankster kerkeraad smeekte de Here om - ondanks de beroeringen in de kerk - te mogen volharden in het werk, dat hun door de Here in de gemeente was opgedragen en daarin te mogen voortvaren 'ofschoon ons vlees wel moede wordt in deze striedt'. De broeders durfden nochtans 'niet uit deze weg te stappen, wetende dat 't de stried des Heren is.' Intussen bleven de vrienden van de Wit er steeds op aandringen, dat hij in Wildervank tot dominee zou worden beroepen. En een ogenblik heeft men - naar het schijnt - nog daarover gedacht. Want op de vergadering van 7 december 1839, gehouden onder leiding van de Cock, wordt besloten met de verkiezing van een leeraar of oefenaar nog 6 weken te wachten, om in díe tijd te zien of de ordening van de Wit en Wildeboer nog in orde kon worden gebracht. Maar het blijkt dan, dat de gemeente van Apeldoorn al het oog op de Wit heeft laten vallen, nadat ze eerst tevergeefs een beroep had uitgebracht op ds T.F. de Haan in Friesland, die zich Goede Vrijdag 1839 te Ee (Fr.) had afgescheiden. Volgens het Register van volkstelling der stad Ommen van 1840 woont in de eerste dagen van januari 1840 de 38-jarige P.R. de Wit nog in Ommen, met zijn 30-jarige vrouw Alberdina Dijkema en de 21-jarige 'dienstmeid' Janna

H. Smit (geb. in Scheemda). In diezelfde maand wordt hij door K. Wildeboer als dominee in Apeldoorn bevestigd.[20] Zowel de Wit als K. Wildeboer zijn niet oud geworden. De Wit stierf op 38-jarige leeftijd en in september '42 overleed Wildeboer te Zuid-Beijerland, 33 jaar oud, na enkele maanden daarvoor in 't Zandt te zijn geweest.[21]

Ds J.G. Huiskes (1841-44)

Keren we na deze uitweiding terug naar de vacante gemeente Wildervank. Daar besloot men uit de 10 personen, die voor de gemeente hadden geoefend, één te laten kiezen als voorganger. Op 12 januari 1840 vond na de middagdienst de stemming plaats: J.G. Huiskes - 10 stemmen; H. Gelms - 9 stemmen; J. Epping - 8 stemmen; Geert Koster - 1 stem en J.F. Zeebuit - 1 stem.

De kerkeraad berichtte hierop de 41-jarige *Jacob Geerts Huiskes* zijn verkiezing tot voorganger om zondags en in de week naar gewoonte in het Woord en de leer te arbeiden, om zich vervolgens D.V. tot leraar te laten ordenen. Een tractement kon men niet direct vaststellen, maar men beloofde ervoor te zullen zorgen, dat hij een burgerlijk bestaan kon leiden. Huiskes nam het aan onder voorbehoud van goedkeuring door de classis. Deze bepaalde, dat hij eerst de lessen in Groningen bij ds de Cock moest volgen. Elke maandag reisde hij daarvoor nu naar Groningen.

Hij was in Wildervank geen vreemdeling meer. Hoewel wonende in Veendam, had hij reeds enige jaren in Wildervank gecatechiseerd en daar ook menigmaal geoefend. In oktober 1840 wordt hij dan voorgedragen aan de Prov. Vergadering. In het attest voor dit examen, dat hij van de kerkeraad meekreeg, wordt hij een ‘behulpsel in het Woord Gods’ genoemd, die toelating tot het predikantschap vraagt naar art. 8 D.K.O. Het attest was ondertekend door de drie ouderlingen *Jan Jacobs Boer, Lubbert W. Pekelder* en *Hendrik B. Rubingh*, en door de drie diakenen *Jakob A. Huisman, Eerke H. Eerkes* en *Menne G. Lever*. Korte tijd later - op de Prov. Vergadering te Groningen van 4, 5 en 6 november 1840 wordt hij met de oefenaren *K. v.d. Schuur, Medema, Sunday* en *Kloppenburg* tot de bediening toegelaten. En op zondag 17 januari 1841 bevestigt ds de Cock hem tot dominee van Wildervank ten huize van diaken Eerke Harms Eerkes met Ps. 132: 8 t.m. 16. 's Middags doet Huiskes zijn intree met Ps. 52: 14b, 15. Gezongen Ps. 119: 16; Ps. 138: 2, 3; Ps. 51: 6, 7. Zo kreeg de Afgescheiden gemeente van Wildervank haar eerste predikant, *ds J.G. Huiskes* (1841-1844). In 1827 bij zijn huwelijk met de 34-jarige kistenmakersdochter Wilhelmina Eekhof uit Groningen was de in Oversinge, gemeente Havelte (Dr) geboren Jacob Geerts Huiskes, toen 29 jaar, nog ‘spijsverzorger in het Burger Hospitaal’.

Later werd hij ‘binnenvader’ van het ‘werkhuis’ der hervormde gemeente te Veendam d.w.z. ‘een inrichting van aaneengesloten huisjes voor behoeftige lidmaten’, waar de vader dan enige leiding moest geven en toezicht uitoefenen.[22] Zijn ‘Cocksiaanse’ overtuiging botste met die van het

'liberale' kerkbestuur der hervormde gemeente te Veendam, met als gevolg dat hij werd ontslagen.

De intree van ds Huiskes was een blijde dag voor de Afgescheiden kerk van Wildervank, temeer omdat enkele dagen daarvoor een verzoening tussen de twistende partijen in de gemeente had plaats gevonden.

Verzoening

Op woensdag 13 januari 1841 had de kerkeraad een bewijs van zelfverloochening gegeven. Hij besloot te proberen de gecensureerde leden Jan Rengers Brouwer, diens vrouw Afien Pieters Kloppenburg en hun knecht Fred. Stukwisch, die eerst vooropgegaan waren in het opkomen tot de gemeente des Heren, maar zich nu door de strikken des satans hadden laten verleiden om zich van de dienst des Heren in deze gemeente geheel te verwijderen, op de meest vriendelijke en geschikte wijze door de Goddelijke bijstand tot die plicht terug te brengen. Wanneer ze het verlangden, zou de hele kerkeraad a.s. zondagavond bij hen komen met ds de Cock, die zich vrijwillig aanbood om hun dit aanbod over te brengen. En zie, niet zondagavond, maar zaterdag 16 januari vond de samenspreking plaats in de woning van J.R. Brouwer. Alle kerkeraadsleden met ds de Cock waren aanwezig. Men begon met het zingen van Ps. 133: 3. Vervolgens deed ds de Cock aan Brouwer c.s. een tweeledig voorstel:

1. of beide partijen nu eindelijk genegen waren zonder krenking der waarheid de wederzijdse beledigingen te vergeven, te vergeten wat achter was en zich gemeenschappelijk uit te strekken naar wat voor was. Door het Koninklijk Besluit van 9 januari 1841 werd ons immers nu gelegenheid gegeven om zonder de waarheid te verloochenen Gods kerk te bouwen. Kon dat dan nu niet gemeenschappelijk gebeuren?
2. Maar als dit nog niet mogelijk was en wanneer het gemoed van allen zo 'vlak' nog niet was, of dan de 'partijen' genegen waren met bedaardheid de verschilpunten eenvoudig, zonder beledigende woorden, te bespreken en zo de vrede te zoeken.

Huiskes, die de volgende dag tot predikant zou bevestigd worden, nam het eerst het woord en verklaarde zich voor het eerste voorstel. Hij begreep wel, dat de hele strijd door zijn verkiezing ontstaan was. Maar nu was onze vórige voorganger door de dood weggenomen.[23] We moesten daarin Gods leiding zien, die ook de Wits vrouw[24] als een middel in de hand des duivels had gebruikt om haar man tot hoogmoed te verleiden om het Leraarsambt langs ongeoorloofde wegen te zoeken. Wel was hem (Huiskes) nog slechts enkele dagen geleden bits toegevoegd, dat hij een indringer was, maar toch kon hij volledig met de Cocks eerste voorstel meegaan.

De ouderling Boer verklaarde zich hiermee akkoord. Hierop vroeg de Cock aan Brouwer, vrouw en knecht, wat zij ervan dachten, waarop Brouwer opstond en aan Stukwisch vroeg: 'Frederik, wat zegste, waarop Frederik zei: ja, als over alles niet meer gesproken wordt.' Brouwer en zijn vrouw zeiden nu ook ja, en alle

kerkeraadsleden deden het, waardoor ‘niet weinige bliedschap in deze vergadering ontdekt en gezien werd, dat

de satan, die zo lange tijd hier in deze gemeente had gezegevierd, nu eindelijk door de Here gescholden was'.

Kerkgebouw

Nog steeds kerkte de gemeente in schuren en huizen. Wel had men vroeger reeds besloten te proberen een kerkgebouw te krijgen, maar dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Er was toestemming van de overheid voor nodig en onderling was men het in het langgerekte Wildervank niet eens over de plaats, waar de kerk diende te komen. Moest ze 'boven of beneden de liberale kerk' staan? Door de gemeente werd met 22 tegen 15 stemmen uitgemaakt, dat die plaats 'beneden' de hervormde kerk zou zijn, dus de kant van Veendam op. En nu ging men doorzetten. Men besloot het huis van *Geert Jans Pekelder* op 't Westerdiep op kaveling 24 wegzijde voor de gemeente aan te kopen om als woning te dienen voor het gezin van ds G.J. Huiskes.[25] In de tuin zou dan een kerk worden gebouwd.

Volledigheidshalve vermelden we hier nog, dat de ouderlingen L. Pekelder en Rubingh steeds op de kerkeraadsvergaderingen afwezig waren, wanneer over het 'uitwendige kerkgebouw' moest worden gehandeld. Ze konden zich niet verenigen met de plaats waar de kerk zou komen. We vragen: zou er wel eens één kerk zonder ruzie zijn gebouwd?

Op 19 mei 1841 verzochten J.G. Huiskes, Menne G. Lever, D.H. Bakker, J.A. Huisman en J.D. Jonker, zich noemend 'ware gereformeerde hervormde gelovigen' aan het gemeentebestuur toestemming voor het bouwen van een kerk op een stuk land, kaveling 25 aan het Westerdiep te Wildervank. Het terrein was 15 Nederlandse roeden van de hervormde kerk verwijderd. Dat was dus voldoende. Toch kwamen er bezwaren van de hervormde kant. Ds J.G. Oosterbeek stuurde met zijn hervormde kerkeraad een bezwaarschrift naar de burgemeester. Deze had wel toestemming gegeven, maar in de eerste plaats - aldus de brief - merkt de kerkeraad op, dat de aanvragers geen kwaliteit opgeven krachtens welke ze de aanvraag doen. Als op dergelijke petities gunstig beschikt wordt, dan kunnen er vaak nog wel anderen komen met het verzoek hier of daar een huis te bouwen tot uitoefening van de openbare godsdienst en 'welk een deur tot wanorde zou daardoor geopend worden'.

Ten tweede: wat zijn 'ware gereformeerde hervormde gelovigen'? Ook past de benoeming 'afgescheidenen' niet voor de aanvragers, want er is in Wildervank nog geen gemeente van afgescheidenen door de regering erkend. En in de derde plaats: er zijn vaker godsdienstoefeningen gehouden in de nabijheid van de hervormde kerk. De kerkeraad herinnert zich nog goed welke ongeregeldheden daardoor veroorzaakt zijn. (Hier wordt gedoeld op de gebeurtenissen van 15 januari 1835) 'Hoe vele ouders waren bij die gelegenheid niet angstig bezorgd voor hun kinderen?' In deze toonaard richtten ook een aantal hervormde ingezetenen een bezwaarschrift aan de Gouverneur. Het waren K.G. Holscher, H.A. Veenhoven, J.J.

Slim, R.F. Kloen, E.H. Lottering, H.P. Feiken, J.G. Ebbens en R.K. de Vrieze.

Hun motivering is al even zwak als de vorige: ze voorzien dat ‘daartoe een bron van wanorde alhier zal geopend worden’; dat het zeer hinderlijk zal zijn, daar de godsdienstige gezangen etc. die bij de oefening van de openbare godsdienst in dat te bouwen huis opgezongen zullen worden, bij en in de kerk der hervormden zullen kunnen worden gehoord, iets, dat zeer ergerlijk zoude kunnen zijn....’. En dan ‘zij herinneren zich nog met ijzing, welk een volksberoerte hier voor korte tijd heeft plaats gehad. Hoe vele ongeregeldheden heeft men toen niet gezien?’

De autoriteiten verklaarden de bezwaren ongegrond.

Op 8 juli 1841 werd door ouderling D. Venema, de broer van mevr. de Cock, de eerste steen voor de nieuwe kerk gelegd, waarna ds Huiskes een korte toespraak hield over 2 Kron. 2: 6. De kerkeraadsnotulen merken bij de vermelding van dit feit op: ‘Groot en wonderlijk zijn de wegen des Heeren in deze aannaderende tijden van benauwdheid voor de wereld, maar ook van heil voor de kerk van Christus’. De hiervoor reeds meermalen genoemde koopman J.R. Brouwer mocht de materialen voor de kerk leveren, koopman Meihuizen die voor de pastorie (‘al wat daar aan gedaan moet worden’) en koopman Sap wat er ‘nodig mogt wezen voor de armenhuizen’. Binnen het doophek zouden ‘digte’ banken voor de kerkeraad, kerkvoogden en predikant worden gemaakt. De overige banken zougens de notulen - ‘roerend en treffend’.

Op zondag 13 februari 1842 kon ds Huiskes de laatste godsdienstoefening leiden in de schuren van E. Eerkes en J.D. Jonker, die hun huizen altijd liefdevol voor de eredienst hadden beschikbaar gesteld. Een grote schare was voor het laatst in de beide schuren bijeen. Het was daar - volgens de notulen - roerend en treffend’.

Daar de Afgescheiden kerk inmiddels door de regering bij K.B. van 1 februari '42 was erkend, kon op vrijdag 18 februari 1842 het nieuwe kerkgebouw in gebruik worden genomen, bij welke gelegenheid ds Huiskes sprak over Exod. 20: 24b: ‘aan alle plaats, waar ik mijns Naams gedachtenis stichten zal, zal ik tot u komen en zal u zegenen’. Wie verwondert het, dat de hoorders dankbaar en blij waren en daaraan uiting konden geven door het zingen van de lofpsalm, de eerste psalm die binnen de wanden van het pas gestichte kerkgebouw werd aangeheven, Ps. 116: 10, 11 (ook zong men nog Ps. 100: 1, Ps. 122: 3 en Ps. 134: 3).

De kerkeraadsnotulen melden: ‘onder een grote toevloed van menschen heeft de Heere zich niet onbetuigt gelaten; onze hope zij op den Algenoegzamen’.

De kerk was 82 voet lang en 50 voet breed en heeft dienst gedaan tot in 1852, toen het tot schoolgebouw werd ingericht en er een nieuwe kerk werd gebouwd, die in 1911 vervangen werd door het fraaie, huidige kerkgebouw.

Toen ds G.J. Huiskes in januari 1841 als de eerste Afgescheiden predikant

in Wildervank was bevestigd, was als vanzelf de vraag naar het recht en het wenselijke van het oefenaarschap op de achtergrond geraakt.

Wel waren er altijd nog enigen, die zich maar niet konden verzoenen met de gedachte, dat de kerk de ‘vrijheid’ had aangevraagd. Ook ds Huiskes zelf was daarmee niet ‘verenigd’. Op de classisvergadering van 1 maart '42 verklaarde hij ‘rondborstig’, dat hij persoonlijk tegen het aanvragen van ‘vrijheid’ was. De classis ineende echter, dat hij er wel dominee om kon blijven, omdat het geen ‘fundamenteel’ stuk betrof. Als lid der kerk werd hij gerekend mee in de ‘vrijheid’ betrokken te zijn.

Meer leden der gemeente waren, zoals we reeds schreven, met die ‘vrijheid’ niet voldaan en leefden dientengevolge niet van harte meer mee. Over het geheel genomen echter was de toestand der gemeente in de jaren '42 en '43 gunstig.

In maart '43 werd door de kerkvisitator, ouderling M. Sijpkens uit Meeden, die al verschillende keren in Wildervank getuige was geweest van vele onenigheden en twisten, uitgesproken, dat hij zeer voldaan van hier kon gaan. Alles was in goede orde bevonden. Ook de kerkeraadsnotulen leveren daarvan het duidelijk bewijs.

We noteerden, dat ouderling *Jan Jacob Boer*, die zo'n vooraanstaande plaats bij het begin der Afscheiding in Wildervank heeft ingenomen, de kerkeraad van 12 april 1841 met gebed besloot ‘voor het laatst aan deze zijde der eeuwigheid, gelijk hij dagte, en hetwelk ook is geschied’, aldus de notulen. Had hij een voorgevoel van zijn naderend einde? Hij stierf op 5 mei 1841, oud 59 jaar en werd opgevolgd door de 73-jarige ouderling *Pieter Kiel*.[26]

We lazen, dat ds Huiskes tijdens de ernstige ziekte van ds de Cock op zondag 13 november 1842 in de stad Groningen zou preken. Hij kon niet weten, dat al de volgende dag - 14 november - de sterfdag van de Cock zou worden.

Van één kerkeraadsvergadering, gehouden op 26 oktober 1843 staat genotuleerd, dat ze bizonder broederlijk was. De broeders mochten met verkwikking des harten spreken over het leven des geloofs en het heerlijk uitzicht in de eeuwigheid.

Herhaaldelijk fungeert ds Huiskes in die jaren als praeses van classikale vergaderingen. Op die van juli '43 wordt hij tot afgevaardigde naar de Prov. Vergadering benoemd. Op 4 januari 1844 wordt hij weer tot praeses van de classis gekozen. En dan ineens is er als een donderslag bij heldere hemel *‘de zaak met ds Huiskes’*. Wat was er dan gebeurd? ‘Hij wordt er van beschuldigd twee ‘eerbare vrouwen’ in zijn gemeente te hebben belasterd nl. die van J.R. Brouwer en van J.G. Vegter.

De kerkeraad besluit hem voorlopig te schorsen. Dat was 12 februari 1844. De volgende dag zijn ook de ouderling *Sijpkens* (Meeden) en *Hindrik Barman* (Veendam) op de kerkeraad aanwezig, die de schorsing goedkeuren. Deze heeft echter ‘geen voortgang genomen’, omdat ds Huiskes 's morgens een brief aan ouderling J.A. Huispian had overhandigd, waarin hij voor ‘het Leraarsambt heeft bedankt’. De kerkeraad is twee weken

later van oordeel de zaak nu aan de classis te moeten voorleggen. Deze benoemt een comníissie, bestaande uit ds Amsing (Onstwedde), ds Epping ‘van Kalkwijk’ (d.i. bij Sappemeer) en ouderling G. Dijksterhuis, die moeten trachten de moeilijkheden op te lossen. Drie maanden later - 5 juni 1844 - is de classis van oordeel, dat ‘noch beschuldigers noch beschuldigde rein in die zaak gehouden kunnen worden en dat de zaak neergelegd en dus niet meer gedacht mocht worden’. En dat zou dan als volgt moeten gebeuren, meent de classis: Aan de gemeente van Wildervank zou worden afgekondigd ‘dat ds J. Huiskes de aanklacht zijner beschuldigers.... gehoord en overwogen hebbende, zeide, zich daarvan althans niets van de zaak van de vrouw van J.R. Brouwer te kunnen herinneren, en dat hij, indien hij dit gezegd had, daarin niet anders dan liegende en lasterende gesproken had, zodat hij dus (indien hij dit gezegd mogt hebben), daarvan opentlijk bekentenis deed en de belasterde personen als dan door dezen (in dien hij dit gezegd mogt hebben), daarvan opentlijk bekentenis deed en de belasterde personen alsdan door dezen in haar eer komt te herstellen’. Huiskes berust in het oordeel der classis, maar de kerkeraad meent hiertegen te moeten protesteren op de e.k. Prov. Vergadering. Nu, die neemt geen halve maatregelen. Ze schorst én kerkeraad én ds Huiskes elk voor 6 weken. Beiden onderwerpen zich aan deze beslissing.

Ds Derk Postma 1844-'49

Tot 13 februari 1844 - de dag waarop hij zijn ambt neerlegde - heeft ds Huiskes zijn dienstwerk in Wildervank verricht. In zijn plaats wordt dan met grote meerderheid van stemmen uit een 4-tal beroepen ds Postma van Middelstum. De beroepsbrief is gedateerd 29 oktober. In een schrijven van 1 november '44 stelt ds Postma 6 vragen over enkele bepalingen, die door hem in de beroepsbrief ‘in eenig opzicht gebrekkig zijn bevonden’. Het toegezegde tractement is f 500 p. jaar. Maar - vraagt ds Postma - ‘zult gij mij ook voorzien van een gepaste en gerieflijke woning, geschikt voor mijn gezin en om ook als Herder eens schapen te kunnen herbergen, alsmede ook de liefde jegens allen te betoonen?’ Ja, antwoordt de kerkeraad, Z.Eerw. krijgt natuurlijk ook een goede pastorie. Vraag 4 luidt: het tractement ‘binnen welk eenen tijd en door wien zal mij dat zonder vragen ter hand worden gesteld?’ Postma had op dit punt slechte ervaringen in zijn eerste gemeente *Minnertsga!* De kerkeraad stelt hem gerust.

Tenslotte vraagt hij, misschien denkend aan de gang van zaken met zijn beide voorgangers de Wit en Huiskes in Wildervank: Als ik het beroep heb aangenorpen ‘hoelang denkt gij mij dan te behouden als dienaar des Evangeliums?’ De kerkeraad antwoordt plechtig: ‘tot zolang de dood of een wettige beroeping ons zal scheiden’.

Op 7 november neemt ds Postma het beroep aan. In een hartelijke aannemingsbrief verklaart hij, dat ‘uwen en mijnen weg wordt bevonden in Hand. 10. Want ook ik was tevoren verwittigd, dat ik van hier moest gaan en andere steden het Evangelium verkondigen; want daartoe ben ik uitgezonden, maar de plaats waar wist ik niet overtuigend, maar nu versta ik

met volle verzekering, dat de plaats is bij en onder u lieden'. Slechts één bezwaar maakte hij en wel tegen de bepaling, dat hij zondags 3x zou moeten preken. Dat was teveel van hem gevergd, vond hij. 'Maar kan ik het doen, het is mijn lust'. Alleen, hij wenste vrij te blijven. De kerkeraad berustte daarin.

In december '44 komt ds Postma naar Wildervank over, welke gemeente hij ruim 4 jaar met veel zegen heeft gediend. Hij was een man met een vaste mening, een persoonlijkheid; ook een man met vele gaven gesierd, die eerst in Nederland en later in Zuid-Afrika in het kerkelijk leven een belangrijke plaats heeft ingenomen. Men leze er de prachtige studie van de Zuidafrikaanse dr G.C.P. v.d. Vijver maar op na.[27]

Uit de jaren waarin ds Postma in Wildervank werkte, geven we het volgende door: Wanneer een ouderling of diaken, door de gemeente gekozen was, dan werd hem door de kerkeraad bij monde van de praeses gevraagd hoe hij onder de roeping stond en als het antwoord gunstig was, ter bevestiging voorgedragen. Zo ging het op één van de eerste kerkeraadsvergaderingen, waarin ds Postma presideerde, met de tot ouderling gekozen schoenmaker *Derk Hindriks Bakker;* in januari '45 met diaken *Johannes Rengers Brouwer*, in december '45 met de ongehuwde diaken *Pieter Zwaan*, in december '46 met ouderling *Jakob Daniëls Donker*, schoenmaker, en met diaken *Hendrik S. Drost*, landbouwer; op 6 december '47 met diaken *Pieter Jans Bos*, een landbouwer die ruim 2 jaar tevoren op 27-jarige leeftijd getrouwd was met de toen 46-jarige *Vrouwke Jacobs Pronk*, weduwe van de overleden ouderling Jan Jacobs Boer. Wij kijken bij dit laatste geval wel even op.

In december '47 vraagt *Pieter Kiel* ontheffing uit het ambt van ouderling wegens 'oudheid en zwakheid'. Op 6 januari '48 overlijdt deze in Noordbroek geboren 80-jarige weduwnaar van Aaltje Harms. In december '48 worden *Derk Helenius Venema*, de zwager van wijlen ds H. de Cock, en de landbouwer *Tjake Tjakkes Schuringa*, landbouwer, in de kerkeraad gekozen. De praeses vraagt oudergewoonte of ze 'de beroeping voor wettig en goddelijk kunnen aannemen'.

Venema antwoordt, dat hij zichzelf voor onbekwaam houdt en daarom wel zou willen bedanken, maar 'omdat hij door den Heere geroepen was, wenscht hij gewillig te volgen'. Schuringa zegt echter, dat hij de roeping wel als wettig erkent, maar 'bezwaard is of dezelve wel Goddelijk was, omdat hij zijne vrouw voor onbegenadigd houdt'. De praeses vraagt hem dan 'of hij ook eenige wandaden van zijne vrouw wist, die hem in de bediening zouden kunnen hinderen'. Schuringa betuigt het tegendeel 'namelijk, dat zijn vrouw wat haar leven en daden betrof, in alles voortreffelijk is', waarop ds Postma met de overige kerkeraadsleden hem uit 1 Tim. 3 'met de uitlegging der kant' aantoont, 'dat Gods Woord ons niet verpligt om naar ons dunken te handelen, maar dat wij menschen op de belijdenis en daden moeten zien'. Daarom worden Schuringa's bezwaren onwettig verklaard; na een week bedenktijd neemt hij het nu aan. Het valt ons bij ds

Postma ook op, dat hij sterk de nadruk legde op het hooghouden van het kerkelijk huwelijk. Onder hem besloot de kerkeraad, dat een verloofd paar, voordat het zich bij de burgemeester liet 'aantekenen', zich eerst bij de dominee en twee ouderlingen moest vervoegen om te horen of er ook bezwaren tegen het huwelijk bestonden.

Ds. D. Postma leidt op tot dominee

Van meer belang om te worden meegedeeld, is dat ds Postma in Wildervank verscheidene jongemannen heeft opgeleid tot dominee. Trouwens niet alleen in Wildervank. Hij was daarmee al in zijn eerste gemeente Minnertsga begonnen, toen daar *Engel Ritskes Breitsma* bij hem aanklopte, die met hem meeging naar Middelstum en in 1845 de eerste Afgescheiden predikant van Ten Boer werd.

In Wildervank waren het *Geert Deddens, Klaas Kuipers, Sijpko Sijpkens, G. Brunnemeier* en *J. Beijer*, die hun opleiding geheel of gedeeltelijk in de pastorie aan 't Westerdiep hebben genoten. Op 27 juli '46 deed Deddens voor de kerkeraad een preekvoorstel over Rom. 5: 1 'om een proeve te geven of hij eerlang konde gebruikt worden ten dienste der Gemeente'. Dit preekvoorstel werd 'wel' bevonden door Wildervanks kerkeraad.

J. Beijer en S. Sijpkens zijn ds Postma in 1849 naar Zwolle gevolgd.

Ook praktisch werden de jongemannen gevórmd. Ze woonden o.a. de kerkeraadsvergaderingen bij. In het begin van '47 werd zelfs besloten, dat Deddens en Kuipers voortaan scriba zouden zijn; lid van de kerkeraad waren ze echter niet.

De Provinciale Vergadering van Groningen besloot op 27 april 1847 de theologische opleiding te Groningen, gegeven door ds T.F. de Haan uit te breiden en die in *Wildervank* te vestigen; prof. de Haan zou in de hoogste klas doceren en naast hem werden twee docenten benoemd, ds P.M. Dijksterhuis en ds D. Postma, welke laatste 'leeraar in de talen' zou worden. Het tractement van de 3 'leraren' zou resp. f 800 - f 700 - f 700 bedragen. Wegens onderlinge spanningen, onder meer tussen de Haan en Postma, is dit besluit nooit uitgevoerd.[28]

Veendam en Meeden

Al spoedig na zijn komst in Wildervank kwam ds Postma in nauw contact met Veendam en Meeden. In maart '45 bracht Veendam het voorstel op de classis gedeeltelijk bij Wildervank en gedeeltelijk bij Pekela te worden opgenömen. De classis vond dit goed en zo kwamen dan de Veendammers met dit verzoek bij de Wildervanksters. De 'kleinheid' van hun gemeente noodzaakte hen tot dit voorstel. Ze verwachtten, dat ze dan ook meer bediening des Woords zouden krijgen. Veendams verzoek werd toegestaan onder conditie dat ze naar vermogen zouden bijdragen in alle kerkelijke lasten. Mochten ze nog eens weer en zelfstandige gemeente gaan vormen, dan zouden ze geen aanspraak mogen maken op een deel van de kerkelijke of van de armengoederen. De bakker *Pieter R. Oudeman* werd als diaken door Wildervank overgenomen.

In oktober van hetzelfde jaar kwam ook Meeden met een verzoek. Ook daar wilde men graag profiteren van de gaven, waarmee Wildervanks predikant was gesierd. De kerkeraad keurde het goed, dat ds Postma ook Meeden enige assistentie ging verlenen. Met ingang van 1 november 1846 zou hij 4 x per jaar een hele dag en 4 x per jaar een halve dag in Meeden werkzaam zijn. Hij zou zich echter niet verbinden tot het gewone huisbezoek en voor zijn diensten f 68 per jaar ontvangen, terwijl hij steeds gehaald en gebracht moest worden. Op deze manier heeft ds Postma ook Meeden nog enkele jaren gediend. Ds Postma hoefde dus echt niet naar werk te zoeken en men behoefde hem ook niet aan het werk te sturen, want hij en ook de ouderlingen en diakenen hadden een hoge opvatting van hun ambt.

Tucht

De kerkelijke tucht werd met beslistheid en zonder aanzien des persoons gehandhaafd. De notulen bewijzen het. Zo werd in '45 gesproken over enige gemeenteleden die zich ‘onnoodzakelijk bij de ijdele kermisgasten bevonden hebben’. Men besloot hen eerst liefderijk te vermanen. De kinderen van een ouderling waren ook onder de schuldigen ‘bevonden’. Deze verweerde zich met te zeggen, dat hij zijn zoons geen toestemming had gegeven. Aan het eind van hetzelfde jaar - 29 december 1845 - werd dezelfde ouderling zelfs in zijn dienst geschorst, omdat hij medeplichtig zou zijn geweest aan een loterij. Hij had namelijk toegestaan, dat zijn zoons ‘in een drinkhuisje’ door hem gebakken ‘stuiten’ (stoeten, wittebroden) hadden verloot. Dit nu achtte de kerkeraad strijdig met het 10e gebod en bovendien moest een ouderling zijn eigen huisgezin ‘wel’ kunnen regeren; daarom diende hij schuld te belijden. Toen hij dit weigerde, werd hij geschorst. Twee weken later gaf hij echter toe en nu werden censuur en schorsing dadelijk opgeheven.

Ook gevallen van overspel, echtscheiding en dronkenschap kreeg ds Postma te behandelen en de heiliging van de sabbat had eveneens de aandacht van de kerkeraad.

De zuiverheid der leer komt ter sprake, als op 14 april 1846 Christiaan C. Everhardus jr. op de kerkeraad verschijnt. Hij had twee brieven geschreven, maar wilde die niet verder toelichten. Daarom probeert ds Postma hem uit zijn tent te lokken en stelt hem de volgende vragen:

a. Of Gods verborgen wil niet welmenend is van eeuwigheid om Adam en in hem het hele menselijk geslacht te laten vallen. Everhardus antwoordt hierop: ja.
b. Of Gods geopenbaarde wil niet welmenend is ‘dat de mens niet zondige’. Hierop wil Everhardus niet antwoorden.

De praeses leest hem dan uit *Brakels Redelijke Godsdienst* voor over de roeping, maar E. is niet te overtuigen. We zien hier weer het grote gezag, dat het werk van Wilhelmus à Brakel bij de Afgescheidenen had.[29]

Het bestreden gevoelen wordt door de kerkeraad als ‘godslasterlijk’ getypeerd, omdat E. hiermee God voor ‘viensaard’ verklaart, want ook Gods

geopenbaarde wil ‘dat de mensch niet zondige’ moet als ‘welmeenend’ worden beschouwd.

Everhardus zag blijkbaar de verhouding tussen Gods verborgen en geopenbaarde wil niet goed, wat wel weer zal samenhangen met zijn kijk op de uitverkiezing. Het kwam herhaaldelijk voor, dat hervormden zich bij de Chr. Afgescheiden Geref. Gemeente wilden voegen. Om alle misverstand en onduidelijkheid te vermijden, had ds Postma een vereenvoudigde acte van afscheiding opgesteld, die zulke nieuwe leden dan moesten ondertekenen. Dan wist ook de hervormde kerkeraad, waar hij met die ondertekenaars aan toe was; ze hadden zich dan duidelijk en formeel onttrokken. Die verklaring luidde:

Aan het Hervormd Kerkbestuur der Gemeente te Wildervank.

De ondergeteekenden geven aan ulieden vrijwillig en duidelijk te kennen, dat zij zich van uw kerkgenootschap, door dezen, afscheiden en reeds gevoegd hebben bij de Chr. Afgescheiden Gem. te dezer plaats; omdat zij in uw kerkgenootschap niet meer de leer der zaligheid, uitgedrukt in de belijdenisgeschriften, vastgelegd en aangenomen te Dordrecht, 1618 en 1619, vinden, maar diezelfde leer weder teruggevonden hebben in bovengemelde Chr. Afg. Gemeente, wenschende met die gemeente die welbeproefde leer te belijden en in godzaligheid naar derzelver voorschriften te wandelen en te gelijk God, onzen Zaligmaker biddende, dat het Hem genadiglijk behage, uwer aller harten tot die zuivere leer en opregten wandel terug te brengen, tot zijns Naams eer en onzer aller gemeenschappelijke blijdschap. Gedaan te Wildervank den 8 January 1849.

Ook een punt dat in menig dorp moeilijkheden baarde, was het collecteren voor de armen op het kerkhof bij een begrafenis van een lid der Afgescheiden kerk. Meermalen kwam het voor, dat diakenen der hervormde gemeente op die plaats, dan gingen collecteren voor hun armen, wat tot onverkwikkelijkheden leidde. Zo protesteerde op 22 januari 1849 ds Postma namens zijn kerkeraad bij het gemeentebestuur van Wildervank ertegen, dat de hervormde diakonie aan Derk Lukas Knoop had verzocht, die dag bij de begrafenis van diens vrouw te mogen collecteren. Terwijl - aldus ds Postma - zowel het hervormd kerkbestuur als het gemeentebestuur in het bezit was van een duidelijke opgave van leden der Afgescheiden kerk, welke kerk verplicht was haar eigen armen te onderhouden, wat ze dan ook deed.

In dit verband is het bericht in de Provinciale Gron. Courant van 14 maart 1845 vermeldenswaard, waarbij we opmerken, dat de winter van 1844-'45 zeer streng en de ellende groot was, mede door de aardappelziekte die in 1845 heel Nederland teisterde.[30]

Lang is ds Postma niet in Wildervank gebleven. In april '49 ontving hij een beroep naar Zwolle, dat hij aannam. En zo was op 4 april 1849 met ds

Postma in vergadering bijeen, wat de notulen noemden de ‘breede kerkeraad’, d.w.z. allen die in enigerlei opzicht leiding aan de kerk van Wildervank gaven. Het waren (we plaatsen hun beroep er achter):

oud-ouderlingen:
Hindrik Lammerts Kuiper, bakker
Derk Hindriks Bakker, schoenmaker

ouderlingen:
Jacob Daniels Jonker, schoenmaker
Jacob Alberts Huisman, landbouwer
Derk Helenius Venema, landgebruiker

oud-diakenen:
Eerke Eerkes, landbouwer
Menzo de Boer, arbeider

diakenen:
Hendrik Simons Drost, landbouwer
Pieter Jans Bos, landbouwer
Tjapke Tjakkes Schuringa, landbouwer
Pieter Roelf Oudeman, bakker

kerkvoogden:
Menno Geerts Leever, landbouwer
Klaas Adriaans Veenhoven, herbergier-landbouwer
Renger Arends Brouwer, koopman

Niet alleen ds Postma was voor het laatst wegens zijn a.s. vertrek naar de Overijsselse hoofdstad aanwezig; dit was ook het geval met ouderling Jacob D. Jonker, die nog in dezelfde maand (april) naar N.-Amerika emigreerde.

Weer was de gemeente vacant geworden. Tijdens het verblijf van ds Postma was ze in kracht en aantal toegenomen. In het attest aan de herder en leraar bij zijn vertrek meegegeven, wordt door de kerkeraad met dankbaarheid melding gemaakt van de uitgebreide zegen, waarmee hij in deze gemeente en omstreken heeft mogen dienstbaar zijn, waarbij men uitspreekt de wil des Heren die enkel majesteit en heerlijkheid is, in alles te willen volgen en Gode te willen zwijgen.

Tijdens de vacature-Postma zullen de catechisaties door één der ouderlingen en zo nodig door *Geert J. Koster* worden gegeven. Deze in Wildervank geboren timmerman (1799-1869) was dezelfde, die in Woldendorp enige tijd voorganger is geweest en ook veel in *Kielwindeweer* heeft gewerkt. In de kerkeraadsvergadering van 27 april 1849 neemt ds Postma afscheid van de broeders, na hun zijn hartelijke dank betuigd te hebben met verzoek om vergeving als hij hen eens mocht beledigd hebben ‘hetwelk de broeders wederkeerig doen en alzoo wijst men elkander op het bloed des Kruises tot vertroosting’.

In zijn pogingen een nieuwe dominee te krijgen, beroept de kerkeraad op 17 mei '49 ds *E.R. Breitsma* te Ten Boer, door ds Postma indertijd in Minnertsga en Middelstum zelf opgeleid. Net als zijn leermeester, nadat

deze het beroep naar Wildervank had ontvangen, stelt ook hij enkele vragen. Hieruit blijkt o.a. dat hij het 3 x preken op zondag niet onvoorwaardelijk wil aanvaarden: ‘de derde predicatie wil ik aan de goedwilligheid van mij zei ven gelaten hebben’. Zo ja, dan ‘hoop ik zult gij in mij geen luye dienaar vinden’. De kerkeraad berust daarin ook nu weer, vertrouwend dat ‘U.Eerw. niet het logge vleesch zult koesteren’.

Op Breitsma's vraag: willen ook de broeders die mij niet gestemd hebben, mij wel ontvangen? antwoordt de kerkeraad hem: Frederik Stukwisch niet, omdat deze van gedachte is, dat ds Breitsma ‘voorwaarden in den zondaar stelt’. Verder meent diaken T. Schuringa, dat Breitsma ‘de verzegeling stelt in het Woord’, en ook Jan Rengers Brouwer heeft bezwaren.

Het punt in geding zal hier wel zijn de volstrekte lijdelijkheid van de mens en de innerlijke, bevindelijke aanvaarding van Gods beloften. Daarom verzoekt de kerkeraad ds Breitsma vriendelijk om op dinsdag 5 juni in Wildervank te komen preken. Dan kunnen bovengenoemde broeders op maandagavond of dinsdagmiddag met hem spreken. Men vraagt hem met de 12 uur Winschoter trekschuit van Groningen te gaan, dan wordt hij in Zuidbroek afgehaald. Breitsma bedankt. Maar in oktober 1849 neemt ds *J.R. Kreulen* van Spijk het beroep naar Wildervank aan. Was de gemeente tijdens ds Postma geconsolideerd en uitgebreidy onder ds Kreulen kwam ze tot nog grotere bloei.

Laten we besluiten met te vermelden, dat in de kerkeraadsnotulen van de Chr. Afg. gemeente van 4 maart 1850 voor het eerst gesproken is over plannen om te komen tot oprichting van een ‘byzondere school’. In 1852 werd de stichting van deze Christelijke school een feit; ze was één der eerste in Noord-Nederland.[31]

Eindnoten:

1 Ds. S. Greving - Gereformeerde kerk Wildervank, 9 april 1835-9 april 1960 (gestencild).
2 ds Greving - Gedenkboekje Gereformeerde kerk, 8.
3 H.A. Benit - Redevoering over het 200-jarig bestaan van de kolonie Wildervank (Wildervank, 1850). Ds Benit was Evang.-luth. predikant in de dubbelgemeente Wildervank-Veendam.
4 Johannes Gerdes Oosterbeek, predikant Oldenzijl 1799; Teri Boer 1800-1804; Wildervank 8 juli 1804-em. 1842. Overleden te Wildervank op 7 december 1843, 70 jaar oud. Hij was een zwager van ds Melchior Corstius van Beerta, doordat hij gehuwd was met een domineesdochter, die op 31 augustus 1834 te Wildervank overleed, 55 jaar oud. Zijn zoon Tjerk Oosterbeek was predikant in Tietjerk 1834-'44, Birdaard 1844-overl. 1877, 70 jaar oud. (W. Duinkerken - Sinds de Reductie in Stad en Lande (gestencild).)
5 Bos I, 342.
6 Invent. Archief Rechtbank van Eerste Aanleg te Winschoten, no. 22; zitting 5 mei 1835.
7 Vonnissen: De vonnissen van de rechtbank te Winschoten leveren - wat Wildervank betreft - ons het volgende lijstje:
   a. 2 en 9 december 1834 - Jan Jacobs Boer, 53 jaar, landbouwer, Wildervank, boete f 25 plus f 6,30 proceskosten wegens het beschikbaar stellen van zijn wagenschuur voor een onwettige godsdienstoefening op 7 november 1834.
   b. 27 januari 1835 - Poppe Rijkents de Wit, Wildervank, boete f 100 plus f 15,28 proceskosten. Er waren op gezette tijden te zijnen huize en onder zijn leiding samenkomsten gehouden, o.a. op 27 en 30 november 1834 en op 11 januari 1835.

c. 5 mei 1835 - Hendrik de Cock, Ulrum; Eelbren Edzes Tonkes, weduwe van Helenius Derks Venema, Wildervank; wed. Venema boete f 50 plus f 12,31 kosten, omdat ze op 6 april haar huis beschikbaar had gesteld voor een nietaangevraagde samenkomst. Hendrik de Cock werd vrijgesproken. De rechtbank overwoog, dat de Cock niet beschouwd kon worden als hoofd van een genootschap, (association), ten doel hebbende op zekere bepaalde dagen bijeen te komen. Integendeel, het waren ongeregelde vergaderingen, waar nu eens deze en dan weer andere lieden kwamen, deels uit belangstelling voor de godsdienstige denk- en leerwijze van de beklaagde, deels uit blote nieuwsgierigheid, deels uit andere beweegredenen.
d. 6 september 1835 - Jan Jacobs Boer, Wildervank, boete f 100 plus 8,90 kosten.
e. 9 september 1835 - Jan Jacobs Boer, Wildervank. boete f 100 plus f 12,92 kosten.
f. 20 oktober 1835 - Poppe Rijkents te Wit, Wildervank, boete f 100 plus f 4,06 kosten.

De 33-jarige catechiseermeester had telkens in de schuur van J.J. Boer geoefend o.a. op 28 juni, 20 en 27 sept. en 4 oktober 1835.
Jan Jacobs Boer, Wildervank, boete f 100 plus f 4,06 kosten. Schuur 21 en 28 juni en 12 juli 1835 beschikbaar gesteld.

g. 3 nov. 1835 - Jan Jacobs Boer, Wildervank, boete f 100 plus f 8,80 kosten. Schuur ‘geleend’ op 11 oktober 1835. De laatste veroordeling van een Wildervankster door de rechtbank te Winschoten vond plaats op
h. 26 september 1838 - Geert Jacobs Koster, 39 jaar, Timmerman te Wildervank. Eltje Martens Fokkens, 25 jaar, arbeider, wonende op plaats No. 1 onder de gemeente Veendam. G.J. Koster was bij herhaling, o.a. op 1 juli 1838, ten huize van E.M. Fokkens onder Veendam als leider van een godsdienstoefening opgetreden. Deze Wildervankster timmerman Geert J. Koster (1799-1869) werd later oefenaar en voorganger te Woldendorp. Ook in Kiel-Windeweer is hij actief geweest.

8 In de zomervergadering 1835 van de Provinciale Commissie van Onderwijs.
9 De zoon van deze Jan Klaas de Vrieze was de bekende Klaas Jan de Vrieze, die ook bij het onderwijs is werkzaam geweest o.a. als hoofd van de school te Wildervanksterdallen en als landbouwleraar te Groningen. Hij gaf de grote stimulans bij het gebruik van kunstmest in de veenkoloniën. In 1919 werd voor hem een monument opgericht; het staat bij het voormalig station Barneveld, aan het begin van het Stadskanaal. Op de voorkant staat: Hij wees den landbouw nieuwe wegen. Den boer tot heil, het land ten zegen. En op de achterzijde: Hij leerde de ouderen, en onderwees de jongen. (K. ter Laan - Groningen Encyclopedie II. Groningen, 1955).
10 H.A. Benit - Redevoering over het 200-jarig bestaan der kolonie Wildervank, 80, 81. (Wildervank, 1850).
11 Dr P.J. Meertens - Een Wildervankse Dorpsvertelling (Driemaandelijkse bladen 1961-1962, pag. 52-58).
12 Inv. Rechtbank van Eersten Aanleg te Winschoten, no. 22. Brief Officier van Justitie te Winschoten van 28 jan. 1835 aan de Gouverneur.
13 Van P. de Wit verscheen in oktober 1835 bij T.E. Mulder te Veendam: Iets over het adres der 20 predikanten uit de provincie Groningen, hetwelk aan de Synode der zoogenaamde Ned. Herv. Kerk van 1835 aangeboden is, en voor het antwoord daarop ontvangen. Benevens wat men nu billijk van genoemde 20 predikanten verwachten moet (V en 10 blz.). In december 1835 verscheen van zijn hand, eveneens bij T.E. Mulder, Veendam: Ook dit nog! Een woord aan de vervolgde kerk, over het correctionele geregtshof te 's Gravenhage op den 1 Dec. 1835 (22 blz.). (K. ter Laan - H.J. Jansonius, Gedenkwaardigheden, 178, 179).
14 We hebben niet kunnen ontdekken, wie met deze oude meester Albert van de Hasseldervaart (Hesseldervaart?) wordt bedoeld.
15 vgl. de uitgaafpost in het kasboek van 31 juli 1835.
16 Het is gedateerd 9 okt. 1835. We hebben de spelling wat gemoderniseerd.
17 Hier wordt gedoeld op de godsdienstoefening van 6 april 1835 bij de Cocks schoonmoeder aan huis.
18 Gerhard Friedrich Stuckwisch (1811-1901) was geboren in Engler ‘een dorp in het koningkrijk Pruisen’. Op jeugdige leeftijd verliet hij zijn vaderland en kwam in Wildervank wonen. In het bevolkingsregister van deze plaats staat hij in 1850 nog vermeld als ‘arbeider’. Hij was getrouwd met Lutgertje Detmers, een schippersdochter, eerder weduwe van de zeeman Jan H. Drenth

Dekker. Lutgertje stierf 21 mei 1876 te Zevenhuizen (77 jaar), Stuckwisch hertrouwde op 69-jarige leeftijd met de 31-jarige Aaltje Engels uit Leek. Na enige jaren o.l.v. de predikanten de Haan en Poelman zich te hebben voorbereid op het predikantschap werd hij in 1854 beroepbaar gesteld. Van 1854-'62 diende hij de gemeente van Marrum (Fr), daarna van 1862-'91 die van Zevenhuizen (Gr). Na zijn op 80-jarige leeftijd verkregen emeritaat ging hij in Leek wonen, waar hij op Goede Vrijdag (5 april 1901) op 90-jarige leeftijd onverwacht overleed (vgl. De Bazuin, 12 en 19 april 1901).

19 Op het Stadskanaal woonde toen ook een Pieter Kloppenburg, de schoonvader van Jan Rengers Brouwers (deze was met Afien Pieters Kloppenburg getrouwd). Dit zou een verklaring kunnen zijn van het feit, dat Brouwer ook voor Stadskanaal vaak geldschieter was.

20 Lichamelijk was hij toen al een zwak man, zo zwak, dat hij reeds op 2 december 1840 overleed in Noord-Apeldoorn (het Loo) na dat jaar langdurig ziek te zijn geweest. Nog geen vol jaar heeft hij de kerk van Apeldoorn gediend. Slechts éénmaal heeft hij een kerkeraadsvergadering gepresideerd (30 januari 1840), en maar één keer was hij afgevaardigd naar de classis. Zijn vriend K. Wildeboer hielp de gemeente Apeldoorn tijdens de Wits ziekte o.a. door driemaal een kerkeraadsvergadering te leiden. Op die van 17 september '40 was hij daarvoor nog door de Wit zelf uitgenodigd. Er stonden dan ook zware zaken op de agenda: diaken W.J. Lankhorst uit Voorst, dat toen met Apeldoorn was gecombineerd, liet daar H. Barneveld, die buiten de gemeente stond, steeds maar oefenen; ook erkende deze A. Brummelkamp, P.R. de Wit en K. Wildeboer niet meer als wettige leraars. Hij werd geschorst.

21 De gegevens over P.R. de Wit in Apeldoorn hebben we geput uit het boekje van B. Mooibroek over de Afscheiding in Apeldoorn (1934) en uit de kerkeraadsnotulen.

22 B. Mooibroek - De Afscheiding te Meeden, 14 (stencil 1940).

23 De Wit was 2 december 1840 te Apeldoorn, waar hij in januari 1840 predikant was geworden, overleden.

24 Alderdina Dijkema, uit Groningen afkomstig. De notulen van 22 juni '41 vermelden nog: ‘daar mejufrouw de wed. P. de Wit van elders tot de gemeente is overgekomen.... en er gevaar schijnt te bestaan, dat de gemeente opnieuw door leugen en vooroordeel zou beroert worden’. De kerkeraad adviseerde ds Huiskes dringend zich niet uit zucht naar behoud van de vrede toegeeflijk tegenover de wed. Wit te gedragen en onder geen enkele omstandigheid met haar over vroegere ellende te spreken.

25 Het tweede huis na de 24e laan (naar de Zuidkant op het Westerdiep) was de eerste pastorie.

26 Pieter Kiel overleed op 6 januari 1848 te Wildervank no 215, oud 80 jaar en 6 maanden, geboren Noordbroek, weduwnaar van Aaltje Harms, zoon van Cornelis Kiel en Anna Kranenburg.

27 Ds G.C.P. van der Vijver - Professor Dirks Postma 1818-1890 (Potchefstroom 1958).

28 G.C.P. van der Vijver - Professor Dirks Postma, 71, 97 (Potchefstroom).

29 Nog één uit de talloze voorbeelden die te noemen zijn: De kerkeraad van de Afgescheiden kerk te Ommen - praeses ds A.C. van Raalte - besloot op 26 oktober 1840 om de 14 dagen een avond af te zonderen om elkaar onderling ‘te oefenen in de waarheid’. Men zou dan een brief uit het N. Testament en ‘een hoofdstuk uit Brakels Redelijke Godsdienst’ gaan behandelen.

30 We citeren in dit verband een bericht uit de Provinciale Groninger Courant van 14 maart 1845:

Wildervank den 12 Maart 1845
De kommissie van uitdeeling voor de huiszittende onbedeelde armen van het kerkdorp Wildervank, (met uitzondering van de zoogenaamde Afgescheidenen, welke zich aan die kommissie hebben onttrokken,) zich niet meer in staat gevoelende, om hare verarmde natuurgenooten in dezen strengen winter te onderhouden, en na reeds negen weken achter elkander karig hare uitdeelingen te hebben bewerkstelligd, - heeft het zanggezelschap dezer plaats, uit ruim zeventig jongelieden van beider kunne bestaande, vereenigd met eenige leden van het muziekgezelschap van Veendam verzocht, om in de kerk der Hervormden alhier hunne talenten te willen doen hooren, ten voordeele der armen, voor welke de kommissie werkzaam is. Dit verzoek is goedgunstig aangenomen, en het genoemd gezelschap, ondersteund en afgewisseld door muzijk, heeft geheel aan de verwachting beantwoord. Veel tot veraangenaming en luister van dit weldadig muzijkfeest is ook toegebragt geworden door de heeren Predikanten van de Hervormde en Luthersche gemeenten te dezer plaats, die de muzijk met korte aan- en toespraken hebben afgewisseld.
De goede geest van Wildervanks ingezetenen heeft dit maal weder getoond, dat hunne harten voor de armoede niet gesloten waren. Ook werd veel bijgedragen door toehoorders van elders, en inzonderheid van het naburige Veendam. Dit zoo nuttig, leerzaam en voor de jeugd zoo

aanprijzenswaardig feest heeft plaats gehad op maandag den 10 dezer, en opgebragt de aanzienlijke som van f 158,30, zijnde, na aftrek van kleine noodwendige uitgaven, het zuivere provenu f 148,50 in handen van de kommissie van uitdeeling gesteld, en reeds den volgenden dag hebben de in kommer verkeerende noodlijdenden de goede vruchten hiervan mogen smaken.

Mogt dit navolging vinden in andere gemeenten, om in diervoege penningen te verzamelen, inzonderheid op plaatsen, waar in den winter voor de behoeftigen geen werk te vinden is. Dit ware te wenschen, want zang en muzijk, gepaard met toepasselijke toespraken van de dienaren van het Evangelie, hebben altijd eene nuttige strekking, en zullen, tot leniging der armoede aangewend, meest altijd aan het doel beantwoorden en daardoor in veler behoeften voorzien.

31 Enige gegevens in deze schets vermeld, hebben we te danken aan W.H. v.d. Ploeg te Stadskanaal, een oud-Wildervankster.

XXVIII Bovenburen (Winschoten)

Bovenburen was een buurtschap met een rij boerderijen, aan de noordkant van Winschoten gelegen, nu met die plaats vergroeid.[1] Het gehucht telde in 1840 ongeveer 210 inwoners en bezat een school met gemiddeld 50 leerlingen.

In één van die boerderijen woonde *Edske Galtjes Dijksterhuis* en sedert 1818 in een andere *Jacob Jans Woltjer* (geb. 1792), welke laatste evenals zijn zoon daarna, *Jan Jacobs Woltjer* (geb. 1819) als ouderling een belangrijke rol heeft gespeeld in de Afgescheiden kerk van *Bovenburen*. Daar ligt de bakermat van de Chr. Afgescheiden kerk van *Winschoten*. Als gemeente is ze begonnen *in 1840;* daarvóór hadden de leden tot de kerk van Midwolda behoord. In dat jaar 1840 verzochten de Bovenbuursters aan de classis 'van de gemeente Midwolda te mogen scheiden, opdat twist en ongeregeldheden mogen gestuit worden'.

Op 10 juli 1840 willigde de classis Pekela dit verzoek in en besloot vóór de eerstvolgende zondag een ouderling en diaken te benoemen. Het werden resp. *Woltjer sr* en de bejaarde *Edske Dijksterhuis*, beiden landbouwer. Laatstgenoemde werd in 1845 'eerbaar ontslagen, meest wegens zijnen ouderdom'.

Vóór het zelfstandig-worden werden er af en toe ook al samenkomsten gehouden. Bewaard bleef een proces-verbaal van het onderzoek, door de Winschoter veldwachter op 13 sept. 1836 ingesteld naar een oefening in het huis van de 72-jarige landbouwer *Edske Galtjes Dijksterhuis* te Bovenburen. De gewezen bakker *K. Wildeboer* (zie Midwolda) bleek daar de 'prediker' der 'Separatisten' te zijn geweest. Verder had veldwachter J. Teijen Bonsema de namen genoteerd van E.G. Dijksterhuis en diens vrouw, van de landbouwer *Pieter Harms Geukes*, van *Kristiaan Wiers*, ook een landbouwer en diens vrouw *Wendeltje Dijksterhuis*, dochter van de boer in wiens huis de oefening plaats vond. Ook een zoon van wed. *J.A. Stuur* was aanwezig.[2] Een veroordeling schijnt achterwege te zijn gebleven, maar het volgend jaar (1837) werd Edske Dijksterhuis wel gevonnist.

De 72-jarige landbouwer van de Winschoter Bovenburen kreeg toen een boete van f 50 + f 3,11½ proceskosten, omdat hij op 7 en 14 februari 1837 zijn huis beschikbaar had gesteld voor godsdienstoefeningen. De 28-jarige *Klaas Wildeboer* uit *Midwolda*, die geoefend had, werd vrijgesproken. De getuige Jannes Jans Bulthuis, 32 jaar, 'geregtsdienaar' verklaarde voor de rechtbank: De 7e februari laatstleden heb ik de burgemeester naar het huis van Edske Galtjes vergezeld. Wij vonden daar ongeveer 50

mensen tezamen. Wildeboer was aan het preken. Mijnheer Engelkens verzocht stilte en vermaande hen uiteen te gaan. Toen zijn er een grote 20 man gebleven, behalve de huisgenoten.

Wij vonden de huisdeur dicht, zodat men er niet in kon komen; denkelijk was ze van binnen op de grendels gedaan. Zolang wij er waren, is de deur dicht gebleven. Er werd gepreekt, gezongen en gebeden.

De 14e van dezelfde maand heb ik er een grote vergadering gevonden en Edske alléén geroepen. Dat gingen we verbieden, voor dat het begon. Vervolgens zijn wij er met mijnheer Uges binnengegaan. Er waren toen meer dan 50 personen. En de huisdeur was open. Er werd gepreekt, gezongen en gebeden. Ik heb toen een dertigtal der aanwezigen opgeschreven. Het was er compleet vol.

Beklaagde *Edsko Galtjes Dijksterhuis* lichtte toe: 't Is waar dat er die beide malen een godsdienstoefening in mijn huis is gehouden. 't Kan wel wezen, dat die door wel 40 of 50 mensen is bijgewoond, maar ik heb ze niet geteld. Het Evangelie werd verkondigd - er werd gebeden en gezongen.

De eerste maal was de deur toe, omdat men meende dat het getal er was en om de koude noordenwind. 't Was deze beide malen op een dinsdag. 't Gebeurt ook wel op andere dagen. Soms wordt het bekend gemaakt, soms komen er vanzelf genoeg. Ook de 14e waren er meer dan twintig. Ieder, die begeerte had om het Woord te horen, werd toegelaten. Ik heb nooit geweten, dat ik vergunning moest hebben.

De tweede beklaagde *K. Wildeboer*, zonder bepaald beroep en wonende te *Midwolda*, zei:

De 7e februari heb ik het woord gevoerd, niet als aan het hoofd staande van een vereniging, maar als ouderling in de Afgescheiden Gereformeerde kerk - bij gebrek aan een Leraar - op grond van het formulier. Er waren wel meer dan 20 personen aanwezig. Ik deed het echter op verzoek van slechts 5 of 6 personen; de anderen kwamen er uit eigen beweging in. Ik weet niet of de deur gesloten is geweest. 't Is een oefening, maar men spreekt er geen zegen uit. Ik heb daar geen leiding - als die er is, dan is het die van de Here Jezus!!

De 14e waren er ook wel meer dan 20 personen. Ik had geen autorisatie van enig ambtenaar. De dinsdag was het meest geschikt. Als ik het best kari, dan geef ik daarvan kennis aan Dijksterhuis, en hoe het dan verder wordt verbreid, weet ik niet. Van de afgescheidenen waren er misschien slechts 5 of 6 tegenwoordig. Ik ben aangesteld door de gemeente van Midwolda.[3]

Drie dagen na het vonnis vraagt Dijksterhuis toestemming om elke dinsdagmiddag omstreeks 4 uur een godsdienstoefening bij hem aan huis te mogen houden. Het mag! ‘Mits zorg dragende dat er geen ongeregeldheden plaatshebben’.

De invloed der Afscheiding viel ook in Winschoten duidelijk te bespeuren. Het gemeentebestuur is in een brief van 30 september 1839 althans van mening ‘dat sedert de laatste tijden op het bijwonen der godsdienstoefe-

ningen in de Herv. kerk niet zoveel prijs gesteld wordt als vroeger wel het geval was, zijnde de redenen waarom zulks plaats heeft vermoedelijk gedeeltelijk aan de woelingen van de gewezen predikant de Cock, gedeeltelijk ook aan een zekere mate van onverschilligheid bij de ingezetenen toe te schrijven'.

We schreven reeds dat Bovenburen in 1840 een eigen Afgescheiden gemeente kreeg. We vinden ze nu ook steeds op de classis vertegenwoordigd, eerst door ouderling *Woltjer sr.* en vanaf 1846 een aantal jaren door ouderling *Woltjer jr.* en-of diaken *Pieter H. Geukes*. 't Was geen rustige begintijd. Althans in 1844 en enige volgende jaren rommelt het geducht, zoals in zovele Afgescheiden kerken. Bij gebrek aan kerkeraadsnotulen moeten we onze gegevens putten uit die van de classis Pekela.

De hoofdschuldige was de in O. Pekela woonachtige *Harm E. Gelms*, die zich maar niet aan de besluiten van de classis en Provinciale synode wilde conformeren en doorging met oefenen, her en der, ook in Bovenburen. Hij was al zo ver gekomen, dat hij het bestaansrecht der Chr. Afgescheiden kerk ontkende en probeerde zijn opvattingen (o.a. geen, erkenning bij de regering aanvragen) in de gemeente in te dragen, tengevolge waarvan veel verwarring en tweedracht ontstonden.

In Bovenburen was ouderling *F. de Haan* op zijn hand (hij wordt 'maar een volger' van Gelms genoemd).

Op de classis van 4 december 1844 te N. Pekela wordt over Bovenburen gerapporteerd, dat ouderling de Haan ronduit zei:

1. dat het aanvragen van vrijheid tegen Gods Woord was.
2. dat hij de Leraars, die dit wel willen of al gedaan hebben, verwerpt.
3. dat hij niet ziet, dat de Afgescheiden kerk nog kerk is.
4. dat hij, omdat er dus geen eenheid is, zich zal moeten onthouden van 'gemeenschapsoefening'.

De classis tastte nu door: ze meende dat de Haan zijn opvattingen niet uit Gods Woord kon bewijzen en besloot hem als ouderling te 'ontslaan' en niet meer als lid der classis te erkennen. Bovenburen zat nu helemaal zonder ouderling, want Woltjer sr. was ook al geschorst.

G.E. Dijksterhuis zou nu a.s. zondag de godsdienstoefening leiden en verder zouden er de predikanten uit de classis preken om 'regeling op zaken te stellen'.

Op een zondag in één van de eerste maanden in 1845 ging ds D. Postma uit Wildervank voor. Of het nu aan diens bemoeienissen lag, we weten het niet, maar zeker is dat op de daarop volgende classis in N. Pekela oud. Woltjer verklaarde overeenkomstig de Dordtse Kerkenorde te zullen handelen. Hij werd nu weer toegelaten als ouderling 'zodat al het vroegere gehouden wordt als niet geschied te zijn'.

Helaas blijkt het op de buitengewone classis te Bovenburen op 8 juli 1845 t.h.v. Jan Woltjer (dat is Woltjer jr.) weer scheef te gaan. Ouderling de Haan wordt nu als ouderling afgezet 'opdat de gemeente niet langer lijde'. Hij laat tegen alle vermaningen in H. Gelms in de gemeente oefenen. En

de kort geleden 'herstelde' ouderling J. Woltjer openbaart weer vreemde en tegen de waarheid strijdende gevoelens over de doop der kleine kinderen, waarover hij ook al in de gemeente openlijk had gesproken. Woltjer wordt weer geschorst. De ambtsdragers van Midwolda en Pekela krijgen het verzorgen van de openbare eredienst in Bovenburen opgedragen; en aan de classispredikanten wordt verzocht daar eenmaal per week te preken. Op diezelfde classis is ook een brief van de ouderling van Nieuw Scheemda, die zich net als Woltjer ook tegen de kinderdoop verklaart. Zes jaar later (4 juni 1851) besluit de classis, dat iemand die tegen de kinderdoop is, geen lid kan zijn. Dit als antwoord op een vraag van ds *A.H. Veenhuizen* van *Stadskanaal*. Het is duidelijk, dat hier baptistische invloeden aan het werk waren. We mogen hier wel herinneren aan het optreden van de eerste baptistenpredikant in Nederland, *dr Johannes Elias Feisser*, die van 1849-'65 als zodanig in N. Pekela heeft gestaan en daarvoor in deze veenkolonie al Afgescheidenen had geboeid. Deze dr Feisser was in Winschoten geen onbekende, want in die plaats was hij van 1830-'33 hervormd predikant geweest. Van 1839 tot zijn afzetting ingaande 1 januari 1844 had hij in *Gasselternijveen* gestaan.

Schooltje in Bovenburen

Dat de Afgescheidenen van meet af aan hun aandacht hier en daar ook op gereformeerd onderwijs voor hun kinderen hebben gericht, bleek ons reeds in *Stadskanaal* bij het optreden van meester *Hardenberg* in de school. Voor Drente is dit uitvoerig aangetoond door ds *H. Bouma - Een vergeten Hoofdstuk. Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 weergekeerde kerken voor geref. schoolonderwijs* (1959).

In Bovenburen, waar de ingezetenen voor het grootste deel tot de Afgescheidenen behoorden, was het niet anders.

Een schrijven van 22 januari 1840 van het plaatselijk bestuur van Winschoten aan Ged. Staten handelt over een kleine school in Bovenburen. We lezen 'dat de school in Bovenburen op kosten der ingezetenen is gesticht, en dat zij in de bezoldiging en het onderhoud van de onderwijzer voorzien; dat weliswaar het schoolgebouw door de Gemeente wordt onderhouden, doch dat deze daadzaak op zichzelve ons niet genoegzaam van kracht voorkomt dezelve onder de openbare scholen te rangschikken....'. Mocht echter geoordeeld worden, dat de school te Bovenburen tot de openbare scholen behoort, (dan) zouden wij U.E.G.A. in consideratie geven het daarhenen te dirigeren, dat bij een opnieuw ontstaande vacature van de onderwijzer aldaar, die school gebracht wordt onder het bestuur van de Hoofdonderwijzer dezer plaats (verbonden aan de school Marktplein) om door een bekwaam persoon in het onderwijs aldaar te voorzien, gelijk eveneens het geval is met de school te St. Vitus Holt.

De redenen welke ons daartoe moveren, zijn, dat de ingezetenen van Bovenburen voor het grootste gedeelte tot de afgescheidenen behoren, en dat de jonge onderwijzers die aanhoudend bij hen inwonen en dagelijks met hen omgaan, veeltijds geen fermiteit genoeg bezitten, zich van de gods-

dienstige begrippen zuiver te houden, die deze mensen aankleven; dat daarvoor minder vrees bestaat, wanneer de school door een ondermeester der hoofdschool bediend wordt, die met de inwoners minder in aanraking komt, en van zelve meer invloed op de kinderen kan uitoefenen dan de tegenwoordige onderwijzers, die aanhoudend met hem omgaan, en zich naar de levenswijze in het ouderlijk huis moeten schikken of daarvan afwijkende, in minachting bij de kinderen geraken'.

Omstreeks 1850 wordt het rustiger in Bovenburen. De jaren '50 uit de vorige eeuw betekenen voor de meeste Afgescheiden kerken in het land een periode van bloei. De twisten en de algemene onrust uit het vorige decennium raken uitgewoed en opbouwende krachten kunnen zich baanbreken, terwijl vele hervormden het in de hervormde kerk niet langer kunnen uithouden vanwege het doorgaande verval aldaar.

In Winschoten vergaderde men in 1850 nog steeds in een particulier woonhuis. Alleen wanneer er een predikant van elders kwam preken, vond de gemeente onderdak in de ruime schuur van de familie Woltjer.

Intussen bleef het zielental enigszins stijgen, met als gevolg dat de gewone plaats van samenkomst te klein werd. Er moest nodig meer ruimte komen en nu groeide het plan om te komen tot een eigen kerkgebouw. De familie Woltjer schonk de grond en zo kon op 20 juli '53 een nieuw, bescheiden kerkgebouw aan het *Zandpad* in gebruik worden genomen, met daarachter een nieuwe pastorie. In 1855 kwam de eerste predikant, *G. Kramer*.[4]

Eindnoten:

1 Hendrik de Cock had in Winschoten 2 broers wonen: 1. Regnerus de Cock, ontvanger der registratie te Winschoten, op 26 mei 1820 op 28-jarige leeftijd gehuwd met de 19-jarige Eettje Helenius Venema, een zuster van Hendrik de Cocks vrouw. 2. Harmannus Gerhardus de Cock, bewaarder der hypotheken voor het arrondissement Winschoten. Op 15 dec. '35 trouwde hij te Winschoten op 30-jarige leeftijd met de 26-jarige Geertje Groeneveld, wier vader ontvanger der directe belastingen te Winschoten was.

2 J.H. Timmer en F.C. Oostman - Uit Winschotens verleden, 155, 156.

3 Inv. Archief Rechtbank van eersten aanleg Winschoten, no. 20.

4 J.H. Timmer en F.C. Oostman - Uit Winschotens verleden, 157.

XXIX Woldendorp

De afgescheiden gemeente van *Woldendorp* is in 1845 afgesplitst van die van Midwolda. Op de vergadering van de classis Pekela van 24 juni 1845 delen de afgevaardigden van Midwolda mee, ‘dat de gelovigen van Woldendorp’ graag een zelfstandige gemeente willen vormen. Zou de classis dit goed en raadzaam achten? Deze ‘keurt zulks zeer wel’ en hoopt, dat de instituering mag. plaats vinden ‘tot Gods eer en tot in lange dagen’. Twee weken later - 8 juli '45 - rapporteren de afgevaardigden van Midwolda op de classis ‘dat het aan den Heere behaagd heeft door Zijn Geest aan de plaats Woldendorp door de dienst van ds *G.B. Mos* “baarblijkelijk” te werken in de harten van zijn volk en dat ze zich laatstleden zondag tot een gemeente hadden geschikt onder leiding van ds Mos en één zijner ouderlingen’. Er waren toen ambtsdragers gekozen.

Volgens het kerkelijk jaarboekje geldt als datum van instituering *20 juli 1845*. De ambtsdragers zullen toen zijn bevestigd.

De eerste ouderlingen waren:

Jan Hinderikus Hamhuis, 40 jaar, landbouwer en *Pieter Roelofs Bakker*, 29 jaar, bakker. Diakenen: *Freerk H. de Boer* (nadere persoonsgegevens ontbreken) en *Jacob Hybes Schudde*, 41 jaar, landgebruiker.[1]

De eerste kerkeraadsnotulen zijn van 27 december 1845. In die begintijd fungeert als voorganger *Geert Jacobs Koster* (1799-1869). Deze ex-timmerman was afkomstig uit Wildervank en heeft o.m. in Kielwindeweer geoefend.

De verkiezing van Hamhuis tot ouderling was niet zo'n geslaagde keus. Op de classisvergadering van 2 sept. '46 is een brief uit Woldendorp ter tafel, waarin staat te lezen, dat Hamhuis van oordeel is ‘dat het altijd geloven niet op Gods Woord gegrond was’. Men moest - aldus Hamhuis - veel eerder hen ‘voor opregte geloovigen houden, die aan hunnen staat twijfelen’. En dit wonderlijk standpunt bleef hij hardnekkig verdedigen; bovendien wilde hij zijn werk als ouderling niet meer doen.

De classis oordeelde nu, dat hij zo niet als ouderling kon gehandhaafd blijven en ‘ontsloeg’ hem. Verder diende hij zich ‘als rustig lid te gedragen, waartoe hij zal worden vermaand en de leden zullen vermaand worden zich van onredelijke gedragingen en woorden tegen den ouderling te onthouden’.

Enkele jaren later (1849) vraagt de kerkeraad van Woldendorp aan de classis advies, hoe met Hamhuis te handelen ‘omdat hij vele beschuldigingen tegen de kerk inbrengt, die geen grond hebben, b.v. dat de kerke-

lijke tucht niet volmaakt wordt uitgeoefend'. Nee, een sierlijk lid der kerk was deze broeder niet.

Diaken *Freerk H. de Boer* wordt op 3 januari 1847 in de plaats van Hamhuis tot ouderling gekozen en *Eltje Upkes Vleeshouwer*, een 28-jarige slager, wordt diaken. De bevestiging vindt plaats door ds Mos van Schildwolde.

Op 30 april 1850 besluit men alle middelen aan te wenden om te komen tot het bouwen van een kerk. In het najaar wordt voor f 21 per jaar een huis gehuurd voor het houden van kerkdiensten. Van kerkbouw komt voorlopig nog niets. Pas op 1 juni 1874 werd door ds *Sijpkens* van Delfzijl de eerste steen gelegd voor een eigen kerkgebouw, dat op 15 augustus in gebruik werd genomen. We eindigen met de volgende-notities:

Per 13 oktober '56 is de gemeente van Woldendorp van de classis Pekela overgegaan naar die van Appingedam. In 1875 is Nieuwolda van Woldendorp gescheiden en een zelfstandige kerk geworden.[2]

Eindnoten:

1 Bij zijn huwelijk in 1839 met Grietje Willems Kaatman woonde hij in N. Scheemda.
2 We hebben ook verschillende bizonderheden ontleend aan een uittreksel van het nu verdwenen eerste notulenboek, opgemaakt door J.F. van Dijk, oudhoofd der Christelijke school.

[Overzichtskaart]

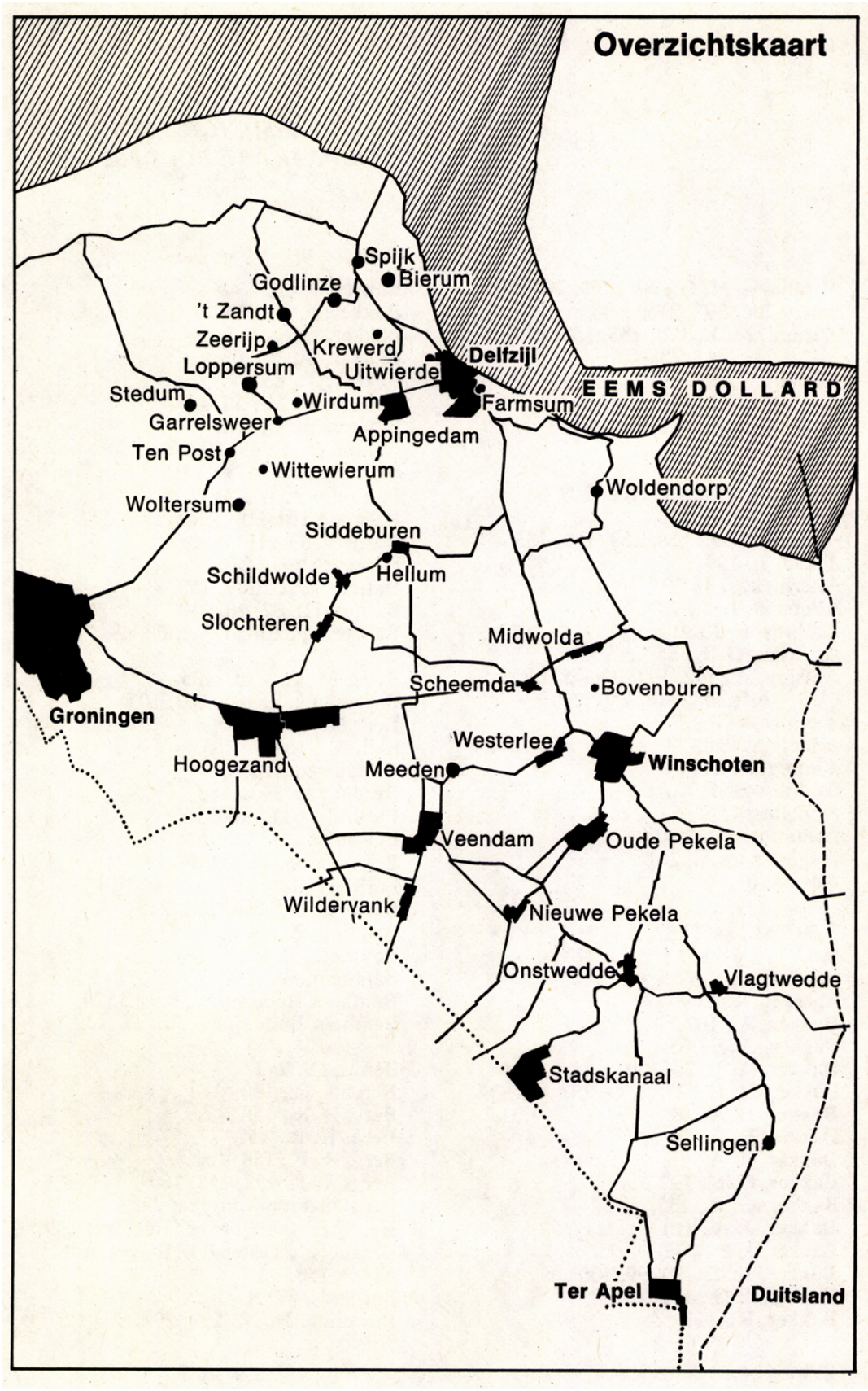

Register van personen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Roodeschool

Abrahams, H.G., 201, 203, 204, 205, 206, 207, 216
Adriani, M.J., 175, 183, 186, 189, 239, 242, 258
Adriani, S., 184
Aeilkema, Kl., 162
Akkerman, A. Tj., 245
Alardin, K., 92
Albers, F.G., 197
Alberthoma, R., 33, 202, 207
Alkema, D.J., 135
Alkema, J.D., 126, 133, 134, 135
Alken, J., 199
Allerinck, J.J., 135
Allersma, J.T., 78
Ambrosius, J., 91
Amerika, G.L., 85
Amsing, B., 192, 194, 200, 206, 207, 208, 218, 250, 278
Ananias, J.R., 263
Andel, A. van, 29
Andrea, J., 212
Andriessen, J.A., 232
Appelius, J.C., 52, 206
Arminius, J., 32, 190
Augustinus, A., 201
Ausma, 61

Baan, M., 149, 153
Baas, D.H., 177
Baas, H.R., 257
Baas, R.R., 269, 270
Bakker, A., 167
Bakker, A.E., 65
Bakker, A.J., 201, 203
Bakker, D.H., 275, 279, 283
Bakker, E.A., 99
Bakker, E.P., 56
Bakker, F.A., 56
Bakker, G.S., 197
Bakker, G.B., 135
Bakker, J.A., 161
Bakker, J.E., 242
Bakker, Jc. E., 90, 99, 100
Bakker, J.G., 116
Bakker, K., 157

Bakker, M.P., 249
Bakker, P.J., 130
Bakker, P.R., 293
Bakker, St. J., 203
Bakker, T., 65
Bakker, W.K., 56
Bakker, W.U., 129
Balhuizen, J., 49, 50, 57
Balt, P., 220
Banning, A.D., 78
Barman, Hd. Hm., 245, 246, 277
Barneth, J., 91
Barneveld, H., 286
Batterink, A., 149, 153
Battjes, H., 82, 102, 103
Beckeringh Ehl, J.W., 68, 69, 71, 76, 77
Beek, M.G. v.d., 135
Begemann, J., 101, 102, 104
Beil, H., 167
Beil, M., 167
Beishuizen, A., 167
Beishuizen, Hd., 166
Beishuizen, J., 166, 167
Beishuizen, J. Jr., 167
Bekenkamp, A., 89, 98
Bellinga, burg., 39
Benit, H.A., 258, 284, 285
Benning, Z., 29
Benthem, E. K., 134
Benthem, W., 134
Benthem Reddingius, burg., 124
Benthem Reddingius, G., 12, 130, 134, 254
Benus, D., 242
Berents, R., 100
Berg, B.R., 158
Berg, H.R., 157
Berg, R.F., 158, 161
Berg, R.J., 157, 158, 160
Berg, meester van den, 239
Berghuis, meester (te Huizinge) 239
Berghuis, meester (te Hoogezand) 158
Berghuis, W.K., 145
Besseling, H.N., 201, 202, 203, 207

Besseling, N.R., 204
Bessembinders, J.J., 202, 215
Beukema, J.J., 194
Beumee, J.W., 188
Bey, B.G. de, 241
Bey, T.G. de, 242
Beyer, J., 280
Bibericher, ds., 33
Bie, J.P. de, 162, 214
Biemolt, A.K., 99
Bier, A., 30
Bierma, L.N., 88
Bieveld, C.D., 244
Bieveld, T.H., 135
Bieze, J.J., 162
Bimolt, J.H., 94
Bimolt, K., 94
Blaak, A.J., 158, 162
Blaak, H.J., 162
Blaauw, R., 175, 183
Blei, J.P., 41
Bleker, A.R., 30
Bleeker, A., 54
Blink, A., 56
Blink, A.J., 48
Bloema, E.C., 41
Bloema, E.F., 56
Bloema, J.K., 56
Bloema, P.C., 40, 43, 48, 50
Bloema, T.K., 56
Blom, P.F., 54
Bochove, H.T. van, 249
Bödeker, E.J., 214
Doedeltje, H., 178
Boekhoud, P.M., 223, 227
Boelens, H.B., 196
Boelkens, J.L., 63, 108, 109, 112
Boelkens, W.K., 28
Boelman, J., 192, 193, 195, 196
Boels, A.H., 203, 207, 209
Boels, F.A., 229
Boels, G.A., 204
Boels, H.F., 209
Boer, A.H., 130, 131
Boer, Hd., 134
Boer, J., 129

Boer, Jn. Jc., 191, 232, 247, 254, 255, 256, 257, 258, 260-264, 269-271, 273, 274, 277, 279, 284, 285
Boer, M.J., 267
Boer, P., 134
Boer, Zw., 257
Boer, A. de, 54
Boer, A.R. de, 197
Boer, B. de, 56
Boer, D.D. de, 193
Boer, F.H. de, 293, 294
Boer, G. de, 161
Boer, G.H. de, 196
Boer, H.K. de, 259
Boer, J. Cp. de, 252
Boer, Joh. de, 152
Boer, M. de, 283
Boerema, B., 127
Boerema, T. Hd., 126, 129
Boerma, A., 197
Boerma, L.D., 131
Boerma, P.J., 130
Bolhuis, H., 24
Bolhuis, H.J., 50
Bolhuis, H.J., 130
Bolhuis, J., 127
Bolhuis, J.S., 75, 76, 129
Bolhuis, K.J., 56, 128
Bolhuis, M.J., 56
Bolhuis, P.J., 24, 25, 30
Bolhuis, S.H., 135
Bolhuis, H.M. van, 132, 135
Bolt, B., 112
Bolt, E.H., 135
Bolt, J.D., 112
Bolt, J.H., 53
Bolt, K.P., 112
Bon, W.J., 56
Bonsema, J.M., 30
Bonsema, J.T., 288
Boon, R.A., 158, 161
Borg, B. v.d., 40, 46
Borgers, A., 242
Borgh, H. v.d., 237, 242
Borgh, W. v.d., 252
Borst, A.J., 56
Borst, C.E., 154, 155
Borst, H.J., 55
Borstius, catech., 207
Bos, A.C., 119, 122, 129

Bos, Barb., 112
Bos, B(arteld), 54
Bos, C.G., 118
Bos, C.P., 122
Bos, E.E.F., 123
Bos, E.F., 123
Bos, F.L., 7
Bos, G., 56
Bos, Gr. (doktersvrouw), 46
Bos., Gr. (dopeling), 97
Bos, Gr. Hm., 55
Bos, G.J., 54
Bos, Gs., 212
Bos, G.P., 30
Bos, H., 107
Bos, H.D., 33, 55
Bos, H.J., 116

Bos, I., 167
Bos, J. (Garrelsweer), 72
Bos, J. (Ommen), 149, 153
Bos, Jc., 167
Bos, J.D., 212, 213
Bos, J.G., 140
Bos, J.H., 97
Bos, J.J., 224
Bos, J.K., 56
Bos, J. Lb., 78, 113, 114, 116
Bos, J.O., 164, 165, 166
Bos, J.R., 69, 70, 76
Bos, J.T., 164, 166
Bos, K.P., 112
Bos, L., 140
Bos, N.C., 193, 196
Bos, O.T., 106
Bos, P.A., 140, 146
Bos, P.J., 279, 283
Bos, R., 56
Bos, S.R., 41, 56
Bos, Tn., 167
Bos, T.E., 40, 54, 56
Bos, W.J., 112
Bosch, A., 29
Bosch, J., 152
Bosker, A.E., 56
Bosker, F., 56
Bosker, G., 41
Bosker, G.H., 197, 257
Bosker, G.J., 56
Bosker, J.A., 166, 212
Bosker, J.E., 56
Bosker, J.P., 54
Bosker, K., 54
Bosker, M.H., 122
Bosker, W.E., 43, 48, 56
Bosma, G.E., 100
Bosscher, A.G., 250
Botjes, E., 184
Bottema, J.R., 125, 126, 127, 128, 129
Bottema, R.J., 129
Bottema, T.W., 54, 56
Bottinga, J.O., 19
Bottjes, B.A., 184
Boukema, H.K., 140, 145, 146
Bouma, H., 291

Bouwe, J.J., 219
Bouwers, J., 238, 239
Bouwers, A., 28
Bouwman, G., 256
Bouwman, Gr. M., 85
Bouwman, H., 271
Bouwman, H.U., 242
Bouwman, J., 256
Bouwman, L.J., 111
Boven, D., 167
Boven, E., 167
Boven, Hd., 167
Boven, Pb., 167
Boven, Pt., 167
Brakel, Th. à, 91
Brakel, Wilh. à, 52, 75, 91, 190, 206, 208, 211, 218, 281
Brambergen, J.E., 239
Brandsema, E.M., 221, 223, 226-228, 241, 242
Brandsema, M., 241
Breitsma, E.R., 73, 280, 283, 284
Brengers, J.K., 94, 99
Brill, S., 239
Broek Roelofs, J.H., 99
Broek Roelofs, O.C., 150, 153
Broekema, E., 155, 156, 161
Broekema, J.E., 127, 134, 135
Broekema, J.G. (J.E.), 132, 133, 135
Broekema, T. (S), 161, 244, 245
Brongers, K.J., 191
Bronsema, H. Hd., 225
Brouwer, B.J., 193
Brouwer, E.J., 250
Brouwer, Hd., 247, 248, 249
Brouwer, J., 258
Brouwer, J. ar., 257, 259
Brouwer, Js. Reug., 144, 235, 244, 261, 263, 264, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 284, 286
Brouwer, L. Meijer, 247, 254
Brouwer, Pt. Kl., 85
Brouwer, R.A., 256, 257, 270, 283
Bruggers, Ha.R., 204
Brugsma, B., 240, 242
Bruin, Gr. J., 91
Bruins, E., 224, 241
Bruins, E.J., 55
Bruins, Fr. Fk., 140
Bruins, G.J., 99
Bruins, M.J., 241
Brummelkamp, A., 27, 29, 143, 147, 148, 152, 172, 286

Brunnemeier, G., 280
Brunyng, R.A., 197
Budding, H.J., 159, 167, 213
Buiten, M. van, 97, 206
Bullinger, 202
Bultema, Hill., 184
Bulthuis, A.H., 56
Bulthuis, H., 30
Bulthuis, J.J., 288
Buning, A. Wer., 77
Bunyan, J., 192
Burema (Buurma), E.J., 59, 60

Burema (Buurma), K.J., 112
Buren, T. IJb. van, 112
Burmaunus, Fr., 202
Busscher, W.T., 184
Busz, G. Hd., 106, 111
Busz, K. Hd., 106, 111
Busz, L., 87
Busz, L.H., 106, 107, 108, 110, 112
Buurman, D.M., 162
Buurman, J.D., 162
Buurman, K.D., 162
Buying, G.J., 56
Buying J.J., 56
Buying, J.K., 56
Bymolt, A. Kp., 100
Bijssen, H. van, 30

Cannegieter, J., 34
Chris, F., 24, 26, 29, 30
Clant, A., 113
Cock (Kok), Corn., 219
Cock, Hel. de, 7, 18, 28, 29, 105, 129, 168, 185, 186, 192-195, 197, 218
Cock, Hd. de, 11, 17, 19-22, 24, 26-29, 32, 36, 38, 40, 44, 46, 52, 54, 56, 58-61, 68-71, 78, 81-83, 85, 89, 91, 93-95, 97, 108, 117, 119, 124-127, 130, 132, 136, 140-146, 156-158, 161, 163, 165-167, 173, 174, 176-179, 182, 186, 187, 188, 191-195, 199-201, 204-206, 208, 212, 215-217, 222, 223, 225-227, 229, 232, 233-235, 237, 246, 252-256, 259-261, 263-272, 274, 277, 279, 285, 292
Cock, Hm. Gh. de, 292
Cock, J. de, 164, 168
Cock, Regn. de, 186, 292
Cock, Tj. de, 252, 259, 263, 264, 267
Comdeur, J.A., 213
Commandeur, J., 184
Comrie, A., 52, 91
Cornelis, A. (wed. Smit), 119
Corstius, M. Mzn., 116, 284
Corwein, Ch. E., 55
Couper, W., 202
Cramer von Baumgarten, G.J.F., 15, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 183, 250
Cranenberg T.B., 244
Cuick, Chr., 24
Cuick, Sch., 24

Dallinga, F.R., 99
Dam, A.H. van, 78
Dam, A.J. van, 162

Dam, D.O. van, 30
Dam, H.W. van, 79
Dam, K.O. van, 24, 27, 29, 30
Dam, L.H. van, 41
Dam, M. van, 41
Dam, R. van, 41
Dam, W.H. van, 78, 79
Damsté (Damstee), J.J., 13
Daugremont, E.A., 149
Datheen, P., 83
Deddens, A. Ev., 56
Deddens, D.H., 163, 164, 168
Deddens, G.A., 55
Deddens, G.H., 98, 166, 169, 280
Deddens, H.G., 168
Deddens, Tr. Ev., 111
Degenhart, B., 237
Dekker, E.E., 249
Dekker, Eb. Hd., 221
Dekker, J.R., 82
Delhaas, Ev., 36
Delhaas, P.L., 34, 37
Delhaas, S.P., 56
Delis, Elis (wed.), 73, 77
Delis, Jac. Pt., 77
Delken, J., 39, 56
Dering, 30
Derks, Dw., 111, 112
Derks, Mn., 134
Dethmar, D.A., 241
Detmers, L., 286
Dik, E., 247
Dik, M.F., 56
Dik, T.F., 56
Dik, T.H., 56
Dokter, K.G., 225
Donga, P.E., 56
Doornbos, A.R., 111
Doornbos, E. S., 106
Doornbos, E.T., 99
Doornbos, G.T., 43, 56
Doornbos, J.T., 115
Doornbos, S.E., 106
Dopper, J.J., 56
Dorenbos, H.J., 94
Dorenbos, L.E., 88
Dost, F.J., 223, 226, 232, 233, 234
Dost, Tj. J., 222
Douma, H., 168

Draak, D.J., 28, 30
Draayer, Gs. H., 225
Drent, J.R., 85
Drent, M.H., 212, 213

Drenth, J.J., 244
Drenth Dekker, J.H., 286
Drost, H.S., 279, 283
Drukker, D., 197
Drukker, G., 212
Drijfhout, B., 167
Drijfhout, K. Kl., 167
Drijfhout, Kl. N., 167, 168
Drijfhout, N. (annetje), 167
Drijfhout, N., 167
Duinkerken, W., 77, 134
Duintjer, D., 247
Duns, A.B., 203
Duns, Hm. B., 201, 203, 207
Duns, Ha. B., 203
Duns, St. B., 203
Durham, Jac., 201
Dusseljee, D.G., 38, 41, 42, 50, 51, 55, 56
Duursema, J. 214
Dijk, H. Ev., 70
Dijk, A.G. van, 69
Dijk, H.J. van, 184
Dijk, J.F. van, 294
Dijk, M.H. van, 184
Dijkema, Alb., 267, 268, 272, 286
Dijkema, H.F., 115, 116
Dijkema, Kl. J., 135
Dijkema, M.P. 107
Dijkema, S.J., 133, 135
Dijken, A.E. van, 112
Dijkhuis, J.J., 122
Dijkhuizen, A. N., 83, 95, 96, 97
Dijksterhuis, E.G., 184, 288, 289
Dijksterhuis G., 278
Dijksterhuis, G.E., 176, 179, 182, 184, 290
Dijksterhuis, H.U., 140, 141
Dijksterhuis, Wed. M.P., 145
Dijksterhuis, Pt., H., 144, 146, 152
Dijksterhuis, P.M., 47, 50, 61, 114, 119, 127, 139, 140, 142, 143, 280
Dijksterhuis, T. (wed.), 142
Dijksterhuis, Wend, 184, 288
Dijkstra, G., 55

Ebbens, J.G., 276
Ebbens, S.A., 241
Ebels, S. Tj., 119, 121
Edeus, G.H., 213, 214

Eekhof, Wa., 273
Eelssema, I.W., 104
Eeluirs, F.J., 56
Eerden, L.A. van, 132, 135
Eerkes, E.H., 261, 263, 273, 276, 283
Eerkes, G.H., 244
Eerkes, L.J., 263
Elles, A., 135
Emmelkamp, B., 30, 87
Emmelkamp, E.B., 87
Emmelkamp, F.B., 87
Emmelkamp, H.B., 30
Emmelkamp, J.B., 30, 87, 88
Emmelkamp, J.E., 87
Emmelkamp, M.B., 87
Emmelkamp, O.R., 87
Emmelkamp, Pt., 30
Emmelkamp, Th. B., 30
Engberts, D.J., 78
Engelkens, meester, 239
Engelkens, E.M., 264
Engelkens, H.J., 178, 260, 289
Engels, A., 286
Engels, schatter (Onstwedde), 199
Engels, G., 179, 184
Engels, R., 15, 170, 171, 173, 175, 183, 184
Ensing, A.J., 184
Eppens, A., 119
Epping, H., 197
Epping, J.L. (Ulrum), 110, 158, 159, 162, 192, 195, 197
Epping, J.L. (Hoogezand), 73, 273, 278
Erskine, R., 92
Evenhuis, W.E., 130, 131
Everhardus, Chr. C. Jr., 281
Everts, F., 87
Everts, Fr., 30
Everts, J., 162

Faber, G.P., 18
Faber, J.P., 18
Faber, O.P., 18
Feddes, Jc., 247
Feddes, J.H., 158
Feiken, H.P., 276
Feisser J.E., 159, 194, 219, 291
Ferré Jacobs, D.H., 56
Filips, 30
Flink, E.W., 30
Fockens, oud., 250

Fockens, E.A., 225
Fokkema, G., 56
Fokkens, E.M., 246, 285
Folkers, H.M., 200
Folkerts, F., 56
Folkerts, R.M., 203
Forsten, E.B., 244, 245, 249

Forsten, M.B., 255
Francken, A., 33
Freerks, A., 56
Freerks, T., 244
Freese, H., 48, 56
Frielink, kommies (Onstwedde) 199

Geerds, G., 29
Geerts, Gp., 130, 135
Geerts, J., 184
Geertsema, J.J., 98
Geertsema, Tj. G., 91, 92, 93, 94, 99
Gelderloos, K., 133
Gelling, H.H., 201, 203, 242
Gelling, W.H., 201, 203
Gelms, A., 256
Gelms, E.H., 197
Gelms, H.E., 48, 64, 103, 180, 186-192, 195, 196, 198, 205, 213, 216, 218, 232, 256, 270, 273, 290
Gelms, Zw. H., 203
Generaal, N.H., 261
Gerdes, Ed., 241
Geukes, P.H., 288, 290
Gezelle Meerburg, G.F., 29, 172, 226
Glas, G.H. o.d., 244
Goor, K.J. van, 110
Gorter, F.W., 157
Graaf, A.D. de, 33, 38, 48, 50
Graaf, A.S. de, 54
Graaf, D.D. de, 32, 54
Graaf, J. de, 33, 38
Graaf, K.O. de, 241
Graaff, A.D. de, 54, 56
Graveland, M., 215
Gravemeyer, H.E., 213
Gravers, G.P., 166
Greving, S., 284
Grezel, J.J., 244
Grezel, J.L., 244
Grezel, L.J., 244
Groe, Th. v.d., 92
Groen, A.B., 50, 97, 206, 219
Groen, Hm. H., 212
Groen, J.J., 221
Groen van Prinsterer, Gm., 20, 21, 236
Groeneveld, G., 292
Groeneveld, Jc. J., 91

Groeneveld, K.S., 128
Groenewegen, H., 202
Groenewegen, J., 52, 183
Groenewolt, G.W., 135
Groenewolt, K.S., 63, 106, 108, 109, 111
Groenewolt, W.S., 112
Groenewoud, H.G., 196
Groot, L.M. de, 242
Groot, S. de, 224
Grooth, L.M. de, 224
Groothof, A. Pt., 118

Haagendoorn, Pt., 244
Haan, F.P., 184
Haan, B.J. de, 30
Haan, B.K. de, 30
Haan, F. de, 290
Haan, T.F. de, 48, 51, 53, 167, 194, 213, 214, 220, 272, 280, 286
Hagedoorn, G.H., 41, 56
Hagelvlag, E.G., 72
Hagen, T.J., 185, 187, 193
Hakkelblok, M.J., 54
Hall, J., 202
Hall, A.M.C. van, 229
Halming, A.J., 197
Halming, J.B., 188, 193, 197
Halsema, D.F.J. van, 121, 123
Halsema, E.D. van, 122
Halsema, E.T.J. van, 66, 67, 123
Halsema, G. van Thzn., 100, 123
Halsema, G.N. van, 123
Halsema, J.D. van, 123
Halsema, W.D. van, 113, 115, 116
Ham, J.G., 30
Ham, P.G., 30
Hamhuis, J. Hd., 293
Hamming, I., 9
Hamminga, B.F., 162
Hamminga, H.R., 162
Hansen, C., 28
Hardenberg, E.J., 222, 236, 242
Harding, B., 199
Harding, F.B., 198, 200, (203)
Harhuis, W.A., 67
Harmanny, D.S., 30
Harms, A., 279, 286
Harms, G., 184
Harms, Hd., 221
Harms, J., 133

Harms, Pt., 267
Harryvan, J.L., 98
Harthuis, H.S., 56
Hartma Busman, C., 156, 157
Have, A. ten, 164
Have, wed. A. ten, 164, 165, 166
Haverkamp, J. Wb., 113, 115, 116
Hazewinkel, A.D., 244
Hefting, M., 22, 23
Heikema, A.P., 30

Hein, E.P., 77
(wed. Delis)
Hein, K.P., 112
Hein, Lb.kl., 81
Heis, J. Wb., 199
Hekma, Fr. J., 73, 74
Hekman, E.J., 210, 212, 213
Hekman, (Chr. o. Kr. o.), 222, 225
Helenius, H.T., 114, 116
Hellenbroek, A., 33, 202, 207, 211
Helm, P.J. v.d., 82, 85
Hemmes, N.H., 40, 43
Hempenius, W., 255
Hendriks, J., 100
Heringa, K., 38, 40, 47
Hesseling, J.H., 197
Hesseling, L.H., 56
Heyes, Wb., 202
Hidding, J.K., 161
Hids, H.J., 202
Hinders, S., 197
Hinderks, A., 213
Hindriks, H., 221
Hindriks, T., 41
Hindriks-Boerma, T., 129
Hittjes, I., 184
Hoeksema, A.S., 24, 30
Hoeksema, D.P., 239
Hoeksema, H.T., 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 72
Hoeksema, K.R., 30
Hoeksema, M.K., 24
Hoeksema, M.M., 30
Hofman, A.W., 115
Hofman, J.D., 91, 99
Hoffman, J., 45
Hofstede, J., 196
Hofstede, S., 87
Hofstede de Groot, P., 53, 254
Hofstee, E.W., 214
Hofstee, H., 126, 127
Hofstee, K. Kl., 118
Hofte, A.E., 200
Hofting, A.E., 201, 203
Hoksbergen, D., 271
Holhuis, E.H., 99
(Holhuizen)
Holhuis, M.H., 91

Holhuizen, E.H., 93
(zie: Holhuis)
Holscher, H.K., 259
Holscher, K.G., 275
Holtman, G.G., 184
Holtman, L., 184
Homan, J.J., 91, 100
Homan, L. Kl., 94, 99
Homan, R.E., 90, 100
Hommes, J.B., 215
Honert, J. v.d., 201
Hoogstra, Kl., 267
Hoop, G.E. de, 222
Hoop, J.E. de, 225
Hoorn, D.T. van, 112
Hoorn, T.T. van, 112
Horentje, M.J., 184
Horlings, G.W., 38, 54, 56
Horlings, H.W., 188, 193, 196, 200, 203
Horlings M.J., 197, 204
Horlings, R.W., 196, 200
Horlings, W.H., 193, 200, 203, 204
Horlings, W.J., 193, 197
Houdt, D. van, 220
Hout, A. op 't, 213
Hout (Holt), H.J. op 't, 210, 212, 213
Houtman, P.T., 67
Houwer, A.J., 30
Houwer, J., 30
Houwer, K.J., 30
Houwerzijl, E., 198
Hove, B.J. ten, 155, 161
Hove, J. ten, 161
Hoveling, G.E., 249
Hoving, A.K., 261
Hoving, L.A., 106
Hubbeling, D., 235
Hubbeling, E.D., 242
Hubbeling, Kl., 239
Huising, O.H., 188
(Huizing)
Huisinga, E.J., 212, 214
Huisinga, J., 30
Huisinga, P.J., 214
Huiskes, J.G., 44, 65, 97, 155, 156, 164, 165, 166, 169, 187, 191, 206, 218, 244, 245, 267, 270, 271, 273-278
Huisman, F. Hd., 256
Huisman, J.A., 260, 261, 269, 271, 273, 275, 277, 283
Huisman, T.D., 94

Huiting, G.J., 196
Huizen, H.T. van, 67
Huizen, T.K. van, 67
Huizing, B.H., 242
Huizing, H.O., 196
Huizing, J.T., 197
Huizing, O.H., 191, 196
Huizing, R.O., 196
Huizing, W.O., 196
Huizinga, A., 30

Huizinga, H.L., 56
Huizinga, J.L., 123
Huizingh, B., 235
Hulshoff, G.H., 19
(wed. Koster)
Hulsker, A.B., 219
Hulst, F., 115, 116
Hut, J.T., 184
Hybels, A.J., 87
Hybels, E.J., 87

Idema, A., 215
Idema, E., 122
Immeus, P., 92
Iren, H.E. van, 196

Jager, G., 167
Jager, G.J., 67
Jager, H., 161
Jager, J., 56
Jager, K.H., 193, 196
Jager, R.G., 91, 99
Jager, Sw., 30
Jager, Z.J., 41
Jakobs, A., 184
Jakobs, J., 99
Jans, A., 56
Jans, E., 222
Jans, F., 111, 112
Jans, J., 135
Jans, R., 212
Jans, W., 76, 134
Jans, Zw., 229
Jansema, A.J., 82, 85
Jansema, G.J., 94, 100
Jansema, J.P., 91, 92, 99, 100
Jansema, N.J., 55
Jansen, R., 56
Jansen, R.J., 103
Jansen, W.J., 184
Jansonius, H.J., 9, 118, 134, 196, 286
Janssen, J.D., 12, 183
Janssen, J.J., 40
Janssonius, Hl., 243
Janssonius, J.H., 91
Jarks, D.P., 250
Jarks, H.W., 200

Jensema, J.J., 78, 79
Joffers, H., 73, 146
Jong, K.H. de, 56
Jonge, B.F. de, 197
Jonge, G. de, 247
Jonge, G.P. de, 225
Jonge, H.E. de, 242
Jonge, J.J. de, 224
Jonge, J.R. de, 259
Jonge, P.J. de, 223, 225, 241
Jonge, R.F. de, 197
Jonker, F., 261
Jonker, J., 29
Jonker, J.D., 269, 275, 276, 279, 283
Jukkema, S.K., 24, 30
Jurjens, St., 229

Kaatman, G.W., 294
Kalkenbrander.H., 255
Kalker, J.K. van, 70, 71
Kamminga, J.C., 100
Kampen, Kl., 24
Kampen, W.L., 24, 30
Kampen, D. van, 46
Kampen, Hda. van, 242
Kamphuis, Z.G., 129
Kappen, A.H., 225
Kappen, H.B., 193
Karsies, D.J., 140, 141
Karsies, G.H., 225
Karsies, Hl., 201
Karsies, H. d. J., 201, 203
Karsies, L.J., 187
Karstens, burg., 200
Kate, L. ten, 116
Keizer, G., 192, 196
Kema, A.P., 39, 43, 56
Kema, E.P., 57
Kema, Tr., 54
Kema, W.P., 54, 56
Kemp, C.M. van der, 52
Kemper, W.O., 100
Ketelaar, G.H., 259
Ketelaar, J., 225
Ketelaar, J.O., 222
Ketelaar, W.O., 223, 225, 242
Keur, L.G., 70, 76
Kiel, C., 286
Kiel, P., 277, 279, 286

Kievits, H.A., 140, 152
Kim, H., 112
Klaasen, A., 30
Klaassen, G.J., 149, 153
Klaassens, E., 41
Klaassens, Engb., 80
Klaassens-Homan, L., 99
Klaassens, M., 184
Klaassens, W., 212
Klap, E., 179, 213
Klap, E.H., 179, 184, 212, 213
Klap, H., 212
Klein, G., 93
Kleindijk, A., 245
Klei, Jan, D.J., 149, 153
Klei, Jan, L.J., 149, 153

Klinkert, ds, 65
Klinkhamer, A.R., 77
Klinkhamer, R.A., 77
Klip, F.T. v.d., 30, 87
Klip, P.T. v.d., 30, 87, 88
Klip, W.T. v.d., 87
Kliphuis, W., 162
Kloen, R.F., 276
Kloene, M.A., 161
Klok, F.H., 56
Klok, Hm., 53
Klok, Hd., 56
Klok, Jac. J., 27, 31-35, 38-44, 48, 50-54, 56, 79, 84, 86
Klok, M., 52
Klok-Redeker, A.S., 31-35, 38, 39, 48, 54
Kloosterhuis, J., 99
Kloosterhuis, J.F., 93
Klootsema, J.F., 133
Kloppenburg, A.P., 274, 286
Kloppenburg, J., 200
Kloppenburg, J.H. 224, 242
Kloppenburg, J.M., 44, 223-226, 228, 229, 233, 235, 271, 273
('Jan oom')
Kloppenburg, P., 286
Kloppenburg, P.H., 242
Klunder, G., 258
Knigge, H., 242
Kniphuizen, F., 80, 85
Knoop, D.L., 282
Knoppien, A.J., 222
Kock, J., 238
Kock, M., 126
Koelman, Jc., 181, 202
Koenes, Syb., 44
Koets, R.N., 229
Kok, F.A., 30, 44, 68, 74, 75, 76, 88, 121
Kok, H.J., 56
Kok, J., 74, 126, 132, 133, 135
Kok, M.H., 135
Kok, Tr., J., 135
Kok, W.A., 77
Kol, A.P., 116
Komdeur, Gr., 212
Komdeur, J.A., 212
Komen, K.S. van, 56
Koning, J., 56
Koning, J(auke), 55

Kooi, A.J. v.d., 116
Kool, B.G., 188
Koopman, A.J., 135
Koopman, G.J., 130, 131
Koopman, Gs., Jk., 135
Koopman, J.G., 135
Koops, G.H., 260
Kooy, J. v.d., 170, 179, 184
Kooyker, A.A., 148, 272
Koppius, Wb. J., 15
Kornelius, J.K., 219
Kornelius, W., 212
Koster, A.J., 56
Koster, Fr. Tj., 19
Koster, G., 184
Koster (-Hulshoff) wed. G.H., 11
Koster, G.H. 203, 212,
Koster, G. Jk., 246, 262, 283, 285, 293
Koster, G. Jn., 257
Kramer, G., 292
Kranenborg, A.G., 112
Kranenborg, Hl., 257
Kranenborg, Jk. J., 257
Kranenburg, A., 286
Kremer, L., 85
Kreulen, J.R., 88, 110, 111, 168, 284
Kroeze, H.R., 179
Kroeze, Ha. S., 205
Krol, A.K., 22, 23
Kroon, J.G., 160
Kros, J.E., 242
Kruidhof, B.L., 260
Kruizinga, J.G., 54
Kruizinga, N.J., 23, 36, 37, 54
Kruze, R.K., 256
Kuik, E., 30
Kuikema, A.K., 244
Kuikman, C., 26
Kuikman, K.C., 30
Kuiman, G.J., 99
(Kuman)
Kuip, E.A., 25
Kuip, H., 25
Kuiper, E.A., 79
Kuiper, E.K., 56
Kuiper, G., 11
Kuiper, H.L., 283
Kuiper, J. Fr., 259
Kuiper, R.T., 213, 247

Kuiper, Tr. W., 180, 212-214
Kuipers, Hd. Hd., 193, 196
Kuipers, J.J., 116
Kuipers, J.W., 129
Kuipers, Kl., 280
Kuipers, N.A., 203
Kunst, A., 184
Kunst, A.F., 212
Kunst, J.G., 193
Kuipers, Tr., 212
Kuypers, G., 210
Kwint, Z.H., 242

Kylstra, R., 164, 165, 168

Laan, W.B., 56
Laan, K. ter, 118, 196, 208, 285, 286
Laan, E. v.d., 106, 107
Laan, W.B. v.d., 54
Lakens, A.K., 30
Lalkens, H.F., 106, 108, 112
Lalkens, J.F., 60, 67
Lammers, A., 166
Lampe, F.A., 33, 92
Land, J.T., 56
Landlust, L., 161
Landman, E.R., 82, 85
Lange, J.H., 244
Lankhorst, W.J., 286
Ledeboer, L.G.C., 48, 49
Leemhuis, A., 215
Leemhuis, H.G., 215
Leeus, M.J. van, 222, 225
Leeuwen, W. van, 47
Leeuwerik, S.H., 244
Leeuwerik, Zw. A., 94
Leeuwerik, Zw. Hm., 97, 100
Leffers, E.H., 203
Leffers, F.H., 203
Leffers, G.H., 193
Leffers, Hd., 187
Leuting, G.M., 100
Le(e)ver, M.G., 273, 275, 283
Liefde, J. de, 240, 241
Lievaart, G., 9
Lindeman, A., 52
Lindeman, E., 52, 108, 200
Lindeman, L.A., 225
Linden, J. v.d., 158, 161
Lis, H. van, 92
Lodewijks, E.J., 244
Loman, H., 30
Lommerts, E.T., 50
Loosjes, J., 162, 214
Lottering, E.H., 276
Louters, R., 242
Louters, T., 242
Louwereus, Fr., 56
Lubberts, H., 149, 153
Ludolphi, A., 41

Ludolphi, Fr., 40, 56
Ludolphy, A.H., 56
Ludovicus, bisschop, 249
Lukeus, G.R., 203, 256
Lukeus, L.J., 197
Lukkien, Kl., 261
Lupkes, K.T., 196
Luppes, Ar., 135
Luth, H.G., 215
Luth, J.H., 215, 216, 217, 218
Luth, M.J., 200
Luth, R., 216
Luth R.J., 200

Maarsing, D.H., 203
Maarsing, Fr. H., 203, 205, 216-219
Maatjes, H.J., 160
Massier, B.A., 81, 83, 85, 101-104
Massier, Tr., 85
Medema, A.E. 39 43 48, 56
Medema, R.P., 28, 44, 61, 94-97, 120, 127, 235, 273
Medendorp, D.H., 137
Meedendorp, G., 167
Meedendorp, Lb., 167
Meedendorp, T., 167
Meems, A.B., 204, 207
Meems, J.B., 204
Meems, R.B., 242
Meendering, D.J., 217
Meertens, P.J., 285
Mees, R.T., 107
Meesters, G.J., 208
Meesters, W.E., 200, 203
Meihuizen, M.S., 256
Mellema, E.B., 197
Mellema, G.B., 193, 195, 196
Menkhoff, evang., 241
Merema, oud., 29
Meter, L. Hd., 116
Metien, J., 201
Meydema, zie Medema
Meulen, C. v.d., 45
Meulen, luit. v.d., 255
Meulenbrugge, G.J., 66, 67
Meyer, E.A., 104
Meyer, E.R., 47, 50, 61, 108, 114, 117, 119, 120, 126-129, 131, 141
Meyer, G. Kl., 94
Meyer, Hd., 167
Meyer, Hd. Hd., 193, 196

Meyer, H.J., 56
Meyer, H.S., 40
Meyer, J.R., 76, 119, 121
Meyer, Pt., 167
Meyer, P.M., 119, 120
(Meyer) Brouwer, L., 247, 254
Meyering, L., 67
Meyering, M., 53
Middel, H.J., 242
Middel, J.R., 239
Middel, S.G., 241
Megchels, H.J., 200
Mik, H.D., 222
Mik, J.H. 222

Molema, E.D., 130
Molen, G. v.d., 56
Molenaar, D., 17
Molenkamp, D.R., 30, 79
Molenkamp, (landb. Opwierde) 40
Mooi, A.J., 82
Mooi, H., 86
Mooi, J.J., 82, 84, 86
Mooibroek.B., 168, 169, 286
Moorlag, A.H., 200, 203, 205-207
Moorlag, Hd., H., 202, 203
Moorlag, J.H., 207, 217
Mos, C., 33, 34, 35, 38
Mos, G.B., 30, 73, 87, 97, 98, 110, 147, 293, 294
Mugge, A., 256
Mugge, J.J., 193, 195, 196
Mugge, W.H., 187, 188, 192, 256
Mulder, A.E., 224
Mulder, A.W., 54
Mulder, B.W., 44, 54, 56
Mulder, D.G., 56
Mulder, D.J., 162
Mulder, E.T., 249
Mulder, Hm., 162
Mulder.H. Hm., 90, 99, 100
Mulder, H.P., 69, 76
Mulder, J.A., 161
Mulder, J.H., 215
Mulder, J.K., 112
Mulder, J.R., 78
Mulder, K.E., 30
Mulder, K.J., 108, 109
Mulder, M., 41
Mulder, M.A., 56
Mulder, P.D., 30
Mulder, P.W., 76
Mulder, T.E., 44, 81, 190, 196, 237, 244, 247, 249, 256, 257, 262, 267, 271, 285
Mulder Tr. Jk., 161
Mulder, Tr. Js., 112
Mulderinck, G.G., 132, 135
Muldering, G.G., 135
Müller, Joh., 199
Muls, A., 134
Munting, J.H. 182, 184
Muntinghe, H., 35, 53, 54
Muske, A.M., 222

Mydema zie Medema

Nagel, G.J., 180
Nannes, E., 80, 85
Nanninga, S., 135
Nayer, A.H., 212
Nieboer, A., 167
Nieboer, H.A., 122, 197
Nieboer, M.H., 192
Nieboer, Tr. P., 227
Nieborg, Hl. H., 165, 166
Nieborg, H.R., 116
Nieborg, Zw. H., 166
Niejenhuis, E.J., 87
Nieman, Hm., 253
Nieman, Hd. H., 253, 254
Niemeyer, G.J., 241
Nienhuis, E.S., 112
Nienhuis, F.J., 76
Nienhuis, Jk., 70
Nienhuis, Jn., 26, 47, 61, 69, 70, 72, 73, 114, 120, 127, 131
Nienhuis, J. Jans, 76
Nienhuis, J. Jans, 68, 69, 70, 71, 76, 77, 121, 122, 142
Nienhuis, Kl., 70
Nienhuis, Kl. Sb., 112
Nienhuis, P.G., 124, 125
Nienhuis, Sb., 112
Nienhuis, W.J., 69, 177
Nieuwhuis, H., 249
Noorderbaan, G., 56
Noordhoek, A.H., 116
Noordhoek, P.H., 116
Noorman, G.A., 130, 132, 134, 135
Nijboer, A., 257
Nijboer, Hm., 257
Nijboer, Ma. H., 256
Nymeijer, A., 242

Ockema, H.P., 69, 77
(Okkema)
Ockema, K.P. van, 87
Oel (Uil), A., 184
Oever, C. v.d., 66
Oever, H. v.d., 66
Offerhaus, J., 85
Offerhaus, L., 82, 85
Offeringa assessor (gem. Bierum) 107
Okkema - zie Ockema
Okkema, P.A., 77

Oldenziel, H.G., 162
Oldenziel, S.G., 159, 162
Olger(t)s, B.J., 177, 184
Omges, J., 26, 28, 30
Ommens, H.W., 212
Omta, A.D., 59, 60, 63, 65, 66, 73, 107, 109, 111, 112
Omta (1944), A.D., 67
Omta, Kl., 112
Oomkens, A., 15, 198, 202, 203, 208, 221
Oomkens, Gerh., 201
Oortjes M.B., 244

Oost, H.A., 30
Oosten, J.O. van, 225
Oosterbeek, J.G., 252, 253, 266, 275, 284
Oosterbeek, Tj., 284
Oosterhuis, J. Kl., 104
Oosting, L., 121
Oostman, F.C., 292
Ots, J., 165
(Bos, J.O.)
Ottens, Fr., 225
Oudeman, A., 116
Oudeman, B.R., 94, 98, 100
Oudeman, P.R., 247, 249, 280, 283
Oudeman, R. Pt., 244
d'Outrein, Joh., 202

Panjer, T.W., 197
Pareau, prof., 12
Patberg, W., 30
Pathuis, L.H., 196
Pekelder, G.J., 275
Pekelder, H.W., 261
Pekelder, Korn., 261
Pekelder, Lb. W., 260, 261, 267, 269, 273, 275
Pelagius, 32, 190
Pelinck, J., 212, 214
Penning, F.M., 195
Penon, G., 250
Penon, Pt., 250, 251
Peper, K.J., 197
Peperboom, H.G., 56
Perker, F.J., 94
Piecardt, H.R., 162
Piebes, J., 197
Piebes, Kl., 197
Pieck, C., 238
Pilon, J.P., 115, 116
Pilon, Kr. L., 115, 116
Pilon, K.P., 116
Pinkster, A.J., 225
Pinkster, H.J., 224
Plevier, Joh., 202
Ploeg, Tm. v.d., 112
Ploeg, W.H. v.d., 236, 241, 242, 287
Ploeg, W.W. v.d., 108, 112
Poelman, A. Hd., 122
Poelman, G., 51

Poelman, G.G., 117, 118
Poelman, G.H., 56
Poelman, Hm., 72
Poelman, H.G., 51, 54, 117, 143, 286
Poelman, J.C., 54
Poelman, J.R., 260
Poelman, K.J., 72
Poelman, M.J., 121
Pool, J., 262
Poort, H.K., 56
Poort, J., 28
Poort, J.G., 30
Popma, H.R., 76
Poppes, Sw., 55
Porringa, G.M., 179, 212, 213
(Porrenga)
Post, A., 65
Post, B.H., 121
Post, B.K., 115, 116
Post, E. Pt., 123
Post, F.H., 72
Post, G.H., 66, 67
Post, H.G., 65
Post, K.R., 98
Post, M.G., 129
Post, Tr., 66
Post, D. (P), 74, 168, 213, 219, 278, 279, 280-283, 287, 290
Postumus, ds., 18
Pot(t), N.H., 105-107
Pot, R., 162
Prins, A., 161
Prins, E.H., 161
Prins, M.D., 166, 167
Pronk, F.J., 257, 259
Prooyen, G.F., 244
Pruis, G.W., 222
Puister, J.J., 221

Quintus, O.J. (jhr. mr.) 183

Raadt, P.A. de, 246
Raalte, A.C. van, 29, 44, 45, 74, 143, 147, 148-150, 152, 153, 166, 181, 182, 184, 234, 268, 269, 287
Raidt, G.J., 97, 206, 267
(Ried)
Ramaker, E.J., 221
Raveling, H. Tj., 200, 203, 256
Raveling, K., 256
Ravesteyn, H., 201

Reddingius, G. B(enthem), 12, 130
Reddingius, R.P., 12, 134
Reddingius, W.G., 130, 131, 134
Redeker, A.H., 54
Redeker, A.N., 30
Redeker, A. Soph., 31-35, 38, 39, 48, 54
Redeker, W.A., 56, 85
Reinders, K.J., 30
Reinders, W.J., 131
Reints, E., 80, 100

Rhee (Ree), A. v.d., 226
Ridderus, Fr., 202
Ried, G.J.
zie: Raidt, G.J.
Ritsema, K. Pt., 262
Ritzema, H., 56
Ritzema, J.J., 56
Roelfsema, B., 180
Roelfsema, J.F., 225
Roer, J.J. van 't, 60
Roetert, J.E., 260
Rogaar, E.H., 162
Rombouts, R., 202
Romeling, E.S., 30
Romeling, J., 87
Ronner, N., 40, 41
Ronner, N.J., 40, 41, 55, 56
Ronner, R., 48
Ronner, S., 55
Roossien, M.J., 225
Rooy, J. de, 45
Rouw, J.A., 200, 203, 212
Roy, Le, 173
Rozeboom, K.S., 28
Rubing, H.B. 261, 271, 273, 275
Rubing, Tr. B., 249
Ruffelaert, Joh., 113
Ruge, J. Kl., 111
Rullman, J.C., 57, 241
Rustius, K.D., 91, 92, 93, 94, 99
(Rusticus)
Rijkens, R.G., 238

Sanders, B., 215, 219
Sannes, Is., 247, 249
Sap, A.G., 221
Sap, meester, 158
Sap, H.H., 161
Sap, J.R., 249
Sap, R.J., 244, 249, 257
Schekermans, J.D., 260
Scheltens, H.T., 100
Scheltens, J.H., 100
Scheltens, P., 121
Schenck, 92
(= P.J. Tileman)
Schenkel, L.J., 108, 112

Schepel, G.J., 82, 85, 102
Schepel, Pt., 102
Scheper, H., 67
Schepers, J., 149
Scherphuis, J.F., 43, 56
Schild (Schilt), R.J. 82, 83, 85
Schildkamp, O.L., 231
Schilt, R.J., zie Schild, R.J.
Schilthuis, W.S., 135
Schip, J.J., 244
Schipper, G.F., 54
Schipper, G.T., 56
Schipper, H.H., 82
Schneider, A.M., 162
Schneider, Ph., 162
Scholte, H.P., 11, 12, 19, 20, 25, 29, 54, 143, 226, 229, 231, 269, 271
Scholtens, K., 242
Schortinghuis, W. 91, 170, 174, 202, 205, 210
Schouwenburg, A., 271
Schrader, E., 92
Schreuder, S.J., 41, 43, 48, 56
Schudde, J.H., 293
Schuitema, J., 56
Schuitema, J.L., 48
Schuitema, L.H., 56
Schuring, J., 184
Schuring, R.J., 184
Schuringa, A.W., 77
Schuringa, Tj. Tj., 263, 279, 283, 284
Schutter, J. Fr., 54, 56
Schuur, A. Alb., 94
Schuur, A.R., 94
Schuur, H., 74
Schuur, Tj., 94
Schuur, E.S. v.d., 56, 179
Schuur, H. v.d., 54
Schuur, H.S. v. d, 55
Schuur, J.S. v.d., 40, 41, 42, 55, 56
Schuur, K.L.S. v.d., 26, 39-47, 54, 56, 83, 94, 103, 108, 117, 141, 273
Schuur, R.S. v.d., 55, 100
Schuur, Sb. K. v.d., 184
Schuurman, H., 77
Schuurman, J., 40
Schuurman, J. Fr., 244
Schuurman, R., 55
Seben, T. Tr., 215
Sebens, H.T., 106, 108, 109, 112
Seegers, E.J., 159, 219
Sevenstern, P.G., 59

Siega, A.K., 197
Siega, K.H. 193, 194, 195, 197
(Siga)
Siega, Tr. K., 197
Siertsema, H.G., 76
Siertsema, H.J., 38, 56
Siertsema, M.O., 56
Siertsema, O.H., 56
Siga, H.K., 197
Slager, A. Pt., 114, 116
Slagter, E.H., 184
Slagter, H., 131

Slagter, K.S., 131
Slagter, P.L., 244, 249
Slagter, S.K., 131-133, 135
Slagter, W.G., 112
Slim, J.J., 276
Slinger, G.P., 56
Sloten, J. van, 102
Sluimer, H.J., 56
Sluiter, G.J., 30
Sluizenga, H.A., 82, 85
Smaal, wed. (Delfzijl), 40
Smalbil, H., 263
Smalbil, St. J., 222
Smant, T.W., 82, 85
Smedes, A.D., 257
Smedes, H., 103
Smid, G.S., 41, 56
Smid, J.H., 200
Smid, P.M., 168
Smid, T.K., 79
Smit, Alb. A., 67
Smit, Ar. A., 123
Smit, A.D., 123
Smit, A.L., 112
Smit, B.L., 109
Smit, D.J., 24, 28, 30
Smit, E.F., 147
Smit, Gs. H., 41
Smit, G.H., 56
Smit, Gr. H., 187
Smit, Gs. S., 51
Smit, H.C., 115
Smit, Hm. Hm., 210, 212, 213
Smit, Hd. Jr., 55
Smi, H.S., 187
Smit, wed. J., 119, 121
Smit, J. (Delfzijl), 56
Smit, J. (Bierum), 59
Smit, J.H., 212, 273
Smit, Jc. J., 123
Smit, Jk. Jk., 25, 30
Smit, meester, 239
Smit, J.J. (Delfzijl), 43, 56
Smit, J.J. (Lutjeburen), 118
Smit, Jr. H., 46, 50, 55
Smit, juffr., 46
Smit, J.M., 51, 56, 57

Smit, K., 25
Smit, L., 112
Smit, R., 116
Smith, G.H., 55
Smith, J.B., 26, 30
Smith, Jc. D., 30
Smits, C., 151, 153
Smitt, W.W., 61, 62, 65, 73, 152
Smytegelt, B., 52, 91, 218
Snippe, W.W., 262
Snyder, D.D., 222
Spandaw, H., 18
Spanninga, A.K., 129
Speckman, Jac., 202
Spelbrink, A.H., 225
Spiehorst, S.K., 56
Spithorst, H., 30
Spittje, B.H., 244
Sprick, C.H., 162
Sprik, H.W., 161
Springer, G.H., 221
Springer, H.W., 221
Springer, J.W., 242
Springer, S.W., 222
Staal, G., 98
Staal, J.H., 68, 76, 77
Staal, J.J., 89, 94
Staal, M.J., 93, 94, 99
Stadig, M., 135
Stavast, A.J., 225
Stavast, L.J., 244
Stee, G.B. v.d., 56
Steen, J.W., 196
Steenhuis, A.S., 56
Steenhuis, H., 103
Steenhuis, W.J., 239
Steentjes, T.J., 221
Stel, A., 184
Stemmer, P.G., 257
Sterenberg, Nic. N., 111
Sterenberg, R.N., 107, 111
Steringa Kuyper, B.H., 186
Stobbe(l)man, A.A., 158, 161, 244, 245
Stoppels, J., 56
Straate, H.E., 197
Strating, Alb. ar., 24, 26, 30
Strating, F.S., 193, 197
Strating, G., 24
Strating, J.S., 196

Strating, S., 196
Stratingh, Jc.L., 55
Stratingh, Lc., 55
Stratingh, Zw., 48
Stucky, Chr., 160
Stukje, Chr., 154, 160, 161
Stukje, Chr. A., 161
Stukje, H., 161
Stukje, Chr. Jr., 161
Stukje, N., 161
Stukje, Wb., 161
Stukje, Wm., 161
Stukwisch, F., 269, 270, 271, 274, 284
Stuckwisch G. Fr., 286
Stulp, P.L., 56
Stuur, J.A. wed., 288

Stijkel, J., 56
Sundag, J.B., 44
Sunday, oefenaar, 273
Swaagman, J. Son., 15, 221, 227, 237, 240
Swaan, L.H. 194
Swaan, Lm. Hd., 197
Swierenga, H.B., 30
Swieringa, B. Hd., 115
Swinderen, Th. van, 238, 239
Swijghuizen, C.H., 91
Swirenga, G.B., 87
Sypkens, F., 164, 165
Sypkens, H.M., 168
Sypkens, M.S., 164, 165-168, 247, 269, 270, 277
Sypkens S., 47, 164, 168, 280
Sypkens-Nieborg, Zw.H. 165

Talen, K.H., 213
Tappers, J., 202
Teenstra, M.D., 79
Temmink, J., 92
Tenting, H.G., 242
Thaden, L., 247
Theunis, J., 165
Theys, J.J., 216, 218
(Tees)
Tiddens, E.E., 179, 184
Tileman, P.J., 92
Tillema, Jc. Hd., 106
Tillema, W.H., 119
Timmer, A.G., 94
Timmer, A.H., 196, 200, 203
Timmer, G.K., 93
Timmer, G.W., 30
Timmer, J.H., 292
Timmer, M.H., 216, 217, 219
Timmer, Pt. G., 161
Timmer, Z.G., 85, 102
Timmerman, K.J., 72, 146
Timmerman, ds., 28
Tjaden, Sc., 185, 186, 194, 196
Tonkens, A., 16, 175
Tonkes, Eb. Edz., 252, 255, 259, 285
Top, H.J., 249
Toplady, A.M., 20-22, 29
Toppen, H.P., 106
Toppen, IJ. P., 76

Toren, E. ten, 149
Trenning, E., 218, 219
Trenning, S.J., 219
Tresling, J.D., 100
Trip, R.J., 221
Tulp, P., 41
Tuuk, Al. v.d., 183

Ubbens, E.M., 152
Ubbens, F.M., 152
Ubbens, H.M., 146, 152
Ubbens, P.J. 56
Ubbens, T.J. 40, 41
Udens, E., 166, 167
Udens, J.T., 168
Ufkes, M.K., 184
Uildersma, D.P., 141
Uildersma, Tj. P., 78
Uilhoorn, G., 41
Uilkens, T.F., 136, 137
Uniken, Egb., 222
Uniken, J., 222

Veen, H. v.d., 111
Veen, J.H. v.d., 51, 118
Veendijk, R., 54
Veendijk, S.E., 48, 54
Veenhoven, H.A., 275
Veenhoven, K.A., 269, 283
Veenhuis, H.K. ten, 67
Veenhuizen, A.H., 219, 233-235, 291
Veenkamp, A.H., 118
Veenkamp, E.H., 30
Veenkamp, G.H., 129
Veenkamp, H., 129
Veenstra, IJ., 147, 149, 153
Veenstra, IJ. J., 147, 152, 160, 168
Vegte, Lb. v.d., 168
Vegter, Gr. Jk., 77
Vegter, J.G., 277
Vegter, K.J., 156-158, 160, 161
Veldman, H., 24
Veldman, J. Pt., 140
Veldman, J.P., 141
Veldman, J.S., 54
Veldman, M.J., 49
Veldman, Sch. J., 25-27, 30, 54, 86
Veldman, Tj., 213
Veldman, T.W., 212

Veldman, W.T., 179, 180, 182, 184, 210, 211-214
Veltman, H. 30
Veltman, H.F., 112
Veltman, Pt., 112
Velzen, S. van, 29, 48, 143, 144, 147, 172, 181, 182, 214, 218, 268-271
Venekamp, G.H., 126
Venekamp, J.H., 129
Venema, D. Hel., 276, 279, 283
Venema, E. Hel., 292
Venema, Frouwe, 117, 253
Venema, Hel. D. 252, 255

Venema, M., 184
Venhuizen, H.K., 133
Vermeer, J., 202
Verschuur, Joh., 91
Visscher, Hm., 160
Visser, Hk. Hm., 40, 41, 43, 50, 56
Vleeshouwer, E.W., 294
Vlieg, Tr. P., 56, 86
Voetius, Gb., 181
Volders, A.. 201
Volders, W.B., 200-207, 228
Volger, W., 183
Voort, D.J., 89, 91, 98
Voorthuis, M., 167
Vos, A.H., 67
Vos, D., 183
Vos, E.W., 30, 87
Vos, G.T., 56
Vos, Ja. J., 25, 30
Vos, J.K., 54, 56
Vos, Kl., 54
Vos Kl. J., 118
Vos, M.J., 29, 30
Vos, P.F., 87
Vos, R., 40, 43
Vos, R.K., 56
Vos, R.P., 67
Vries, A.J. de, 56
Vries, Br. J. de, 50
Vries, Fn. J. de, 225
Vries, G.A. de, 56
Vries, Gs. Alb. de, 56
Vries, Gr. Jc. de, 225
Vries, H. de, 149, 153
Vries, H.A. de, 56
Vries, J. de, 56
Vries, J.W. de, 40, 41
Vries, K. de, 127
Vries, M.H. de, 225
Vriesema, El. M., 30
Vrieze, J.K. de, 258, 285
Vrieze, Kl. J. de, 285
Vrieze, R.K. de, 276
Vijver, G.C.P. v.d., 279, 286, 287

Wakker, J.J., 202
Warmolts, H.R., 186

Wartum, A. van, 116
Wartum, Kr. van, 242
Watzon, Th., 91
Wedde, A.J., 112
Weerd, J.H. de, 187
Weerden, Mt. Mg. van, 55
Weever, G.B., 207
Weever, J.B., 242
Wegman, P.D., 244
Welp, meester, 199
Welter, A.C., 219
Werf, A.H. v.d., 56
Werf, F. v.d., 167
Werf, H. v.d., 123
Werf, P.A. v.d., 106, 111, 112
Werf, W.H. v.d., 56
Werff, Alb. v.d., 41
Werkman, A.E., 112
Werp, D. Joh. v.d., 38, 41, 137, 158, 178, 187, 197, 262
Werp, J.H. v.d., 63, 73
Wesel, A. van, 202
Wesseling, J., 29, 54, 162
Wessels, ar. H., 114, 116
Wessels, A.W., 199, 200
Wessels, D.W., 200, 201, 203
Wessels, J. Ws., 201
Wessels, R., 201
West, L. v.d., 103
West, P. v.d., 103
Westenberg, J.B., 112
Westendorp, N., 35
Westerborg, G.C., 40, 85
Westerborg, M.G., 56
Westerborg, S., 41
Westerborg, Tr. G., 56, 85
Westerdijk, T.K., 63, 73
Westerhuis, J., 244
Westerkamp, A.T., 82, 85
Westerman, B.F., 184
Westerveld, Kr. G., 123
Westerveld, Kr. H., 123
Westra, Gs. D., 56
Wever, G.B., 201, 203, 217
Wever, H.D., 250
Wever, J., 242
Wever L., 242
Wever, W.B., 202
(Volders)
Wichers, A., 161

Wierdema, A.M., 30
Wieringa, J. Kl., 129
Kierenga, Tr. E., 129
Wierenga, Tr. J., 126
Wiers, C. Hm., 184, 288
Wiersema, J.H., 59, 60
Wiersema, P.H., 119
Wiersema, P.V., 140, 146, 152
Wiersinga, P.A., 29, 51
Wiersum, K., 76
Wiertsema, G.W., 111
Wiertsema, J.H., 67
Wiertsema, P.W., 62, 63, 65, 66, 67 73
Wiertsema, W.P., 58, 59, 78, 105, 107, 111, 112
Wiertsma, cand., 73

(va Hallum Fr.)
Wigchers, E., 212
Wigchers, H., 212
Wilde, G.H. de, 54
Wilde, H.J. de, 54, 56
Wildeboer, Gs., 150
Wildeboer, H.E., 30
Wildeboer, J.R., 87
Wildeboer, K.E., 184
Wildeboer, K.M., 143-153, 166, 169, 176, 177, 179, 181, 182, 184, 247, 272, 273, 286, 288, 289
Wildeboer, Mr., 184
Wildeman, A. Hm., 80, 89-91, 93, 95, 99, 100
Wildeman, A. Th., 30
Wildeman, E., 91
Wildeman, H. Th., 80, 81, 100
Wildeman, I. Th, 67
Wildeman, J.H., 85, 91, 92
Wildeman, Hd. H., 67
Wildeman Th. Ad, 67, 82
Wildeman, Th. H., 82
Willem de Eerste, prins, 18
Wiltjer, E.G. (J.), 124, 125
Wilts, A., 200
Wilts, G. 200
Wilts, G.W., 203
Wilzing, A.H., 200, 203
Winter, H.G., 102, 104
Winter, R., 104
Wit, H.R. de, 262, 267
Wit, J.R. de, 161
Wit, P.R. de, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 152, 166, 181, 182, 187, 253, 255, 257, 259, 261-264, 267, 268, 271-274, 278, 284, 285, 286
Wit(h), Th. de, 48, 49, 110, 146
With, Th. de, 88
Witkop, Fr., 41
Witkop, F.J., (41), 56
Wits, H., 202
Woertink, A., 149
Wold, H.H., 44
Woldendorp, J. Hm., 135
Wolderink, H., 184
Woldinga, J., 135
Wol(d)tman, G.G., 82, 85
Woltema, E.W., 104
Wolters, Zw., 256
Wolthuis, J.B., 111

Wolthuis, Nikl., 66, 67
Wolthuis, P.A., 241
Woltjer, Jc. J., 184, 193, 288, 290
Woltjer, Jn. Jc., 288, 290, 291
Woltjer, L.J., 193, 196
Wormnest F.J. 161
Wormnest, H., 257
Wormnest, J.F., 157
Wormnest, K.F., 156-158, 161, 257
Wormser, J.A., 229
Wortel, J.S., 222
Writzers, G., 161
Wubbes, J., 225
Wubs, A., 201
Wubs, Alb., 256
Wubs, A.W., 200
Wubs, G.W., 200, 204
Wubs, Hl. G., 203
Wubs, Heye W., 203, 256
Wubs, Hd. W., 201, 203
Wubs, J.W., 200
Wubs, M.W., 200
Wumkes, G.A., 99, 242
Wychel, H.L., 100
Wijk, A.H. van, 223, 225, 226, 232, 234, 241
Wijk, H. van, 242
Wijk, Tr. van, 225
Wijkman, A.J., 196
Wijkman, Zw. A., 188, 196, 256
Wijnbeek, Henr., 240
Wijnholt, J., 56
Wyrsema, M.G., 56

IJzeren, J. van, 56

Zand, J.J., 67
Zanden, W. Wb. van, 161
Zeebui(t), J., 97, 273
Zeven, Gs. J., 225
Zeven, Gr. J., 221
Zeven, St. J., 221
Zigterman, J.D., 123
Zoutman, J.K., 177, 179, 180, 184
Zuidema, A., 167
Zuidema, H.J., 67
Zuylen van Nyevelt, C. van, 18, 190, 222, 241
Zwaag, J.S. v.d., 87
Zwaan, Pt., 279
Zwarts, Jk., 47, 50

Zwarts, J., 56
Zwarts, S., 56